

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XL

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XL

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BESSENYEI JÓZSEF

BODÓ SÁNDOR

FARBAKY PÉTER

GYÁNI GÁBOR

PERÉNYI ROLAND

ROSTÁS PÉTER

SIPOS ANDRÁS

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

*TANULMÁNYOK BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XL*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2015

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2015

SZEKESZTETTE
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

KORREKTOR
RIST EDINA

FORDÍTOTTA
POKOLY JUDIT

MINDEN JOG FENNTARTVA
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2015
FELELŐS KIADÓ: FARBAKY PÉTER FŐIGAZGATÓ
ISSN 0238-5597

TARTALOMJEGYZÉK

KRÓNIKA

40. SZÁMÁHOZ ÉRKEZETT A TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL, A FŐVÁROS
MÚZEUMÁNAK SZAKFOLYÓIRATA

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

7

MEGEMLÉKEZÉS

BASICS BEATRIX

175 ÉVE NYÍLT MEG AZ ELSŐ MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS

15

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

KÜLFÖLDI KIÁLLÍTÓK MEGJELENÉSE PESTEN, 1840–1866

APPEARANCE OF FOREIGN EXHIBITORS IN PEST, 1840–1866

19

TANULMÁNYOK

BENDA JUDIT

POSZTÓKERESKEDELEM ÉS POSZTÓSBOLTOK
A KÉSŐKÖZÉPKORI BUDÁN

CLOTH TRADE AND DRAPER'S SHOPS IN LATE MEDIEVAL BUDA

79

BESSENYEI JÓZSEF

A MAGYAR KIRÁLYSÁG KÖZPONTJA – BUDA – ÉS NAGYSZOMBAT
KAPCSOLATRENDSZERE A MOHÁCS UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

NETWORK OF CONTACTS BETWEEN THE CENTRE OF THE HUNGARIAN KINGDOM AND NAGYSZOMBAT IN THE POST-
MOHÁCS DECADES

107

5

SIMON KATALIN
„SINCERUS ERGA ANTENATOS NOSTROS AMOR”
TEMETKEZÉS ÉS TEMETŐK A 18. SZÁZADI BUDÁN
“SINCERUS ERGA ANTENATOS NOSTROS AMOR”
BURIAL AND CEMETERIES IN BUDA IN THE 18TH CENTURY

121

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA
PEST-BUDAI MESTEREK OLTÁRKÉPEI A DÉLVIDÉKEN (1720–1850)
ALTARPIECES BY PEST-BUDA ARTISTS IN FORMER SOUTHERN HUNGARY (1720-1850)

143

MÉSZÁROS ÁGNES
SCHOEFFT ÁGOSTON PESTI FESTŐ ANGLIÁBAN
AUGUST SCHOEFFT, A PAINTER FROM PEST (HUNGARY) IN ENGLAND

175

FABÓ EDIT
LEVELEZÉSI FÓRUMTÉMÁK A 19. SZÁZAD VÉGÉN
THE FORUM TOPICS OF CORRESPONDENCE AT THE END OF THE 19TH CENTURY

201

SZATMÁRI JUDIT
EGY PESTI DIVATREVÜ A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL
A THEATRICAL FASHION SHOW IN BUDAPEST

241

PERCZEL OLIVÉR
AZ ANGOL PARK TÖRTÉNETE, 1911–1945
HISTORY OF THE AMUSEMENT PARK, 1911-1945

265

40. SZÁMÁHOZ ÉRKEZETT A TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL, A FŐVÁROS MÚZEUMÁNAK SZAKFOLYÓIRATA

Ezében 40. számához érkezett a Budapesti Történeti Múzeum évkönyve, a Tanulmányok Budapest Múltjából című periodika. Ez alkalomból az alábbiakban röviden áttekintem e patinás orgánum immár több mint 8 évtizedes történetét.

A Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkájának „lennyomata” a két patinás folyóirat, a Budapest Régiségei és a Tanulmányok Budapest Múltjából című évkönyv. A lapok a Budapest múltjával foglalkozó szakemberek kutatási eredményeit közlik, így a kezdetektől itt publikáltak az Aquincumi Múzeum, majd az egykori Fővárosi Múzeum, napjainkban pedig a Budapesti Történeti Múzeum és a hozzá tartozó részek mindenkori munkatársai, valamint számos más intézmény várostörténettel foglalkozó szakemberei is. A két lap/évkönyv profilja mind tárgyában, mind a vizsgált korszakokat tekintve karakteresen elkülönül. Míg az 1889-ben indult Budapest Régiségei a régészeti eredményeket tárgyalja, az 1932-ben indult társalap, a Tanulmányok Budapest Múltjából témaköre a közép- és újkori főváros, társadalomtörténeti profillal. A lap sorsa szorosan összefonódott a szakterület munkatársainak eddigi legnagyobb vállalkozásával, a magyar tudományos élet kiemelkedő opuszával, a hat kötetes *Budapest története* monográfia keletkezésének majd egy évszázadot felölelő előkészületeivel, valamint a főváros történetének mindinkább önálló tudományággá válásával.

A Budapest Régiségei-t Gömöri Havas Sándor régész, a magyar tudományos élet nagy szervezője, a Főváros régészeti szakbizottságának elnöke indította útjára, az orgánum létrejöttét kizárólag az *Archaeológiai Értesítő* előzte meg. A lap így utat tört a főváros első múzeuma, az Aquincumi Múzeum 1894. évi megalapításának, és mint tudjuk, ez az intézmény a Fővárosi Múzeum, vagyis a mai Budapesti Történeti Múzeum elődje, tudományos előhírnöke volt. A Budapest Régiségei-ben a szakma legjelesebb tudósai publikáltak, elsőrendű céljuk volt, hogy a kiegyezés utáni Magyarország Európához való tartozását hangsúlyozzák. Szerintük az őskor, a Római Birodalom időszaka, majd a magyar középkor egyaránt olyan korszaknak tarthatók, amikor Magyarország azokhoz a nagy politikai egységekhez tartozott, amelyek Európa sorsát eldöntötték és kulturálisan megszabták.

1930-ban az ekkor már jelentős múlttal rendelkező Budapest Régiségei mellett szükségesnek tűnt egy olyan párhuzamos sorozat létrehozása, amely kizárólag történeti feldolgozásokat közöl, útnak indították tehát a Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái köteteit. A kiadó főváros előtt végső célként a Budapest történetét összefoglaló-feldolgozó nagymonográfia lebegett, az új fórumot ennek előkészítéséül szánták. Úgy vélem az előzmények ismertetése itt nem érdektelen. A mű terve ekkor már évtizedek óta na-

pirenden volt, mintegy fél évszázados múltra tekintett vissza. A munkálatok történetét Kubinyi András foglalta össze 1964-ben, a múzeum 75. éves fennállását ünneplő TBM számban. Mint írja Pest városa 1870-ben bízta meg Salamon Ferencet Pest város története megírásával, majd 1876-ban Budapest főváros közgyűlése azzal, hogy dolgozza fel kiadásra a főváros múltját, mellette a vonatkozó kútfő anyaggal. Salamonról tudni kell, hogy a nagykőrösi gimnázium tanára volt, ott, ahol Arany János is tanított, személyében a nálunk új tudományág, a várostörténet egyik alapozó alakját tiszteljük. Ám a feldolgozás közben kiderült, hogy az anyag oly hatalmas, hogy az első összefoglaló a középkori Pest-Budáról csak részben készült el.

Kubinyi szerint a feldolgozás legnagyobb nehézségét az okozta, hogy a középkori forrásanyag összegyűjtése különféle levéltárakból meghaladta a rendelkezésre álló tudósok erejét. Ezen ma már nem csodálkozunk, de ezt a tényt a kutatásokat végző gárda csak hosszú idő és sok munka után tudta felmérni. Külön tanulmányt érdemelne annak taglalása, hogy a nálunk új tudományág, a várostörténeti kutatás hogyan ismeri fel saját jelentőségét és anyagának volumenét. Más szerencsésebb nemzetek tudománya már rendelkezett e téren alapokkal, ám itt, mint Lieber Endre az 1933-as TBM-ben írta: „Amit hoz, az új.”

Salamon munkájának folytatását 1912-ben Csánki Dezső, az Országos Levéltár főigazgatója szorgalmazta, és a Fővárosi Tanács engedélyével és anyagi támogatásával, valamint több munkatárssal megkezdte a Budára és Pestre vonatkozó középkori oklevelek összegyűjtését és kiadásra való előkészítését. A források köre mindegyre nőtt, ezért az első kötet csak Csánki halála után 1936-ban látott napvilágot.

A várostörténeti kutatások összefoglalása érdekében indított, fent említett Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái sorozat 1932-ben Schoen Arnold két műhatatlan érdemű kötetével kezdődött, és az évtized során 16 önálló kötet jelent meg, ma már klasszikusnak mondható, és könyvaukciós ritkaságoknak számító művekkel. Szerzőik többek között Horváth Henrik, Lestyán Sándor, Nagy Lajos és Bónis György, a háború után Huszár Lajos, legutóbb ünnepi tanulmányokat összefogó kötet jelent meg Kubinyi András és Székely György tiszteletére, valamint itt látott napvilágot Végh András két kötetes opusza Buda város középkori helyrajzáról.

1932-ben mint harmadik folyam indult a *Tanulmányok Budapest Múltjából* című periodika, így a sorozat két szálon futott tovább. Némethy Károly tanácsnok és Budó Jusztin főlevéltáros múzeumi évkönyvnek szánták az új kiadványt, amelynek célját az első számban dr. Sipőcz Jenő főpolgármester így fogalmazta meg: „Aki pedig a múlt-hoz akart nyúlni, mindjárt kezdetben a legnagyobb nehézségekkel küzdött, az adatok hiányossága, feldolgozatlansága, rendszertelensége miatt... Ez a könyv az adatgyűjtést szeretné szolgálni...”

Budapest történetének feldolgozását ezek után 1936-ban újraindították, és az addig elkészült Csánki-féle kézirat anyagát ennek munkatársai kapták kézhez. Csánki munkássága kapcsán lett egyértelmű, hogy a főváros történetének megírása óriási feladat. Mint a TBM első számában a főpolgármesteri előszó is utalt rá, alap kutatások hiányoztak, nemigen voltak előkészítő tanulmányok, és ami ugyancsak nélkülözhetetlen, alig létezett várostörténész. Az új fórum, amelyet a múzeumigazgató, Kuzsinszky Bálint is támogatott, így rendkívül hasznos volt, a még igen zsenge új tudományág, a

várostitörténeti kutatások legfőbb, sokáig egyetlen publikációs helyeként. Lapjain nem egy szakember kezdte munkásságát, és a sorra megjelenő dolgozatok ismerete ma sem mellőzhető.

A lap első korszakában a múzeum kutatási profiljának megfelelően főleg a középkorra, kisebb mértékben a 19. századra koncentrált, a publikációk központjában a Budavári Palota állt. Az első megjelent cikk, A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt címen, Bánrévy György tollából, a város újkori történetének jegyében íródott, és kétségkívül több értelemben is jelképes kezdetnek szánták. Ezt megerősítette Horváth Henrik írása H. Heinrich Faust: Lotaringiai Károly diadalmenete Budán (1694) című, ekkor még ismeretlen festményéről és a képet is hozták illusztrációképp, dupla oldalon, színesben, ami nem kis költséget jelenthetett. A Budavári Palota történetével foglalkozó cikkek sora ezek után végigvonul a teljes kiadványsorozaton. Kiragadott példa erre Ybl Ervin írása, aki 1956-ban a 19. sz. középi állapotokat dolgozta fel, 1988-ban pedig Czagány István: A budai várra vonatkozó történetírás és művészettudomány története címen foglalta össze az eredményeket, továbbá 2001-ben egy teljes szám volt ennek szentelve. Az eltelt 82 év kiadványanyagában ilyen összefüggések még többször feltűnnek, egyes témák, témakörök évtizedeken át vissza-visszatérnek, jól érzékeltetve a tudományos kutatás örök folyamatosságát. Többek között példa erre 1933-ból, a második számban Lux Kálmán: A budapesti belvárosi plebániatemplom című cikke, amihez 2011-ben hoztunk kiegészítést, Prokopp Máriaától, a nemrégiben itt feltalált kvalitásos középkori freskóról.

Az első kötetek közrebocsátói fontosnak érezték, hogy tisztázzák a lappal kapcsolatos elképzeléseiket. 1933-ban Lux Kálmán leszögezi, hogy a témák változatosságára és az új eredmények közzétételére kívánnak koncentrálni. Feltehetőleg ő volt az első két szám szerkesztője, de ez ekkor még nem került közlésre. Ám a harmadik számnál 1934-ben már megtudjuk, hogy a szerkesztők Gárdonyi Albert és Németh Károly. A harmadik alapvető előszó Némethy Károlytól származik, és ekkor már egyértelmű, hogy a főváros története egy mind jelentősebb, új tudományágat képez. Mint Németh írja: „Kemény fába vágja a fejszéjét az, aki az összefogó történet megírására vállalkozik. De éppen ennek a munkának szükséges volta ad létjogosultságot, egyben pedig kötelez bennünket ezeknek a história-tégláknak: a Tanulmányok-nak összehordására.” Némethy ezek után egészen 1943-ig szerkesztette a lapot – 1936-tól Budó Jusztin segítségével – munkájuk vezérfonala volt a reménybeli várostörténeti monográfia előkészítésének folyamatossá tétele. Ez a kötelezettség a mű megjelenéséig karakteresen érvényesült, és kifejezett lendületet adott a lapnak. Többnyire alapozó tanulmányok olvashatók, amelyek közül szinte mindegyik beépült a Budapest története kötetek anyagába, így az első 10 TBM a célul tűzött feladat megvalósításának maradéktalanul megfelelt. A cikkek változatosak, és gyakran adódik egy-egy nagyobb lélegzetű tanulmányban feldolgozott központi téma, ahhoz társuló, más megközelítésű írásokkal. 1934-ben ilyen volt a Vigadó építéstörténete, amely mellett színháztörténeti, valamint a hangversenyélet 19. századi viszonyait taglaló cikkeket közöltek. 1936-ban pedig, a lapot teljes egészében Buda visszafoglalása 350. évfordulójának szentelték és ezzel megszületett az első tematikus szám.

1843-ban a háborús események következtében az évkönyvek sorjázása 13 évre meg-

szakadt, és csak 1956-ban jelent meg újra. Ám már korábban, 1953-ban a főváros vezetése ismét felvetette a Budapest története kötet elkészítését. Sajnos azonban, mindent előlről kellett kezdeni, mivel a Csánki-féle gyűjtés javarésze 1945-ben elpusztult. Ez óriási veszteség, mivel a Mályusz Elemér által vezetett munkatársak ekkor már csak a háborús károktól megtizedelt forrásanyaggal dolgozhattak.

A TBM 1956-os újraindulásakor Pongrácz Kálmán előszavában megfogalmazta a második korszak programját, és kijelölte a kiadási elveket. Mint írja a TBM „, Sorozatosan közli azokat az eredményeket, amelyek a Budapest történetét feldolgozó nagy kutatócsoport céltudatos munkája eredményeképpen születnek. Reméljük e kutatások előbbre viszik a magyar történelem ez elhanyagolt területének művelését, a magyar várostörténet feltárását, továbbá Budapest történetének egészéhez szervesen kapcsolódó részletkérdéseket és e történet értékelésének ideológiai problémáit megoldja vagy fölveti. Budapest lakossága joggal hiányolja, hogy városa történelméről eddig egyetlen teljes és összefoglaló munka sem jelent meg, ... Úgy érezzük, hogy Budapest Főváros Tanácsának kultúrpolitikája nem volna teljes, ha nem számolna a szülővárosát szerető nép kívánságával.”

A várostörténeti opusz készülése így – a dolgozó nép követelésére – újabb lendületet vett, és 1957-ben a Budapest-monográfia előkészületeivel párhuzamosan, a TBM megjelenítése az Akadémiai Kiadóba került. A szerkesztést egy 16 fős(!) apparátus vette át, amelynek elnöke Pesta László, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökhelyettese, titkára Gerevich László, a múzeum igazgatója lett. A szerkesztőbizottság a kor legnevesebb szakembereit sorakoztatta fel, több tudományágból. Ekkor lépett színre a lap történetének meghatározó alakja, Kubinyi András segédtitkár személyében, aki 1971-ig tartotta kezében a kiadványt. Ő az, aki a monstre-szerkesztőbizottság mellett a tényleges munkálatokat végzi, és kiemelkedő jelentőségű szerkesztői munkája során a lap fénykora következett ekkor. Ő közölt először 20. századi anyagot, és számos neves, külső munkatárstól hozott írásokat, többek között Fügedi Erik, Kumorovitz L. Bernát, Kosáry Domonkos, Vörös Károly neve fémjelzi szerkesztői munkálkodását. Új rovatot indított, a 12. kötetben először tűnik fel a külföldi várostörténeti szakirodalom átfogó ismertetése. A legtöbb recenzió Kubinyi kezéből került ki, 1961-ben például 27 írás, jórészt külföldi könyvről. Kubinyi működésének idején ismét előtérbe került a közép-kor, a nem túl nagy szerepet játszó 19. század mellett. Kubinyi működésére jellemző adatként a terjedelem megnövekedését említem, míg korábban 200–300 oldal körül mozgott egy-egy lapszám, ekkortól 400 oldal fölé került, majd 1961-ben már 700, 1963-ban 745 oldal.

A lap 1964-től került vissza a múzeum hatáskörébe, majd az eredeti terjedeleme is visszaállt, ugyanakkor általában kétévenként jelent meg. Ekkor a nagyszámú külső munkatársból álló szerkesztőbizottság is megszűnt, a múzeumi főszerkesztők Gerevich Tibor és Tarjányi Sándor lettek.

Az 1964-es szám küllemében is megváltozik, a borító akkoriban divatos tipográfiát kap, és kép is van rajta. A látványos külsőségek alkalmazásának kiváltója az első nagyobb megmozdulás az intézmény életében, a Budapesti Történeti Múzeum ekkor ünnepli megalakulásának 75. éves évfordulóját. Erre az időre esik a múzeum elhelyezkedése a Budavári palota E szárnyában, ami óriási lendületet ad a fejlődésnek. A szám

különösen értékes forrás, az intézmény különféle osztályainak történetét adja közre, Tarjányi Sándor, a múzeum főigazgatójának előszavával. Ebben azt is közli, hogy Budapest Főváros Tanácsának Végrehajtó Bizottsága a BTM-et bízta meg azzal, hogy készítse el a Budapest története című összefoglaló munkát, négy kötetben. Kikötés volt, hogy a Budapest Régiségei (1889–1963., I–XX. kötet), és a Tanulmányok Budapest Múltjából évkönyvek (1932–1963., I–XV. kötet) tudományos eredményeit, valamint a mintegy nyolc év óta folyó várostörténeti anyaggyűjtést kell felhasználni. Úgy tűnik az Akadémiai Kiadó közreműködése korábban kevésbé volt eredményes, és ha jól számolom, sorrendben ez a negyedik újratekintés a várostörténeti monográfia regényes történetében. Ám ekkor már valóban bekövetkezik a megvalósulás. Kubinyi mint szerkesztő segítséget kap Nagy Lajos személyében, ám 1972-től – miután az intézménytől megvált, – többé nem vesz részt a szerkesztésben, bár egy ideig továbbra is publikál a lapban.

A következő fordulónak az 1974-es ünnepi számot tarthatjuk, amely a Budapest egyesítésének centenáriuma rendezett 1973-as nemzetközi várostörténeti konferencia anyagát közölte. Az MTA Várostörténeti Albizottsága, a Magyar Történelmi Társulat, a Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történeti Múzeum külföldi kutatók részvételével tudományos ülésszakot rendezett a Magyar Tudományos Akadémián. Ez a konferencia tulajdonképpen a várostörténet, mint nálunk új tudományág első nagyobb fellépése, eredményeinek összefoglalója volt. A konferencián jelentőségüknek megfelelően méltatták az témában eddigre megjelent műveket, így a Budapest Főváros Levéltárának „Források Budapest múltjából” című négykötetes munkáját, és a Budapest Fővárosi Tanács kiadásában, a Budapesti Történeti Múzeum szerkesztésében végre megjelent immár 6 kötetesre tervezett Budapest története első két kötetét.

Kétségtelen, hogy a Várostörténeti Monográfiák történetében ezek után két évtizedes elbizonytalanodás következik be, mind a konkrét cél, mind az agilis szerkesztő nagyon hiányzik, és a számok nagy kihagyással jelennek meg. Hiába az ismét nagyszámú szerkesztőbizottság, hiába a nagynevű külső munkatársak, a testületi munka kevésbé eredményes, mint az egy elkötelezett szerkesztő ügybuzgalma. Először közel öt év kihagyás regisztrálható, mígnem 1979-ben mutatkozik ismét egy új szám, a főigazgató Horváth Miklós és Kaba Melinda szerkesztésében. De az igyekezet átmeneti, ezek után már majd egy évtizedes kihagyás következik. Az 1988-as új szám megjelenésére az adott alkalmat, hogy közlik az 1980-ra hiánytalanul megjelent Budapest története végül is öt kötetének teljes recenzióit Bácskai Vera, Nagy Emese, Hanák Péter, Ságvári Ágnes tollából. Ez a nagy akció az ekkor már egy évszázados program záróakkordja, és a több generáció által előkészített nagyszabású opusz, a Budapest története kiadvánnyal kapcsolatos munkálatok hivatalosan is véget értek.

A lap szembesül a ténnyel, hogyha fenn akar maradni, új célokat kell találnia. Ám a várostörténet tudománya ekkor már önálló életre kelt, spontán fejlődik, ami azt jelenti, hogy a patinás publikációs helyek mellett már konkurrens is feltűnnek. De a TBM mint úttörő évkönyv igazi tekintélyét, primus inter pares voltát senki sem tagadja. Mint a várostörténeti kutatások egyik legfőbb fórumában, számos további új téma, irányzat, megközelítésmód kiindulása itt történik, amint azt Vörös Károly munkássága mutatja. Róla egy recenzióban azt olvassuk, hogy „Vörös Károlynak Budapest legnagyobb du-

alizmuskori adófizetőjéről szóló három tanulmánya (a TBM-ben) például nemcsak a hivatalos ideológia polgárelenességével szállt szembe, hanem valóságos iskolát teremtett a történészek ifjú generációjában.” Hosszas előkészületek után a következő szám az 1991-es, sőt ez évben két szám is napvilágot látott. A TBM ekkor újrastrukturálódik, különféle fejezetekre oszlik, amelyek között az „üzemtörténeti tanulmányok” rész hoz új szint. Ám ismét egy 5 éves szünet következik, mígnem Buzinkay Géza máig tartó hatállyal feléleszti az évkönyvet. Újjászervezte a szerkesztőbizottságot, meghívta közreműködőül Kubinyi Andrást. A szerkesztőbizottság összetétele a továbbiakban sokat változott, de léte állandósult, és mindenkor képviseltette magát benne a Fővárosi Levéltár, valamint külső szakértők is feltűntek.

Az évkönyvek sorozata ezek után a múzeum életének nagy eseményeit követi, és úgy tűnik, hogy ez lesz a hozzá méltó új feladat. Ebben az időben állt a múzeum élére Bodó Sándor, aki a hagyománynak és a nagy elődöknek megfelelően több mint másfél évtizeden át szívügyének tartotta a TBM megjelenését, amiben fiatal munkatársai erőteljesen támogatták. Főigazgatósága idején az évenkénti megjelenés – kisebb megakapítással – állandósult.

Az ekkor bekövetkező harmadik korszak számos új eredményt hoz, és figyelemreméltó, hogy számos fiatal kutató pályája kezdetén itt jelentkezett, köztük nem egy ma már befutott szakembernek számít. Néhány példa erre: Szívós Erika, Tóth Árpád, Révész Emese, Zeidler Miklós, és még sorolhatnánk. Az 1990-es és a 2000-es évek jellemzője, hogy az évkönyv különféle évfordulóhoz kapcsolódó kiállítások és tudományos konferenciák anyagának közreadója, feltűnő új elem a képanyag színvonala és bősége.

1996-ban a 25. jubileumi szám a főpolgármester, Demszky Gábor előszavával jelent meg, mintegy Sipőcz polgármester hagyományát folytatva, és az alkalomhoz illően színvonalas tanulmányokat közölt. A 27. és a 28. szám a főváros 1873-ban történt egyesítésének 125. évfordulójával foglalkozott, az 1998-ban megjelenő 27. szám a jubileum alkalmából a Múzeumban megrendezett reprezentatív kiállítás katalógusa lett, és az ünnepi alkalomra való tekintettel 17 várostörténeti, sajtótörténeti, művészettörténeti, szociológiai tanulmányt, és a szokásosnál gazdagabb képanyagot – közte számos színes fotót – vonultatott fel. Az írások szerzői a városról az egyesítés évében pillanatnyi metszetet kívántak adni. A főpolgármesteri beköszöntő után a nyitó tanulmányt Hanák Péter jegyezte, ő a modern fővárossá válás folyamatáról értekezett, majd – többek között – Gyáni Gábor elvi hozzáállású tanulmánya után Czaga Viktória a városesegyesítés adminisztratív hátteréről, Fabó Beáta a főváros iskolaépítéséről, Sipos András a közegészségügy megszervezéséről, Forrai Judit a prostitúció szabályozásáról írt. Szvoboda Dománszky Gabriella pedig a városesegyesítés évében megrendezett 1873-as bécsi világkiállítás magyar szekcióját ismertette, amelyen a magyarok első ízben jelentkezték a külföld előtt önálló államként. Az oldalszám megközelítette a fénykori magasságot, és új elem tűnt fel, a tanulmányok ekkortól idegen nyelvű összefoglalót kaptak. A 28. szám a kiállításához kapcsolódó konferencia anyagát adta közre, ugyancsak jelentős terjedelemben.

Az ünnepi kiadványok sorozata 2001-ben folytatódott a 29. számmal, amely a magyar állam ezeregyszáz éves fennállásának tiszteletére, A budavári királyi palota

évszázadai címen megrendezett kiállítást kísérő konferencia anyagát tartalmazta. Az írások a budai királyi vár és a Várnegyed mint politikai, gazdasági és kormányzati központ jelentőségét tárgyalták. Hosszú évek után a publikációk sorában ismét feltűnt Kubinyi András, aki ezek után haláláig a lap támogatója maradt.

A 2002-es megjelenésű 30. kötet a nagymúltú sorozatban több szempontból rendhagyó, és a jövőre nézve előremutató jelenségként írható le. Igazolta, hogy érdemes a történeti és a „jelenközpontú” kutatások képviselői számára alkalmat teremteni az eszmecserére és együttműködésre, és egy-egy folyamat egészét interdiszciplináris szemlélettel áttekinteni. A szám az ötvenéves Nagy-Budapestet ünnepelte, az előzmények és a megvalósulás taglalásával. Mint ismeretes, 1950. január 1-jén törvénnyel csatoltak Budapesthez hét, addig önálló várost és 16 nagyközséget. Ekkor jött létre a főváros jelenlegi közigazgatási határa, és bekövetkezett modern nagyvárossá fejlődésének kiteljesedése. A jubileumra Budapest Főváros Levéltára 2000-ben konferenciát rendezett „Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás” címmel, amely lehetőséget biztosított az érintett tudományterületek képviselőinek eszmecseréjére. Továbbá a főváros három nagy történeti közgyűjteménye – Budapest Főváros Levéltára, a Budapesti Történeti Múzeum, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye – és a kerületi helytörténeti gyűjtemények közös kiállítás keretében mutatták be a nagyváros vonzáskörébe került települések önálló múltját, és Budapesthez csatolásuk „előtörténetét”. Az intézmények felsorolása tárgyunkhoz kapcsolódóan különösen érdekes, mivel mindezek a fiatal tudományág, a várostörténet frekvenciált tudományos fórumai.

Ezek után az évkönyvek megjelenése ismét hézagossá válik, majd 2009-től újra – elvben – évenként követik egymást, a megjelenés kizárólag a pályázatok eredményességének függvénye. Mivel a lehetőségek ismeretes beszűkülésével a papíralapú megjelenés bizonytalan, évek telhetnek el, mire egy-egy kötet megjelenik. Ezt kiküszöbölendő, továbbá annak érdekében, hogy a szerzők, de legfőképpen az érdeklődők mielőbb hozzájuthassanak az információkhoz, a 35-ös számtól a nyomdakész lappéldányt azonnal feltesszük a Múzeum honlapjára, ami tulajdonképpen megjelenésnek számít. Így az Országos Széchényi Könyvtár a korábbiakat tartalmazó adatbázisával összekötve a TBM minden elkészült száma azonnal az olvasók rendelkezésére áll. Örvendetes tapasztalat, hogy a világhálón való hozzáférés a visszajelzések szerint kitágította olvasóink körét, és a szakemberek szűkebb csoportján túl a szélesebb érdeklődő nagyközönség is megismerkedett a lappal. Ám a periodika papíralapú megjelenéséről a Múzeum nem mond le. Az új főigazgató Farbak Péter egyértelműen ragaszkodik a lap hagyományos megjelenési formájához, és a kötetek hiánytalanul ott sorakoznak a könyvespolcokon az eddigiek folytatásaképp.

A jelenlegi szerkesztőbizottság több éve nagy odaadással segít szervezni a lap anyagát. Köztük 1995-től állandó, – és aktív – tag Gyáni Gábor, 2007-ben tünt fel Sipos András, aki azóta is egyik leghívebb munkatársunk, mindkettőjüknek számos jeles szerző bemutatását köszönhetjük. Mellettük a múzeum két fiatal szakembere Perényi Roland és Rostás Péter segít tartani a lap színvonalát. Külső munkatárs Bodó Sándor, aki nyugalombavonulása után is részt vesz a munkában, valamint Bessenyei József történész, aki a korai idők képviselője a szerkesztőbizottságban.

175 ÉVE NYÍLT MEG AZ ELSŐ MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS

A múzeum a fentiek tudatában igyekszik a TBM eredeti karakterét megőrizni. A hagyományok szellemében olyan nagyobb terjedelmű írásokat kívánunk közzéadni, amelyek új kutatási eredményekre támaszkodnak egy-egy problémát alaposan körüljárva, és teljes tudományos apparátusra támaszkodnak. Szívesen fogadunk forrásközléseket, dokumentumokat, naplókat is, és szerencsés esetben egy-egy kutatónk folyamatosan, éveken át közölheti legújabb eredményeit, ilyen például Benda Judit most futó, Buda középkori kereskedelmi-gazdasági életével foglalkozó tanulmányainak sorozata. Továbbá lapunk egyre gyakrabban ad helyet egy-egy PhD dolgozat, vagy annak egy része közzétételére, és feltett szándékunk, hogy a doktoranduszoknak publikációs lehetőséget biztosítsunk, erősítve ezzel a lap műhely-jellegét is.

Tagadhatatlan, hogy a TBM a II. Világháború óta rapszodikusán jelent meg, ám mindeddig fenntartotta létét. A várostörténet-tudomány megalapozásában oroszlanrészt vállaló patinás orgánus témaköre úgy tűnik ma már kimeríthetetlen, és mindenkor lesznek elkötelezett tudósok, akik gyarapítják a várostörténet tudományát, és ellátják olvasnivalóval az érdeklődőket.

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

Ma már kevesen tudják, mit is jelentett egykor a Pesti Műegylet, sőt, talán még a nevét sem ismerik. Pedig ez évben emlékezhetünk arra, hogy 175 éve, 1840 májusában megnyílt az első magyarországi kortárs képzőművészeti kiállítás, az 1839-ben megalakult Pesti Műegylet rendezésében. Az első tárlat több mint 300 képet mutatott be, rangos bel- és külföldi művészekről. Az esemény igazi szenzáció volt, mivel hasonló rendezvényt a magyar közönség addig még soha nem látott. A kortárs művészeknek korábban nem volt alkalma bemutatkozni Magyarországon, főleg nem intézményes keretek között és rendszeresen, amit a Műegylet a továbbiakban lehetővé tett. Ez persze nagyban segítette a művészeti élet fellendülését is.

Nem véletlen, hogy mindez a reformkorban történt, és még a 1848–49-es forradalom és szabadságharc utáni politikai helyzet sem tudta visszavetni a fejlődést. A Pesti Műegylet szabályzatában a kiállításrendezés feltételei között megfogalmazódott, hogy az egyesület "...végcélja: a nemzeti művészetre hatni. Mivel a hazai művészet zsenge kezdeteiben lévén, idegen művészek is meghívhatók." Ezt a célt negyed századon át teljesítették, és ennek felmérhetetlen a jelentősége a 19. századi magyar művészeti életben. Pontosabban eddig egyetlen alkalommal történt ennek felmérésére kezdeményezés, Dományszky Gabriella vaskos kötetben dolgozta fel a Műegylet és kiállításai történetét. Az évforduló kapcsán különösen alkalmas megemlékezni arról, mennyire fontos munka volt ez. A Pesti Műegylet levéltári iratanyaga 1956-ban megsemmisült, s ez a kutatást nagyon nehezítette.

A kezdetben évente, majd havonta megrendezett tárlatokon a közönség az akkori legkiválóbb festők főműveit láthatta, valamint sok, és főként sokféle külföldi művész alkotásait. Az első években a tárlatlátogatás általánosan elfogadottá tétele volt a cél, és a közönség egyre nagyobb számban érdeklődött a kiállítások iránt. A pesti tárlat a 40-es évek második felére kétségtelenül szerves részévé lett a fővárosi életnek, a fizető résztvevők száma e korszakban ezer körül volt. Az 1851–1856 közötti időszak tekinthető a legsikeresebb periódusnak, ekkor a tagság évenként megduplázódott, a fizető résztvevők száma 1856-ban elérte az 5593 főt. 1857–1865 között csökkent ez a szám, és egy rövid ideig tartó párhuzamos működést követően 1867-ben a Műegylet beolvadt a Képzőművészeti Társulatba.

A kiállításokat katalógus és évkönyv kísérte, amelyek egyben reklámként is szolgáltak, miként az évről-évre megjelentetett résztvevők-névsor is. A statútumok szerint a kiállítások anyagából az egyesület változó számú művet megvásárolt, és ezeket kisor-

solták a fizető tagok között. Az év legsikeresebb alkotását műlapon sokszorosították, amelyeket a résztvevők jutalomként, ingyen megkaptak. Ma már ezek a metszetek a 19. századi művészet sokszor kizárólagosan megmaradt emlékei. Minden évben ajándékoztak műveket a Nemzeti Múzeum számára, ezeket a Műbíráló Választmány választotta ki, jelentősen hozzájárulva a gyűjtemény gyarapodásához.

Az 1840-es években már kiterjedt műegyleti hálózat létezett Európában, és ez legfőképpen azért volt fontos, mivel működésük révén a művészek megrendelőktől, mecénásoktól független, szabad megélhetést voltak képesek teremteni maguknak, de jelentős volt a szerepük a műtárgypiac alakításában is. A pesti egyesület már a kezdet kezdetén bekapcsolódott az európai műegyleti hálózatba, és rövidesen 32 külföldi műegylettel állt cserekapcsolatban. Így vált lehetségessé, hogy a kiállításokon szereplő képek Európa legkülönbözőbb városából érkezzenek, de persze a legtöbb Bécsből.

Bár minden kiállításon szerepeltek befutott művészek, nagy nevek, de a pályakezdők száma különösen nagy volt, lévén számukra különösen fontos a bemutatkozási lehetőség. A legnagyobb számban szereplő ausztriai művészek közül mindenki kiállított, aki számított, sikeres és híres volt: Carl Rahl, Josef Danhauser, Friedrich von Amerling, Ferdinand Georg Waldmüller, Thomas és Johann Nepomuk Ender, Anton Einsle, Franz Eybl például. Utóbbi nevéhez kötődik egy reprezentatív, megrendelésre készült mű, amelynek bemutatása különleges attrakció volt – *Kölcsey Ferenc* 1841-es nagyméretű portréja, Szatmár vármegye számára. Egyetlen alkalommal megjelentek a legjelesebb müncheni festők – Peter von Cornelius, Wilhelm von Kaulbach – képei is. Egy különleges portrét is meg kell említeni, ez magyar magángyűjteményből került a műegyleti tárlatba. 1858 tavaszán volt látható Louis-Edouard Dubufe *Andrássy Gyula képmása*, a gróf tulajdonából. A portré Párizsban készült, Andrássy az előző évben tért meg emigrációjából, és személye ekkoriban kezd érdekessé válni. Dubufe az előkelő francia társaságfestője volt, a műértő és műgyűjtő Andrássy nem akárkihez fordult.

A portrék mellett minden tárlaton szerepeltek tájképek, életképek, és az akadémiai kánon által legmagasabb rangúnak tartott történelmi kompozíciók is. Ami a magyar műveket illeti, a reformkori évek legkedveltebbjei voltak Barabás Miklós életképei (*Galambposta*, *Szalagfű*), vagy Zichy Mihály romantikus *Mentőcsónak*-ja. 1948–49 után előtérbe kerültek a történelmi képek, de ez nem véletlen, hiszen épp ekkor vált a történelmi festészet sajátosan magyar változata, a több értelmezési lehetőséget rejtő, szimbolikus tartalommal bíró, „a nemzet lelkiismerete”-ként fellépő képek egészen a kiegyezésig hatalmas sikereket értek el. Az első ilyen kompozíció Kovács Mihály *Árpád emeltetése* című festménye volt, sajnos erről csak a műlap, illetve órákép változatok maradtak ránk. Orlai Petrics Soma *II. Lajos holttestének feltalálása* mintegy előfutára volt a nem sokkal későbbi főműveknek – Székely Bertalan azonos témájú művének, továbbá Madarász Viktor *Hunyadi László siratása*, a *Zrínyi és Frangepán búcsúja*, vagy a *Zrínyi Ilona bírái előtt* mind ekkor szerepeltek a tárlatokon. A Bécsből hazatérő Rahl tanítványok, Than Mór és Lotz Károly, vagy a már a müncheni Akadémián tanult Molnár József, Weber Henrik, Brodszky Sándor itt bemutatott művei is jelentős sikert arattak. A népi életkép műfaja is kivételes közkeletűségnek örvendett. A vezetőség az 1856 évi műlap előképének megfestésére Barabás Miklóst kérte fel, és mikor Párizsból megérkezik művének, *A meny megérkezésének* próbanyomata, hatására majd

háromszáz belépést regisztráltak, így e tekintetben ez volt a Műegylet történetében a legsikeresebb műlap.

Székely Bertalan a *II. Lajos holttestének megtalálása* 1860-ban szerepel tárlaton, óriási sikert aratva. Az 1865 márciusi kiállítás első olajképét egy ismeretlen fiatal küldte Bécsből: Munkácsy Mihály *Magyar életkép* címmel, száz forintos eladási árral.

Végül az ifjú Benczur Gyula is megjelenik, a *Hunyadi László búcsúja* című alkotásával, amelyet elküldtek az 1866-os Párizsi Világtárlatra.

Jól érzékelhető tehát, hogy a Pesti Műegylet – később Magyarországi Műegylet – a magyar művészeti élet megeremtője lett, több évtizeden át vállalt központi szerepet annak szervezésében, szoros kapcsolatban a nem sokkal alapítását követően megnyílt Nemzeti Múzeummal, amelynek gyűjteményét jelentős mértékben gyarapította kortárs magyar művészek műveivel. A kiegyezés tájkára azonban már nem volt tovább működtethető az állami támogatás nélküli egyleti működés, így vált a Műegylet épp 1867-ben a Képzőművészeti Társulat részévé.

Történetének feldolgozása és közzététele úttörő jelentőségű tett, nemcsak a 19. századi művészet történetének egyik alapműve született meg, de a 20., sőt 21. századra vonatkozóan is számos tanulsággal szolgál a *Pesti Műegylet, a képzőművészeti nyilvánosság megszületése* című kötet.

KÜLFÖLDI KIÁLLÍTÓK MEGJELENÉSE PESTEN, 1840–1866

A PESTI MŰEGYLET BETAGOZÓDÁSA AZ EURÓPAI EGYLETI HÁLÓZATBA

A 175 évvel ezelőtt, 1840-ben először megrendezett kortárs képzőművészeti kiállítással nálunk is megindult a kiállítási élet, amely a művészeti élet kibontakozását hozta magával. Írásom ennek az évfordulónak kíván tisztelegni, és ez alkalommal tárgyam a külföldi kiállítók intézményes megjelenése tárlatainkon.

A Műegylet működésére egyre jobban felfigyel a szakirodalom, de a bemutatott külföldi alkotásokról különösen kevés az információ, holott ezek tették ki az anyag mintegy 60 %-át. Sok tekintetben jelentős hatást gyakoroltak a magyar művészetre, és a korszak nálunk ma fellelhető képanyagának jó része a műegyleti vásárlásokból származik. A Kunstverein-képanyagot a művészettörténet általában figyelmen kívül hagyja, – aminek okait most ne vizsgáljuk – ezért a képanyag felmérése, értékelése igen nehéz. Nagy segítségemre voltak ebben – a megszokott források lehetőségein túl – a neten létező különféle aukciós házak kínálati anyagai, valamint a poszterkiadó cégek katalógusai. E katalógusok gyakran adathiányosak, mégis az általuk közölt képanyag hitelesnek minősül, amire gyakran és nyomatékosan fel is hívják a figyelmet. Kínálatukban a tárgyat képező Kunstverein-festészet meglepően bőséges, hisz a mai műkereskedelem és poszterkiadás mozgatórugói ugyanazok, mint egykor – vásárlásra csábító művek felsorakoztatása a szélesebb közönség számára –, és úgy tűnik, a 19. századi kereskedelmi képanyag ma is vonzó.

A képek láttán úgy vélem, hamisak azok a feltevések, hogy a pesti kiállításra gyenge és jelentéktelen mesterektől való „műteremszemét” jutott el. Mivel az egykori képforgalmazók elemi-gazdasági érdeke volt a jó színvonal, a pesti kiállítás anyaga nem maradt el Európa hasonló rendezvényein megjelentektől. A magyar közönség 1840-ben találkozott először intézményesen külföldi kortárs alkotásokkal. Az addig itt dolgozó számos idegen mester mind egyénileg jött, meghívásra, vagy megrendeléseket keresve, ittartózkodásuk esetleges, hatásuk szétszóródó. A Pesti Műegylet 1839/40-ben kidolgozott szabályzatában a kiállításrendezés kikötései között a sarkallatos 4. pont leszögezi: az egyesület „Végcélja: a nemzeti művészetre hatni. Mivel a hazai művészet zsenge kezdeteiben lévén, idegen művészek is meghívhatók.”¹ E rendelkezés által je-

1. *Trefort Ágoston*: A Pesten felállítandó Művészeti Egyesület programja. A program több lapban megjelent: pl. *Társalkodó*, 1839. nov. 16. 367., *Századunk* (Pozsony) 1839. febr. 3., *Társalkodó*, 1839. febr. 13. 490, *Hasznos Multságok* 1839. febr. 23. 58. E gyakorlat mind a bécsi akadémiai, mind a müncheni egyesületi tárlat gyakorlatától – ahonnan távortartották a külföldieket – eltért. A megalakulás részletei: *Szvboda Dománszky* 2007.

Danhauser, Joseph: Anyai szeretet, 1839.
Vászon, olaj, 50,7x42. j. l. b.: „Danhauser/1839”,
Belvedere (OGW), lt.: 280. Bécs, Ausztria
Bemutatva: 1840/222.
Az egyesület tulajdona. Az első műlap eredetije

lentős számban, és rendszeresen kerültek hozzánk külföldi kortárs mesterek, egycsapásra megismertetve a pesti közönséget az aktuális nemzetközi – ezen belül a kommersz – képzőművészeti divatokkal.²

A tárlatok kulcskérdése a képszerzés, amit a bécsi Heinrich Friedrich Müller műkereskedő, az ottani *Verein zur Beförderung der bildenden Künste* (Alte Kunstverein) képviselője végzett több egyesület megbízottjaként, így Düsseldorf, Frankfurt am Main, München, Bécs és Trieszt szállítmányait intézte.³ Mivel nálunk mind a hagyomány, mind

a tőke, de a szükséges kapcsolatok is hiányoztak ehhez, magyar ügyvivő nem volt.⁴ Az alapító fiatal politikusok ennek hiányában fordultak a jónevű műkereskedőhöz, és helyesen, mert a pesti tárlat szakértő bécsi segítség híján meg sem született volna. A külföldiek szereplésének nem mellékes tényezője a szállítási költség, amelynek nagysága az első években megrendítette az egyesület anyagi alapjait. A vezetőség kénytelen volt úgy dönteni, hogy csak a hazaiakat szállítják ingyen, a külföldieknek a helyi műegyleti megbízottakig saját költségre kell eljuttatniuk alkotásaikat. Javította a helyzetet, hogy a műdarabok vámmentesítésére királyi engedélyt kaptak,⁵ és 1842-től a m. kir. kincstár végzése értelmében a Pesti Műegylet ugyanazon kedvezményeket élvezte, mint a bécsiek.

Már kezdettől állandó partnereink voltak München, Bécs, Trieszt és Prága műegyletei, de ez a kör majd bővül. Az 1855-ös évkönyv 32 társ-műegyletet sorol fel, amelyekkel hivatalos kapcsolat jött létre. Ez részvények és műlapok cseréjét jelentette, valamint megküldték egymásnak éves jelentéseiket. Források hiányában nem lehet tudni, hogy a nemzetközi képforgalom mennyire volt kétirányú, vagyis az, hogy exportáltak-e műveket Pestről is.⁶ Úgy tűnik nem, – legalább is intézményesen nem – mert ha ilyesmi

2. E körből való képanyagot is közöl: Norman 1977.

3. Heinrich Friedrich Müller (Hannover, 1779–Bécs, 1848) 1807-től működött Bécsben mint könyv- és műkereskedő, és igen hamar az egész birodalomban ismert lett. 1830-ban közreműködött a bécsi *Verein zur Beförderung der bildenden Künste* alapításánál, és ő intézte az üzleti ügyeket 16 éven át. Nekrológ von Weidmann. (*Theaterzeitung*, 1848, 931.) További megbízottak: Berlin: L. Sachse und Comptoir, Drezda: Weinberger. *Der Adler*, 23. Mai. Wien, 1840. 990.

4. Az első alkalommal Grimm Vince műkereskedő látta el – ad hoc – ezt a szerepet, később az egyesület titkára Ritter Sándor. *Szoboda Dománzky* 2007, 96.

5. Uo.

6. Mivel a Pesti Műegylet iratanyaga 1956-ban sajnálatosan megsemmisült, a külföldi kapcsolatok ad-

G. F. Waldmüller: Anya gyermekeivel, 1849.
Vászon, olaj, 45x37 cm., j.l.j.: „F. G.
Waldmüller 1849”, hátoldalán a Pesti Műegylet
bélyegzője. Bemutatva: 1853/7/32.
Ekkor és ma is magántulajdonban

előfordult volna, arról feltétlenül lenne hír a sajtóban, vagy adat az évkönyvekben.

A mesterek aktuális lakóhelyét mindenkor jelzi a katalógus, és figyelemreméltó tény, hogy ezek mind olyan városok, ahol működött akadémia vagy Kunstverein. A leggyakrabban előforduló városnevek: Augsburg, Berlin, Drezda, Düsseldorf, Frankfurt, Freiburg, Lipcse, Mannheim, Mainz, Nürnberg, Prága, Trieszt, Velence, valamint Antwerpen, Amsterdam, Párizs és Brüsszel voltak. A bécsi munkák általában a kiállított műveknek közel

felét tették ki, többet, mint a többi országé együttléve.⁷ E tény tükrében nem csoda, hogy voltak olyan hangok, miszerint a pesti tárlat nem más, mint a bécsi képkereskedelem lerakata. Nos, a rendelkezésre álló források alapján kizárható egy erre irányuló tényleges és hivatalos kapcsolat, de a gyakorlat valami ilyesmit sugall.

Az szóba sem jöhet, hogy bármi ideológia érvényesült volna abban mi kerül ide, csak az üzletképeség tűnik mérvadónak. De a kiállítások összeállítói a működés teljes negyedszázadában ügyeltek arra – az erkölcsi siker érdekében –, hogy minden tárlaton jelenjen meg egy-egy kiemelkedő alkotás, lehetőleg történelmi tematikában. Nálunk nem lévén akadémia, ilyenek megtekintésére más mód nem is adódott.

A bécsi művészeti sajtó – a *Kunstblatt* – rendszeresen közölte az európai egyesületi élet eseményeit, 1840-től Pestről is. A művészeknek szóló felhívások rendre megjelentek a lapban, köztük igen érdekes a karlsruhei központú Reinische Kunstvereiné, amelyben minden művészt meghívtak egész éves programjukra. Mint tudják, májusban Strassburgban, júniusban Karlsruheban, júliusban Mainzban, augusztusban Darmstadtban, majd végül szeptemberben Manheimben fogják kiállításait bemutatni, céljuk az, hogy „az új tehetségeket széles körben ismertté tegyék.”⁸ Ez összevág azzal, hogyha a kiállítók korát általában vizsgáljuk, a pályakezdők száma mindig a legmagasabb.

Az európai műegyleti kiállítások sorjázása némileg egyeztetettnek tűnik, az egye-

minisztrációját csak az évkönyvek és a sajtó szórványos adataiból lehet rekonstruálni.

7. A mennyiségi adatok a bizonytalanok, de a reformkori tárlatokon mintegy 2900–3100 mű volt összesen kiállítva. Bécsből jött mintegy 1300–1400 mű, Münchenből 230–250; Trieszt: 39; Prága: 50. Ezek a hivatalos katalógusokban feltüntetett tételek, eltérés mindig lehetséges, a késve, vagy a meg nem érkezettek következtében.

8. *Kunstblatt*. 21. Jan. 1844. 120.

Amerling, Friedrich.: Világbölc, 1842.
Vászon, olaj, 81,3x63,5 cm., j.l.b.: „Fr
Amerling 1842 Rom” MNG–SZM, lt: 161.B,
3040. Bemutatva: 1844/141

sületek igyekeztek a különböző városok megnyitójának időpontját, a művek mozgását összehangolni. Az évad januárban indult a lipcsei tárlattal, ahol Berlinből, Frankfurtból, Münchenből, Belgiumból és Hollandiából származó darabok kerültek a publikum elé,⁹ Münchenben február az egyleti év kezdete. Április-május az ideje a bécsi, és a hozzá kapcsolódó pesti és triezsi, valamint a prágai *Gesellschaft Patriotischer Kunstfreunde* rendezvényének is. Júniusban került sor a düsseldorfi kiállításra, a régió nagy figyelemmel kísért eseményére, a kölni tárlat július elsején nyílt,¹⁰ majd az 1844-ben alapított

Salzburger Kunstvereine következett szeptemberben.¹¹ Október hónap a drezdai tárlatát, amelyet szokásos helyén, a Brülsche Terrasse-on, a Sekundogeniturban nyitottak meg, ahol egyébként a művészeti akadémia is működött.¹²

Októberben több tárlat zajlott, így a nem túl jelentős weimari,¹³ valamint a hollandok rendezvénye, amely három évenként felváltva Rotterdamban, Amsterdamban és Hágában kapott helyet.¹⁴ Végül az évet a milánói kiállítás zárta.¹⁵ A közlések szerint Münchent és Bécsét kivéve mindenütt jelentős számban szerepeltek idegen mesterek, és a lépték is azonos, a kiállított művek száma 300–400 db között mozog. Megjegyezni kívánom, hogy a szóba kerülő városok festészetének állapotát csak a hozzánk eljutott alkotások perspektívájából vizsgálom, módszeres áttekintés adása művészetükről, e helyütt nem volt célom.

9. Kunstausstellung in Leipzig. *Kunstblatt*. 14. Jan. 1844. 43.

10. *Kunstblatt*. 30. Juni. 1844. 623.

11. Svoboda 1997.

12. *Kunstblatt*. 18. Aug. 1844. 772.

13. *Sonntags-Blätter*, 20. Okt. 1844. 1000., 1203.

14. *Sonntags-Blätter*, 20. Okt. 1844, 1000.; Thijssen 1986, 9–84.

15. *Sonntags-Blätter*, 22. Dez. 1844.

AZ ÁLLANDÓ PARTNEREK KÜLDEMÉNYEI

BÉCS

A pesti tárlat külföldi anyagát illetően a bécsiekéről¹⁶ kell először szólni, igaz ők idegenek, de nem külföldiek. Az első években az a szokás, hogy egy tagban, a tavaszi hivatalos akadémiai kiállítás anyagából összeválogatva jönnek, de számos egyéni megjelenés is előfordult. A reformkori anyag – mintegy reprezentatív mintavételként – a császárváros művészeti életének aktuális lenyomatát adja, amelyben – mint ismeretes –, az előző évtizedekben jelentős változások zajlottak. A századeleji ragyogó művészeti élet fényét veszítette, az akadémia válságban van, a nagy generációváltás előtti utolsó éveit éli. A 40-es évekre kiteljesedett a biedermeier, a műfajok aránya pedig erősen eltolódott a tájképek irányába. Nem sokat változik ez az 50-es 60-as években sem, ám a Pestre kerülő képanyag kötődése az akadémiahoz ekkorra fellazul, megszűnik a közvetlen kapcsolat az intézményes művészettel, és a kiállított anyagban már kizárólag a műkereskedelem érdekei érvényesülnek. A bázist adó alkotások stílusa elkényelmesedve őrzi a 40-es évekre rögzült vonásokat, de közben feltűnik az új generáció, August Pettenkofen (Bécs, 1822–1889) és Karl Rahl (Bécs, 1812–1865), és az ő alkotásaik a progresszív kibontakozást jelentik.

Az első nyolc kiállításon kb. 100 bécsi név fordult elő, javarészt tájfestők, kezeiktől hosszan sorjázta a Wienerwald, a Salzkammergut vagy Tirol stb. részletei. A vásárlások javát ezek tették ki, mert az idegen tájat vagy jelenetet ábrázoló kép kelendőbb a ha-

Franz Eybl: Tót hagyományárú fiú, (Hagymát áruló fiú),
papír, olaj, 25x29,5 cm, j.l.j.: „F Eybl 1835”
MNG–SZM, lt.: 155B; O.K. 3028.

Bemutatva: 1844, kat. kívül. Megvette Müller János festő

16. A bécsi mesterek azonosításához elsősorban használtam: BÖG

Eduard Engerth: László párviadalban Kún-Ákus-sal, vászon, olaj, 105,5x127,5 cm, j.l.b.: „Engert Ede 1847”1847, Bemutatva: 1847/79.

zainál! Pedig „...mennyi gyönyörű vidéke van kiterjedt honunknak! de hiába! Ha nem ischli, vagy salzburgi a táj..., nincs vevő!”¹⁷ A letűnő múltat képviselte Josef Mössmer (Bécs, 1780–1845) professzor, aki 1812–1845-ig tanított tájrajzot az Akadémián, és elmondható, hogy minden tájfestőnk Markótól–Brodszkyig az ő keze alatt volt. Mégis hatásáról – nevének említésén túl – kevés szó esik, amit talán indokol, hogy ma alig van ismert műve, és ezek láttán tehetsége közepesnek tűnik. Ám ekkor nagy tisztelet övezte, az első tárlaton bemutatott északias táját Novák Dániel kritikája egyenesen Ruisdaelhez hasonlítja.¹⁸ A 20-as évek nagy generációját képviselte Johann Nepomuk Schödlberger (Bécs, 1779–1853)¹⁹, neves tájfestő, akit Claude Lorrain modern megtestesülésének tartottak, úgy mint id. Markó Károlyt. A mester már a század elején teoretikusan foglalkozott a tájfestészettel, művében megkülönböztetve a „Naturwahrheit” és az „Ideale Wahrheit” fogalmát,²⁰ ami a biedermeier állandó, nagy kérdése. Életművében – mint több kortársánál is – az ideális táj mellett megjelent az új, internacionális festői divat, a természet után készült, realisztikus kép. Egyetlen Pesten bemutatott

17. Vachot Imre: Idei műkiállításunk ismertetése. *Pesti Hírlap* 1841, 447.

18. Novák Dániel: Néhány szó a pesti műkiállítás fölött. *Honművész* 1840, júl. 26. 493. Timár Árpád: Novák Dániel művészeti írásai. 240. sz. 483. *MÉ* 1989, 1–2. 21–51.

19. Fuchs pl. némelyeket kizárólag az 1840-es bécsi Akadémia-beli tárlat katalógusában szereplő műve alapján tart számon. De egyesek pesti kollekcója nagyobb mint a bécsi, így a pesti katalógus ismert műveik számát szaporítja. Fuchs 1973.

20. Grabner Wöhrer Wien 2002. 129–130.

Einsle, Anton u. Eybl, Franz:
Kölcsey Ferenc, 1841 k.
papír, litográfia, 436x313 mm,
felirata: Kölcsey Ferencz, Jelzés a kép
alatt b.: „Einsle A. után” l. k.: „Nyomt.
Leykum A. Bétsben”; l. j.: „Köre metsz.
Eybl F.” A felirat alatt: „Pesten, Wagner
József tulajdona”
MNM, TKCs lt.: 5573
Az eredeti olajkép bemutatva: 1841/320.

olajfestménye *Fürdőző itáliai nők* (1842/ *177),²¹ címen feltehetőleg „lorrainizáló” mű volt, majd 1854-ben, halála utáni tisztelgésül, természet után készült tájkép-akvarellek szerepeltek tőle. (1854/ 14/3, 5, 16/5, 6, 7) Számunkra Schödlberger megjelenése azért fontos, mert annak a festői körnek a hírmondója, amelybe egykor Markó beilleszkedett. De a 40-es évekre az idealizáló- klaszszicizáló táj jórészt eltűnt, éppen ezért Markó alkotásai – amelyek mondhatni egyedül őrizték e stílust – különösen értékesnek számítottak mind Bécsben, mind Pesten.

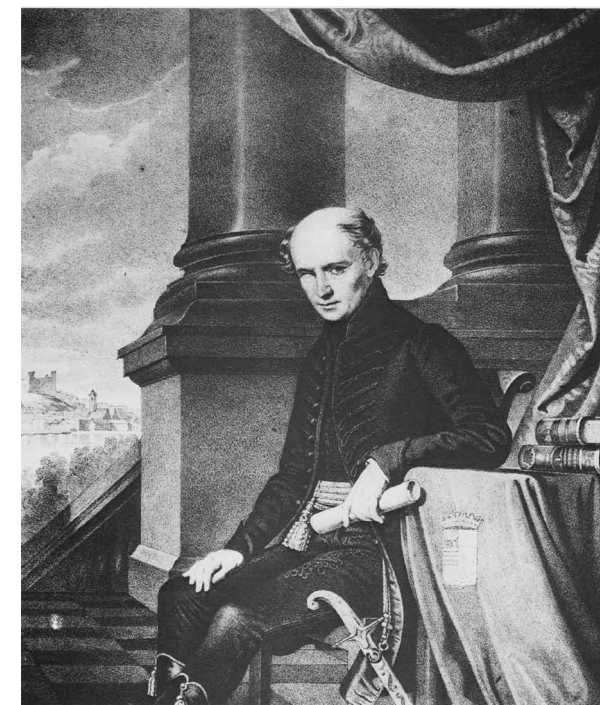
Tárlatainkon sorra megjelentek a virágzó bécsi biedermeier vezető művészei, a 20-as években indult új áramlatok képviselői. Ők eddigre befutott művészek, a festészeti divat legfőbb irányítói, akiket a széles pesti nyilvánosság ekkor ismert meg. Georg Ferdinand Waldmüller (Bécs, 1793–Hinterbrühl bei Mödling, 1865), negyedszázadon át – haláláig – állandó kiállítónk volt, képein a valóság sajátos tükrözése, a fénykezelés, a ragyogó színvilág valósággal „felrázta” a publikumot. A csak Pesten bemutatott *Lányok pillét fognak* című képén (1846/246)²² a fényvel telt kolorit izgatóan modern: „A színezet úgy látszik saját iskola szüleménye.” – konstataulta a pesti kritika. Waldmüller volt az első olyan mester, aki a bontakozó magyar festészetre döntő hatással volt, több tanítványa – Orlay Petrics Soma, Zichy Mihály, Borsos József, Madarász Viktor, stb., a hazai festészet kiválóságai lettek.

A fontos magyar kapcsolatokkal rendelkező Josef Danhauser (Bécs, 1805–1845) az első tárlatok sztárja, műegyletünk első műlapjának (1840/222) mestere volt, tőle nagyformátumú, narratív polgári zsánerek szerepeltek, egészen korai haláláig.²³ Ilyen volt a *Liszt párizsi barátai körében*, (1840/278), majd 1842-ben *A végrendelet felbontása*, stb. (Kat. kívül.) Évtizedek óta ismert Pesten a két Ender, a kezdetektől rendszeres

21. A *-jel arra utal, hogy a mű eladó, a képek után zárójelben szereplő évszám bemutatásuk dátuma, majd a Pesti Műegylet katalógusának sorszáma szerepel. A bemutatás évszáma után a tárlat sorszáma és a katalógusszám szerepel. A tárlatokat 1853-tól visszamenőlegesen számozták, 1840/1-től 1866/143-ig.

22. A mű *Feuchtmüller* (1996) katalógusában nem szerepel.

23. Danhauser: *A végrendelet felbontása*. 1842, kat. kívül. *Birke* 1983, kat. sz. 37.

kiállítóink. Thomas (Bécs, 1793–1875) realiztikus biedermeier tájak alkotója, akadémiai professzor, ikertestvére Johann Nepomuk (Bécs, 1793–1854) egyetünk 1842-es, harmadik műlapjának mestere. Friedrich von Amerling (Bécs, 1803–1867) egyéni stílusát, selymes ecsetkezelését többek között Alconiere Tivadar, Tikos Albert, és Borsos József követte. Amerling az első időben nehezen volt Pestre csábítható, de az 50-es évek közepétől többször megjelent magas árú művekkel. Pedig 1844-ben az első műegyleti vásárlás az ő képe volt. Monografusa és barátja, Günther Probszt szerint a mester tanítványain keresztül befolyásolta a magyar művészet alakulását, sőt, amikor „Makart Bécsben” már nem volt számára hely, a másik főváros adott munkát neki.²⁴ A 136. tárlaton 1865-ben például drága tanulmányfők jelentek meg tőle, nagy elismerést aratva.

A tárlatok mindenkor igyekeztek egy-egy reprezentatív alkotást felvonultatni, ilyen volt Anton Einsle (Bécs, 1801–1871) Szatmár vármegye hivatalos megrendelésére festett *Kölcsey portréja* 1841-ben. A kép sikere nagy, a *Pesther Tageblatt* ismertetője szerint Einsle manírja Rembrandt és Van Dyck közé tehető, és nemcsak az osztrák monarchiában, hanem egész Európában is az élen van.²⁵ Einsle 1832-től a magyar főváros arisztokráciájának és értelmiségének legfoglalkoztatottabb mestere volt, sőt, hazai művészek tartották.²⁶ A király 1838-ban a *Nádor és családja arcképeiért* udvari festőnek nevezte ki,²⁷ majd Einsle visszatért Bécsbe. De pesti kapcsolatai nem szakadtak meg, 1839-ben a Pesti Műegylet Műbíráló Választmányának tagjává választották. Később, a bécsi akadémiai tárlatokon nagyszabású udvari képmásokkal lépett fel, amelyek kezdete a Bártfay László programját követő, pozsonyi tájháttért mutató, klasszicizáló *Kölcsey portré* volt.

A tárlati reprezentáció főművei lehetnének a történelmi képek, és a bécsiek néhányszor próbálkoztak is a műfajjal, főleg egyetemes tematikában. De kompozícióik teljesen érdektelennek bizonyultak, bár mint ismeretes, Pesten nagyon várták a történelmi tárgyat. Sajnálatos, de idegen kezektől nem kell, még a magyar tárgyú sem, amint az többször is bebizonyosodott. Az 1843-as tárlaton jelent meg a jellegzetes bécsi kismester, Franz Brudermann (Bécs, 1803–Klosterneuburg 1858), kétségkívül Theodor Körner Zrínyi-drámájának ihletésére készült *Zrínyi, Sziget várabóli kirohanás előtt átadja Juranicsnak az ország zászlóját*. című alkotása. (1843/*99) De a mű visszhangtalan maradt, és hasonló sorsra jutott Eduard Engerth *Iső László párviadalban Kun Ákus-sal* kompozíciója is. (1847/70, 400 ft.) A magyar rokonsággal rendelkező művész 1845-ben *József és testvérei* alkotásával elnyerte a Bécsi Akadémia római ösztöndíját, és ekkoriban minden igyekezetével azon volt, hogy méltó legyen rá, a magyar tárgyú történelmi kép is e törekvés jegyében készült, mondhatni vizsgadarabként.²⁸ Engerth kompozíci-

24. Probszt 1927, 88–93.

25. Dr. Scheiz: Die Kunstausstellung 1841. *Pester Tageblatt* 9. Juli. 1841, 667.

26. Vayerné Zibolen Ágnes: Az íróportrék gyűjtésének múltjáról. *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, Budapest, 1963.

27. *Pressburger Zeitung* 1838., 186.

28. Engerth, E.: *König Ladislaus I. im Zweikampf mit dem Kumanen Akus*. 450 fl.; Kunstwerke der Ausstellung, welche die Oesterreichisch-kaiserliche ABK 1847, Kat. Nr.: 53. Lappang. (MNG 2000. 106.) *Wurzbach* a képpel kapcsolatban téves adatot közöl, Engerth nem az 1847-es magyartárgyú műre kapott római ösztöndíjat, hanem az 1845-ös *József álma* című képére, de mire Metternich aláírta az okmányokat és Engerth Rómába mehetett, két év telt el. (Engerth 1994, 11–17.) A kép megjelent a neten: *Lovassági roham a grünwaldi csatában* címen, de a főalak pajzsán megjelenő magyar címer bizonyítja, hogy ez téves.

Anton Hansch: *Tájkép a sveiczi Bern felsővidékéből. 1859.*
vásznon, olaj, 51x75 cm, j.l.b.: „Hansch 859”
MNG–SzM, lt.: 1805. Bemutatva: 1860/90/49, 560 ft

Joseph Brunner: *Az itató, 1853 előtt.*
vásznon, olaj, 45x50 cm. *Arkadja, Action results. Kapcsolatba hozható: Puszta Magyarországon, 1853/3/40., 80 ft*

Friedrich Gauermann: Hazatérés Az Atter tónál, zivatarban. 1856 k.
fa, olaj, 60x42 cm, Biller Antik.
Kapcsolatba hozható: Atter-tó, zivatarban.
Der Artersee bei Sturm, 1857/53/34, 1000.

Friedrich Gauermann: Tehenek istálló előtt,
fa, olaj, 37x45 cm, j.l.b.: „F.G.”
MNG–SzM, lt.: 50.56.
Kapcsolatba hozható: Állatok.
Schneidt Ferdinand úr tulajdona, PME,
1853/4/42

Josef Nigg: Virágcsokor, 1838.
Vászon, olaj, 61,5x49 cm, j.l.b.: „Jos.
Nigg”
ÖNG, Bécs, Kat. Nr.: 3629

ójának mintája a nemrégiben megjelent *Wenzel – Geiger*-féle album negyedik lapja,²⁹ és a hazaiak termében kapott helyet. Ám hiába, a biedermeier sajátosságokat hordozó festmény nem dobogtatta meg a magyar szíveket.³⁰ A kompozíciót a fiatal műkritikus, Rudolf Eitelberger – a bécsi művészeti élet későbbi nagy alakja – már a bécsi bemutatón lehúzta. Szerinte Engerth nem váltotta be a hozzá fűzött nagy reményeket, alig éri el a közepszerűség szintjét, a festő által követett irány életszerűtlen, hiányzik belőle a természet szeretete.³¹ Sőt, Engerth túl aprólékos, nazarénus emlékek hordozója, és úgy tűnik ez ekkor már kiállhatatlan vonás. E vélemény különösen azért érdekes, mert a kritikus ugyanott nagy lelkesedéssel írt Karl Rahl ugyanekkor bemutatott történelmi képéről, amelyen új tendenciák jelentkezését érzékelte. Vallásos kép kevés adódott, pedig ezekről feltételezhető a kelendőség. Egy nagyreményű Fürich- és Kupelviesser tanítvány Franz Joseph Dobiaschovsky (Bécs, 1818–1867) szentképfestő karrierje ekkor kezdődött, az első pesti tárlaton két művel mutatkozott be, majd az 1842. trieszti soroláson nyert tőle az egyesület egy *Saul és Dávid*-ot. Ám többé nem jelent meg a pesti kiállításon. Említése az 1860-as évek miatt történik, amikor szoros kapcsolatba került a magyar klérussal, és sokat dolgozott rendeléseikre, oltárképei találhatók Sopronban, Esztergomban, a győri székesegyházban, Kalocsán, stb.³²

A történelmi kompozícióknál sokkal sikeresebbek voltak az életképek, és a bécsi biedermeier zsáner máig fogalom. Legnagyobb érdemük, hogy serkentőleg hatottak a

29. *Wenzel – Geiger 1842–1844.*

30. *Pesti Divatlap 1847.*, 316.

31. *Kunstblatt 1847*, Nr. 13. 74.

32. *Damkó 1868*, magyarul 1872. Minden más közlés e művön alapul.

magyar festőkre, mint ismeretes Barabás Miklósról is. Jeles művelői közül sokan megjelentek, így Eybl, Schindler, Ranftl, Raffalt stb. Johann Baptist Reiter (Urfahr/ Linz, 1813–Bécs, 1890) mindenkor gyakori kiállítónk,³³ *Himzönő* (1842/213) című, a 40-es években kezdődő híres „mesterségképek”- sorozatának egy darabja lehetett.³⁴ Reiter lévén asztalos fia, családja iránti tiszteletét mutatja az *Asztalos család; a’ művész szülei ’s testvéreinek arczképei* (1841/184, 1853/8/42) című, Pesten kétszer is kiállított műve. Másik bemutatott festménye a Bécsben nagyon divatos író, *James Fennimore Cooper* regényéből jött *Cacique Matinao bemutatja testvérét Don Louisnak* című (1845/132) festménye által a történelmi tematika, és az egzotikum keresése új forrást lelt az Újvilág felfedezésének eseményeiben. A tájfestők között első helyen áll az igen drága Friedrich Gauermann (Scheuchenstein-Miesenbach 1807–Bécs, 1862)³⁵, a bécsiek szemében Markó párja, ellenkező pólusa. A látvány valóságosságát tükröző, népi alakokkal benépesített, ködlő, szeszélyes és viharvert tájak mestere³⁶ 1851-ben jelentkezett először, – bár már korábban is nagyon várták – és 1859-ig összesen 20 festményt mutatott be. Eleinte közepes értékű képeket hozott, majd árai egyre nőttek, az 1856. május-júniusi nyitó tárlaton a *Tájkép állatokkal* című festménye 1800 ft-ot ért el (1856/37/33.) így a Műegylet történetének legdrágább kiállított tájképe volt. (Markót kivéve, akihez egy alkalommal 3000 ft-os árat írtak ki.) Egyetlen darabot, egy 550 ft-os képet vásároltak meg tőle 1857-ben³⁷, a működés fénykorában.

Jellegzetes biedermeier tájfestők jöttek Salzburgból³⁸, így Anton Hansch (Bécs, 1813–Salzburg, 1876), és Johann Fischbach (Gräfenegg 1797–München, 1871).³⁹ Mindketten a bécsi akadémia növendékei voltak, ami garantált kvalitást jelent. Már 1840-ben találkozunk velük, és azután is gyakran. Hansch többnyire tiroli, karithiai, majd svájci tájakat küldött, Fischbach – Libay Károly Lajos barátja és mestere – a salzburgi népéletet, Salzburg környékének látványát kedvelte. Régimódi, biedermeier realizmus-sal festett vedutáik színes anizszok, amelyek nyomokban még őrzik a klasszicizmus nagyvonalúságát, a közönség nagy elismerésére.

A bécsi anyagból feltétlenül említendő a csendéletek.⁴⁰ A műfaj Bécsben a porcelánmanufaktúrák készítésére ekkor fénykorát éli,⁴¹ és nálunk is látható volt egy

33. Schultes 1990.

34. Frodl – Schröder 1993, 86, 87, 83. kép. A sorozat darabjai a budapesti Szépművészeti Múzeumban: Reiter, J. B. *Munkásnő (Földműves asszony)*: v.o. 39,5x28,5 cm, j.l.j.: „J Reiter Wien 848” lt.: 172B; 3053, *Földműves*, v.o. 40x29 cm, j.l.j.: „J. Reiter, 848” lt.: O.K. 3054. Továbbá *A kis ékszerárusnő* (v.o. 50,6x50,6 cm, j.j. felfel.: „J.B. Reiter Wien 850” lt.: 186B 3041) című kép egy korábbi változata lehetett kisorsolva 1846-ban (224. sz.) 40 ft-ért, *Játszó leány* címen. Mindhárom Erny Mihály hagyatéka, 1871. Az utóbbi kép mai címe biztosan nem eredeti, a kép egy 8–10 éves kislányt ábrázol, aki ékszerekkel játszik, ami inkább hihető élethelyzet.

35. Feuchtmüller 2001.

36. Ciffka 1979. 215–224. 341–344. Ciffka jelzi, hogy mivel a címek nagyon sablonosak, az azonosításra nem sok reményt nyújtanak.

37. Gauermann, F., Bécsben. *Marhalegelő. Viehweide*. 500 ft. nyerte: Tolnay Antal, Czenken.

38. Schwartz 1958.

39. Schaffer 1989, művében nem találtam adatot az 1840-ben kiállított darabokra.

40. Henszlmann Imre: Hölg-vezető a pesti Műkiállításban 1844. *Életképek* 1844, *Timár*, 1990, 179.

41. Biedermeier 2006.

erre szakosodott mester, a porcelánfestő Joseph Nigg⁴² (Bécs, 1782–1863), csendélete. Megjelent a két szak-professzor, Franz Xaver Petter (Bécs, 1791–1866, Anton öccse) az akadémiairól, és Carl Gruber, (Bécs, 1801–1862), a Manufakturschule-ról, valamint tanítványaik és követőik köre is. Ezek hatására a műfaj magyar kezekben is megszorodott, bár sohasem lett igazán gyakori. Keleti Gusztáv még a század végén is azt írja, a „csendéletfestés parlagon van!”⁴³ A bécsi akadémiai tárlat és a Pesti Műegylet kiállítása a reformkor idején teljesen egy tagban működik, a művészek áramlása oda és vissza kölcsönös, bár nem egyenlő arányban. Az együttműködés gyakran nem zökkenőmentes, feszültségek, vádaskodások érzékelhetők, a császárváros művészei mint „fővárosiak” lépnek fel, amit egyes pestiek nem kívánnak tűrni. A sajtó rendületlenül ágál az idegenek ellen, kikényszerítve a magyar kiállítók nyílt favorizálását, amiért tiltakozásul, a bécsiek többször tesületileg kívántak visszavonulni.⁴⁴ Az 1850-es években ezek az anomáliák elmaradnak, majd az egyesület működésének harmadik szakaszában 1859–66-ban – az egyéb nemzetek fiainak eltűnésekor – teljesen a bécsi közép-gárda uralja a tárlatokat. A fentiekén túl még számos kisebb-nagyobb mester lenne említendő, néhány ezek közül még szóba kerül az alábbiakban.

MÜNCHEN

A kortárs müncheni iskola „naturalisztikus polgári festészetének” jelentős presztizise van hazájában, megőrzése érdekében maga az uralkodó állított fel egy új képtárat.⁴⁵ A hozzánk kerülő müncheni kollekción – bármi csekély is önmagában – mégis jól érezteteti a város művészetének ekkori gazdagságát és nagyvonalúságát, valamint a feléje forduló, a mi tájainkon ismeretlen uralkodói figyelem hatását.⁴⁶ A bajor anyag mindig színesebb, műfajilag változatosabb mint a „birodalmi”,⁴⁷ és bár a teljes kiállított képmennyiségnek kevesebb mint 10%-át tette ki, mégis döntő jelentőségű. Az 1840. évben a bécsi akadémiai tárlat első alkalommal mutatott be müncheni mestereket,⁴⁸ feladva korábbi, a Birodalom művészeit illető, protekcionista elveit. A müncheni anyag egy része átkerült az éppen ekkor szerveződő első pesti műkiállításba is,⁴⁹ miáltal a rendezvény kvalitása jelentősen megemelkedett, és a provincializmus kísértő árnya szétfoszlott. A kollekciónban igazi európai nagyságok tűntek fel: Peter von Cornelius (Düsseldorf, 1783–Berlin, 1867), Wilhelm von Kaulbach (Arolsen, 1822– Hannover, 1903), valamint Carl Rottmann (Handsuhshheim, 1797–München, 1850), továbbá a „müncheni iskola” több jellegzetes képviselője. Volt a kollekciónban az Adam- és a

42. Mrazek 1956, Nr. 2.

43. Keleti 1910, 254.

44. Péter 1936, 15.

45. Langenstein 1983, 81–88, 100.

46. A müncheni neveket azonosítottam: *Bruckmanns 1981–1983*, 1–4. Band.; *Ebertshäuser 1979*.

47. *Henszlmann 1841*, júli. 24.

48. ABK 1840. A 340-es tételtől elszórva az 580-as tételig.

49. A müncheniek Pestre kerülését Novák Dániel publicista, művészeti író intézte, és a későn érkezett 23 müncheni kép a hivatalos katalógusban nem szerepelt. *Novák Dániel*: Német iskola festvényei Bécsben. *Honművész* 1840, ápr. 26, 267–270.; ápr. 30., 275–278; máj. 3 284–286.; máj. 7. 292–295. *Timár 1989*, 230. sz.

Bernard Stange: *Az éj. (Canale Grande)*. Vászon, o. 151x214 cm, j.l.j.: „Bernard Stange, 1854”
MNG–SzM, lt.: 4336

Quaglio-festőcsalád, a Münchner Kunstverein alapítótól származó alkotás, szerepelt a Kunstvereinek „sztárja”, Heinrich Bürkel (Pirmasens, 1802–Hinterbrühl, 1869), továbbá Albert Zimmermann (Zittau, 1808–München, 1888) jelentős tájfestő, iskolaalapító, később a Bécsi Akadémián Paál László és Mészöly Géza tanára. A sorozat kilenc tájképet, hat zsánerképet és enteriört, négy állatképet, egy szentképet, valamint két színpadi jelenetet foglalt magába, portrét és történelmi képet egyet sem, pontosan leképezve a műegyleti tárlatok összetételét. A dolgok természetéből következően ez nem követi az akadémiákon dívó műfaji hierarchiát, itt a kelendő darabok a fontosak, az új, polgári művészetfogyasztó vásárlásra készítése érdekében.

A müncheni jelenlét ezután folyamatos, és a számunkra később oly nagyjelentőségű müncheni akadémia így közvetve már a 40-es évektől hatni kezdett, a bécsieknél sokkal inkább csodált művészei által. Ők mindenkor a legelismerőbb kritikákat kapták Pesten, a pesti közönség nagy csodálattal adózott műveiknek, látványuk soha addig át nem élt, nagyvilági élmény. A müncheni Kunstverein ügyintézője Friedrich Hohe (München, 1802–1870), – egyben jónevű metsző, kiadótulajdonos és műkereskedő – a későbbiekben a „legszebb és legritkább művészi példányok” megszerzését ígérte,⁵⁰ ám Cornelius, Kaulbach és Rottmann – akinek nagyszerű *Római campagna* című 2000 ft-os vásznára (1840, kat. kívül) Henszlmann Imre, a müncheniek nagy rajongója 1845-ben sóhajtva emlékezett vissza, – soha többé nem volt látható Pesten.

50. *Pesti Hírlap* 1841, máj. 26. 382.

Ismeretes a tájbrázolás előretörése a század elején, amely Münchenben az Akadémia kiállításain manifesztálódott, majd népszerűsége a Münchner Kunstverein rendezvényein terjedt.⁵¹ Mikor Cornelius átvette az Akadémia vezetését, a tájfestészeti osztály professzori állását megszüntette (1826) – azon okból, hogy a „legjobb, ha a fiatal művészek a természettől tanulnak”.⁵² Ez új tendenciák érvényesülését hozta, és a természet látványának visszatükröztetése következtében – mint többen⁵³ utalnak rá – a német alkotások a kortárs barbizoniakkal rokon vonásokat mutatnak. A különbség a választott motívumokban a leglátványosabb, pl. a franciakat a zord hegyek nem vonzották.

A müncheni táj- és életkép a 40-es évekre magas fokú specializálódáson ment keresztül, a fő műfajokon belüli al-műfajok szigorú elkülönülése – amely a város művészetének sokrétűségét jelzi – nálunk ismeretlen, de a publikumnak nagyon tetszik. A műfaji strukturálódás mellett a pesti tárlatokon a müncheni képanyag stílári változatai is spontán megjelennek.⁵⁴ A corneliusi természetes felfogású vonulatba sorolódik a derékhad, gyakran különféle sajátosságokkal motiválva. A kor katalógusai két nagyon divatos alkotói módszert alkalmanként már a képcímekben is jeleznek, feltüntetik, ha a mű „természet után” készült, vagy ha a képen fényjátékokkal való „hatásszámítást” ábrázol a művész. Ezt a gyakorlatot a bécsiek is alkalmazzák, később a pesti katalógusok is. A különféle fényforrások együttes szerepeltetése romantikus bravur, egy jellegzetes példa erre a kezdeteknél, a Pesten működő német Hermann Neefe (Bonn 1790–Bécs, 1854) kompozíciójának címe: *Architekturai kép éjjeli kétszeres világitással. Konrád az utolsó Hohenstaufen anyjától elbúcsúzik*. (1840/*238) De se szeri se száma az ilyeneknek, mint pl. Bernard Stange (Drezda, 1807–Sindelsdorf, 1880)-tól, *Havasi tájkép holdvilágnál* (1847/26), akinek specialitása éppen a naplemente hangulatos ábrázolása, felleges égbolttal.⁵⁵ Anton Zwengauer (München, 1810–1884) többször mutatott be erdős hegyeket, titokzatos fenyveseket naplementében, *Esti tájképén* (1851/90) pedig a pesti kritika kiemeli, hogy „a sarló alakú hold szerény világát belévegyíti a letűnő nap pirosuló esthajnalába. E kettős világ (fény) egy messze elterülő roppant víztükrön van.”⁵⁶

Gyakran tapasztalható a természet látványának poétikus „megemlése”, hisz nincs olyan messze az ideális táj divaja. A már említett Albert Zimmermann a híres festőcsalád jelese több ilyen darabot mutatott be, öccse Richard Zimmermann (1820–1875) egy jellegzetes *Téli tájkép-e* (1845/116) Henszlmann – a müncheniek rajongója – szerint Ostade műveit idézi, „óhollandi” modorban.⁵⁷ Max Zimmermann (Zittau, 1811–München, 1878) a harmadik testvér 1854-ben mutatkozott be Pesten, majd – a címek bizonyossága szerint – szinte kivétel nélkül tölgyfás tájakat ábrázoló képei érkeztek.⁵⁸ Tölgyei, mély koloritja és naturalisztikus megközelítése nagy hatást tett hű követőjére, Brodsky

51. *Langenstein* 1983., 145.

52. *Hardtwig* 1979, 61.

53. *Ebertshäuser* 1979a. 133–140.

54. *Eschenburg* 1979. In: *Münchner Landschaftmalerei*, 1979, 93–115; *Balogh* 1987.

55. *Eschenburg* 1979, 303/254.

56. *Magyar Hírlap* 1851, aug. 5. 2404.

57. *Henszlmann* 1845, 159–160.

58. Azon Max Zimmermann képei, amelyeknek címében szerepel a tölgyfa: 1854/18/36, *Esti tájkép tölgyfákkal* – *Eichenlandschaft, Abendbeleuchtung*, 400 ft. 1856/39/37, *Parasztház tölgyfa halmon* – *Bauernhaus in einem Eichenhügel* 150 ft. 1857/53/14, *Tájkép tölgyfákkal* – *Eichenlandschaft* 200 ft.

Karl Spitzweg: *A terrazon (A házi kertecske).*
Fa, olaj, 21,7x16,4 cm, jl.j.: monogram
MNG–SzM, lt.: 51.2807.
Bemutatva: 1847/12

Sándorra.⁵⁹ Weber Henrik és Molnár József is hatása alá került, bár ők nem azonosultak vele oly mértékben, mint Brodsky.⁶⁰ A müncheni „hangulati táj” szelíd realizmusa ott tanuló növendékeink munkásságában jól kimutatható, Brodsky Sándortól Szinyei Merse Pálig.

Stíluseregető alak Carl Rottmann, az ő méltóságteljes monumentalitása – sokakat megigéz. Pesten még az 50-es években is azt írják, hogy a tájképek felett „Rottmann szelleme lebeg”.⁶¹ Hegyek, völgyek, tágas kilátók, víz-esések adják a témát, sajátosan lenyűgözőre hangolva, különös előszeretettel a lélegzetelállító szintkülönbségek dekoratív felmutatása iránt. Követőinek tájai zártabbak és lágyabbak mint a mesteré, Rottmann sajátos, mítikus légkörét náluk a haza tájainak tiszte-

lete váltja fel. Közülük említendő Edmund Koken (Hannover, 1814–1872), az ő *Erdő táj* című képe 1842-ben Iszer Vimos harisnyagyáros, egyletünk nagy támogatójának tulajdonában volt, aki kölcsönadta a tárlatba. (1842/*128)

Maximilian Haushofer (Nymphenburg, 1811–Starnbergsee, 1866), – heroikus-ideális tájak alkotója, festményein naturalisztikus tendenciák és légköri hatások tanulmányozása érvényesül. Haushofer 1828-ban Christian Rubennel (Treviso, 1805–Inzersdorf/Bécs, 1875) alapította a Frauenchimsee művésztelepet, (Chiemseer Malerkolonie), ahol a szabad természetet tanulmányozták, és plein-air-istáknak nevezték magukat.⁶² Haushofer 1845–66-ig a prágai akadémián a tájfestészet professzora lett, így új törekvései ott is érvényesültek, amely mintegy összeköti a romantikus-realisztikus tenden-

59. Balogh 1988. 48. Brodsky az 50-es években többször felbukkant Prágában, mint müncheni mester: GPK. 1855/112. Alex Brodsky München: Waldpartie 150 fl.; 271. Gegend bei Saalselden in Pinzgau 60 fl.; 1857./418. Der Königsee bei Bertechsgaden 280 ft.

60. Max feltehetőleg atelierjében oktatta őket, mert sem ő, sem Albert nem tanított az Akadémián. (<http://matrikel.adbk.de/07lehrer>.) Egyedül Molnár József volt beiratkozott növendék. http://matrikel.adbk.de/05ordner/mb_1841-1884/jahr_1847/matrikel-00511

61. *Magyar Hírlap* 1851, aug. 5. 2404.

62. *Negendanck* 2008.

Heinrich Bürkel: *Magyar pusztá, 1841.*
Vászon, olaj, Bürkel Galerie, Besitz de Statsarchiv, Museum Altes Rathaus,
Sammlung Heinrich Bürkel, Pirmasens, Németország

ciákat a századvégi szecesszióval.⁶³ Eleinte Chiemsee melletti vidékeket küldött, majd már Prágából jelentkezett, és az 1846-os tárlat első termében kiállított nagyszabású *Esti tájának* 1000 ft-os ára is bizonyítja, hogy jelentős mester. (1846/6) Ezután öt–nyolc évenként jelentkezett, még négyszer láttuk. Rottmannista továbbá August Seidel (München, 1820–1904), ő drámai megközelítésű, tágas tájszínpadokat mutat, amint Leopold Rottmann, Carl öccse is, nagy előszeretettel az alpoki tájak iránt. Mint ismeretes, a nagy Rottmann a Dél megszállottja, de követői historizáló tendenciáit északnyugati környezetben is alkalmazzák, példa erre Johann Georg Mohr (München, 1802–1848), *Dáni-ai vár, vadász szerrel, és középkorbóli öltözettel*, (1844/ *113) vagy a svájci Wilhelm Scheuchzer (Hausen/Albis 1803–München, 1866) *Tirol vára Meran mellett* (1844/*69) című alkotása. A tiroli várak történelmet idéző sora egyébként is nagyon divatos, szinte minden tárlatra jut belőlük.

Szögesen más irányt követett Heinrich Bürkel, bájos népi staffázsokkal élénkített, intim tájfestmények kiemelkedő mestere, aki a 30-as években lett, éppen a Kunstvereinek kiállításai által egész Németországban, sőt szerte Európában kapós és elismert. *Tájék romokkal Tivoli környékén* című kompozíciója 1842-ben elképesztően magas áron, 1200 ft-ért volt kitéve a pesti tárlaton, és nem is kelt el. A sajtó még évek múlva is keseregve felemlégeti, hogy a Nemzeti Múzeumban lett volna a helye. Bürkel „...bámulatos szorgalommal” alkot, a legkellemesebb biedermeier realizmus jegyében. Képein a táj, az ember és az állat természetes egységben tűnik fel, az ábrázoltak novellisztikus

63. *Blažičková-Horová* 1998.

jeleneteket előadva, vasárnapiasan ünnepi, víg és gondtalan életet élnek. Monografusa szerint a festő a városlakó romantikus nosztalgiájával, ugyanakkor „szemlélődő” attitűddel közelíti meg a vidéket, és mind az emberekről mind az állatokról ideálképet ad.⁶⁴ A termékeny mestert Pesten mindenkinél többre tartották – Markót kivéve. Három ízben vásárolt tőle az egyesület, és magángyűjtői is voltak, egy tipikus darabját, *Tájkép, széna-szekérrel* címen maga Marastoni Jakab vette meg. (1844/150)

Bürkel körébe sorolható Kaspar Kaltenmoser (Horb a. Neckar, 1806–München 1867), aki kizárólag természet után festett, és e célból bejárta hazája tájait, benépesítve képeit az ott élőkkel. Szín- és érzelmgazdag, kellemes népelet jelenik meg nála, Bürkelhez hasonlóan. Sebastien Habenschaden (München, 1813–1868), parasztidillijeinek, állatképeinek sora ugyancsak Bürkel törekvéseit idézi.

Egy újabb nagyhatású mester a Münchenben működő hamburgi Christian Ernst Baptist Morgenstern (Hamburg, 1805–München 1867), a 20-as évek végén kibontakozó ún. északi irányzat körének központi alakja, követőit, híveit még I. Lajos érdeklődése vonzotta Münchenbe. Morgenstern 1846-ban jelent meg nálunk, de művészetének értékeit feltehetőleg csak az 1859-ben *Vogeszusi hegyek alján Elzászban* című, 1050 ft-os műve mutatta fel igazán. (1859/70/28) Köréből többen indultak északi tájak megörökítésére, hasonló elhivatottsággal, mint Itáliába, Délre. E komor ecsetű mesterek a természet rideg és változatos formáit addig szokatlan módon, újfajta, nyers és anyagszerű megközelítésben adták vissza, vastag, durva festékpázmákkal, elnagyoltan. A Pesten bemutatottak közül ide tartozik Christian Ezdorf (1801, Pösßneck a.d. Orla–München, 1851), de az északi irány sztárja a düsseldorfi Andreas Achenbach (Kassel, 1815–Düsseldorf, 1910) északi utazásainak dokumentuma volt a *Vizesés Norvégországban* című, (1841/101) nálunk különösen egzotikusnak minősülő darabja.

A düsseldorfi iskola ekkor nagyon vonzó és izgalmas, pl. Achenbach az 1850-es években, szokatlanul használt fehér színekkel, vastagon felrakott festékekkel, nehéz ecsettel, grandiózus formákkal dolgozik. De e drasztikus technika nagyon tetszik Pesten, bár a divatos, ritmikusan feltűnő sötét árnyéktömegekkel való hatáskeltés aggályokat ébreszt egyes vásárlókban, vajon a képek nem mennek-e tönkre idővel, a németalföldi iskola példájára, ahol a színfokozatokat az egymásra halmozott lazúrok elnyelték, és csak a barnás-sárga tónus és a sötétség maradt meg.⁶⁵ Brodsky Károly munkásságára úgy tűnik, egy időben hatott ez az alkotói módszer, de míg a nyers festékhasználat Achenbachnál tetszik a pestieknek, Brodskyt megszólják érte. A tárlatismertőkben olvasható, hogy Brodsky a kiemeltebb helyekre tömegesen rakja fel a festéket, miáltal a mű szinte „kézzelfogható” lesz, képei előterében „némely kődarabra valóban kulcsot lehetne akasztani?”⁶⁶ Mint a későbbi évek termése mutatja, a fiatal mester megszívlelte a kritikát, és stílust, ecsetkezelést váltott.

Düsseldorf színes, nemzetközi gárdájából⁶⁷ többen is felbukkannak nálunk, köztük külön vonulat az északról származóké. A svéd Bengt Nordenberg (Komperskalla/Svédország, 1822–Düsseldorf 1902): *Menyasszonyi ajándékok* című kompozíciója azt sejteti, hogy a házasságkötésekkel kapcsolatos sorozatának volt itt egyik darabja, 1200

64. Ebertshäuser 1986.

65. December-januári műtárlat. *Családi Lapok* 1855. jan. 15.

66. *Magyar Hírlap*, 1851. júl. 30. 2380.

67. *Mai* 1979.

ft-ért. (1865/ 136/30) Nordenberg Theodor Hildebrandtnál (Stettin 1804–Düsseldorf 1874) tanult, és ezekben az években Düsseldorfban telepedett le. Itt élete végéig eredeti témakészletét, a svéd népelet sokszereplős jeleneteit festette, nemes kvalitásban. Társa volt a norvég Hans Frederik Gude (Christiania/Oslo, 1825–Berlin 1903), aki kifejezetten Achenbach követésére ment Düsseldorfba tanulni. Onnan küldött *Sveiczi tájképe* nem lehetett jelentéktelen 800 ft-os árával. (1855/31/35) Végül Louis Gurlitt (Altona, 1812–Naundorf, 1897) tartozik ide, ő a koppenhágai akadémián tanult, az 50-es években beutazta Európát, és Pestre is mediterrán tájakat – Caprit, Sorrentot – küldött.

De a kritikák leírásából, és az azonosítható Kunstverein-darabok láttán arra kell következtetni, hogy a tájképek túlnyomó része nem ezt a komoly, északi irányt követi. A kifejezetten eladásra festett darabokat sima ecsettel, melegen tartott színekkel, világos, áttekinthető szerkezettel, tárgyilagos, leíró felfogásban készítik, romantikus-realistikus megközelítésben. Kétségkívül létezett valamiféle megnyerő „műegylet-stílus”, nem túl nagy, lakásbelsőben jól elhelyezhető méretben, és abszolút engedménnyel az eladhatóságnak. De ez nem elmarasztaló megállapítás, az eladható kép általában nem progresszív, de kvalitásos! Nem csoda, hogy a mai műkereskedelemben sorra feltűnnek ez egykori művek, néha meghökkentően magas áron.

A sok hegy és tó között az architektúrafestők ecsetje által elénk lép maga a város is. Ez a műfajváltozat nálunk jóformán ismeretlen, majd csak a század 80-as éveiben kezd terjedni, pályázatok készítésére. Sármany Ilona hívja fel a figyelmet ennek egy lehetséges okára, amikor Rudolf Alt 1843-ban, feleségéhez írott leveleit idézi. Alt panaszkodik, milyen nehéz Pesten a „prózai témákat, a szigorúan kubusos, mondhatni fantáziátlanul sablonos, egyszerű klasszicista épületeket valamiképp festőivé varázsolni.”⁶⁸ Nos, a nyugateurópai környezetben sok az épen maradt középkori, román vagy gótikus részlet, az épületek külső-belső látványa rendkívül festői, és stílusmeghatározó elemmé válik. A pesti publikum többek között a belga származású Ivo Veermeersch (Magdalem bei Gent, 1809–München, 1852) *München egy részének látképe* (1844/*77) című művét csodálhatta meg e tárgyban, az ő városképei romantikusan mesészerűek, karcsú tornyokkal, színes és rejtelmes utcákkal.

A müncheni iskola kezén az „épített természet” hol jobban, hol kevésbé kötődik a valósághoz, Michael Neher (München, 1798–1876), a müncheni Kunstverein konzervátora hasonlóan titokzatos, középkori nosztalgiákról árulkodó városrészleteket fest, ám az ő látásmódja realiztikus. A *Mária kápolna Calvon Würtenbergben* című képét 1845-ben egyedülállóan magas áron, 1200 ft-ért vették meg, és ki is sorsolták. (1845/200) Ez azonnal kiváltotta a „nemzetiek” tiltakozását, de Henszlmann Imre szerint a kép mégis megérte, és nem bánna, ha a múzeumba kerülne, – de sajnos a boldog nyertes nem így vélekedett.

Az architektúráképek gyakran ábrázoltak Európaszerte nagyhírű műemlékeket – amelyet egy kultúralt polgárnak illik ismerni. Ilyen volt a Piloty tanítvány Andreas Christian Ludwig Tacke (Braunschweig, 1823–1899), képe, *Főtemplom Bambergben* címen. (1857/ 50/18., 330 ft.) Mint ismeretes Bamberg az egyik kimagasló látványos német város, a 13. századi, román küllemű, négytornyos Kaiserdom pedig a számunkra is érdekes *Bambergi lovas* hordozója.

68. http://bfl.archivportal.hu/id-195-sarmany_ilona_ecset_atal_homalyosan.html

Az ifjú bajorok legtöbbje „Kunstverein-festő”, az egyesületek forgalmazóinak segítségével kezdi pályáját – emlékezzünk a fentebb említett Reinische Kunstverein közleményére. A fiatal, Münchenben élő Brodszky Sándor 12 éven át adott be képeket a Münchner Kunstverein tárlataira, és majd három évtized múlva Szinyei Merse Pál vagy Benczur Gyula pályakezdése is hasonló.⁶⁹

A darabszámot illetően a tájak után mindjárt a zsánerműfaj jön, és a két műfaj gyakran nem is elválasztható.⁷⁰ A hétköznapi költészetét érzékeltető felfogás érvényesül Andreas Kraemer (München, 1813–1896) humoros alkotásán, *Egy képiró dolgozószobája* (kat. kívül, 600 ft.) címen, amely az 1840-es müncheni kollekciónban általános tetszést aratott: „... minden részletében remek, pompás, színes életkép: kellemes rendetlenség, középen egy férfi ül, és osztrigával bibelődik”. Am zökkenők vannak, később Zerffy Gusztáv ítésként szerint egyes zsánerek „nagyon anyagi módon” felfogottak, sőt, a „kellemetlenségig” hüek, és mint megjegyzi, „En a mindennapiságot sehol sem gyűlölöm annyira, mint a művészetben! ...a tárgyválasztásban is legyen poézis.”⁷¹ Az effajta polgári életkép Pesten még ismeretlen, és ezután sem gyakori. Henszlmann tárlatismeretőiben kiemeli Karl Spitzweg (München, 1808– 885) *Esti sétálás* vagy *A házi kertecske* című darabjait, „a pedáns németről” amely darabok a közönség nagy derűtségére szolgálnak.⁷² (1845/39, 1847/12)

Friedrich Kaulbach, (Arolsen, 1822–Hannover, 1903, Wilhelm unokaöccse): *Kutyával játszó gyerek* kompozíciónak már a címe is érzékelteti miről is van szó. K. F. Moritz Müller (Drezda, 1807– München, 1865) 1840-ben – fényjátékokkal díszített népi életképeket mutatott be, őt mint „Feuermüller”-t emlegették.⁷³ *Falusi jelenet kivilágításnál* (1841/ *221) című zsánere jellegzetes alkotása lehetett. Julius Köckert (Lipcse, 1827–München 1918): *Mátkamenet a Chiemsee-n*, címen (1855/28/ 20, 900 ft) az igazi biedermeiert mutatja. A naplemente, a súlyos virágfüzérrel díszített csónak, a szende menyasszony és a zenészek láttán fogalmat alkothatunk arról, milyen az a mű, amelyet a Kunstvereinek magasra értékelték.

Nyomatékkal kell említeni Ch. Adolph Schreyert (Frankfurt am Main, 1828–Kronberg in Taunus 1899), aki ma rendkívül megbecsült mester, a legnagyobb múzeumok és magángyűjtők kedvence. A krími háború idején (1853–56) osztrák megfigyelőként működött a helyszínen, és ekkor kapott kedvet Kelet-Közép-Európa művészi látványához. Magyarországon át Erdélybe, majd a vad Havasalföldre ment, és megrendítő élmény a ismerős magyar-oláh képelemek kezeitől származó előadása, amely nagyban eltér a megszokottól. Festői vadság, egzotikum, ősi elemek magas minőségben tárulnak elénk. Később eljutott Orosz- és Törökországba, majd 1856–61-ben az arab világban utazott. Az arab harcosok pittoreszk világát ábrázoló hatalmas képanyaga a kortárs francia festők mellé állítja, Horace Vernet, Leon Cogniet hasonló műveivel. Am az egzotikus téma önmagában még nem emelné ki az orientalizáló festők hosszú sorából. De ő mindenekelőtt az atmoszférikus hatások megragadására törekedett – 1855 őszén Pesten feltűnt *Huszárok esős időben* (1855/31/52, 250 ft.) című képe – amely a dunai

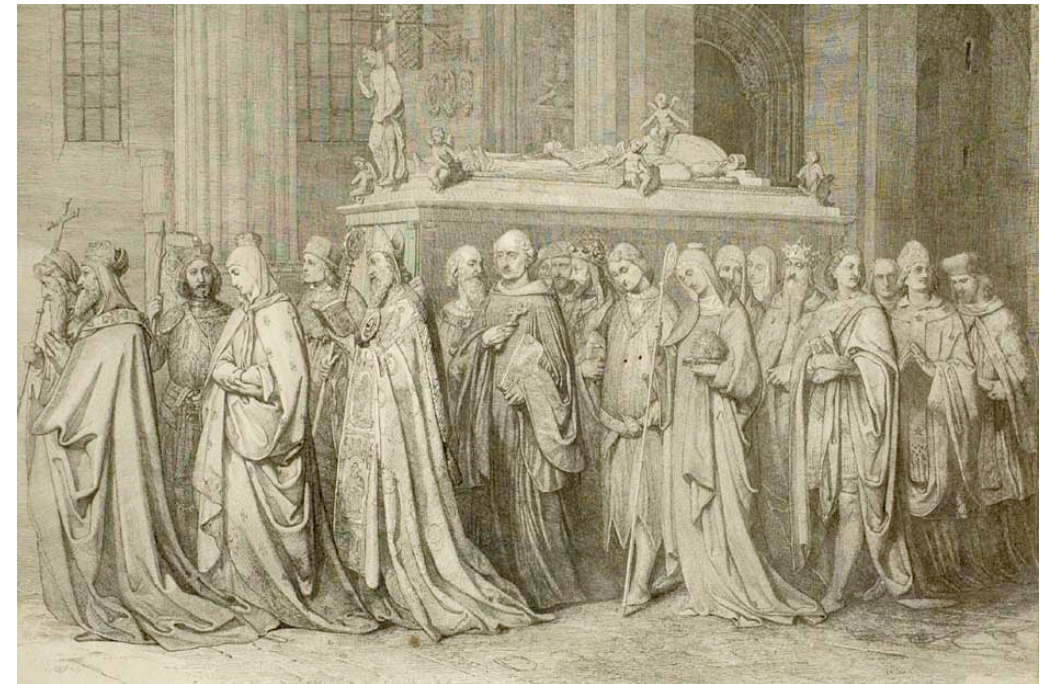
69. Szinyei Merse 1990. 47.

70. Eschenburg 1987, in: Biedermeiers 1987, 169–180, Balogh 1989.

71. Henszlmann 1845, 159–160.

72. Zerffy: A pesti műkiállítás 1847-ben. *Honderű* 1847, nyárhó 27. 75.; nyárutó 9., 96.

73. Henszlmann 1844.

Vojtech Hellich: *Körmenet a Szt. Vitus katedrálisban, 1849.*
papír, rézkarc, 337x452 mm, felirata: „Jos. Hellich del. & sc. Druk v.
W. Merklas in Prag“ GPK műlapja, 1849

fejedelemségekben megtett útjára emlékezik – is erre koncentrálhatott. Német területen mint a realizmus és impresszionizmus egyik úttörőjét tartják számon.⁷⁴ Köckert és Schreyer e kiváló képességű ifjú festők a század második felében egyre keresik az utakat a művészet megújítására, ám ők a későbbiekben elmaradnak tőlünk, ahogy emelkedett a hírük, eltűntek a perifériákig eljutók közül.

Végül szólni kell egy eredeti műfajváltozatról, az irodalmi-színházi ihletésű kompozíciókról, amely nem ismeretlen a magyar művészetben, de többnyire csak szerény léptékű grafikákon látni, vagy csak egy-egy személyt ábrázoló szerepképre szorítkozik. Joseph Anton Rhomberg (Dornbirn/Vorarlberg, 1786–München, 1855), *Faust és Mephisto Margit vesztőhelye mellett halad el* című (1844/ *92) reprezentatív festménye feltűnő sikert aratott. „a’ felfogás borzasztóan költőileg szép; Mephisto ördögisége, ’s Faust bűnösen megrettent bámulása, szellemi alakokat látván, miképp hurcolják a’ gyermekgyilkos »Gretchen«-t a vesztőhelyre, az arcokon hiven festődik. Az éj, a’ lovak orrából ’s patkóik alól kilobbanó tüzek igen emelik ’s jellemzik a kép minőségét.”⁷⁵ Mint ismeretes az 50-es években Európában terjedni kezdett egy irányzat, – többek között a belga Antoine Wiertz által – amely a borzalmat kívánta megragadni, és Rhomberg műve talán e rémületes alkotások előfutára.

A külföldiek magukkal hozták megszokott – magas – áraikat, és amikor a pesti kö-

74. Öchsner-Pischel 1999.

75. Ney Ferenc: A pesti műkiállítás 1845-ben. *Életképek* 1845, 214.

zönség először találkozik ezekkel, mindenki elképed.⁷⁶ A Műegylet reformkori történetének első nagy értékű vásárlására is müncheni mestertől való, 1842-ben Moritz Eduard Lotze (Freibergsdorf 1809–München, 1890), állatfestő módfelett csodált juh-képeiből vettek meg egyet 830 ft-ért! (1842/*N) Ez az összeg egész vagyon, a vásárláshoz nagy merészség kellett, képzeljük el, mit érzett a nemzeti szempontból elkötelezett, és a történelmi festészetet mindenek felett tisztelő hazai kritika a jelentéktelen témájú *külföldi!* állatkép árának közlésekor. Az eset megismétlődik, amikor 1859-ben Johann Friedrich Voltztól (Nördlingen, 1817–München, 1886) *Marhacsoport déli pihenése* címen 1200 ft-ért vásárolnak hasonló művet, amikor ismét ágálnak a gesztusnak minősülő tett ellen. (1859/70/30, először 1680 ft.) Ám Voltz a magyar arisztokrácia kedvelt mestere, régi kiállítónk, akitől nagyon sok kép került a sorsolásba, éveken át. E művének megvásárlása ekkor nagyjelentőségű tény, a kompozíció európai siker, 1855-ben a párizsi világkiállításon is szerepelt.

A fiatal Henszlmann Imre azt írja, a müncheniekről, hogy „...nélkülük nincsen pesti műkiállítás”.⁷⁷ Állandó jelenlétük, valamint az, hogy mindig szerepeltek a műegyleti vásárlásban, következményekkel járt. A nagy presztízzsel bíró alkotások a kiállítások képét mind műfajilag, mind esztétikai ideáljaikban hozzáigazították az európai műegyleti rendezvényekhez, és nagyvonalúságuk mintha tompítaná a bécsiek lehangoló kisszerűségét.

PRÁGA

Prágában 1796 óta működött a képzőművészeti akadémia, műegyletük, a *Gesellschaft Patriotischer Kunstfreunde*⁷⁸ cseh arisztokraták áldozatkészségéből, az akadémiával egyidejűleg alakult meg, 1840-ben csak modernizálták működését. Így a cseh fővárosban az egész században folyamatosan volt kiállítás. Prága művészeti élete sok szállal kötődött Bécshez, és ez a kötődés egészen más minőségű, mint ami Bécs és Pest-Buda között létezett. A prágai akadémia falai között több bécsi mester tanított, viszonzásul Prága is jeles professzorokat adott a császárvárosnak. Mindebből nyilvánvaló, hogy a cseh főváros művészeti élete európai szintű, fejlődése organikus és folyamatos. Mégis, az alapvető különbségek ellenére kiállításunkban a cseh anyag mutat leginkább azonosságokat a magyarral. A jelentkező alkotások száma évenként mintegy tízre tehető, 1847-ben már 17 db, és itt létük folyamatos. Kvalitásban, a művészeti divatok követésében nem maradnak el a sem az osztrákoktól, sem a németektől, sőt, a műfajok skálája tágabb a szokásos műegyleti kínálatnál, – mert bár a tájkép és a zsáner itt is dominál, de több történelmi és vallásos kép fordul elő.

A prágai mesterek között akad igazi nagyság is, akik a cseh művészet máig megbecsült alkotói, de túlnyomórészt kismesterek érkeztek. Második tárlatunkon mutatkozott be August Bedrich Piepenhagen (Soldin, 1791–Prága, 1868)⁷⁹ a régi gárda jelese,

76. Az egri Joó János, aki a tárlat kedvéért látogatott Pestre, az árákon különösen felháborodott. *Joó János: Pesti műkiállítás 1841. Társalkodó* 1841, szept. 15. 293.

77. *Henszlmann 1847*, 122–126.

78. *Hojda 1991*, in: Niedzickie 1991; *Prahl – Hojda – Ottlová 2004*.

79. A prágai művészeket az alábbi művek alapján azonosítottam: *Blažičková-Horová 1998*; *Vlnas 1996*.

a prágai romantika finom ecsetű mestere. A mestert Pesten kedvelték, már 1841-ben volt magyar gyűjtője, Iszer Vilmos harisnyagyáros és Heckenast Gusztáv személyében. Heckenast két tájképét 1861-ben ki is kölcsönözte a kiállításba.⁸⁰ A mester kedvelt témája a téli táj, hóval, faggyal, átlátszó tükörréggel, Pesten bemutatott anyaga is jórészt ilyen lehetett.

Az ismert festődinasztia tagját, Václav Mánest (Prága, 1793–1858), a prágai akadémia korábbi direktorát nagy tisztelettel említik tárlatismertetőinkben. Nazarénus múltjából adódóan főleg szentképek – *Mária a Kisdéd-Jézussal, Krisztus az olajhegyen* – voltak tőle bemutatva. Egy érdekes, vallásos indíttatású zsáner lehetett a *Torre del Greco városából futó olasz család sz. Januarius védszentjéhez Vesuv tűzokádásalkalmával 1794. évben* című alkotása. (1843/*58) Ugyancsak zsánerszerű felfogást feltételezek a nálunk ritkán látható, antik témájú műve, az *Alcibiades Socrates által egy szegény kunyhóba vezetve* (1847/96) kompozícióval kapcsolatban is. Ő csak a reformkorban volt látható, 1853-tól bátyja, a nagy Antonin Manes fia, Guido (1828–1880) váltotta fel, élet- és állatképekkel, néhány alkalommal. 1844-ben jött először Gustav Kratzmann (Kratzau, 1812–Teplitz, 1902) egy szentképpel és egy csinos életképpel, *Visszatérés a vadászatról* címen. (1844/120) A keresetten kimódolt, klasszicizáló emlékeket hordozó mű – vagy egy replikája – nemrégiben került elő a műkereskedelemben.⁸¹ Nagysokára, 1864-ben jelentkezett újra, *A három szent király*, (127/22, 300 ft) és a *Menekülés Egyiptomba*, valamint *Mária a trónuson, oldalán Lukács és Gizella* című (1864/kat. kívül, 1000 ft.) festményekkel. Kratzmann feltűnő újrjelentkezése nem véletlen. A mester az Esterházy Képtár 1858 óta kinevezett igazgatója, aki 1865-ben a Képtárral együtt Pestre jött. Kinevezésétől kezdve jelentős szerepet játszott a magyar főváros művészeti életében, mint az Esterházy Képtár öre, majd igazgatója. Meg is honosodott nálunk, az ekkoriban szerveződő művészeti intézmények közül az Országos Képtár igazgatója lett. A későbbiekben fia, Ede létesítette és vezette azt a híres üvegfestészeti műhelyt, amely a magyarországi középületek színes üveglakait készítette évtizedeken át.⁸²

1853-ban az első folyamatos kiállítási évben a prágaiak új erőre kaptak. A sok közepes tájkép között a szezon elején a közönség számára meglepő jelenség lehetett Josef Vojtech Hellich (Choltice, 1807–Prága, 1880) *IV. Rudolf, ausztriai herceg, és neje, Katalin, sz. István-templom mintáját Wenzla építész műhelyében, Klosterneuburgban megtekintik, 1359. évben*. című kompozíciója. (1853/40, 1000 ft) Ismeretesek a cseh-Habsburg ellentétek, és Hellich jól átgondolt propaganda-művet alkotott e jegyben, Bécs jelképének a Stefansdomnak cseh építőire, Waclav Parlerre emlékeztetve. Hellich neves régész, történelmi festő, művei a nazarénusok még élő hatását mutatják.⁸³ Nem ismeretlen nálunk, 1843-ban már vásároltak tőle. A 40-es évektől festi a cseh királyok tetteit, az évtized végén pedig litografált történelmi sorozata is keletkezett e tárgyban.

A csehek historizálása néhány évvel megelőzi a magyar nemzeti romantika indulá-

80. Piepenhagen H. Prágában. Téli tájkép, 1841/326, Iszer Vilmos úr tulajdona, Úgyanattól. Tenger vidék, napnyugatkor. 1841/327 Iszer Vilmos úr tulajdona; Holdvilági tájkép. Heckenast Gusztáv ur tulajdona, 1861/91/17, Erdei vihar. Heckenast Gusztáv ur tulajdona. 1861/91/17,18.

81. <http://www.hampel-auctions.com/de/archive-artists/k/7723.html>

82. Kratzmann érkezéséről: MTA Kéziratár, RAL 7871/1863; *Meller 1915*. 190, nr. 735, 736.

83. *Blažičková-Horová 1998*, 84. *Hojda 2003*, s. 302 – 310.

Natale Schiavoni: Vénusz galambpárral, 1830-40-es é. Vázon, olaj, 122x155,5 cm, j.n.
MNG–SzM, lt.: 7747. Szárm.: Dessewffy Miklósné hagyatékából, 1939.

sát, és hogy mélyebb kapcsolat nem alakult ki, annak egyik oka lehet, hogy Pesten, a nyugatiak árnyékában a csehek művészetének nincs különösebb presztízse. Pedig több jelentős történelmi kompozíciót is bemutatnak, egyetemes és nemzeti tematikában egyaránt. Az árak láttán arra lehet következtetni, hogy reprezentatív, nagyalakú művek voltak, amint Gustav Poppe (Prága, 1828–1858), a fiatalon meghalt, tehetséges Ruben-tanítvány görög szabadságharcot tárgyozó festménye is. (1858/ 63/52, 1000 ft)

A cseheknél is adódott hazájától távol érvényesülő művész. Ilyen volt Josef Karl Berthold Püttner (1821–1881) mindvégig hű kiállító. Bécsben és Itáliában élt, innen küldte látványos, magas árú tájképeit, városképeit, mint a *St. Giorgio Maggiore, Vencében* című festményét. (1857/50/8, 800 ft.) A mestertől egész sor tengerkép, köztük itáliai részletek, majd a későbbiekben délamerikai képek voltak láthatóak, művészetének nincs köze cseh hazájához. Hasonló figura Emil Jan Lauffer (Dvorce na Moravě, 1837–Prága, 1909) aki 1859-ben Bécsből küldte *Ábrahám patriárka a Sodomában utazó három angyalt megvendégli.* című képét. (1859/ 74/ 14, 500 ft.)

Meg kell említeni, hogy a prágai tárlaton mutatkoztak magyarok, de csak olyanok, akik ott is dolgoztak. Ginovszky József a 40-es, Komlóssy Ferenc Xavér az 50-es években állított ki Prágában, de mestereink száma sohasem lesz ott igazán jelentős.

ITÁLIA

A Műegylet kiállításain ragyogó színfoltot jelentett az itáliai anyag, partnerünk a triezsti központ, elsősorban triezsti és velencei képeket közvetített ide. Az itáliai kollekción az emberábrázoláson van a hangsúly, a tájképeken pedig, ahogy északabbra a hegyek, itt a tenger az uralkodó motívum. A melegen fénylő mediterrán tenger, a kedélyesen zibongó kikötők világa új és gazdag látványosságot jelentett tárlataink falán, amint a sok esztétikus nőábrázolás is.

A műegyleti kiállítások első számú kedvence a velencei, de Bécsben működő Natale Schiavoni (Schiavone, Chiozza, 1777–Bécs 1859), a velencei Accademia di Belle Arti professzora.⁸⁴ Reneszánszot idéző, artisztikus női ideálképek, aktok alkotója, 1840-ben egyszerre kilenc bemutatott műve láttán Pesten így írnak: „Le a’ kalappal uraim! Ez olly név, melly a’ pesti műkiállításon Markó-é után első nevet vivott ki magának.”⁸⁵ Schiavoni Leonardo-tisztelő volt, finom sfumato-technikával dolgozott, ecsetje klaszszikusokon iskolázott, de az ottocento fájdalmas kiüttlansága ott érezhető művein, és hagyományos alkotói módszerei ellentétet képeznek divatos, – mondhatni modernül frivol – alakformálásával. Sorozatban bemutatott kerekarcú, kerek szemű, gyengéd nő-típusainak érzéki varázsa egyedülálló. Marastoni Jakab, velencei tanítványa is híven követte, és a velencei biedermeier igézetében alkotó Barabásra és körére is döntő hatással volt. A közönség rajongott érte, ám a hozzáértők őt hibáztatják, hogy „...a nyalka és édeskés iránti vonzalom meghonosult...”⁸⁶ – igaz, az ítésekken kívül senkit sem zavart a „nyalka” megközelítés. Mintegy húsz műve jelent meg az évek során, amelyek közül hatot megvettek, és magánvásárlója is volt. Schiavoni követői számosak, köztük Giovanni Francesco Locatello (19. sz. közepe) *Alvó leány* című (1846/28) ideálképét a pesti kritika így dicséri: „különösen szép a kebel, mely alig láthatólag tör át a finom ümögön.”⁸⁷ Az itáliai mesterek a nőábrázolás egyik pólusaként, az érzéki finomságok specialistáiként jelentek meg, míg a másik pólus, a németesség számára a ráncbaszedett megjelenés kötelező volt, ami szórakoztató összevetésekre adhatott alkalmat.

1845-ben került a közönség elé a velencei Lodovico Lipparini (Bologna, 1800–Vencence, *Bozzari Márk halála*⁸⁸ című, (1845/ *172) magyar megrendelő által készített reprezentatív műve. A kép tulajdonosa gróf Batthyány Kázmér, a Védegylet elnöke, a hazai reformmozgalmak ismert személyisége. Lipparini a velencei akadémia professzora, a velencei műegylet alapítója, több magyar kedvelt mestere.⁸⁹ A siker szokatlanul nagy, olyannyira, hogy az egylet ezt választotta múlapnak, mert az idegen hatalom ellen lázadó szabadsághős személye nagy rokonszenvre talált Pesten. A műegylet tagsága, és a mértékadó sajtó részéről az eddigi idegen mesterektől származó ajándék-múlapo-

84. Tiddia 1990.

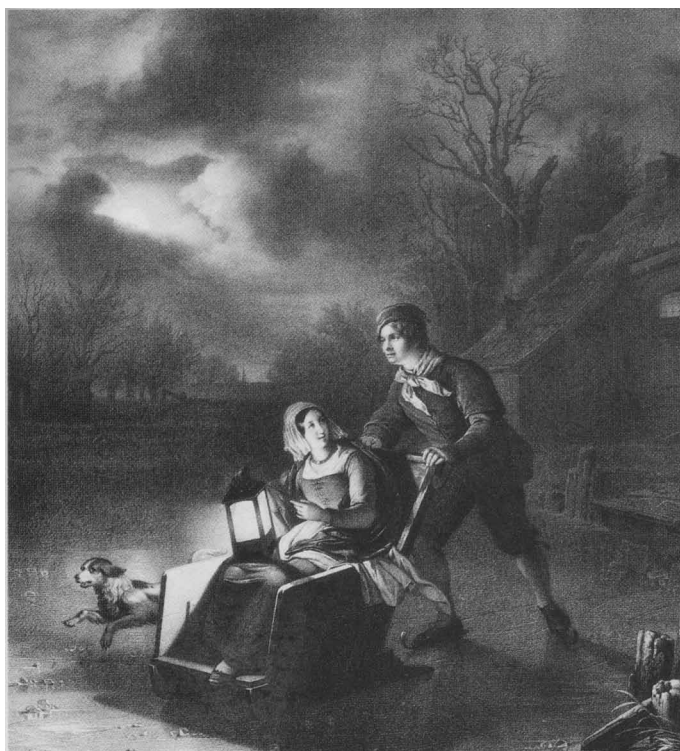
85. Parlagi: Festészet. Pesti műkiállítás. *Honművész*, 1840, júl. 5. 437.

86. Henszlman 1842.

87. *Pesti Divatlap* 1846., nyárutó 15. 656.

88. Lodovico Lipparini: *Bozzari halála*, 1838, v. olaj, jelzett, 120x180 cm, Civico Museo Sartorio, Triest. A mű egy sorozat darabja, amely a görög szabadságharcról szól, megrendelői európai nagyságok. A képet a tulajdonostól, Batthyány Kázmér gróftól kölcsönözték. *Szövoda Dománsszky* 2007, 115.

89. *Ludányi* 1987. 30–32. Lipparini a 20-as évek közepétől az Accademia di Venezia-án a rajz és festés tanára. *Bénézit* 1999. 6/705.

F. Hohe-G. D. Haanen:
Szeretőjét szánon vivő holland paraszt (Éji szánkázás)
 Papír, litográfia, képméret: 501x418 mm tükörméret: 573x456 mm lapméret: 894x611 mm, felirat a kép felett: ÉJI SZÁNKÁZÁS A' PESTI MŰEGYESÜLET' TAGJAINAK. 1845 évr.
 Jelzés a kép alatt balra.: Festette Haanen György. jobbra: Kőre metszette Hohe F. Münchenben

kat egyre inkább fanyalgó türelmetlenség fogadta,⁹⁰ és testületi döntés született, hogy a következő műlap magyar mestertől, magyar tárgyú legyen. De az itáliai festészet klasszikus hagyományait akadémiai szellemben újrafogalmazó Bozzari-kompozíció mindenkit megnyert,⁹¹ és a belépők számának tükrében ez a metszet lett a 40-es évtized legsikeresebb produkciója. A *Pesti Hírlap* bár kesereg azon, hogy az egyesület „...műlapjai külföldiek, a museumnak vett képek félig, vagy egészen külföldiek,” de mégis ez „...lehetőséggé teszi e művészetnek hazánkban kifejlődési állását a külföldivel összehasonlítani. És ez már magában is igenis nagy haszon, nagy szellemi nyereség.”⁹²

Velence majd kétszer annyi képet küldött mint Trieszt, anyaga műfajilag is változatosabb, jól érezni az Accademia működését. A megjelentek közt van csak később nevet szerzett fiatal, – Napoleone Nani, (1841–1899) és neves kismester is, – Eugenio Bosa, (1807–1875). Trieszt főleg az isztriai partok látványát, az itteni halászsok mindennapjainak jeleneteit adta, többnyire itt élő német mesterek ecsetjétől. Köztük egyetlen figyelemreméltó festő volt August Anton Tischbein, (Triest, 1805 k.–1867?) a nagy Tischbein festőfamilies egy ide vetődött hajtása. Portrék, életképek, tájképek, architektúráképek kerültek ki kezéből, fő működési területe Róma és Trieszt.

90. *Cennerné 1995*, in: MNG 1995, 251–258.

91. Franz Seraph Hanfstaengl: Bozzaris Márk halála, 1846, litográfia, papír, 380x501 mm, tükörméret: 455x558 mm, lapméret: 638x873 mm, felirat a kép felett: BOZZARIS MÁRK HALÁLA, a kép alatt: A Pesti műegyesület tagjainak 1846 évre/az eredeti gróf Batthyány Kázmér tulajdona/j. a kép alatt b.: Festette Lipparini Lajos, j.: Kőre metszette Hanfstaengl.

92. *Pesti Hírlap* 1845, szept. 18. 187.

Ha a Pesti kiállítások egykori élményét kívánjuk felidézni, erre leginkább Trieszt múzeumaiban van módunk. A trieszti Civico Museo Sartorio képestermeiben mintha egy műegyleti tárlat elevenedne meg, a falakon olyan művekkel, amelyek közül nem egy, annak idején Pesten is feltűnt.

NÉMETALFÖLD

Igaz, hogy a „Németalföld” eddigre már csak történelmi kategória, de az egy tagban működő 19. századi művészeti régió megjelölésére továbbra is jól szolgál. Innen először cseppenként jöttek hozzánk, majd az 50-es évektől rendszeresen, és sokan egyszerre.⁹³

Az egész Kunstverein mozgalom lényege, a megrendelők nélkül, szabadpiacra dolgozó művész típusa e körben bír a legnagyobb hagyományokkal, és mint tudjuk, a másik fontos akció, a műegyleti képlottó intézménye is itt leli gyökerét. Munkáik kvalitása – áruk és a tárlatismertető, de néhány fennmaradt darab tanúsága szerint is – messze felülmúlta a műegyleti átlagszintet. Cifka szerint a hozzánk eljutó mesterek „...a két belga városnak a piktura derékhadához számító festői” voltak,⁹⁴ de találkozzunk néhány kivételes egyéniséggel is.

A németalföldi (holland és flamand) művészek megjelenése a magyar fővárosban revelációként hatott. Korábban az olasz-német mesterek csak-csak eljutottak ide, de a németalföldről származókra – a bécsi Haaneneket kivéve – nincs is példa. Átlagáraik még a müncheniekét is felülmúlták, ennek ellenére a vásárlás aránya köreikben a legmagasabb. Tárlatismertetőink ritkán említik őket, egyrészt mert ők aztán nagyon is idegenek, másrészt ítéseink előtt Európa kortárs művészei – Bécsen túl – teljesen ismeretlenek, a pesti orgánumok nem foglalkoztak velük. Némiképp ez is megváltozik ekkor, de a pesti kritika továbbra sem csatlakozik a nemzetközihez, külföldi kiállításokról szóló tudósítások nincsenek, összehasonlításra pedig kizárólag a vilákiállítások megindulása után nyílik némi lehetőség.

A németalföldi anyag erősen szakosodott, ha lehet méginkább mint a münchenieké. A Kunstverein forgalmazói innen is tájképeket, köztük architektúra- és tengerképeket, valamint élet- és állatképeket közvetítettek, és idetartozónak érzem azt a tényt, hogy híres történelmi kompozícióikat, a 40-es évek közepén, a frissen született Belgium „nemzeti” festészetének Edouard de Bieffe és Louis Gallait-tól származó, két nagyszabású produktumát⁹⁵ – amelyek már ekkor a korszak kultuszképeivé emelkedtek, és 1843 nyarán egészen Bécsig eljutottak⁹⁶ – Pest-Buda nem láthatta. Mint ismeretes, ez állami megrendelésre készült, reprezentatív történelmi képeket propagandisztikus céllal sorra bemutatták az európai nagyvárosok tárlatain,⁹⁷ korábban Düsseldorf és Berlin volt tőlük elragadtatva, majd a nagy kölni tárlaton tűntek fel. Bécsben is óriási volt a lelkesedés irántuk, de a magyar főváros mindebből kimaradt, ami kijózanítóan jelzi művészeti életünk korlátait, és háttérbe szorultságát.

93. Az idetartozó mesterek azonosításánál használtam: *Wurzbach 1974*.

94. B. Verboeckhoven elvlasztandó Louistól és Eugène-től. *Cifka 2001*, in: *Croës, Cifka 2001*.

95. *Busch 1982*, in: *Kunsttheorie 1982*. 186–198, és 198–199.

96. ABK Katalóg, 1843., Kat. Nr. 421.; 422.

97. *Hymans 1906*.

A németalföldi tájképek a valóságot ábrázolják, és gyakran naturalisztikus előadásúak, archaizáló, de legalábbis időtlenné tűnő megjelenésű sztaffázsokkal. Itt nincsenek zord és dekoratív hegyek, messzeterülő, fás síkságokat, vagy tengerpartokat látunk, és a valóság leképezésének az atmoszférikus hatások megragadása is részese. Az átfénylő vitorlákat hordozó hajók, vagy a viharos tengerek látványa a szárazföldi Pesten egzotikumnak számíthatott, amint az épített környezet ódon és festői idegensége is.⁹⁸ A zsánereken csendes szelídségű, vagy vidám családi együttlétek váltakoznak sötét kocsmák, piacok, fogadók, stb. helyszínén játszódó, kimódoltan durva jelenetekkel, vagyis a témakészlet teljesen azonos az letűnt aranykoréval. Az életképeken – köztük az állatképeken is – a hagyományokat szolgáló alkotói módszerek érvényesülnek, és a „tipikusan hollandi” az egész műegyleti hálózatban fogalom, a szélmalom a főköttő, a facipő, ugyanolyan divat, mint az olasz, a görög, vagy akár a magyar folklór. Leginkább ezen a kommersz anyagon tükröződik, hogy e művészet milyen dermedten vár jobb időkre. Mint ismeretes, a németalföldi romantikát és biedermeiert ma nem sokra tartják: „Erdetiségről azonban minden mesterségbeli tudással együtt sem igen beszélhetünk.”⁹⁹ Valóban az egyes mesterekkel való mélyreható megismerkedés során elének tárul, mennyire ragaszkodnak bevált hagyományaikhoz, de ha elfogulatlanul közelítünk hozzájuk, fel lehet ismerni azt is, hogy ez a festészet mindinkább modernizálódik.

Már az 1840-es, első pesti tárlaton feltűnt egy holland mester, Remigius Adrianus van Haanen, vagyis Remi van Haanen (Oosterhout 1812–Ausse 1894).¹⁰⁰ De ő még nem az igazi, munkái a bécsiekéval jöttek, mivel a mester 1836-tól Bécsben élt. Haanent a 17. századi holland Phillips Wouwermann követőjének tartják, és a hágai iskola hagyományait képviseli. Mint ismeretes, e festőiskola legalább négy generációt ölel fel, párhuzamosságokat mutat a barbizoni iskolával, kifutását Van Gogh jelenti.¹⁰¹ Részei közül többen is megjelennek majd Pesten. Remy témakészletének meghatározója a holland táj, amely kibővül az osztrák vidékek látványával. Kedvelt tél-képei közül való *Téli tája*, ma Esztergomban. A pesti publikum módfelett csodálta holdvilágos éjeinek, viharos tengereinek véget nem érő sorát, a csúcs számára 1855, amikor egy 1000 ft-os tájképpel rukkolt ki (1855/27/56).¹⁰² Kérdés, hogy a sokat utazó festő időzött-e Magyarországon is, de mivel az 1855-ös párizsi világkiállításon a magyar anyag része volt a *Tél a bakonyi erdőben Magyarországon* című festménye,¹⁰³ valamint 1858-ban Pesten bemutatta a *Nyári tájkép a Kárpátokból* című kompozícióját, (1858/65/28, 350 ft) feltételezhető nála egy ilyen út.

1844-ben feltűnt Remy bátyja, Georg Gillis van Haanen (Utrecht 1807–Aachen, 1881) is, akivel majd még többször találkozunk a tárlatlátogatók. Sikerét mutatja, hogy első Pesten bemutatott képét, a *Szeretőjét szánon vivő hollandiai paraszt (Éji szánkázás, 1844/*243)* címen azonnal a következő év műlapjává választották, és idők során

98. Huebner 1942. Büttner 2006.

99. Sillevs 1995, in: MNG 1995a. 9.

100. <http://www.answers.com/topic/remigius-van-haanen> # ixzz1g1DHE3ug

101. De Haagse School, 1983.

102. Remy van Haanennek mintegy 75 műve került bemutatásra Pesten, amelyből 10 darab magángyűjtő kezében volt. A hivatalos vásárlásba 10 műve került be, bátyjától, Georgtól három képet vettek. Iszer Vilmos már korábban, Bécsben vásárolta műveit, és kölcsönözte a tárlatba. Műegyleti darabjainak azonosítása további kutatást igényel.

103. Exposition Universelle de 1855.

három képe is sorsolásba került. Témaköre eltér öccsétől, tőle sokszereplős zsánereket és architektúráképeket látunk. Szélesen körbeforgó kompozícióinak centrumában többnyire egy intenzív fényforrást helyez el, és a kép problematikáját ennek szétszűrése adja. Szívesen foglalatokodik a tűzzel, „tüzes” kompozíciói közül a *Tüzijáték a Praterben* került a pesti közönség elé. (1847/151) Georg a fénykontrasztok hatásos érvényesülése érdekében gyakran fest alkonyatot és noktürnöket. Henszlmann tetszéssel ír a Haanenekről, Remi „holdvilág-tájképét” (*Téli táj, esti világitással, 1847/94*) kiemeli, számára a mester „vázolati modora” kifejezetten tetszetős.¹⁰⁴

1845-ben a pályakezdő tengerkép-festő, a kiváló Egide Linnig (Antwerpen 1821–1860) jött, majd még a reformkorban követte Jan Michiel Ruyten, (Anvers, 1813–1881), és Herman Henry op der Heyden (Amszterdam, 1813–1857), majd 1847-ben Charles (Karel Ferdinand) Venneman, (Gent, 1802–Brüsszel, Sint-Joost-ten Node, 1875) Antwerpenből. Heyden tengerkép-specialista, viharral küzdő háromárbócos fregattokat és szkünereket festett, Ruyten 1860-ig folyamatos kiállító, színesen ragogó tengerpartok alkotója, városképein rózsálló-aranyló felhők előtt bizarr formájú, romantikus – valódi – épületek állnak. Venneman nem szakosodott, tőle több műfaj is látható volt, életképek, kocsmázók-kártyázók, „ó-hollandi”¹⁰⁵ modorban, mélyre hangolt kolorittal. (*Korcsma, 1847/103*) Egy másik *Korcsma* képe 1855. szeptemberében 900 ft volt, és valószínűleg magánvásárló vette meg. (1855/31/49) – Vennemann Ostade és ifj. Teniers hű követője, ám zártabb náluk, egy-egy motívumra koncentrálnak, és kevesebb elemmel dolgozik.

A nyolcadik tárlatra érkezett Brüsszelből a csodás Petrus van Schendel (Terheijden, Észak-Brabant 1806–Brüsszel, 1870) romantikus éjjeli jelenetek specialistája. Képein óriási lámpákkal megvilágított piacokat, korcsmákat, társasági együtteseket, városi részleteket ábrázolt. Ilyen lehetett *Éjjeli-darab (Anyja gyermekével, 1847/130)* című műve, ezen Henszlmann kiemeli a gyertyafénnyel való megvilágítást.¹⁰⁶

Már eddig is tapasztalható volt, hogy egyetlen tárlatból sem maradhatnak el a fényforrásokkal operáló képek, – amikről a müncheniekénél már esett szó.¹⁰⁷ A fényábrázolása nem új, – de a romantika-biedermeier idején nem a fény mint olyan a probléma, csak a minden misztikus, túlvilági eredet nélküli, valós fényforrások változó hatásának esztétikuma. Ennek konkrét eredetét Hollandiában vélik fellelni, az 1600-as években, majd Johann Georg Trautmann (1713–Frankfurt am Main, 1769) munkásságában.¹⁰⁸ Már volt róla említés, hogy ezekben az időkben egész Európában mind a természetes, mind a mesterséges fényforrások keltette hatás – külön-külön vagy együttesen – igen gyakori téma, megfestését a művészi tehetség próbájának tartják, és igen kedvelt fogás, hogy háromféle fény – holdfény, gyertyafény, tüzfény – szerepel együtt. A mi mestereinknél is feltűnik e fényjáték, gondoljunk a Madarász *Hunyadi László siratása* képén álló két hatalmas gyertyára, vagy Than Mór *IV. Béla menekülése* képén a hold és a tűz fényére, és Székely Bertalan több „alkonyos-tüzes” kompozíciójára.

A legtöbb németalföldi mester a Pesti Műegylet működésének felvirágzása idején,

104. Henszlmann 1847. 122–126.

105. Lambotte 1827, 349.

106. Henszlmann uo.

107. Hubert 1986., 11.

108. Kölsch 1999.; http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Georg_Trautmann

az 1853-tól folyamatos tárlatokon jelent meg. Kiugróan nagy számban voltak jelen 1855–56-ban, évenként mintegy 70 művel, majd 1859-ben hirtelen megcsappantak, és ezután szezononként ismét csak néhány darab tévedt ide. A hullámozás az egyesület anyagi helyzetének változásait tükrözi, és feltételezem, a forgalmazóknak a pesti vásárlás még a legbőségesebb időkben sem volt igazán kielégítő, nem éri meg a távoli képek utaztatását. Hogy a magas árak problémásak, azt az is jelzi, hogy az eleve kiírt összegek gyakran hónapról-hónapra csökkennek.

A kibontakozó németalföldi felvonulás anyaga igen változatos, sok mestertől származó, és az árak skálája igen tág, 40 ft-tól 3000-ig. Feltűnik az igazi élvonal is, így 1855–56-ban megérkezett Antwerpenből Ferdinand de Braekeleer (Antwerpen, 1792–1883). Ő valódi híresség, kivételes tehetségű, ünnepezt mester, *Holland család-jelenet* ódon felfogású műve 550 ft. volt. (1856/34/30). Közkelettségnek örvendő művészete fiaiban, tanítványai seregében folytatódik, egészen az avantgarde-ig.

A továbbiakban számos al-műfajt konstatálhatunk, így 1853-ban az antwerpeni templomfestő-iskolából André-Joseph Minguet (Antwerpen, 1811–1860), majd Victor Jules Genisson (St. Omer, 1805–Brügge 1860) remekbeszabott munkáit. Gennison sorozatában az *Averbodei templomnak belsője* című darab – vagy egy variánsa – ma az Ermitázsban, Szentpéterváron van. Mindketten befutott mesterek, és kissé modernbb ízzel, lazábban, világosabban festenek, mint elődeik.

Folytatódik a tengerparti látványosságok sora: 1855-ben Jakab Jacobs (19. sz. közepe) Antwerpenből küldte *Tengeri látkép, Rhodus a Johanniták várával* (1855/33/34, 1000 ft.), majd 1862-ben, Paul Jean Clays (Brugge, 1819–Brüsszel, 1900) munkásságát *Malta látképe* (1862/ 100/29, 600 ft.) című műve mutatta be. Ő generációjának egyik híres tengerkép-festő-mestere, és nevéhez fűződik egy naturalista festőiskola alapítása. Charles Leickert (Brüsszel, 1816–Mainz 1907) elgyönyörködtető holland városokat festett, és téli jelenetek szak-festője. Tőle Haarlem és Rotterdam látképe szerepelt. (1855/33/ 37, 230 ft, 1858/56/34, 160 ft)

Felsorakoztak az állatfestők, mint a neves Eugène Verboeckhoven (Varenton, Belgium 1798–Brüsszel, 1881) a híres brüsszeli állatfestő családból. A tárlatismertetők véleménye szerint állatképei „modorosak, túlságosan csinosak és érzelgősek”, ám a közönség kedvencei, és ma is azok. 1855-ben a működés csúcán, az egyesület összesen 60 képet sorsolt ki, ebből 12 volt németalföldi, köztük kettő Verboeckhovené, 400–450 ft-ért. Tanítványa, Edmond Jean-Baptiste Tschaggeny (Tetschaggeni, 1810–1873) *Marha a legelőn* című képe már 900 ft volt! (1855/26/30)

Verboeckhoven festőtársa Marinus Adrianus Koekkoek (Middelburg, 1807–Hilversum, 1870), akivel egy idekerült képet közösen jegyeztek. A Koekkoek család a 17. századi holland tájfestői gyakorlat folytatója, de romantikus fénykezelést alkalmaz, és e kettős vonzóerő igen nagy hírt szerzett nekik. A neves fivér Barend Cornelis nem jutott el Pestre, ő már a 40-es években igen keresett és drága volt.¹⁰⁹ Természethű tájképeiken vidám színekkel, artisztikus részletformákkal előadott, gyengéden szétterülő alföldeket, kies csatornapartokat találunk, ahol egy-egy fa, facsoport a kimagasodó

109. Többször tapasztalható, hogy a festőfamíliákból a műegyleti hálózat lehetőségeit inkább a kevésbé jelentős családtagok használják ki, legalábbis Pesten ők jelentek meg. Pl. Rottmann, Koekkoek, Verboeckhoven, Ferdinand Kaulbach, Piloty családok.

Guillaume Lépaulle:
Gavaignac Eugen tábornok,
1853 előtt. Vásznon, olaj, 130x97
cm. MNG–SzM, lt.: 246 (4349.)
Bemutatva: 1853, 5/39.

elem, alattuk hús-vér állatokkal. Állandó állatképkiallító még a brüsszeli Louis Robbe (Kortrijk, 1806–Brüsszel, 1887) ő különös gondot fordított az állatok szőrének, gyapjának festőien gazdag, hű megjelenítésére, árai 400–600 ft között mozogtak, és 1855-ben tőle is vásároltak. 1856-ban Charles Louis Verwee (1818–1882) tájfestő tűnt fel Brüsszelnél, hangulatos flamand ég alatt leelő, csinos tehennel.

Végül a nagy hagyományú műfajról, a csendéletekről is szólni kell. Az 1855-ös kimagasló szezonban az anyagot tovább gazdagította három kép Tomori Anasztáz gyűjteményéből. Tomori a nagykőrösi gimnázium matematika tanára,¹¹⁰ ahol Arany János kollegája volt. Mikor váratlanul nagy örökséghez jutott, vagyonát teljes egészében a magyar művészet fellendítésére fordította. Úgy tűnik kiváló műgyűjteményt birtokolt, amelyből ekkor három darabot kikölcsönzött a tárlatba. Bár az alapszabályok értelmében holtak műveit nem állították ki, Tomori kedvéért kivételt tettek, és bemutatták két csendéletét, amelyeket a nagyhírű holland festő Arnoldus Bloemers (Amsterdam, 1792–Hága, 1844) készített. Bloemers nem akárcsi, ragyogó virágcsendéletek hosszú sora származott tőle, amelyek közönségsikere mindmáig töretlen, és virágképei nagy nyereséget jelentettek a tárlatnak. (1855/ 29/29) (A harmadik Tomori féle holland műről nincs adat.) Egyébként a csendéletek ritkák, ezért különösen fontos, hogy 1863-ban a nagy genti csendéletfestő-famíliából megjelent David Emil Joseph de Noter (Gent, 1825–Algéria, 1875) anyaga. *A házi gondok* (113/35) című zsánerképének 3000 frankos ára elképeszti a közönséget, ami még akkor is sok, ha átszámítjuk felére, osztrák értékű forintban. Hát igen, a belgák mindig drágák,¹¹¹ dehát ennyire? Az ilyen festmény jól jön az egyeletnek, kell a közönségcsalogató „művészeti szenzáció”. Noter korábban a Párizsi Salonban állított ki, ahol

110. *Magyar László: A nagykőrösi mecénás. Pestmegyei Hírlap, 1964. 257. sz.*

111. *Pesti Napló 1863. jan. 28.*

Rousseau (Philippe? Párizs 1816-Acquigny 1887) Szilvas csendélet, 1856 előtt
fa, olaj, 26x36 cm, j.l.j.: „Ph. Rousseau”
MNG–SzM, Budapest, lt.: 94.1.B. Bemutatva: 1856 42/48

díjakat nyert, az ár talán ennek köszönhető, tapasztalható, hogy Pesten minden ami párizsi, felértékelődik. Noter hat alkalommal jelent meg, korábban mindig sokkal olcsóbban. A mester a nagy elődök nyomában jár, rafinált csendéletek költője, de archaizálása erősen stilizált, elrendezései hangsúlyozottan kimódoltak, amivel igen pikáns hatásokat ér el. Noter nosztalgikus hangulatú polgári életképein elegáns, kissé szomorkás nőket ábrázolt, szimbólumszerű beállításban, nagy gonddal elrendezett, modern színekkel és ecsetkezeléssel megoldott virág- és gyümölcs- és csendéletekkel körülvéve.

A fenti képanyag láttán meg kell említeni Ujházy Ferenc nevét. Mikor a szabadságharc után Bécsben élt, a szakirodalom szeint ott a császári gyűjteményben tanulmányozta a régi hollandokat, mintája ifj. Teniers volt. Életképei, csendéletei szinte egyedülállóan a magyar festészetben, ennek hatását mutatják. Számára az 50-es évek végén, a 19. századi németalföldiekkel való pesti találkozás nagy élmény lehetett, segített megtalálni egyéni hangját, a két évszázaddal korábbi példákon túl.

Szokásos kérdésünk, hogy a kiállított képek megjelenése volt-e valami hatással a magyar mesterekre? A válasz nehéz, mivel valójában saját művészetünket is – a néhány kiemelkedő kivételtől eltekintve – igen kevésbé ismerjük, a nagyok pedig, mint már volt róla szó, helyben tanulmányozták ezeket, nem az idekerült, kontraszelektált műveken

pallérozódtak. Ám ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy művészeti életünkre, a közönségre milyen volt a nemzetközi anyag hatása, akkor azt kell megállapítani, hogy alapvető, bár művészettörténet írásunk erre még nem igazán figyelt fel. Bizton állítható, a Pesti Műegylet egykori statútumaiban rögzített célt, a közönség ízlésének emelését az idekerült külföldi képek jól szolgálták.

PÁRIZS

A francia művészet sokszínű irányzataiból főként a hagyományos művészetfelfogás képviselőinek képeivel lehetett találkozni a pesti műtárlatban, a működés virágkorában, 1855–59-ig, és úgy tűnik, megjelenésük tudatos akció eredménye. Egy-két kivételtől eltekintve mindenki csak egyszer szerepelt, és a képanyag a műfajokat illetően szándékosnak tűnően változatos. Az alkotók mesterségbeli tudásuk és festői kvalitásaik ellenére nem a progresszió képviselői. A legtöbb név ma már nagyon ismeretlen, mégis figyelnünk kell rájuk, mert ma is ezek adják e korszakból a műkereskedelem legnívósabb tömegcikkeit.

A reformkorban egyetlen érdemleges párizsi mű volt látható, 1847-ben, Claudius Jacquand (Lyon, 1805–Párizs 1878) *Stuart Károly, Angol-hont elhagyja* címen.¹¹² (1847/129) Jacquand tökéletes akadémiai iskolázottsággal rendelkező, tipikus Salon-festő. Az egyetemes történelem témakészletét felhasználva, hosszú sorban készítette elegáns, biedermeier szellemű kompozícióit. Feltételezésem szerint nálunk bemutatott képe a Stuartokkal foglalkozó ciklusából való volt. A pesti kritika jóformán észre sem vette,

Louis Edouard Dubufe:
Arckép
(Andrássy Gyula portréja),
1853.
Vászon, olaj, 116x105 cm, j.n.
Betléri Kastélymúzeum,
Betlér, Szlovákia, lt.: B. 34.
Bemutatva: 1858 57/20

112. Ugyanebben az évben Prágában is bemutatta. GPK 1847, 65. 250 ft.

Henszlmann annyit jegyez meg, hogy mivel Schendel erőteljes koloritú képe mellé került, színei túl halványnak tűnnek.¹¹³

Egy újabb idetévedt francia mű volt az 1853-as évad kimagasló alkotása, Guillaume Lépaullé (Versailles, 1804–Aix 1886) *Gavaignac arcképe*, 900 ft.-ért,¹¹⁴ és nem kizárható, hogy az egyedülálló portré bemutatása politikai szimpátia eredménye.¹¹⁵ A kép Pálffy János hagyatékával 1913-ban a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe került, nem túl bőséges, 19. századi kollekciók spektrumát kiszélesítve.

A Párizsból érkezett anyagban több ott tanuló-időző, nem francia mester neve is előfordult. Legtöbbször a lengyel Leopold Löfflerrel (Rzeszów 1827–Krakkó, 1898) és a francia eredetű, német Charles Hoguettel (Berlin 1821–1870) találkozunk, de több más náción – osztrákok, németek, németalföldiek, stb. fiai is párizsi címkével jöttek.

Löffler Waldmüller-tanítványa, majd Rómában, Münchenben, Bécsben járt. Soká időzött Párizsban, amelynek kezdetét a szakirodalom 1856 utánra teszi, de katalógusaink tanúsága szerint már 1853-tól folyamatosan ott volt.¹¹⁶ Később, 1877-től a Krakkói Akadémia szerezte meg.¹¹⁷ Hoguet Párizsban Isabey tanítványa, „brillians” technikáját innen származtatják. A műegyesület mindkettőjüktől nem egy művet megvásárolt sorsolásra.¹¹⁸

A párizsiak sorjázása 1855-ben indult, Louis Etienne Watelet (Párizs, 1780–1866) *Franciaországi tájképével*, amely tárlatunk díszjele volt. (1855/32/44, 425 ft) ő igazi nagy név, állandó kiállító a Salonban, tájképei grandiózusak, de nem a klasszicizmus heroizmusát, hanem a romantika mesés elemeit látjuk rajtuk. Mélyreható koloritú, természetes és épített elemekben gazdag tájai a megemelt valóság jól kiválasztott részleteit adják. Mivel igyekszik túllépni az akadémia kötöttségein, az áttörés szimbolikus kezdetének tartják – hasonlóképpen mint egyes müncheniekénél láttuk.¹¹⁹

A francia tájképfestők leginkább Barbizon tág köréből jöttek, de a legszámosabbak a társasági zsáner művelői voltak, egyenest a Salon falairól. E messzi periférián mondén megjelenésük, historizáló-anekdotalizáló jeleneteik csábosak és üdítően eltérnek a szokványos germán irányultságtól. Egyetlen darabot mutatott be Paul Delaroche (Párizs, 1797–1856), és olcsó kis *Életképe* azt bizonyítja, hogy a leghíresebb francia történelmi-képfestőnek is szüksége volt néha egy csepp üzletre. (1858/38/3. 120 ft. Alfred de Dreux (Párizs, 1810–1860) hírneves lófestő volt, fiatalon Théodore Gericault hatott rá, mint családjának barátja. Lajos Fülöpnek és III. Napoleonnak dolgozott, témáit a legmagasabb körök arisztokratáinak sportéletéből merítette. Kompozícióin gyönyörű állatok és gyönyörű nők, artisztikus luxuskörnyezetben léteznek. 1858-ban láttuk tőle a *Lovagló nők* című kompozíciót, (1858/ 62/26/ 160 ft) Párizsban ma is jelentős kultusza van.

Adolphe François Montfallet (Bordeaux 1816–1900) kifejezetten rokokó jelenetekre

113. Henszlmann 1847. 122–126.

114. A kép Pálffy János hagyatékával került a SzM gyűjteményébe 1913-ban. *Illyés 2001.*, 17–19.

115. Uo.

116. 1853/9/26. Löffler Lipót, Párisban. A szerelmes levél. – Der Liebesbrief, 150 ft, 27. Löffler Lipót, Párisban. A betakart kép. – Das verhüllte Bild, 100 ft.

117. *Schroczyńska 1979*, 260.

118. Hoguet kisorsolt képei: *Szvoboda Dománszky 2007*, Függelék.

119. *Miquel 1975*.

szakosodott, ő az egyike azoknak, akik többször is megjelentek. Kosztüm, elegancia és negéd olvad össze munkáin. Theophile Duverger (Bordeaux 1821–1886) életműve főleg a gyermekek életét mutatja, saját környezetéből, bájos-varázsos megközelítésben. Alexandre Marie Guillemain (1817–1880) macskafestő, fő motívuma a macskákat dédelgető, többnyire rokokó kosztümös hölgyalak. Végül Eugène Emmanuel Amaury Pineux Duval (Montrouge 1808–Paris 1885) Ingres követője is része a csapatnak. Az ő témája a női test, Bogureau és Baudry szellemében, de realiztikusabb felfogású, némi képp a későbbi Lotzzal mutat rokonságot. A franciák legelismertebb darabja Narcisse Diaz de la Peña: *Alvó Nympha* c. 1600 ft-os festménye volt 1856 decemberében. (1856/44/8) A híres barbizoni mester megjelenése nagy esemény, és a műegyleti berkekben pontosan tudták, műve mennyivel értékesebb, mint az átlagos mezőny.¹²⁰ Egy érdekes tétel Rousseau (Philippe? Párizs 1816–Acquigny 1887) *Csendélete* 1856-ból. A hivatalos vásárlásban nem találjuk, de könnyen kerülhetett magánvásárlóhoz. Felvetődik a kérdés, vajon azonos-e a Szépművészeti Múzeum 1994-ben vásárolt *Szilvás csendélete* tétel? A katalógusban a festő keresztnevének megjelölése nem szerepel, de az ár, 50 ft, megfelelő a 26x36 cm-es méretű kis olajképhez. A kiállítás dátuma 1856, *Illyés 1860*-ra datálja,¹²¹ de ez nem nagy eltérés.

Végül egy portrét említek, ami a külföldi küldeményekben szinte sosem fordul elő. Ez nem küldemény, hanem magyar magánkézből került a tárlatba. 1858 tavaszán volt látható Louis-Edouard Dubufe (Párizs, 1820–1883) *Arckép* című műve, amely Andrassy Gyulát ábrázolja, a gróf tulajdonából.¹²² A portré Párizsban készült, és kikölcsonzésének oka Andrassy megtisztelése, és feltehetőleg a francia anyag teljesebbé tétele is. Andrassy az előző évben tért meg emigrációjából, és személye ekkoriban kezd érdekessé válni. Dubufe vezető mester, az előkelő francia társaság kegyeltje, III. Napoleon idejében Winterhalter mellett a legfoglalkoztatottabb portréfestő¹²³ francia földön, vagyis a műértő Andrassy nem akárcsak fordult. A szóban forgó négy év alatt mintegy 40 „párizsi név” fordult elő Pesten, majd a hanyatlás idején hiába keressük őket, majd csak a 80-as években jelennek meg újra, a Képzőművészeti Társulat Múcsarnokaiban.

MAGYAR TÁRGY AZ IDEUTAZÓK KEZÉN

A pesti tárlat nem mellékes eredménye, hogy felhívta Európa művészeinek figyelmét Magyarországra, amihez hozzájárult az 1848–49 után kibontakozó politikai szimpátia is. A tárlatok készítésére hozzánk érkező mesterek látogatásai teljesen új minőséget jelentettek. A festők nem megrendelőket, hanem motívumokat kerestek, és itt készült alkotásaik legtöbbször a nemzetközi szabadpiacra kerültek. Az ideutazók száma minden eddiginél magasabb, és több, eddig nem látott nemzet fiai jöttek.

120. A mű magánvásárlóhoz jutott, a 20. században dr. Bencze Gyula gyűjteményében volt, ahonnan külföldre került. (*Mravik 1998*. 2623. sz.) Egy kis tájkép található tőle a budapesti Szépművészeti Múzeumban: Diaz, N.: v.o. 32x44,5 cm, j.l.b.: pirossal: „N. Diaz.” It.: 67B

121. *Illyés 2001*. 38.

122. *Dózsa – Faludi 2009*.

123. Louvre 1986, 235.

Mint tudjuk, a bécsieknél – akik művészeti szükségleteink oroszánrészt hagyományosan kielégítették – már korábban is előfordult magyar tárgy. Az egyes kivételes, egyedi megrendelések mellett többek között Jakob és Rudolf Alt jöhet szóba, de ők nem a tárlatok által kerültek közel Magyarországhoz, amint a Bécsben működő Johann Gottlieb Prestel (Frankfurt 1804–Mainz 1885), vagy a széleskörű magyar kapcsolatokkal rendelkező Josef Heicke (Bécs, 1811–1861) sem. Gottlieb Prestel Sándor Móríc gróf, az „ördöglovas” festőjeként többször tartózkodott Magyarországon, számos művén örökítette meg megbízója lovasbravúrait, lovait és magyarországi birtokát. Kétszer szerepelt a tárlatban,¹²⁴ az 1862 nyarán kiállított *Magyar ló-fogat* című olajfestményét feltehetőleg Sándor gróf mellett, Bajnán készítette a nevezetes Sándor-Album előképeként. A híres jelenetek jól eladhatók voltak a nemzetközi metszetkereskedelemben is, ahol talán egyedül képviselték a magyar elemet.¹²⁵ Természetesen a hasonló művészeteket még sorolhatnánk...

A Pesten érvényesülni kívánó bécsi gárdában egy új, különálló egységet alkottak a magyar tárgyú képek alkotói. E csoport az alakuló pesti polgári publikum vásárlási hajlandóságát célozta meg, szerény, 80–100 ft-os átlagárú, közte a magyar tárgyú képekkel. Lehetőleg jól megközelíthető helyekre utaznak, a Dunántúlra, Pozsony környékére elsősorban. A Bécsben élő mosonmagyaróvári Szále János és barátja, Rudolf Swoboda (Bécs, 1819–1859) 1842-ben közösen tett Balaton-környéki utazást, itt készült műveiket először Bécsben, majd Pesten, többször is bemutatták. Múlhatatlan érdemük, hogy ők vezették be a Balaton vidékét a magyar festészet témakészletébe. Swoboda többek között kiállította a *Bakony-erdőből* részlet, *nyugvó szegénylegényekkel* című darabját, (1847/43) modelljeivel és a motívummal feltehetőleg egykor a helyszínen találkozott. 1855-től újra jelentkezett, több műfajban is, és elő-elővette Tihany és Füred környéki akvarell-vázlatait és kivitelezett olajképeit. Néhány művét magánvásárló vette meg. Jacob Waltmann (Bécs, 1802–1871) 1841-ben történelmi indíttatású tájképeket festett, mint *Batthyány hercegek ősi várának romjai*, később a *Dévény romjai a Dunánál* című képeit. (1841/*62, 1864/130/43, 200 ft)

Josef Schwemming (Bécs, 1804–1895) egyike a leggyakoribb kiállítóknak, igazi kommersz képek alkotója, vonzó tájai árnyas hegyeket, napsütötte városokat ábrázolnak, ezekből többet meg is vásároltak itt. Itáliai és osztrák látképei között idők során feltűnt az *Erdei részlet*, *Vas megyei pösing* erdőből vagy a *Fraknó vár a' Fertőtőrai kilátással*, *Magyarhonban* című kép. (1845/72.; 1846/197) 1851-ben Blasius Höfel (Bécs, 1792–Salzburg 1863) Szalzburgból küldött acélmetszetének árulkodó címe: *Nyegle, Magyarország határán lévő Sellovitz faluban*. (1852/8) Nem utazott sokat a motívum után pl. Josef Feid (Bécs, 1806–Weidling 1870) sem, aki 1853-ban a Pozsony megyei Detrekővárán (Blasenstein, Plavecké Pohladije, Szlovákia) dolgozott, és többek kö-

124. Oláh paraszt-gyorskocsis. Wallachische Bauernpost, (1856/35/10., 400 ft.); Magyar ló-fogat. Ungarischer Pferdezug, 1862/107/35.

125. „...Meg kell vallanom, miszerint Indiában sok, mondhatom legtöbb angolnak fölötte ferde fogalma van Magyarországról. Ők azt csak kis tartománynak tartják, melyet németek, tótok és cigányok laknak, míveltebb lakosai pedig latinul beszélnek... Mégis Magyarországból öt név ismeretes előttük... Sándor gróf, neki csudálatos lovagvitésége Angolországban őt híressé tevő. Én több rézmetszvényt láttam Indiában különféle házaknál, az ő merész lovaglásait ábrázolókat. Levéltöredék Schoefft Ágostontól Jelenkor, 1842, 183–184.

zött az *Erdei tájkép Blassenstein mellett, Magyarországon* című műve (1853/4/48) kiemelkedő darabnak tűnik. Feid akit „Waldmensch aus dem Wienerwald” névvel illettek, ezen túl bükkfás-tölgyfás erdőképek sorát hozta Fraknó környékéről, de az 50-es évek végén elmaradt. Hasonló szak-festő Josef Holzer (1824–1876), a pesti piacra is elsősorban erdőképeket küldött, magyar földről is. 1844-től folyamatos és gyakori kiállító, évek alatt több mint 50 kompozíció számolható össze kezétől. Az 50-es évek második felében többször járhatott Magyarországon, ekkor magyar vidékeket mutatott be, majd 1862 után már csak ausztriai tájakat, amelyek közül többet megvásároltak. August Gerasch (1822–1902) 1850-ben járt Sáros megyében, amikor magyar viseletképeket készített, amelyek sokszorosítva jelentek meg.

Kiemelkedik e sorból Ignaz Raffalt (Weisskirchen, 1800–Hainbach bei Wien, 1857) a murauai korcsmáros, állandó reformkori kiállító, számos magyar tárgyú tájképe közül nem egy életművének fontos darabja. Munkái „kedvesek”, kis formátumúak, rajtuk az időjárás által változó égbolt, főleg a felhők játékanak megragadása a fő probléma, ezért is kapta a jelzőt: „felhős Raffalt”, Ludwig Hevesi „hangulatfestőnek” nevezi.¹²⁶ 1852-ben kiállított képéről így ír a pesti tárlatismertető: „...jóformán csak színt lát az ember...., messziről mégis a legkifejezőbb rajzzá lesznek. Főérdeme, hogy könnyed modorral költői teremtést párosít, alig tud nála valaki jobban a különböző időszakokat reggeli vagy esteli léget, borongós időt, déli napsugarat rálehelni a képre.”¹²⁷ Kétségtelen, hogy a pestieknek tetszik e könnyed modor, ami oly más, mint az elnyűzött biedermeier ecsetkezelés. Ignaz elhunyt után a pestiek, emlékének áldozva több darabját is bemutatták. Ez a műegyletek általános gyakorlatától eltérő gesztus, mert – mint már volt róla szó – kizárólag élő művészek állíthattak ki. De kivételes esetekben, tisztelgésül, eltekintettek ettől, így még Schrödlberger, Benkert Imre, id. Markó Károly, és Johann Mathias Ranftl, a „Hunde- Raffael” elhunytával.

A magyarországi cigányság foglalkoztatta Josef Wolframot (Bécs 1806–?) és 1865-ben több mint 10 alkotáson a Szerednye körüli pusztai életet mutatta be, pl. *Cigány család Szerednyéről, Magyarországon*, címen. (1865/136, 48, 130 ft)

A közeli Bécs művészei mellett más, távolabbi nációk fiai is megjelentek. A müncheni Adam család tagjai már 1840-ben feltűntek a magyar arisztokrácia megrendeléseit követve, kötődésük Magyarországhoz, a Festeticsekhez ekkor kezdődik, amely még a század végén is dokumentálható.¹²⁸ Az ismert, és kedvelt müncheni művészdinasztiából az atya, Albrecht Adam *Magyar pásztorok lovakkal* (1845/ 194), és *Magyar huszárok a csatában* (1845/ 206) képeiről feltételezhető, hogy már a helyszínen készültek. Fiáról, Eugenről (Jenő, München, 1817–1880) biztosan tudjuk, 1843–47-ig Pesten élt,¹²⁹ járt a Dunántúlon, Veszprém körül, a Balatont festette, és Prágában is magyar tájat mutatott be¹³⁰ később egyik korai látogatója lett Szolnoknak. Franz Adam (1815–1886) szándéka szerint a magyar forradalom csatahelyeit megnézni, ihletet keresve jött.¹³¹ 1851-es láto-

126. Hevesi 1903. 97.

127. *Családi Lapok* 1852., II. fé., 3. sz. 139-141.

128. *Soldan 1889; Holland 1889.*

129. *Bruckmanns 1981.* 1. Band. 15.

130. Eugen Adam: *Ungarische Czikos vom Plattensee heimkehrend.* 250 ft. GKP 1845. 118.

131. *Magyar Hírlap* 1851, jún. 24. 2228.

August Pettenkofen: Vádorcigányok, 1853 u.
Vászon, olaj, 27x40 cm, j.l.b. olvashatatlan. MNG–SzM, lt.: 391.B (6382.)

gatására az alkalmat az adta, hogy atyja Albrecht bemutatta a szabadságharc utáni első tárlatunkon nagyszabású opuszát, a *Radetzky, Hess és Schönhals hadparancsnokaival* címen.

Nem zárható ki Bürkel ideutazása sem, egy kis életképe, az alföldi pusztá csikósáról oly valóságos. Albert Zimmermann (Zittau, 1808–München, 1888), feltételezhetően bizonyos udvari körök készítésére jutott egy neves magyar lótenyésztő-földbirtokos ádándi (Somogy megye) birtokára, amelyet egy realiztikus képen meg is örökített.¹³²

Volt, aki tanulmányútra jött, mint a Bécsben tanuló düsseldorfi Friedrich Sturm, (Rostock 1834–Berlin 1906), ő az akadémia után a Dunántúlon járt, és egy ideig Győrben dolgozott. Heinrich Franz Gaudenz Rustige (Werl 1810–Stuttgart, 1890) professzor ugyancsak tanulmányútra jött, majd sokat állított ki Pesten. *Menekülés farkasoktól Magyarországon* című műve (18/54/21, 170 ft) talán nosztalgus emlék, és meg is vásárolták.¹³³ A düsseldorfi Eugen Krüger (Altona 1832–Kiel 1876) Bécsben tanult metszetkészítést Sandmannál, és nagybátyja, az ugyancsak Bécsben időző Louis Gurlitt (Altona 1812–Naundorf/ Schmiedeberg 1897)¹³⁴ dán-német festő társaságában látogatott hozzánk, a magyar pusztát járta, témagyűjtő szándékkal. Krüger pl. 1854-ben egy *Magyar pusztá*, (1854/26/ 42, 60 ft) ugyanekkor Gurlitt *Nagy-Vásony melletti tájkék* című képét mutatta be. (1854/13/XXXVI, 250 ft) Gurlitt nagy tehetségű és nagy hatású északi mester, a „dán aranykor” képviselője, aki tanítványaira természetes tájbrázolása által hatott. Gyakori kiállító, Európa számos részletét láthattunk tőle, ragyogó kva-

132. Albert Zimmermann Csapody Pál nagybirtokos, híres lótenyésztőnek festette birtoka, Ádánd látképét 1851-ben. <http://adand.hu/telepulesunk/adand-tortenete>

133. 1842-ben Prágában egy Ungarische Schäfersfest c. (80 Frid'or) darabot mutatott be. GPK 1842. 281.

134. Landschaften 1997.

August Pettenkofen: Szolnoki vásár, 1853 u.
fa, olaj, 16x28 cm. j.l.j.: A. Pettenkofen, olvashatatlan. MNG–SzM, ltsz.: 111B

litású, artisztikus és realiztikus tájképeken, amelyek közé a magyar téma is besorolt. Az 1860–61-es szezonban a katalógustételek nyomán jól követhető az 1856-ban Hannoverből elinduló, majd Drezdából Bécsbe utazó B. Hohmann-Bachmann (19. sz. közepe) útja magyar földre. *Magyar mennyegző* című, 700 ft-os képe (1861/95/27.) keltett feltűnést, képcímei mellett ekkor már szerepel, a „magántulajdon” megjegyzés, vagyis volt magyar gyűjtője. Végül az 1862/3-as évad legjelentősebb vásárlása volt az összettel a berlini Gottlieb Biermann (Berlin 1824–1908), *Vajdahunyad vár* című festménye, (1862/107/14) amelyet a komoly mecénásnak minősülő Károlyi György gróf 1000 ft-ért vett meg, egyszerre Liezen-Mayer *I. Mária és Erzsébet...* képével. Biermann hazájában a legfelsőbb körök festője, Károlyi érdeklődése talán ezért fordult feléje.

Járt nálunk továbbá a lengyel Leopold Löffler akivel mint párizsi kiállítóval már találkoztunk. A krakkói Alexander Gryglewski (1833–1869) jeles templomfestő, pompázatos kül- és belső terek előadója. Ő végiglátogatta régiója nagyobb templomépítményeit, és e sorozatából a *Bártfai főtemplom Magyarországon* (1865/ 133/27, 600 ft) és a *Krakkói templombelső* jutott el hozzánk. Az egyetlen cseh mester, aki magyar tájat állított ki a gyengéd ecsetű táj- és vadászkép festő, a prágai Wenzel Kraupa (Kroupa, 1825–1895), aki már a 40-es években jelentkezett. Úgy tűnik a Felföldön utazott, a *Vág folyónál részlet, Magyarországon*, (1853/ 5/ 29, 95 ft) és a *Tájrész Magyarországból, Árva-várna kilátással* (1863/119/12, 280 ft) című alkotásai ezt bizonyítják. A műkereskedelemben ma is kering néhány olyan darabja, amely talán magyar földön készült.

Holland vendégünk is volt, Dominicus Ant. Peduzzi (Amszterdam, 1817–Bécs, 1861) és Elias Pieter van Bommel (Amszterdam 1819–Bécs, 1890) személyében. 1860-ban Bommel több évre Ipolyságra (Šalý, Szlovákia) költözött, az itteni műegyleti megbí-

Gualbert Raffalt: *Pusztai vándorárusok*. 1856 u.
Fa, olaj, 24x32 cm, j.l.b.: „J. Gualbert Raffalt” MNG–SzM, lt.: 93-1.2.B.

Van der Venne: *Sátoros cigányok*. 1869.
Vászon, olaj, 59,5x87,2 cm, j.l.j. összekomponált monogram, AV, 869.
MNG–SzM, lt.: 6002. Fleissig S. ajándéka, 1925.

Kapcsolatba hozható: 1864/127/17. Van der Venne, Münchenben. *Czigány-tanya. Zigeuner lager*, 200 ft.

zott közvetítésével. Az itt időzőket még sorolhatnánk, de megjegyzem, hogy a magyar művészek érdekeit támogató pesti kritika a külföldiek itt készült munkáit fanyalogva fogadta, nem ismerve fel ezek erkölcsi hasznát a művészeti verseny szempontjából. Mikor Joseph Brunner (Bécs, 1826–1893) – tipikus képviselője a magyar piacra dolgozó bécsi gárdának – egy magyar pusztát festett, „szörnyű világos” földdel, Bulyovszky élcelődik is rajta „ez talán célzás a tejjelmézzel folyó Kánaánra?”¹³⁵ Kakas Márton (Jókai Mór) többnyire csak megmosolyogja a zökkenőket. Van der Venne *Magyar lóvadász* című képén (kat. kívül) szóvá tette egy magyar leány nem valóságú öltözékét, a *Vadászati jelenet*nél megjegyzi, hogy magyar gazda nem engedi agarát a havon futni, mivel „a takaró alatt van annak a helye télidőben!”¹³⁶ Az alkotások mégis gyakran bekerültek az egyleti vásárlásba, és sok közülük a mai műkereskedelemben is feltűnik.

A magyarországi jelenlét¹³⁷ a külföldiek számára nem járhatott különösebb haszonnal sem erkölcsi, sem anyagi tekintetben, összességében a pesti vásárlás nem túl jelentős, és a kritika sem számottevő. A művészek magyarországi utazásainak legnagyobb hozadéka az volt, hogy megerősítették a magyar táj és folklór ábrázolásának tendenciáját, amely a Műegylet működésének végső szakaszában a tárlatok gerincét képezte s amelyből kisarjadt az 1850-es évek elején August Pettenkofen (Bécs, 1822–1889) magyar tárgyú művészete, végső soron pedig a szolnoki művésztelep. E kezdeményezés a

135. Inokai Csalán (Bulyovszky): Társaséleti szemle. (Tárcza) *Budapesti Hírlap* 1853. jún. 2.

136. *Hölgyfutár* 1856, nov. 29.

137. Nem törekedtem teljességre, amit elérni a sok hiányos és félrérthető adat következtében nem is lehetséges.

későbbiekben egyik meghatározója lesz művészeti életünk jövőjének, a fejlődés progresszív irányának kijelölőjeként.

Az 1851-es kiállításon egy figyelemreméltó mű készített megállásra, a kortárs történelem köréből. Pettenkofen *Tisznánál csata*, (1851/1/ 71.) minden bizonnyal személyes élményeken alapuló alkotása, és vele a mester első megjelenése Pesten azonnali sikert hozott. A festmény „zseniális könnyűségű porfellegének” és a néhány katonájának az ára is zseniális, 450 ft!¹³⁸ Pettenkofen – mint ismeretes – 1849-ben hadifestő-dragonosztisként járt Magyarországon, és már ekkor felfigyelt a Tisza mellékének sajátosságaira. 1851 őszén vissza is tért vázlatokat készíteni, és rövidesen már az új szolnoki anyagával lépett a nyilvánosság elé.¹³⁹ Festőnk 1852 tavaszán Párizsba ment, ahol az osztrákok közül elsőként kapcsolatba került a barbizoni iskolával,¹⁴⁰ és a „kivonulás” vidékre, a szabad természetbe, francia útja után vált művészi programjává, és az ő „Barbizonja” Szolnok lett. Egyéni stílusa itt bontakozott ki a korábbi bécsi biedermeierből, levetette mestere, Peter Fendi iskolájának stilizált báját, amely korábban még tragikus tárgyú katona-képeit is jellemezte. Párizsi útja után figyelhető meg nála a fran-

138. PME 1851/1/71., Katonák, Soldaten 1852/2/117.-es tételek. *Weixlgärtner (1916.)* katalógusában nem tudtam a műveket azonosítani, de úgy tűnik a magyarországi csatamezőket ábrázoló sorozat tagjai.

139. A Pesti Műegylet tárlatain Pettenkofen 1853-tól 1856. szept.-ig lépett fel, és 14 művet mutatott be.

140. *Weixlgärtner 1916*, 101–120.; *mit Stock... 2003*, 174.

Karl Rahl: Zichy Miklósné, Festetics Franciska grófnő képmása. Vásznon, olaj, 63,5x50 cm, j.j.k.: „C Rahl 1856” MNG–SzM, lt.: 4686.

Feltehetőleg bemutatva: 1856/37/42-66, ár és az ábrázolt nevének feltüntetése nélkül

Karl Rahl: Zichy III. Miklós gróf képmása. Vásznon, olaj, 63x50 cm, j.j.k.: „C. Rahl 1856”, MNG–SzM, , lt.: 4685.

Feltehetőleg bemutatva: 1856/37/42-66, ár és az ábrázolt nevének feltüntetése nélkül

ciák „paysage intime” felfogásának követése, a levegőjárta természeti látvány közvetlen és szabad visszatükröztetése, az osztrák „stimmungimpressionismus” elődjeként.¹⁴¹ Fénykezelése is a franciákat követi, és megjelenik nála a „plein air” alkalmazása, amint barátja és katonatársa, Arpad Weixlgärtner a Pettenkofen-monográfia írója kifejti.

A mester ezek után évenként ellátogatott Szolnokra, egészen 1881-ig, és az ottani motívumokat ábrázoló, kisméretű, igen drága festményei rendszeresen megjelentek a pesti tárlatban. Alkotásai meglepően nagy elismerésben részesültek, még magas árát is tolerálták. „Ha meggondolunk, – olvassuk – hogy van mester, ki sok szép motívumból meglehetőset sem bír létre hozni, csodálnunk kell, hogy Pettenkofen úgyszólván semmi-ből annyit tud kihozni. Sem napkelte, sem lemente, semmi szép farészlet, vagy felhő-csoportozat, hanem egy kis felhőcske, középen megállott esővíz, benne két kútágas, kevés homokos föld, gyéren megrakva füvel: ebből áll az egész, s mégis mily felséges!”¹⁴² Párizsból küldött *Pusztá Magyarországon* (1854/16/31, 340 ft.) című darabjáról azt írták, hogy „kis kép, de gyönyörű!” A kritika tetszéssel emlegette a kép világos, vékonyan áttetsző, laza ecsetkezelésű festésmódját, a lovakat „tükrösöknek, átlátszóknak, testetleneknek” írják le. Ezt is drágállták – 340 ft – hát még a nemsokára már Bécsből küldött *Vásári jelenet Szolnokon-t*, amely már 600 ft-ba került.¹⁴³ (1854/19/44.)

141. Grabner 2002, 34. sz.

142. *Családi Lapok*, 1854, február 7., 14. 87., 137.

143. Pettenkofen kiállított műveit nem tudtam beazonosítani a budapesti Szépművészeti Múzeum katalógusában szereplő darabokkal, mivel a mester nem datálta műveit, holott feltehetőleg több darab is szerepelt a tárlatban.

A mestert számos modern irányultságú bécsi festő követte Szolnokra¹⁴⁴ hosszú éveken át, egészen a 80-as évekig. – Ne felejtjük el a logisztikát, Szolnok a Monarchia egyik vasútvonalának végső állomása, ebből következőleg jól megközelíthető! A Szolnok környékén élő cigányság motívumvilága – felfogásuk szerint – a Közel-Kelet egzotikumával vetekedett. A pesti tárlatból Raffalték már jól ismertek, 1852-től hoznak magyar témát, Ignaz – aki több mint 60 ízben állított ki Pesten – 1856 novemberében bemutatott *Magyarországi parasztudvar* című képéről (1856/43/3, 200 ft) az a vélemény, hogy a kiállítás legszebb darabja.¹⁴⁵ Az ifjabb – Gualbert Raffalt – Pettenkofen barátja és tanítványa volt, ő 1856-ban tűnik fel. Anton Schrödl (Schwehat 1820–Bécs 1906) 1854-ben kiállított egy *Vásári jelenet Magyarországon* (1854/12/36, 160 ft) című képet, ezt magánvásárló vette meg. Schrödl-kép sokszor volt kiállítva, ő a jövőzáloga, tanítványa volt a későbbiekben Tina Blau, aki majd ugyancsak látogatja Szolnokot.

1861–62-ben csatlakozott hozzájuk Leopold Karl Müller (Bécs, 1834–1892),¹⁴⁶ aki az 1870-es évektől már Egyiptomban folytatta Szolnokon megkezdett munkáját. Karl von Kratzer (1827–1903) Pettenkofen tanítványa 1855–60-ig dolgozott itt, tőle a *Cigányputri Szolnok mellett* volt tárlatunk falán. (1857/ 48/65, 200 ft) Karl Goebel (Bécs, 1824–1899) akvarellista, a Fendi-iskola egyik utolsó képviselője, Danhauser, valamint nagyapja, Anton Klieber szobrász tanítványa. Ő azon művészek közé tartozik, akiknek a magyar folklór elsősorban egzotikum, hasonlóan az orosz, török, spanyol, itáliai, stb. népelethez. 1857-től ilyen tárgyú alkotásait küldte Bécsből, közte a cigányság és a katonaélet ábrázolásával. Világos színekkel, aprólékos ecsetkezeléssel dolgozott, akvarelljeit sok-sok szereplővel benépesítve. A *Festész, cigány-táborban* című (1859/ 76/1.) akvarellje remélem még előkerül, a kor festőinek emblematisz ábrázolása lehetett. Ennek ára eléggé magas volt, – 100 ft – a sok 30 ft-os akvarell között. *Sopronymegyey parasztleányek vasárnapi mulatsága* – című akvarellje pedig jelzi, hogy a Bécshez közelebb eső Sopron közelében is járt. (1858/68/2, 35 ft) Az egyik legismertebb szolnoki, Adolf Van der Venne (Bécs, 1828–Schweinfurt, 1911.) először egy magyar magángyűjtő kölcsönzése folytán volt látható, majd maga a mester is Pestre utazott. 1858-tól 1861-ig időzött itt, közben lerándult Német-Écskára (Eçka), a Vajdaságba, majd Baranyában,

144. ÖG 78. 1975/1976.

145. *Hölgyfutár* 1856, nov. 29.

146. *Zemen* 2011.

Karl Rahl: Gr. Andrássy Gyuláné, Kendeffy Katinka grófnő képmása. Vásznon, olaj, 63x50,5 cm, j.l.b.: „C. Rahl 1858”

MNG–SzM, lt.: 6525.

Bemutatva: 1858/56/46, ár és név nélkül

Drávaváron időzött. Ekkortól életművében uralkodó motívum a cigányság,¹⁴⁷ és a délre eső vidékek paraszti élete. Szívesen ábrázolta a vágatást, a rohanást, éppen ezért a puszta romantika főhősei, a betyár és a csikós állandó szereplői képeinek, amint a gyorskocsisok, a vásárról hazatérők, a postások, stb. is, de legkedvesebb témája az életművében főszerepet játszó szolnoki cigányság. A festő ittlétekor a magyar művészeti élet aktív szereplője volt, festőiskolát tartott fenn, részt vett régészeti felméréseken, és Hal téri szállásán kezdődtek a tárgyalások a Képzőművészet Társulat megalakításáról 1861-ben, egyidőben a bécsi Künstlerhaus-egyesület megalakulásával.¹⁴⁸ A bécsi Künstlerhaust művészek szervezték és irányították, és ekkor ennek a magyaroknál is eljött az ideje. Megkockáztatom a feltevést, hogy az egész kezdeményezés az e téren tapasztalt bécsi festőtől származott.

A szolnokiak anyaga az 50-es évek közepétől alkalmanként üdítő szigeteket képezett a pesti tárlatban. E fiatal bécsiek azzal foglalkoztak, amelyre hozzáértőink annyira vágytak, a „magyar iskola” koncepciója értelmében. Nem csoda, hogy 1861-ben a londoni világtárlaton, Pettenkofen, Otto Ritter von Thoren (Bécs, 1828–Párizs 1889) – ő sajnos nem állított ki Pesten – Gualbert Raffalt, valamint Lotz Károly képviselte a magyar „couleur locale”-t.¹⁴⁹ Pettenkofen nagy érdeme, hogy ekkor a nagyvilág előtt a magyar motívumokat beemelte a nemzetközi témakészletbe. Bár az Európaszerte egyre nagyobb elismerésnek örvendő nagymester 1862 után már nem állított ki a Pesti Műegyletben, az általa képviselt irányzat nem tűnt el, csak az a bökkenő, hogy követői között magyar születésű mester két évtizeden át nem akadt.

Leginkább Sterio Károly működése volna hozzá kapcsolható, aki megfordult Szolnokon is. 1854-ben *Vízholdónők a Tiszán* című műve (1854/ 13/19, 100 ft.) felhívta rá Prónay Gábor báró, műegyleti választmányi elnök figyelmét, aki megbízta egy motívumgyűjtő utazással, szerte az országban.¹⁵⁰ Steriőről az 1854-es év végén már úgy nyilatkoznak, hogy jobb mint a müncheniek, a „honi fajkép” műfajában. Sterio lelkesen követi Pettenkofent a kendőzetlen valóság visszatükröztetésében, képein sár, porfelleg tűnik fel, sokác parasztlányai durvák, jászkunsági béresei piszkosak, munkában megfáradtak, betyárjai nem romantikus hősök, csak egyszerű paraszti haramiák. Csinos és „illedelmes” népeletképeinkhez képest ez óriási változás, és így, kerülő úton, osztrák közvetítéssel nálunk is megcsillannak a francia realista törekvések. De Sterio bizonyos határokat nem képes áttörni. Mindenkor megőrzi a kontúr, a rajzosság elsődlegességét, a lokális színeket, a novella érvényesítését. Az áttörésre minden bizonnyal Lotz Károly lett volna hivatott, de őt más ideálok vezették, népeletképei az akadémizmus jegyében készültek. Ez az akadémizmus valójában konzervatív, de a pesti mezőnyben, a sarjadó magyar művészetben, az elfogadott legvégső modernitás, Pettenkofen irányja ekkor művészeinknek még túl korai. Bár már a korábbi évtizedekben is voltak szórványos példák motívumgyűjtő utakra (Szeremley) szerte az országban, de ez ekkortól, Pettenkofen ha-

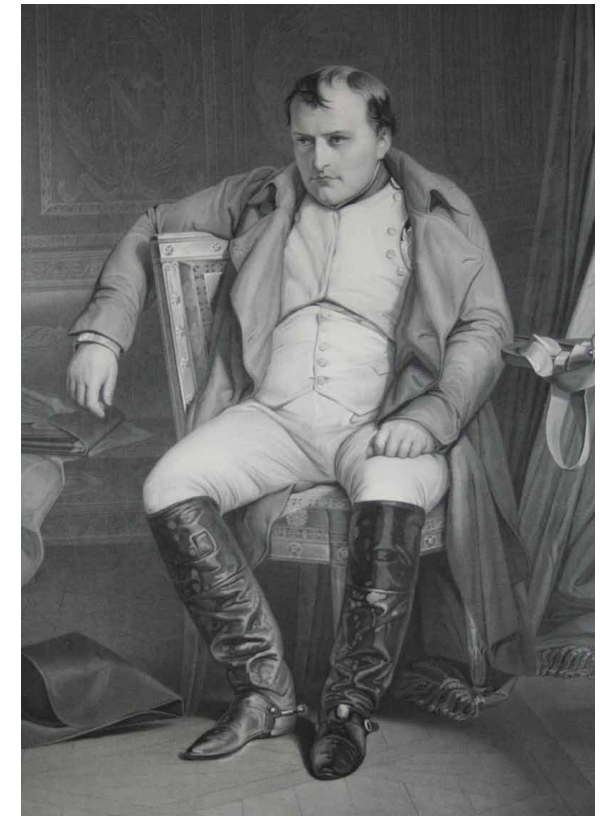
147. Van der Venne: Sátoros cigányok, v.o. 59,5x87,2 cm, j.l.j. összekomponált monogram, AV, 869. Szépművészeti Múzeum, lt.: 6002. Fleissig S. ajándéka, 1925. Kapcsolatba hozható: 1864/127/17. Van der Venne, Münchenben. Czigány-tanya. Zigeuner lager, 200 ft.

148. *Aichelburg 2003.*

149. *Arenstein 1862; Szemere 1871.*

150. E rajzok már a Prónay Gábor szerkesztésében megjelenendő *Vázlatok Magyarhon népeletéből* (Pest, 1855) című díszes album előkészületei.

Hyppolite Paul Delaroche: Napoleon Fontaineblauban, 1814. márc. 31-én, amint megkapja a hírt a szövetségesek Párizsi bevonulásáról. Papír, litográfia, 1846. Az olajmáslat bemutatva: 1851, katalóguson kívül

tására az életképfestőknek kötelező program. A pettenkofen programot elfogadó magyarok pedig az 1870-es években kezdenek járni Szolnokra. Majd – mint ismeretes – a századfordulón létrejött a Szolnoki Művészeti Egyesület, a város támogatásával,¹⁵¹ és e művésztelep megalapítása a Pesti Műegylet működésének, a külföld művészetét megismertető gyakorlatának egyik hozadéka.

A NEMZETKÖZI TÁRLAT SORSA 1853 UTÁN

Az 1853-as év fordulópontot jelent a műegyleti kiállítások sorában. Ekkor indul a folyamatos kiállítás, amely havonta megújuló anyaggal ősztől-tavaszig áll. A korszakos események után, a harcok elültével a képek szállítása zökkenőmentes, és az érdeklődés is megelégnül a művészet iránt.

Karl Rahl rebellis bécsi professzor az 1856-os évadnyitó tárlaton portrékat mutatott be, – egyszerre mindjárt két tucatot – amely az egyesület negyedszázados működésének kimagaslóan nagyszámú egyéni kollekciói közé tartozott. (1856/ 37/42–66)¹⁵² Mint már volt róla szó e műfaj idegenektől csak ritkán adódott. Ám Rahl ekkor már egy éve folyamatosan dolgozott a magyar mágnásvilágnak, elsősorban Pejacevics Pál gróf-

151. A szakirodalom csak érinti az 1850-es 60-as éveket, mint a későbbi művésztelep előzményeit. (*Egri 1977; ÖG 78, 1975/1976; Zsolnay – Kertész – V. Szász 2001.*) Weixlgärtner (1916.) monográfiája e tekintetben a legteljesebb, mindazokat felsorolja, akik megjelentek Szolnokon, és a névsor eléggé tekintélyes.

152. Bemutatva: 1856/37/42-66, ár n., és az ábrázoltak nevének feltüntetése nélkül. A budapesti Szépművészeti Múzeumban ebből az időből több Rahl portré található, feltehetőleg a Zichy házaspár portrédaraja (Gr. Zichy hagyatékából, 1914.) szerepelt az 1856-os kollekcióban. A későbbi években felbukkanó, e sorozathoz kapcsolható portrék: Férfiarckép, (1857, v. o. 64x51 cm, j.b.: „C. Rahl 1857” SzM, lt.: O.K. 3043. ajándék 1890. Vrányi Sándortól, PME 1857/48/61, ár n. ill. 1857/54/37 ár, név n.); Gr. Andrássy Gyuláné, Kendeffy Katinka grófnő képmása, (Pejacevich Jolán hagyatéka.) PME 1858/56/46. ár. n. név n.) Végül egy jelzetlen Önarckép másolat, (v.o. 52,1x41 cm, j.n. SzM lt.: 5013).

Adolf von Menzel: Nagy Frigyes és II. József

Felső Szilézia Neisse városában, 1769. augusztus 25-én való első találkozása, 1857.

Litográfia, j.: „Sc Kgl. Hoheit der Großherzog von Sachsen-Weimar.” (Das Bild ist von der Verbindung für historische Kunst in Auftrag gegeben worden und sodann in der Verlosung seinem jeztigen Besitzer zugefallen.)
Az olajkép: vászon, olaj, 247 × 318 cm, Alte Nationalgalerie, Berlin. (bemutatva: 1857/55, kat. kívül.)

nak, aki 1858-ban hosszabb tartózkodásra is meghívta. Megfestette Andrassy Gyulát, Podmaniczky Frigyes, Szapáry Gézá, de legfőképp Liszt Ferencet, (ez utóbbi művével szerepelt az 1862-es Londoni Világkállitáson). Rahl egyéni stílusa látványosan hatott a magyar mezőny számos alkotójára. A deviáns mester 1850-től professzor a bécsi akadémián, ahol azonnal hatása alá vonta az új művészgenerációt, amely rajongott érte.¹⁵³ Az intézményben ekkor három professzor harcolt egymással: Führich, Rahl és Waldmüller, és Rahl maradt alul. Néhány hónap után távoznia kellett a professzori székből, miután megalapította magániskoláját, ahová sereglettek a növendékek, köztük számos magyar is. Rahl Pestnek talán fontosabb, mint szülővárosának, és maga is úgy vélte, hazájában nem talált megértésre.¹⁵⁴ Munkássága nem is köthető az osztrák nemzeti iskolához,¹⁵⁵ mivel ő a korszakban szélesen kibontakozó, nemzetek fölötti neoreneszánsz tendenciákat követte. Sokszor emlegetett lenyűgöző hatása a biedermeierben ismeretlen felfogásban, a monumentális figurák, a szokatlanul erőteljes színek, a tónusos festés, és durva

153. Weissenhofer 1925, 114–119.

154. Schmidt 1922.

155. „A nagyobb művek, melyeket alkotott, csaknem kivétel nélkül mind idegenek, külföldiek megrendelésére készültek.” (Keleti 1910. 90.) Az idegenség itt az osztrákoktól idegenre értendő.

ecsetkezelés alkalmazásában rejlett.¹⁵⁶ Mindehhez járultak Rahl emberábrázolásának egészen új, Bécsben – és Pesten is – eddig ismeretlen vonásai. Modelljei kimozdulnak a megszokott portrébeállításokból, közvetlen kapcsolatot teremtenek a nézővel, természetesen viselkednek, mondhatni eleven életet élnek. Ez rendkívüli újdonság volt 1856 tavaszán Pesten, olyannyira, hogy például Györgyi Giergl Alajos Rahl hatására szinte egyik napról a másikra változtatta meg stílusát.¹⁵⁷ „Úgy látszik a Rahl-maniére Rahl-mániává akar fajulni némely kezdő művésznél!” volt olvasható a szolid *Családi Lapokban*.¹⁵⁸ Than Mór egy *Női tanulmányfőjéről* egyenesen azt írták, hogy „csalódásig Rahl-kép.”¹⁵⁹

Karl Rahl római ösztöndíjasként kezdte pályáját,¹⁶⁰ mesterré válását Stuttgartban G. F. Eberhard Wächtler (Balingen, 1762 – Stuttgart, 1852) grandiózus munkáin tökéletesítette.¹⁶¹ Wächtler a francia forradalom előtt Párizsban David körében, később Rómában a nazarénusok között dolgozott. A német neoklasszicizmus e jeles képviselőjének tematikája is nagyon „antik”, ami nagy hatással volt tanítványának szellemi fejlődésére,¹⁶² általa pedig Rahl körének magyarjaira. Rahl sokat utazott, időzött Dániában, Svédországban, Norvégiában és Münchenben, továbbá Párizsban, ahol a kortárs csataképfestés eredményeit sajátította el. A pesti művészek és a hozzáértők körében az említett, 1856-ban bemutatott arcképsorozatának hatása végletes, vagy ádáz elutasítás, vagy elragadtatott rajongás fogadta a terjedelmes kollekciót. Rahl már egy ideje idegesítő jelenség a pesti művészeti életben, de most „Eris almájaként” dobódik be, akárcsak korábban Rómában és Bécsben. Mellette mindenki halvány, a képein megnyilvánuló erő, tüzes színezet, monumentális előadás szokatlan és provokáló. Egyesek szerint „...ez a tűz az elégettségig van túlozva... Ecsetje bátor, közletről durva, felületes, távolról annál szebb... Félhomályban képeinek hatása szép harmóniát ad, világosságban foltos.”¹⁶³ Hú magyar tanítványai egyre jobban előtérbe kerülnek, és meg is vádolják őket azzal, hogy a feltűnés, a gyors siker érdekében követik. A tanítványok túlzásait is megkritizálják: Grimm Rudolf kétségkívül Rahl monumentális, korpulens stílusában festett *Az Erő* című allegóriájáról (1857/ 1858/ 55/12, 150 ft, egy női alak, kezében buzogánnyal) Jókai 1857. decemberében, mint Kakas Márton, röviden és velősen azt írja, hogy „kövér.”¹⁶⁴

Eleinte úgy tűnt, a história műfaja az Orlai által közvetített kaulbach-i akadémizmus hideg és számító, „bölcészeti” irányának jegyében, vagy a Madarász képviselte waldmülleri fénytelen stílus által újul meg. De a maradandó hatás végül is a Rahl-atelierhez köthető, és a Rahl-tanítványok zárják le végérvényesen – és a közönség előtt is látványosan – a kisszerű-realisztikus biedermeiert. A pesti tárlatokon diadalra jut a nemzetközi neoreneszánsz, a nagyformátumú akadémizmus világa. Mint a kortárs megfogalmazta, Rahl „...a birodalmi székvárosban a festőművészetnek új aerát alko-

156. Weissenhofer uo.

157. B. Bakay 1938.

158. *Családi Lapok* 1854. aug. 31. 187.

159. *Bulyovszky Gyula*: A pesti Műegylet tárlata. *Budapesti Hírlap* 1857. júl. 8. Than Mór: Női tanulmányfő, 1857/49/50, 180 ft.

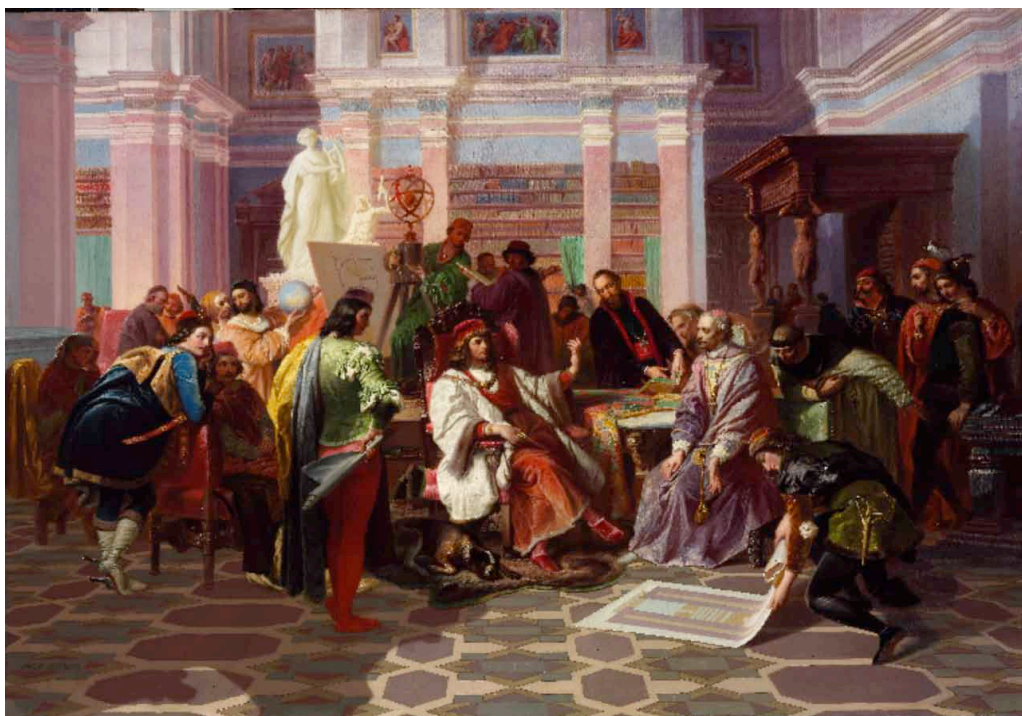
160. Keleti uo.

161. Weissenhofer uo.

162. *Rosenberg* 1884, 2. k. 62.; *Pückler-Limpurg* 1929.

163. *Hölgyfutár* 1856. jún., 10. aug. 29.

164. A pesti műegylet dec.–jan. tárlata. *Pesti Napló* 1857, jan 17.

P. N. J. Geiger: Egy kép Magyarország fénykorából: Mátyás király tudósai és művészei körében
Vászon, olaj, 172x245 cm, j.j.l.: „P. J. N. Geyger” MNG–SzM lt. sz.: L.7.168. Bemutatva: 1863/114/9, ár n.

tott, ki a tévelygő eszméknek hatalmas kézzel vont határt és határozottan kijelölte az ecset nemes, magasztos irányát, úgyhogy jelenleg iskolájából látjuk kilépni legjelesebb művészeinket, kik a nagyszerűségben és magasztosban az ő velencei iskolájával futnak versenyt, és leszorították a térről a beteges modorosságot, egészséges lendületet adva az isteni festészetnek.”¹⁶⁵ Rahlak többek között két nagyszabású alkotása villant még fel a tárlatokon, a *Keresztények üldözése* Christian Mayer rézmetszetében,¹⁶⁶ és *A cimbrai csata* vázlat. (PME 1854/19/10, 11) A későbbiekben mindkettő hatása kimutatható a magyar történelmi festészetben, annál is inkább, mivel a *Keresztények üldözése* az Alte Kunstverein (*Verein zur Beförderung der bildenden Künste*) 1852-es műlapja volt. Rahl mintegy nyolcvan magyar tanítványa a későbbi magyar festészet bázisát képezte; a jövő elismert mesterei, Kovács Mihály, Székely Bertalan, Munkácsy Mihály stb. indulását a Rahl-atelierben való munkálkodásuk határozta meg. Kiemelkedő növendék volt itt Than Mór és Lotz Károly, az ő rahl irányultságú, reprezentatív budapesti falfestményeik már a reformkorban elképzelt „nemzeti iskola” csúcstermékjei, amelyek mindmáig meghatározzák a főváros vizuális képét.

A Pesti Műegylet kiállításorozatának második korszakában mindjobban kidombo-

165. *Pesti Napló* 1854. dec. 29. Id.: *Ybl* 1938. 26.

166. Rahl, Karl.: *Christenverfolgung in den römischen Katakomben*, v. o. 202,5x345,5 cm, j.l. b.: „C. Rahl pinx Roma MDCCCXXXIV”, Kiseb formában megismételve: Berlin. NG, lt.: 183. Metsz.: Mayer, Chr. In: Hamburg 1969. Kat. Nr. 1517.

rodik az a kettős szerep, amelyet az akadémia hiánya miatt a tárlatoknak be kell tölteniük, és a mindössze egy évtizedes múlta visszatekintő rendezvény működése csupa ellentmondás. A képzett magyar mesterek által bemutatott kompozíciók mind számban, mind minőségben folyamatosan gyarapodnak, így az elkövetkező másfél évtizedben festőink már képesek magukhoz ragadni az erkölcsi vezetés szerepét, minnek következtében a külföld presztízse már nem olyan megkérdőjelezhető, mint a reformkorban volt. Ami az anyagiakat illeti, mestereink továbbra is a második vonalban maradnak, a vásárlások továbbra is a külföldieket részesítik előnyben. A nemzetközi tárlat képanyaga 1853-tól egyre ragyogóbb, mégis a kezdetektől hajtogatott, ünneprontó szavak felerősödnek: „nem egyéb a műegyleti terem, mint műárusi bolt, a külföldi festmények bizományi eladási helye, miből haszon a hazai művészetre nem hárul!”¹⁶⁷ de a Műbíráló Választmány tudja, hogy a publikum külföldi alkotások kisorsolását várja, és amíg csak lehetséges, nem változtat mind eredményesebb gyakorlatán.

Tárlatunk az 50-es években vált igazán nemzetközivé. Az osztrák orientáció dominanciája fellazult, amint Bulyovszky tárcájában olvassuk, a falakon valóságos művészi verseny bontakozik ki, „merész utánzása a klasszikai modernnek, olasz szabatoság, francia éltszínezés mellett, németalföldi ecsetkezelés korlátolt esztétikával, művelt müncheni iskola, versenyezve a béccsel, Drezda, Düsseldorf, Brüssel, és Münchenből...”¹⁶⁸

A második korszakot kezdő, 1851-es tárlaton majd fél tucat külföldi történelmi és mitológiai képet sikerült bemutatni, amely szám a következő években egy ideig stagnál, majd az évtized végén robbanásszerű növekedés következik be. Magasszínvonalú kezdeként szerették volna kiállítani Hyppolite Paul Delaroche (Párizs, 1797–1856) Bécsben és Prágában már látott, híres *Napoleon Fontainebleuban* című kompozícióját, de mint néhány éve a belga képeket, ezt sem sikerült megszerezni. De most cselekszenek, és „közkívánatra... egy igen jól sikerült utánzást” mutatnak be¹⁶⁹ – ritka kivételként külön belépődíjért. Ezzel Pesten is megjelent az új európai divat, a pszichologizáló, a nagy embert kétségbeesésben bemutató, minden emelkedettségtől mentes, történelmi zsáner. 1852-ben Weber Henrik: *Salamon király a fogságban*¹⁷⁰ (1852/ 2/*81 Fuchs Rudolf ur tulajdona.) képe is ezt a tendenciát látszik követni: „E festmény la Roche Napoleonja lett kicsiben.” írják. Christian Ruben (Treviso, 1805–Inzersdorf/–Bécs, 1875) 1852-es műlapjának választott híres *Columbus* képén egy elszánt, de vergődő lélek érzékeltetése a fő művészi probléma, és a szimpla novella helyett ez a közönségnek érdekesebb. Fentebb volt szó Pettenkofen aktuális történelmet ábrázoló képéről, és a katalógusok címéből következtetve a korszakos eseményekre emlékeztető alkotás az ő festményein túl is megjelent, nagyobb szabású kompozíció is, de csak külföldiektől. Mint tudjuk, az európai szabadságharc a világtörténelem első olyan eseménysorozata volt, amelyről a nyilvánosság bőséges és naprakész képi információban részesült, ám mégis, viszonylag kevesen vállalkoznak megfestésére.

167. Nézetek a művészetről. *Családi Lapok* 1855. júl. 31. 84.

168. Bulyovszky Gyula: A pesti Műegylet tárlata. *Budapesti Hírlap* 1857. júl. 8.

169. *Magyar Hírlap*, 1851. jún. 24. 2228; júl. 24. 2362. Eredeti: 1845, vászon, olaj, 180,5x137,5. Lipcse, Museum der bildenden Künste, Kat. Nr.: 1.55.

170. Weber Henrik: *Salamon király visegrádi fogságban*, karton. o. 35x47,5 cm. J., WEBER H; 847 PESTEN” Egykorú keretén Mailáth János német nyelvű verse. MNG ltsz.: 2939. MNG 2000, IX-14. 545. A képről készült metszet 1864-ben megjelent a Képzőművészeti Társulat díszalbumában.

Már volt róla szó, hogy a müncheni Adamék 1851-ben megjelentek, és Albrecht ekkor ki is állított egy ide vonatkozó csataképet. 1852-ben, Leopold Till (Bécs, 1830–1893) nálunk is jól ismert bécsi csataképfestő *Jelenet a' legutóbbi olasz háborúból. (Egy austriai vadász zászlóalj Mailand előtt egy piemonti taraczkot foglal el.)* festménye jelentkezett, (1852/2/110) majd öt év múlva a müncheni August Friedrich Pechttől (Konstanz, 1814–München, 1903): *A cs. k. osztrák seregnek bevonulása Velenczébe, 1849. évben* című műve került a közönség elé. (1857/48/42, 3000 ft) Furcsa mód, mind ellenszenves darabok, ez utóbbit Bulyovszky kritikája röviden „gyengének” minősíti.¹⁷¹ Ám a müncheni Pecht Delaroché-tanítvány, nem gyenge mester, inkább érdekes, szaggatott ecsetkezése idegen. – Pecht később szembetegsége miatt inkább írni kezdett, több nagy müncheni lap munkatársaként főleg műkritikákat, 1885-től a *Die Kunst für Alle* című lap megindítója. Jelentős művészettörténeti munkája volt a négy kötetes *Geschichte der Münchener Kunst im 19. Jahrhundert* (München, 1888.), amelyet magam is használtam. Emlékiratai sok adatot őriznek kortársairól, haláláról Lyka lapja, a *Művészet* is megemlékezett.

De nemcsak az aktuális – politikai indíttatású – kompozíciók készülnek viszonylag ritkán. A történelmi festészet bemutatása általában nehezen megy, Európaszerte kevés a mű. De miután az 1854-es évben Münchenben megalakult a *Verbindung deutscher Kunstvereine für Historisches Kunst* (VHK) részvénytársaság,¹⁷² a helyzet megváltozik. A magyar egyesület már a megalakuláskor belépett a tagok sorába, és talán ekkor szerződéseket is kötöttek (erre nem találtam iratanyagot), és e forrásból ezután el leszünk látva történelmükkel. A VHK célja az volt, hogy nemzetközi közadakozásból fedezze a reprezentatív festmények készíttetését a kor legnagyobbak tartott – német – mesterei által, Európa, de elsősorban a németiség történelméből merítve. Abból, hogy a célra külön egyesület alakítottak, kitűnik, hogy a műfaj sehohsem spontán művészi indíttatásból, vagy a közönségigény következtében él tovább. A kész darabokat egy alapítandó német nemzeti galériának szánták, hogy hasonló együttesek alakuljanak ki, mint az 1837-től gyarapodó csata-galéria a versaillesi tükörteremben.¹⁷³ Az elkészült kompozíciókat körbehorozták a résztvevő műegyleteinek tárlatain, és kisorsolták a részvényesek között. A VHK-képek azonnal eljutottak hozzánk is, és igazán sajnálatos, hogy nekünk nem sikerült ilyet nyerni a sorsolásokon, míg a cseheknek igen. Hogy e művek itt is megjelentek, az európai művészeti folyamatokba való beilleszkedésünket, végül is Pest-Buda világvárosi rangját manifesztálta. Évek során számos alkotás született a VHK megrendelésére,¹⁷⁴ és a nagy német városok múzeumai feltöltődtek történelmi képekkel. (Ezek közül több mind a mai napig eredeti helyén található.)

171. Pecht műve volt 1855-ben a cseh GPK jutalomlapja. Schöninger, Leo (München): Scene aus der Einnahme von Venedig im August des Jahres 1849. Galvanographie nach F. Pecht. GPK, 1855, 355.

172. A műegyletek képviselői alakították, tagdíj évi 50 tallér, és 3 évre előre kell fizetni. Ügyvezető a kezdeményező langensalza Wilhelm Loof iskolamester, a Gothaer Kunstverein alapítója, segítője a berlini prof. dr. Friedrich Eggers művészettörténész, a vezetést Thun Hohenstein gróf vállalta el. (*Schmidt 1993*, 97–105.) Ám igen hamar kiderült, hogy mindez zsákutca. (*Kunsttheorie 1982.*, 232.) A VHK működése mindvégig vitákkal és problémákkal terhes, és a század végén eredeti céljaival ellentétben, Arnold Böcklin mitológiai festményeire adott támogatást. Lásd a megvalósult művek katalógusát: *Jordan – Klee 1904*. 173.; *Saule 2006*.

174. *Schmidt 1933*, 97–105.

A hatalmas tablók készíttetése rendkívüli anyagi erőt igényelt, ezért európai uralkodókat, uralkodóházakat, arisztokratákat, és neves európai nagytőkéseket (Kruppék) nyertek meg az ügynek. Nem ritka az 1000, 2000 forintos kép, sőt 3000 ft is előfordult.¹⁷⁵ De a festmények nem eladók, mint közlik, ezek az árak azon összegek, amelyet az egyesület már *kifizetett* értük a megbízott művészeknek.

Tény, hogy az árral a közönség remekül manipulálható, nem is olyan rég, a 40-es években Henszlmann tiltakozott is kiírásuk ellen, mert az befolyásolja a közönséget. Nos az árak közlését ekkor „értékhitelítő” gesztusként érvényesítik. A legsikeresebb alkotásokat a nemzetközi hálózatban műlapként is terjesztették a műfaj népszerűsítése érdekében, néhány ezek közül hozzánk is eljutott, de minden különösebb feltűnés nélkül. A VHK virágzása a 60-as évekre esik, ám később a lendület megtörik, és az akció ellaposodva, a század végére elhal.

Az 1857. évi szilveszteri tárlatra érkezett meg az első elkészült darab, Adolf von Menzel (Boroszló, 1815–Berlin, 1905): *Nagy Frigyes és II. József felső sziléziai Neisse városában, 1769. augusztus 25-én való első találkozására*¹⁷⁶ címen (katalóguson kívül, 9300 Márka, a kieli Kunstverein nyereménye). Ismeretes a mester híres berlini sorozata *Nagy Frigyes* életéből, a mű ezek sorába illeszkedik. A „világraszóló” kép¹⁷⁷ Prágából érkezett hozzánk, és az 1857-re kiadott egyesületi évkönyv kiemelten emlékezett meg róla. Kakas Márton (Jókai Mór) gunyoros hangneméből kiesve tárlatismertetőjében így szól: „De már itt elhagy a lélekzet. Meg kell azt nézni, (kivált hazai művészeinknek), és aztán nagyot gondolkozni utána!”¹⁷⁸, mert végül is nem a történelmi műfaj, hanem a tehetségtelenség ellen forogtja tollát.

Közbevetőleg megemlítem, hogy messze nem volt ilyen siker az 1859-ben elkészült, a Menzel-mű párjának szánt, Moritz von Schwind (Bécs, 1804–München, 1871) *Habsburgi Rudolf császár utolsó kilovaglása* című képe. (1859/79/3, 6300 Márka, a szász nagyherceg nyereménye.) Bemutatását a sajtó hallgatással mellőzte. A másik siker az ugyancsak VHK-mester, Julius Scholz (Breslau, 1825–Drezda, 1893): *Wallenstein tábornokainak utolsó lakomája Terzky grófnál* című, 2000 talléros műve volt. (1862/107/52.) Az alkotás európai körútja Pesten indult, innen az irány Bécs.¹⁷⁹ Sikerét elősegítette, hogy a katalógus fél oldalon ismerteti a képen történő eseményt és a feltűnő személyeket, így mindenki megértette, legalább is a szüzsét. – Ezt a gyakorlatot a jelentős magyar képeknél is meghonosítják, ami alkalmat ad arra, hogy elmélkedjenek a történelmi festészet egyik nagy problémájáról, a tartalom befogadásának lehetséges útjairól.¹⁸⁰ „A képnek kell szólni, nem az írásnak”! szögezi le az ítéset, és követendő példának Székely *Doboziját* hozza fel, amelyet az is megért, aki nem ismeri a konkrét történetet.¹⁸¹ A narratíva és a látvány összefüggése a műfaj életében mindvégig problematikus, de egy biztos, a kvalitástól függetlenül sokszor nélkülözhetetlen a szöveg, és Bächtmann szerint a szöveg és a kép megkülönböztetése egy ponton megáll, mivel

175. Többek között Franz August Schubert (Berlin, 1806–1893) Ádám és Éva c. kompozíciója 2100 ft, Bernard Stange: Velence eltemeti doge-jét 2000 ft volt. Bemutatva: 1857/50/47.

176. *Tschudi 1905*. 112. kép

177. *Hölgyfutár* 1858, jan. 2.

178. Kakas Márton a műtárlatban; *Vasárnapi Ujság*, 1858, jan. 10.

179. *Pesti Napló*, 1862, júl. 8.

180. *Bächtmann 1998*. 45.

181. *Pesti Napló* 1862. aug. 14.

olyan ismereteket feltételez, amelyekkel az átlagos befogadó nem rendelkezik,¹⁸² és a Scholz-kép tipikusan ilyen eset.

A VHK témaválasztása úgy tűnik többnyire tendenciózus, elsősorban a németiség nagy harci élményére, a 30 éves háborúra koncentrálnak, olyan megközelítésben, ahogyan nálunk a török háborúk emléke él. Itt sem hiányzik a politikai áthallás, a dicsőséges német história Európára való hatásának felemlegetése. Nagy vonulatot képez továbbá a vallásos jelenetek sora az Ó- és Újszövetségből, valamint a német történelem azon jelenetei, amelyek a hitélettel kapcsolatosak. Ezen túl az európai történelem közhely-témakészlete adta a bázist, mindegyre elkönnyülve, a végén zsanerekké, sőt, tájképekké kopva.

Pesten is – mint általában – legjobban a művelődéstörténeti-művészettörténeti fogantatású műveket fogadták. „Történelmi művészet-kép” volt többek között a nürnbergi architektúrafestő Friedrich Mayertől (München, 1825–1875) a *Szent Sebaldus sírhelye, Stoss Vida* (Veit Stoss, Wit Stwos) *tervei szerint* című alkotás, (1857/48/20, 1000 ft). Ezen megjelenik Dürer – akinek felemlegetik magyar eredetét – mellette Veit Stoss, „Fischer Péter” a síremlék készítője és fiai, továbbá Wolgemuth. Ezt követi a bécsi Franz Schams (Bécs, 1823–1883) Waldmüller-tanítványtól a *Mozart utolsó pillanatai* (1858/ 62/50, 200 ft) című kisebb képe. Schams évek óta gyakori kiállító, szokványos életképekkel, amelyek között a polgári témájúak is megjelennek. Mellette volt kifüggeszve Ferdinand Piloty a nagy Piloty atyja (München, 1828–1895): *Rafael közelgő halála előtt, Fornarina szeretőjével, „Krisztus megdicsőítését” ábrázoló utolsó képét megtekinti.* (1858/62/51, 550 ft) Még két kompozíció az érdekesebbek közül: a más műfajokból már jól ismert Heinrich Rustige: *Messis Quentin beteg lakatos legénynek egy Biblia színezés végett az apácák által átnyújtatik, és ez volt oka, hogy festész lett,* (1863/ 118/ 47, 175 rajnai ft) című kompozíciója, majd még ugyanebben az évadban Friedrich Wilhelm Martersteig (Weimar, 1814– 1899) professzortól a *Hutten koronázása Miksa császár által* című alkotása, amelynek tárgya a költészet megdicsőülése, a mester Hutten életét bemutató sorozatából.¹⁸³

Divatos a nagy találkozások ábrázolása, amelyek a hatalom és a művészet képviselőinek egymáshoz való viszonyát firtatják. Ilyen Schams: Schiller Fridrik, Károly herceg által meg-lepetve, elegáns, közvetlen hatásúnak szánt műve, a daliás herceggel és az ingujjas költővel. (1862/110/39, 280 ft) Vagy említhetjük a kiállításon Alexius Geyer (Berlin, 1816–1883): Ariosto a zsványok közé kerülvén, azok által mint híres költő megismertetik című (1863/112/30., 800 ft. darabját, más megközelítésben.¹⁸⁴ Geyer nem egy mesterünk személyes ismerőse még Rómából, a Ponte Molle társaságból, később a Deutsche Kunstverein egyik alapítója, majd Amerikában élt. Tőle novellisztikus életképeket lehetett látni, igen magas áron. Néhány lépéssel a Geyer képtől volt kialakítva egy tömlöc-jelenet, a müncheni Kaulbach tanítvány, Theodor Pixis (Kaiserslautern, 1831–Pöcking/Starnberger See, 1907) *Calvin utolsó értekezése Servet Mihályjal a genfi tömlöczben* (1863/112/42., 1200 bajor ft) című, hatásvadászó képe. Az 1861-ben készült

182. *Bätschmann 1998.* 45.

183. 1863/121/41. Lásd a megvalósult művek katalógusát: 9. sz kép, 6300 márka, (520 tallér) nyertes: Asser kereskedő.: *Jordan – Klee 1904.*

184. Mindezekhez öt nagy kompozíció csatlakozott katalóguson kívül, csupa tekintélyes mestertől.

kompozíción a két alak metszet-előképek után készült, drámai diskurzusuk beszédes gesztusok által jelenik meg. (Érdekességként jegyzem meg, hogy Pixisnek volt egy fotográfiai szabadalma, amellyel bármilyen olajképet reprodukálni tudott.¹⁸⁵) Az egyetememes, kulturtörténeti vonatkozású tömlöc-kép különösen hálás téma, mint Ferdinand Piloty másik képe: *Morus Tamás a tömlöczben étellel elláttatik* (1857/49/61, ár. n.) címen. A hasonló műveket még lehetne sorolni, de a kiállítások látványának-szellemének érzékeltetéséhez talán ennyi elég.

Éveken át mindösszesen kb. 20–22 VHK-festmény jutott el Pestre, a beáramló kompozíciók gyakran katalóguson kívül szerepeltek, és általában két hónapig maradtak. A sorozat mindössze két darabja aratott számottevő sikert, – a Menzel és a Scholz-kép – a többi mű tulajdonképpen nem váltott ki különösebb érdeklődést. A reprezentatív egyetememes történelmi kompozíciók közül egyetlen jutott magyar közgyűjteménybe, a fentebb említett Stange-kép,¹⁸⁶ a *Velence eltemeti Dogéjét,* amelyet Franz August Schubert (Berlin, 1806–1893): *Ádám és Éva* című kompozíciójával együtt küldött a VHK. (1857/ 49/ 10, 2100 ft)

Nos ismét a nagy kérdés, volt e hatása e monumentális képanyagnak a magyar művészetre? Ugye „idegen téma, idegen kéz”... Furcsa módon inkább a publikum okult, általuk találkozhatott eredetiben az akadémikus história-festészet alkotásaival, a VHK tevékenysége révén megtapasztalhatta, hogy a história-festészetet Európaszerte magasra értékeli és ez alátámasztotta a magyar történelmi festészet hazai létjogosultságát. Nem mellékes hozadék továbbá, hogy megszokottá tették a magas árakat, ami nagyon fontos mozzanatnak tűnik a magyar művészeti élet további működésében. Az 1851-ben bemutatott Orlai Petrics Soma: *II. Lajos holttestének megtalálása* magas színvonalon megoldott, reprezentatív méretű, müncheni kompozíciója mindössze 300 ft. volt, Than Mór *Nyáry és Pekry-je* Bécsből, 1853-ban 600 ft, Madarász Viktor ragyogó *Kuruc és labanc* képe pedig 350 ft, (először 600 ft-ra volt kiírva). A semmivel sem különb német kompozíciók láttán rá kellett döbbedni arra, hogy a magyaroknak is több járna. Más oldalról megközelítve a kérdést, a jelentős kvalitást – és méreteket – mutató, magyar kezektől származó „szivrázó” alkotások értéktelenebbek lennének, mint a külföld unalmas képei? Ezek után mind bátrabban kezdenek a magyar művekért is magas árakat kérni.

Am a nemzetközi ragyogás gyorsan kihúnyt. Az 1860-as évek elején egyre nagyobb szerepet játszó hazai nacionalizmus meglehetősen türelmetlenséggel fordult az „idegen” elemek felé, és az e téren zajló politikai változások a kiállítási életre ártalmasak voltak. Az ellenszenves léghőrt mutatja, hogy mikor a jólismert P. N. J. Geigertől (Bécs, 1805–1880) 1863 tavaszán bemutatták a Heckenast Gusztáv által rendelt *Egy kép Magyarország fénykorából: Mátyás király tudósai és művészei körében* című nagyszabású kompozícióját¹⁸⁷ (1863/114/9, ár n.), szűkkeblű, nemzeties előítéletektől terhes ózdkodás fogadta. A *Koszorú* kritikusa kioktatta a magyar művészetre korábban oly nagyhatású

185. *Meyers 1885,* 90. 16 Bde.

186. Bernard Stange, B.: A doge temetése, v.o. 150x219 cm, j.l.j.: „B Stange 1855” SzM, Pálffy János hagyatéka, 1907. A másik ugyanekkor Pálffytól hagyományozott Stange kép tudomásom szerint nem volt kiállítva a Műegyetben. Az éj (Canale Grande) v.o. 151x214 cm, j.l.j.: „Bernard Stange, 1854” SzM, It.: 4336.

187. (*Mátyás király könyvtárában*). Heckenast Gusztáv úr tulajdona. A Geiger-mű később a budavári palota díszei közé került, itt volt látható 1945-ig.

bécsi mestert: „...hogy a művész a kívánt eredményt elérje, össze kell egyeztetni az általános szép elveit, a nemzetivel.”¹⁸⁸

A Pesti Műegylet újjáavasztott vezetősége ebben a légkörben kénytelen engedni a hangadók követeléseinek – miszerint a magyar tárlat legyen csak a magyaroké – és mind kevesebb külföldi művészt szerepeltet, ráadásul a hetedik évad (1859–60) második felében hónapokon át jóformán csak magyar műveket vásárolnak, – a *Napkelet* című lap le is szögezi, „meg lehetünk elégedve!”¹⁸⁹

A hatás a kényes piacon nem is marad el. A müncheni központ leáll a szállításokkal, és rövidesen nagy a zuhanás a tárlatok darabszámát tekintve. Ugyan miért viselnék a szállítás költségeit, végeznék a művek mozgatásának nehéz munkáját, ha nincs kilátás üzletre? A szakirodalom általában hangoztatott véleménye szerint a Pesti Műegylet bukásának oka, hogy a tisztségviselők nem pártolták eléggé a magyar erőket. A tények és a számadatok bizonyossága szerint a valóság ennek éppen az ellenkezője, ahogyan a rendezőség egyre kevesebb külföldit szerepeltet, úgy csökken a fizető részvényesek száma. A tárlatok hanyatló látványa mindjobban elharapódzó érdektelenséget eredményezett, amit az 1861-es műlap előképének meghirdetett magyar történelmipályázat volt hivatva felpezsdíteni. A korábbi próbálkozás, az 1856/7-es pályázat nem hozott igazán jó eredményt, de ekkor kilenc pályamű érkezett be, 1000–1300-ft-os kompozíciók. Mint ismeretes megjelent Madarász Viktor három híres alkotása is, amelyek közül a *Hunyadi László siratása* a Műegylet történetének legnagyobb sikere lett.

1861–62-re a nem oly rég még virágzó Műegylet keserves sorsra jut, decemberben egyetlen egy képet sem tudtak megvásárolni pénz hiányában. Hogy a fenyegető bukást elkerüljék, cselekedni kell, és az 1862–63 évad elején kénytelenek eltörölni a magyar művek a vásárlására kötelező határozatot, a döntés úgy szól, hogy ezentúl csak a „mű becse” döntsön!¹⁹⁰ Nos a vásárlási korlátozások eltörlésének következtében néhány hét alatt a külföldi hálózatból újra megindulnak a képek, a két éves kínlódás megszűnik, de a fény ekkor már örökre megtört, a színes nemzetközi gárda elpártolt. Ezek után a hanyatlás megállíthatatlan. A tárlat többé nem „nemzeti”, de a szerencsétlen intézkedések a korábbi „cosmopolita” vonásoktól is megfosztották, s így, mindkét irányban kiüresedve, érdektelenné vált. Az elmúlt negyedszázad túl rövidnek bizonyult, a fiatal pesti tárlat nem tudott a politikai vonatkozásoktól mentes, önmagában vonzó, igazi képpiacca válni. A működés utolsó szakaszában a „belföldi”, osztrák művek dominálnak, és erősen kidomborodik a szimpla üzleti jelleg.

Az 1865–66-os évadban a Magyarországi Műegylet tárlatain a közönség részvétlen, a Diana fürdő-beli termek üresek. Az 1866–67-es, 14. évad kezdetén a *Fővárosi Lapok* tudósítása szomorú címmel jelent meg: „Műegyleti kiállítás (júniustól – kitudja meddig)”¹⁹¹, és az új évad első tárlata egyben az utolsó is lett.¹⁹² A művészeti élet nehézségei – mint eddig már nemegyszer – talán leküzdhetőek lettek volna, de közbeszólt a nagypolitika, és a teljes megszűnés közvetlen oka, hogy ekkor kitört a porosz–osztrák–olasz háború, és a húzóerőt képező külföldiek, elsősorban a németek teljesen elmaradtak.

188. *Berényi*: Műtárlat, február–március. *Koszoru* 1863. márc. 22., 259, 284.

189. *Napkelet* 1859. jún. 12.

190. *Pesti Napló* 1862. jún. 22.

191. *Fővárosi Lapok* 1866. júli. 31. 698.

192. *Vasárnapi Ujság* 1867. aug 18. 412.

Ezért „szálljon minden gáncs a háborúra, Bismarckra és a poroszokra, kiknek gyűtűs puskái előtt még a műegylet festményei is visszarettennek, s ott maradtak Münchenben, Drezdában, Düsseldorfban, a határvonalakon túl.” Ez a háború volt az, ami végét vetette a Magyarországi Műegylet működésének. Új festmény Nyugatról ezután három évig nem kerül Pestre. „Békét tehát a festőművészet érdekében minden áron!” sóhajt fel a tudósító.¹⁹³

Ha végigtekintünk a 25 kiállítási év alatt külföldről idekerült produkciókon, adódik néhány tanulság. A szakirodalomban évtizedek óta visszatérően el-elhangzik a kérdés, vajon a hazai mestereink miért nem fordultak az akkori „avantgarde”, a modernizmus alkotásai felé? A kérdés átgondolásában talán segíthet a fentiekben bemutatott képanyag. Eltekintve az európai művészeti ismeretekkel bíró műgyűjtőktől, műpártolóktól, az átlagos pesti közönség számára a Pesti Műegylet kiállításain szereplő művek számítottak a korszak európai művészetének, ezekkel találkozhatott, ezek formálták ízlését. Ezeket „tanulta meg”, ezek láttán alakult ki ízlése, támadtak először művészeti igényei, és az ekkor kapott első impulzusok mélyen beivódva, még a 20. században is hatottak. Művészeti életünk első 25 évében a Pesti majd Magyarországi Műegyletnek közönségünk ízlésének kialakításában-formálásában alapvető jelentősége volt. Ezek az évek az európai művészetben igen jelentősek, a modernizmus nagy változásait megelőző utolsó pillanatok, és így nálunk a régi művészet ezen „utolsó pillanatai” rögzültek. De magyar földön mindez mégis a modernitást képviseli, mivel nálunk magának a művészetnek a megjelenése jelenti a haladást..

FELHASZNÁLT IRODALOM

ABK Katalog=Kunstwerke der Ausstellung, welche die Oesterreichisch-kaiserliche Akademie der vereinigten bildenden Künste, im Gebäude des k.k. politechnischen Institutes im Jahre 1840-1847.

Aichelburg 2003=Aichelburg, Wladimir: Das Wiener Künstlerhaus 1861–2001. Österreichischer Kunst- und Kulturverlag, Wien, 2003.

Agnellini 2000=Agnellini, Maurizio: Ottocento Italiano. Opere e mercato di pittori e scultori. Fenice 2000.

Dózsa Katalin, Faludi 2009=Gróf Andrássy Gyula – a lángoló zseni. Gödöllői Királyi Kastély Múzeum, Gödöllő, 2009, szerk: F. Dózsa Katalin, Faludi Ildikó.

Arenstein 1862=Offizielle Schriften über die ganze Ausstellung: Oesterreich auf der internationalen Ausstellung. Jos[eph] Arenstein. Wien, 1862.

B. Bakay 1938=B. Bakay Margit: A biedermeier kor elfeledett festője, Györgyi (Giergl) Alajos, Budapest, 1938.

Badischer Kunstverein 1982=Die Kunst, eine Nation zu Schaffen. In: 175 Jahre Badischer Kunstverein, Karlsruhe 1993.

Balogh 1987=Balogh, László: Die bayerische Seenlandschaft in der Münchner Malerei. Pinsker-Verlag, Mainburg, 1987.

Balogh 1988=Balogh, László: Die ungarische Facette der Münchner Schule. München, 1988.

Balogh 1989=Balogh, László: Alltagsschilderung in der Münchner Malerei. Pinsker-Verlag, Mainburg, 1989

Bätschmann 1998=Bätschmann, Oskar: Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába. Képek elemzése. Ford.: *Bacsó Béla–Rényi András*. Budapest, 1998. 45.

Bénézit 1999=Bénézit, Emmanuel: Dictionnaire critique et documentaire des peintres sculpteurs

193. *Fővárosi Lapok* 1866. júli. 31. 698.

dessinateurs et graveurs /de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers. Nouvelle édition entièrement refondue sous la direction de Jacques Busse. Tome 6. Genck-Hervarta Gründ 1999.

Biedermeier 2006=Biedermeier. Die Erfindung der Einfachheit, Hrsg.: Hans Ottomeyer, Klaus Albrecht Schröder und Laurie Winters. Milwaukee Art Museum, Milwaukee, Albertina Wien, Deutsches Historisches Museum, Berlin, 2006.

Birke 1983=Josef Danhauser (1805–1845), Gemälde und Zeichnungen. Bearbeitet von Veronika Birke. Kat. Graphische Sammlung Albertina. 284. Ausstellung, Österreichische Bundesverlag, Wien, 1983.

Blažičková-Horová 1998=Blažičková-Horová, Naděžda (ed) Czech 19th – Century Painting catalogue of the permanent exhibition Convent of St. Agnes of Bohemia. Prague 1998.

BÖG=Kunst des 19. Jahrhunderts. Bestandskatalog der Österreichischen Galerie des 19. Jahrhunderts. Band 1: A–E. Bearbeitet von: Elisabeth Hülbauer. Österreichische Galerie. Belvedere Wien, 1992; Band 2: F–K. Bearbeitet von Elisabeth Hülbauer. Österreichische Galerie. Belvedere Wien, 1993; Band 3: L–R. Bearbeitet von: Bärbel Holaus, Elisabeth Hülbauer, Claudia Wöhler. Österreichische Galerie. Belvedere Wien, 1998; Band 4: S–Z. Bearbeitet von: Claudia Wöhler, Österreichische Galerie. Belvedere Wien, 2000.

Bruckmanns=Münchener Maler im 19. Jahrhundert in vier Bänden. Bruckmanns Lexikon der Münchner Kunst. 1981–1983. 1–4. Band.

Busch 1982=Busch, Werner: Kunsttheorie und Malerei. In: Kunsttheorie 1982.

Büttner 2006=Büttner, Nils: Geschichte der Landschaftsmalerei. Hirmer, München, 2006.

Cennerné 1995=Cennerné Wilhelmb Gizella: A Pesti Műegylet és a Képzőművészeti Társulat műlapjai, 1840–1897. Kunstblätter des Pester Kunstvereins und der Gesellschaft für Bildende Kunst, 1840–1870. MNG 1995.

Cifka 1979=Cifka, Brigitta: Gemälde von Friedrich Gauer mann in Ungarn. Friedrich Gauer mann fest-mények Magyarországon. 53. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts/A Szépművészeti Múzeum közleményei, 1979.

Cifka 2001=Cifka Brigitta: Belga művészek budapesti kiállításokon. 1845–1914. In: Croës, Cifka 2001. Croës, Cifka 2001=A lélek mélységei. Belga szimbolisták. Les Passions de l'Âme. Les symbolistes belges. A kiállítás kurátora: Catherine de Croës, Cifka Brigitta. Budapest, Szépművészeti Múzeum. 2001.

Damkó 1872=Damkó József: F. X. Dobiasofsky. Wien, 1868, magyarul 1872.

De Haagse School 1983=De Haagse School: Hollandse meesters van de 19de eeuw by Roland de Leeuw, John Sillevius, Charles Dumas Catalog of an exhibition held at Galeries nationales du Grand Palais, Paris, Royal Academy of Arts, London, and Haags Gemeentemuseum, Den Haag, 1983.

Ebertshäuser 1979=Ebertshäuser, Heidi Caroline: Malerei im 19. Jahrhundert. Münchner Schule. Gesamtdarstellung und Künstlerlexikon. Keysersche Verlagsbuchhandlung München, 1979.

Ebertshäuser 1979a=Die „intime Landschaft“, in: Ebertshäuser, Heidi Caroline: Malerei im 19. Jahrhundert. Münchner Schule. Gesamtdarstellung und Künstlerlexikon. Keysersche Verlagsbuchhandlung München, 1979.

Ebertshäuser 1986=Ebertshäuser, Heidi Caroline: Heinrich Bürkel. Ein Maler aus Pirmasens. München, 1986.

Egri 1977=Egri Mária: A szolnoki művésztelep. Budapest, Képzőművészeti Alap. Kiadó, 1977.

Engerth 1994=Engerth, Ruediger: Eduard Ritter von Engerth (1818–1897) Wien, 1994.

Eschenburg 1979=Eschenburg, Barbara: Landschaftsmalerei in München zwischen Kunstverein und Akademie und ihre Beurteilung durch die Kunstkritik. In: Münchner Landschaftsmalerei, 1979.

Eschenburg 1987=Eschenburg, Barbara: Darstellungen von Sitte und Sittlichkeit – das Genrebild. In: Biedermeiers Glück und Ende... die gestörte Idylle 1815–1848. Hrsg.: Hans Ottomeyer in Zusammenarbeit mit Laufer 1987=Laufer, Ulrike. Ausstellung im Münchner Stadtmuseum. H. Hugendubel Verlag. München 1987.

Exposition Universelle de 1855=Exposition Universelle de 1855. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, lithographie et architecture des artistes vivants étrangers et français. Exposé au Palais des Beaux-Arts. Paris, 1855.

Feuchtmüller 1962=Feuchtmüller, Rupert: Friedrich Gaumann. Wien, 1962.

Feuchtmüller 1996=Feuchtmüller, Rupert: Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865). Werkverzeichnis. Wien, München 1996.

Frodl - Schröder 1993=Wiener Biedermeier. Malerei zwischen Wiener Kongreß und Revolution, Hrsg.: Gerbert Frodl und Klaus Schröder. Ausstellungskatalog, Kunstforum, Wien, 1993. Prestel Verlag, München, 1993.

Fuchs 1973=Fuchs, Heinrich: Die österreichischen Maler des 19. Jahrhunderts. Wien, 1973.

GPK=Verzeichniss der Kunstwerke, welche sich in der Gemälde-Galerie des Privatgesellschaft patriotischer Kunstfreunde in Prag befinden. 1831–1867. Prag.

Grabner – Wöhler 2002= Italienische Reisen. Landschaftsbilder österreichischer und ungarischer Maler. 1770–1850. Hrsg. Sabine Grabner und Claudia Wöhler. Belvedere, Wien 2002.

Grabner 2002=Grabner, Sabine: Az osztrák hangulati impresszionizmus. Enigma, IX. évf. 2002., 34. sz. Hamburg 1969= Katalog der Meister des 19. Jahrhunderts in der Hamburger Kunsthalle, Bearbeitet von Maria Krafft und Carl-Wolfgang Schumann, Hamburg, 1969.

Hardtwig 1979=Hardtwig, Barbara: Johann Georg von Dillis, Wilhelm Kobell und die Anfänge der Münchner Schule. München 1979.

Henszlmann 1842=Henszlmann Imre: Az 1842.-ki múkiállítás Pesten. Regélő Pesti Divatlap, 1842. júl. 17. 493.

Henszlmann 1844=Henszlmann Imre: Hölgy-vezető a pesti Múkiállításban 1844. Életképek 1844, Timár, 1990, 179.

Henszlmann 1845=Henszlmann Imre: Az 1845. évi pesti múkiállítás. Pesti Hírlap 1845. szept. 5. 159–160. Henszlmann 1847=Henszlmann Imre: A pesti múkiállítás 1847-ben. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. aug. 22. I. évf. II. fé., 8 sz. 122–126. In: Timár 1990, 199.

Hevesi 1903=Hevesi, Ludwig: Oesterreichische Kunst im neunzehnten Jahrhundert. Leipzig 1903.

Hojda 1991=Hojda, Zdeněk: Die Gesellschaft patriotischer Kunstfreunde in Prag – ihre Rolle in Kunstleben Böhmens 1796–1840. In: Niedzickie 1991.

Hojda 2003=Hojda, Zdeněk: Josef Hellich a (spolek) křesťanské(ho) umění; In: Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století, Praha, KLP 2003.

Holland 1981= Holland, Hyacint: Adam művészcsalád munkája, München, 1889.

Hubert 1986=Auf den Suche nach dem goldenen Zeitalter. Niederländische Malerei in der Zeit der Romantik. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Adolf, Hubert. Wien–München, 1986.

Huebner 1942=Huebner, Friedrich Markus: Die Kunst der niederländischen Romantik. Düsseldorf, 1942.

Hymans 1906=Hymans, Henri: Belgische Kunst des 19. Jahrhunderts, Leipzig, 1906.

Illyés 2001=Illyés Mária: XIX. századi francia művek a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében. Budapest, 2001., 17–19.

Jordan – Klee 1904=Dr. Jordan, Max und Alexis Klee: Die Verbindung für historische Kunst, 1854–1904. Berlin, 1904.

Keleti 1910=Keleti Gusztáv: Művészeti dolgozatok, Budapest, 1910, 254.

Keleti 1910=Keleti Gusztáv: Művészeti dolgozatok, Budapest, 1910.

Kölsch 1999=Kölsch, Gerhard: Johann Georg Trautmann (1713–1769), Leben und Werk. Lang, Frankfurt a. M. 1999.

Krug 2001=Krug, Wolfgang: Friedrich Gauer mann 1807–1862, Wien–München, 2001.

Kunsttheorie 1982=Kunsttheorie und Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Texte und Dokumente. Hrsg.: Wolfgang Beyrodt, Ulrich Bischoff, Werner Busch und Harold Hammer-Schenk. Kunsttheorie und Malerei Kunstwissenschaft. Band. I. Stuttgart, 1982.

Landschaften 1997=Porträts europäischer Landschaften in Gemälden und Zeichnungen. Louis Gurlitt, Ulrich Schulte-Wülwer, Bärbel Hedinger (Hrsg.) Hirmer Verlag, München, 1997.

Langenstein 1983=Langenstein, York: Der Münchner Kunstverein im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entwicklung des Kunstmarkts und des Ausstellungswesens. München, 1983.

Louvre cat.=Catalogue sommaire illustré des peintures du Musée du Louvre et du Musée d'Orsay. École française III. Paris, 1986.

Ludányi 1987=Ludányi Gabriella: Kovács Mihály, (1818–1892) Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1987.

Mai 1979=Mai, Ekkehard: Die Düsseldorfer Malerschule und die Malerei des 19. Jahrhunderts. Die

Düsseldorfer Malerschule. Kunstmuseum Düsseldorf, Matildenhöhe Darmstadt, 1979., Hrsg. *Wend von Kanlein*.

Meller Simon: Az Eszterházy képtár története Budapest, 1915. 190, nr. 735, 736.

Meyers 1885=*Meyers Konversations-Lexikon*. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens. 4., 16. Bde. Bibliographisches Institut, Leipzig 1885., 90. 16 Bde.

Mikó-Sinkó 2000=Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk.: *Mikó Árpád, Sinkó Katalin*. MNG, Budapest, 2000.

Miquel 1975=Miquel, Pierre: le paysage français au XIXe siècle 1824–1874, l'école de la nature, 1975. Éditions de la Martinelle in Maurs-la-Jolie.

mit Stock 2003=*mit Stock und Hut*. Aquarelle und Zeichnungen es wiener Biedermeier. Hrsg. Öhlinger, Walter, Doppler, Elke. Museen der Stadt Wien, 2003.

MNG 1995=Aranyérmek ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. Szerk. *Imre Györgyi*. Budapest, 1995.

MNG 1995a=A hágai iskola. A 19. századi holland festészet mesterművei a Haags Gemeentemuseum gyűjteményéből. MNG 1995, Kiállítási katalógus. Szerk.: *Gergely Mariann, Szinyei Merse Anna*, Budapest, 1995.

MNG 2000,

Mravik 1998=*Mravik, László*: The „Sacco di Budapest” and depredation of Hungary 1938–1949. Budapest, 1998.

Mrazek 1956=*Mrazek, Wilhelm*: Josef Nigg. Ein wiener Blumenmaler. In: *Alte und Moderne Kunst*. Jg. 1. 1956, Nr. 2.

Negendanck 2008=*Negendanck, Ruth*: Künstlerlandschaft Chiemsee. München, Atelier Bauernhaus, 2008.

Niedzickie 1991=Central Institution in the 19th Century as an Example of National Revival in Poland, Bohemia, Slovakia, and Hungary (Seminarium Niedzickie) Krakov, 1991.

Norman 1977=*Norman, Geraldine*: Nineteenth-Century Painters and Painting: a Dictionary. University of California Press Berkeley and Los Angeles 1977.

Öchsner-Pischel 1999=*Öchsner-Pischel, Monika*: *Adolf Schreyer*, Verlag Waldemar Kramer, Frankfurt am Main, 1999.

ÖG 78. 1975/76=A szolnoki festőiskola/Die Szolnoker malerschule 1975/1976. Az Österreichische Galerie 78. időszaki kiállítása, Bécs.

Péter 1936=*Péter Kornélia*: Marastoni Jakab, Budapest, 1936., 15.

PME 1858

Prahl-Hojda-Ottlová 2004=*Roman Prahl – Zdeněk Hojda – Marta Ottlová*: „Kunstverein nebo/oder Künstlerverein?” Hnutí umělců v Praze let 1830-1856. *Fontes Historiae Artium* 12. Praha, Artefactum 2004.

Probszt 1927=*Probszt, Günther*: Friedrich von Amerling. Der Altmeister der wiener Porträtmalerei 1927, Zürich–Leipzig–Wien, Amalthea Verlag, 1927.

Pückler-Limpurg 1929= *Pückler-Limpurg, Siegfried Graf*. Der Klassizismus in der deutsche Kunst, Müller und Königer, 1929.

Rosenberg 1884=*Rosenberg, Adolf*: Geschichte der moderne Kunst, Grünov, Leipzig, 1884, 1-2. k.

Saule 2006=*Saule, Beatrix*: Visit Versailles, Artlys, 2006.

Schaffer 1989=*Schaffer, Nikolaus*: Johann Fischbach 1797-1871, Salzburg, 1989.

Schmidt 1933=*Schmidt, Hans-Werner*: Die „Verbindung für historische Kunst” 1854–1933. Die Kunst, eine nation zu Schaffen. In: 175 Jahre Badischer Kunstverein, Karlsruhe 1933.

Schroczyńska 1979=La peinture polonaise du XVIIe au debut du XXe siecle. Red.: *Krystyna Schroczyńska* 1979. Catalogue, Muzeum Narodowe w Warszawie, 1979.

Schultes 1990=*Schultes, Lothar*: Bilder des Lebens. Johann Baptist Reiter und der Realismus des 19. Jahrhunderts. Ausstellungskatalog, Linz und Schloss Grafenegg (Niederösterreich) 1990.

Schwartz 1958=*Schwartz, H.*: Salzburg und das Salzkammergut. Die künstlerische Entdeckung der Stadt und der Landschaft im 19. jahrhundert. Wien–München 1958.

Sillevis 1995=*Sillevis, John*: A hágai iskola. In: MNG 1995

Soldan 1889=Das Werk der münchener Künstlerfamilie Adam. Reproduktionen nach den Originalen

der Maler Albrecht Adam, Benno Adam, Emil Adam, Eugen Adam, Franz Adam, Julius Adam. Hrsg. Sigmund Soldan. Mit text von *Dr. H. Holland*. Nürnberg, é.n. [1889]

Svoboda 1997=*Svoboda, Christa*: Salzburger Kunstverein, Wien, 1997

Szemere 1871=*Szemere Bertalan*: Levelek 1849–62. Budapest, 1871.

Szilágyi 1898= *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története IX. köt., *Ballagi Géza*, 1898.

Szinyei Merse 1990=*Szinyei Merse Anna*: Szinyei Merse Pál élete és művészete. MNG–Corvina, Budapest 1990.

Szvoboda Dománszky 2007= A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán. Miskolci Egyetem Kiadója, Budapest – Miskolc, 2007.

Thijssen 1986=*Thijssen, Marlou*: De Maatschappij Arti et Amicitiate 1839–1870. In: Kunst en beleid in Nederland. 2. Amsterdam, 1986.

Tiddia 1990=*Tiddia, A.*: Gli artisti: Natale Schiavoni, in neoclassico, arte architettura e cultura a Trieste. 1790–1840. Cat. mostra, Venezia 1990.

Timár 1990=*Timár Árpád*: Henszlmann Imre, MTA MKI, Budapest, 1990.

Tschudi 1905=*Adolf von Menzel*, Hrsg. *Dr. Hugo von Tschudi*. München, 1905.

Thieme, Ulrich – Becker, Felix [Hg.]: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. 37 Bände. Leipzig: Engelmann 1907–1950.

VHK=*Hans-Werner Schmidt*: Die „Verbindung für historische Kunst” 1854–1933.

Vlnas 1996=Obrazárna v Čechách 1796-1918 Ed.: *Vlnas, Vít*, Praha 1996.

Weixlgärtner 1916=*Weixlgärtner, Arpad*: August Pettenkofen, Wien, 1916.,

Wenzel 1842=Magyar és Erdélyország Története rajzolatokban Geiger Péter Nepomuk János akadémiai képviselő; Tervezte és magyar, s német nyelven magyarázta Dr Wenzel Gusztáv a, bécsi cs. k. Teréziai lovag akademiában r. ny. professzor. Bécs, az első lap 1842, az utolsó 1844-ben.

Wurzbach, Constantin von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben. 60 Bände. Wien: Verlag der typografisch-literarisch-artistischen Anstalt 1856–1891. Register 1923.

Wurzbach 1974=Niederländisches Künstler-Lexikon auf grund archivlischer forschungen bearbeitet von *Dr. Alfred von Wurzbach*. A–K Erster Bnd. B. M. Israel Amsterdam, 1974. Zweiter Bnd. L–Z. Wien und Leipzig. Verlag von Halm und Goldmann 1910. Israel – Amsterdam, 1974.

Ybl 1938=*Ybl Ervin*: Lotz Károly élete és művészete. Budapest, 1938.

Zemen 2011=Sein künstlerischer Nachlass. Materialien samt dem Katalog der Nachlassversteigerung. *Herbert Zemen*, Wien 2011.

Zsolnay László – Kertész Róbert – V. Szász József: 100 éves a Szolnoki Művésztelep 1902–2002. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum, Szolnok, 2001.

Rövidítések:

MNM TKCs= Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, Budapest
 SzM= Szépművészeti Múzeum Budapest
 J.l.j., b.: =jelzés lent jobbra, balra

ABSTRACT

The Pest Art Society first staged contemporary art exhibitions in 1840, premiering this form of presenting art in Hungary. My paper pays tribute to the start of exhibiting activity 175 years ago and discusses the institutionalized appearance of foreign exhibitors in Hungary. The charter of the Pest Art Society spells out that “the art at home being in a nascent state, foreign artists may also be invited.” The exhibitions of the next quarter of a century acquainted the Pest public with the contemporary international artistic trends including the popular ones. The artists came, as the catalogues prove, from Augsburg, Berlin, Dresden, Düsseldorf, Frankfurt, Freiburg, Leipzig, Mannheim, Mainz, Munich, Nuremberg, Prague, Trieste, Venice and Vienna, as well as Antwerp, Amsterdam, Brussels and Paris, etc. This circle kept expanding and the yearbook of 1855 already lists 32 cities as official contact places.

At the art society shows the public got acquainted with several masters of international fame including Georg Ferdinand Waldmüller, Friedrich von Amerling and Josef Danhauser from Vienna, Carl Rottmann, Heinrich Bürkel, Karl Spitzweg, Christian Ernst Baptist Morgenstern from Munich, Andreas Achenbach from Düsseldorf, August Bedřich Piepenhagen from Prague, Natale Schiavoni and Lodovico Lipparini from Venice, as well as Ferdinand de Braekeleer, Eugene Verbroeckhoven, Marinus Adrianus Koekoek, etc. from the Low Countries. Outstanding French exhibitors included Guillaume Lépaullé, Louis Etienne Watelet, Theophile Duverger, Narcisse Diaz de la Peña, and Philippe(?) Rousseau, among so many others.

The exhibitions in Pest directed the attention of foreign artists to Hungary, which was enhanced by sympathy for the country after the suppressed war of 1848/49; several artists visited the country, too. The greatest outcome was the foundation of the Szolnok art colony initiated by August Pettenkofen of Vienna by the Tisza in the early 1850s. The opposite pole to Pettenkofen, another great Viennese master exhibited in Pest was Karl Rahl, who exerted the greatest influence on that-time Hungarian art, so much so that Rahl's romantic academism-historicism became the dominant artistic tendency here.

In 1854 the society joined the *Vereinigung deutscher Kunstvereine für Historisches Kunst* (VHK) established in Munich, which entailed several huge history pictures on universal themes put up at the Pest exhibitions.

Earlier, art historians thought that the Pest Art Society's decline was due to the officials' insufficient support for the Hungarian forces. The facts and figures, however, prove the opposite: the number of paying shareholders depended on what the foreign presence was like in the exhibitions. This is clearly illumined by the cause of the liquidation of the Pest Art Society. Until 1866 the Society worked actively but then the Prussian-French war broke out and picture transport was stopped for years. Consequently, there was nothing to be put on display, for which situation “all the blame should be put on the war, on Bismarck and on the Prussians from whose firearms even the paintings of the Art Society shrank back and remained in Munich, Dresden, Düsseldorf, beyond the frontier lines.”

Nonetheless, the gain from the working of the Society was obvious: the exhibitions of the Pest Art Society accustomed the public to the presence of international art in Hungary, embedded Hungary into the European artistic trends, and eventually became a manifestation of the rank of Pest-Buda as a rising metropolis.

POSZTÓKERESKEDELEM ÉS POSZTÓSBOLTOK A KÉSŐKÖZÉPKORI BUDÁN

Es ist gut, den Schnitt an fremdem Tuch lernen.

A későközépkori Buda egyik legjövödelmezőbb üzleti ágának számított a posztókereskedelem. A 14. század végétől kezdve egyre több olyan kereskedő telepedett le a városban, akik felmenőik foglalkozását folytatták, azaz posztókereskedelemből éltek. A posztóval csak részben foglalkozó olaszok¹ általában rövid ideig laktak a városban, hazájuknak mindig Itáliát tekintették. Általában egy cég megbízottjaként, faktoraként tevékenykedtek itt, de néhány év után más városba, vagy régi otthonukba költöztek vissza, míg helyüket honfitársaik vették át. A német kereskedők ezzel szemben szívesen telepedtek le Budán. Az óhaza az ő esetükben – nagy többségben – a délnémet városokat jelentette, ahol ez a kereskedelmi termék már hosszú ideje tisztességes megélhetést biztosított. A német családi vállalkozások különféle módszereket alkalmazva nyertek jogot és lehetőséget üzletük honosíttatásához. Az első és legfontosabb dolog ehhez a polgárjog és a kereskedői engedély megszerzése volt. Ezt egy évnyi városban lakással, a városvezetőség jóváhagyásával, egy évnyi adónak a városi pénztárba való megfizetésével lehetett elérni.² A másik „olcsóbb” módszert egy budai családba való beházasodás³ jelentette, amely szintén nagy közkedveltségnek örvendett. Az óhazából magukkal hozott magas szintű technológiai tudás, a széles áruismeret és a kereskedelmi élet gyakorlati ismerete szintén jó eséllyel kecsegtetett az üzletmenet fellendítésére. A letelepedett kereskedők ezután piaci lehetőségeiket igyekeztek kiaknázni: minél több és minél módosabb vásárlókat próbáltak szerezni. A királyi udvar közelsége az udvari tisztségviselőket és a nemességet, a „fő”-város központi jellege pedig a szélesebb tömegeket tette vásárlójukká. A gazdagodás együtt járt a „politikai” felemelkedéssel is: a kereskedők egymást emelték a patríciusok közé. A 15. század derekára már a német származású posztókereskedők alkották a városi tanácsstagok többségét.

Jelen dolgozatunk első részében a posztókészítés alapvető műveleteiről, második részében a kereskedelmi útjáról, harmadik részében pedig a budai posztósboltokról és a posztókereskedőkről lesz szó. Terjedelmi okok miatt a gyapjú előkészítéséről, fonásáról, szövéséről, a szabómesterségről és a viseletről nem, vagy csak érintőlegesen ejtünk szót, ilyenkor is elsősorban a budai adatok miatt.

1. Kubinyi 1994. 23.

2. Jogkönyv 346; 348–349. (66 és 68. cikkelyek); Stadtrecht 86–88.

3. Kubinyi 1994. 28–34.

A GYAPJÚ ELŐKÉSZÍTÉSE, CSAPÓMESTERSÉG

A frissen nyírt gyapjú megmunkálása a tisztítással kezdődött.⁴ A gyapjút vizelettel vagy szappannal lúgossá tett vízbe áztatták, majd folyóvízben kiöblítették. A többször elvégzett művelet után általában árnyékban szárították meg a fűtöket. Ezután, a nagyobb göbök kézzel való eltávolítása következett, majd a szálak fellazítása, fonáshoz való előkészítése, amelyet a csapómesterek (Wollschlager, lanifex) végeztek. A csapók nagyméretű (1,5–2 m hosszú), hegedűvonóhoz hasonló húros szerszámmal az ún. pengetővel (Fachbogen) bontották a mosott gyapjút szálaira.⁵ Ezt a fonás előtt végezték, mivel a gyapjú finom fonallá való sodrásához egyenletes szálcsomóra volt szükség. A szerszámot egy nagyméretű, vesszőfonatú asztalkeret (Fachtafel) fölé tartották, amelyre a gyapjú volt terítve és egy 20 cm hosszú, esztergált orsószzerű szerszámmal (Schlagholz) ütögették, lazították fel a szálakat.⁶ Ezáltal a fűtők részben az asztal vesszőinek vagy léceinek réseibe, részben a pengető – zsinórból, bélből vagy drótból készült – húrjába akadtak, így kellőképpen elváltak egymástól. A műveletet olykor kétszer-háromszor is megismételték, míg fonásra kész állapotba került a száltömeg. A fellazított szálakat ezután fésülték vagy kártolták,⁷ ezzel laza, sima gyapjúszalakat hoztak létre. A fonás ygalogorsóval, vagy a későközépkorban fonókerék segítségével történt.

POSZTÓSZÖVÉS

A lábító szövőszékre⁸ felvetett láncfonalat (amelyet a hengerre tekertek fel pászmáncént) általában írezték, vagyis keményítőoldattal bekenték. A szövetek készülhetnek vászon, sávoly vagy atlaszkötéssel, illetve a bonyolultabb ripsz, damaszt és bársonykötéssel. Ez utóbbiaknál egy gyermeket ültettek a szövőszék tetejére és ő húzogatta a megadott sorrendben a gyűjtőzsinórokat, amelyek kiadták a bonyolult mintát.

A posztószövés általában „kiadási rendszerben” (Verlag) folyt,⁹ vagyis a gyapjút kiadták a városban vagy környező falvakban lakó asszonyoknak, akik megszőtték a posztót és a készterméket felvásárolta tőlük a város. 1337-ben Froissard krónikáiról megemlékezett a flandriai helyzetről:¹⁰ „Am Angliából jön hozzánk a gyapjú s ezzel a nagy haszon, ami jómódot teremt nekik és örömteli életet. ... Gent városában, mert egész Flandriában ebben a városban készült a legtöbb posztó, s itt tudnak a legjobban meglenni posztógyártás nélkül ...”.

A Magyar Királyságban Kassán volt ehhez hasonló bedolgozóipar, ahol a város polgárságának egy része barhentszövésre és vászonfehérítésre szakosodott. Zsigmond király 1420-ban Kassán akarta letelepíteni az ország összes barchentszövőjét, de a kísérlet a lakosság ellenállása miatt (ugyanis nem akartak a mesterek odaköltözni

eredeti lakhelyükről), kudarcba fulladt.¹¹ Az elkészített végek begyűjtését és minőségellenőrzését általában a helyi városházák, vagy árucarnokok emeleti termében végezték.¹² A posztószövő- és kereskedelmi központokban nagyméretű posztócsarnokok épültek (Tuchhalle, Gewandhaus).¹³

Nem csak háziipari jellegű szövés volt a középkorban, hanem céhek is alakultak ecélből. A takácscéhekben nagyobb szakmai felkészültségű mesteremberek (Tuchmacher, Weber, lanifex, pannifex, pannitextor) szőttek minőségi kelméket. A céhek általában egy-egy alapanyag felhasználása szerint is szakosodtak: posztószövő (gyapjú), vászonszövő (len), barchentszövő (pamut), selyemszövő (selyem), kötélverő (kender). Erre a közös anyagbeszerzés, a közös értékesítés és a hosszú munkamenet miatt is szükség volt. A londoni takácscéh igen korainak számító, 1154–1169 között kiadott kiváltságlevele lényegében megerősítette I. Henrik király idejében kiadott céhszabadságot.¹⁴ A párizsi iparos céheknek, köztük a takácsoknak 1260-ban kiadott céhszabályzat gyűjteményben 53 pontban olvashatóak a mesterek előjogai.¹⁵ A statutumok közül kiemelendő, hogy a párizsi takács a királytól vásárolta az „iparendélyt”, szabályozva volt a műhely létszáma, illetve a szövőszékek száma, a tanulókra vonatkozó rendelkezések, a leszőtt posztó mérete és pászmaszáma, valamint külön kitértek az alapanyag tisztaságára. A champagne-i posztókészítők céhszabályzata¹⁶ a tanulóknak a szövés mellett, a szövet festésének és kikészítésének alapvető elvárásait tartalmazza. Érdekes dokumentum a firenzei selyemszövő céh (Arte della Seta) statutuma,¹⁷ amely a legfőbb riválisuknak, a posztós céhnek (Arte della Lana) fonónői ellen próbált minőségi elvárásokat támasztani. Az 1345-ben készült frankfurti posztószövőök szabályzatában¹⁸ már felbukkan a „posztóra alkalmazott pecsét” használata, a szegéllyel ellátott posztók szövésének előjoga, az éjjeli munka tilalma és a nem megfelelő minőségű vagy méretű vég után fizetendő büntetés összege. Beauvais-ben 1390-ben¹⁹ a céhen belüli vitás kérdések elrendezését szolgálta az a terjedelmes irat, amely a városi takácsok céhének és a városi csapók és kártolók céhének ellentétét próbálta elrendezni. Ez elsősorban a két céh közötti munkamenet átfedéseire és szociális kérdésekre irányult. Pontosabban szabályozta, hogy a szövők és a kikészítők mikor és mennyi ideig reggelizhetnek, ebédelhetnek, nyáron és télen hány óráig dolgozhatnak, valamint szigorúan tiltotta az éjszaka végzett munkát, azzal az indoklással, hogy akkor nappal nem lesz elég erejük. Endrei Walter közölte²⁰ Hauburdin város jegyzőkönyvének egy részletét, amelyben három mester és a minőségellenőrző hivatal tisztviselője részletezi a posztókészítés időigényét a vágott gyapjútól az utolsó kallózásig. A szálazás, kártolás és fonás 10-12 napot, a szövés 6-7 napot, a kallózás 7 napot vett igénybe. Összességében tehát, ha a munkanapokhoz

11. Endrei 1989, 48–49.

12. Például a kassai városházán, a konstanzi Konzilhausban. Nagel 1971, 68. 135–140; Endrei 1989, 49. Benda 2013, 27.

13. Ypern, Brügge, Leipzig, Braunschweig, Zwickau, Krakkó, Boroszló.

14. KETSz 1999, 422.

15. KETSz 1999, 423–425.

16. KETSz 1999, 425–426.

17. KETSz 1999, 426–427.

18. KETSz 1999, 427–429.

19. KETSz 1999, 429–433.

20. Endrei 1976, 723.

hozzáadjuk a vasárnapokat, egy-másfél hónapig is eltartott egy vég kelme létrehozása. A 15. században egyre elterjedtebb lett a szakosodás, megjelentek a korábban egymást részben átfedő munkafolyamatokat szigorúan elválasztották egymástól. A céhes szabályzatok ekkor már tiltották a posztókészítőknek, hogy kikészítéssel, a szabóknak és a csapóknak, hogy szövetkereskedéssel, a nyíróknak, hogy szabómesterséggel foglalkozzanak.²¹ Nem tudjuk, hogy Budán ezt a szabályt betartották-e.

KIKÉSZÍTÉS

Egyszeri tevékenységnek számított a textíliák festése, amit a festőmesterek (Tuchbereiter, Verber) végeztek. A festés színezőanyaggal elkevert vizes, lúgos közegben történt. Általában nagyméretű edényeket helyeztek folyamatosan fűtött kemencék fölé és lényegében kifőzték a szövetet, vagy a fonalat. Endrei Walter közölt egy 15. századi receptet, amellyel gubacs levéllel feketére lehetett festeni a kelméket.²² A Schwärzbrand elnevezésű anyagot posztómetők vásárolták,²³ ezért valószínű, hogy itt is ruhafestékről van szó. Szepesi Csombor Márton útleírása,²⁴ Danzig városánál említi: „A hamuházak mindig tele vannak hamuval s nagy kereskedést űznek vele; olcsón veszik a lengyelektől és drágán adják az idegeneknek posztófestők csinálására.”

Szárítás után egy speciális, ismétlődő művelet sor következett, amelyet minél többször végeztek el, annál tömöttebb lett az anyag. A posztó kikészítésének egyik legfontosabb művelete a kallózás, vagy másképpen ványolás volt. Ennek során a szövetet (többször) meleg víz igénybevételével enyhén lúgos fürdőben emberi erővel, vagy kezdetleges gép segítségével ütögetik és így a szövet kissé zsugorodik, tömörödik, nemezelődik.²⁵ A lúgos oldat általában kallóföldből (Walkererde) készült, de a legtöbb helyen egyszerűen csak hamulúgot, szódát vagy vizeletet használtak e célra.²⁶ Az oldatot tartalmazó üstöt alulról fűthető katlanra helyezték²⁷ és azon melegítették, majd a lúgos folyadékban megmártott végeket tették a kalapács alá. A kallatás hosszú művelet volt, melynek során többször megmártották az oldatban a posztóvéget, illetve folyamatosan forgatták, áthajtogatták, hogy minden része meg legyen munkálva.

A posztó kallózása (Walker, walcher) eredetileg²⁸ fa kádakban, bottal ütögetéssel és lábbal taposással történt és ez a szokás a középkor folyamán végig megmaradt. A „kézi” kallózással készült szövetek minősége sokkal jobbnak számított, mint amit „géppel” készítettek ki, ezért sok helyen tiltották a malmi megmunkálást.²⁹ A kallómalmok „gépi” technológiájának általánossá válása sokszor vezetett elégedetlenséghez, hiszen a malom

21. Pach 1995, 78–85.

22. Endrei 1987, 74.

23. Nübling 1900, 172.

24. Kerekes 1913, 94.

25. Dávidházy 1989, 194.

26. Dávidházy 1989, 204; Sommer 2000, 117.

27. Dávidházy 1989, 195.

28. Pach 1998, 799. (38. j.)

29. Endrei 1976, 721. Endrei 1981, 7–9.

víziereje sok lábbal kallózó munkáját tette feleslegessé. A kallómalmok³⁰ általában olyan többkereű malmok voltak, amelyek elsősorban gabonaörlő malomköveket hajtottak, de az egyikükhöz fakalapácsokat működtető szerkezet – kölyű (Tuchstampf, fullo) volt erősítve, amellyel posztót lehetett ványolni. Az eredetileg gabonaörlő malmok kerekei közül tehát általában csak egy hajtott kallót „kylew vulgo sthampf”. A kölyű szó eredetileg kalapács jelentéssel bírt, de később már magát a kallózó szerkezetet is jelentette: „vulgo karlo, alio nomine kwlyw vocato”. A többszöri kallózás után a végek mérete jócskán zsugorodott a „nyersposztó” kezdeti állapotához képest.³¹

FESZÍTÉS, SZÁRÍTÁS

A kallózott nedves szövetet hosszú fakeretre vagy rámpára szegezték ki, amelyen szárították és nyújtották is egyben az anyagokat. A keret nagysága természetesen megfelelt a rajta szárított végek méretének. A keretek általában a városban, szélesebb utcákon vagy tereken, esetleg a városfal közvetlen közelében, vagy a várárokban voltak felállítva.³² Beauvais-ban már 1182-ben rendelkeztek a szárítófákról:³³ „A posztók kifeszítésére szolgáló függesztőfákat úgy kell a földbe erősíteni, hogy azok egyforma magasak legyenek; aki pedig ezekben a függesztőfákban, vagy a posztóverő műhelyekben, avagy a műhely tartozékaiban valamiféle kárt tenne ...”. Nagyobb „textilipari központokban” lakóházak legfelső emeletén, vagy részben ecélra épített szárítóházakban történt ez a tevékenység. Ilyen fészítőcsarnokok (tiratoio) Itália több városában álltak, mint például Firenzében, Sienában, Gubbiónban és Pratoban. A sienai öt emelet magas volt, így akár harminc vég szövetet is lehetett egyszerre szárítani benne.³⁴

BOLYHOZÁS, NYÍRÁS

A nyírók (Tuchscherer, pannirator) bolyhozást kis kézikéfével (Distelkarde) végezték. Ez két, kereszt alakban összeállított fadarabból állt, amelyre két-két sorban takácsmácsonya gubóit erősítették. A posztóvéget egy rúdra terítették és mindkét felületét végigkefélték, amitől a lazább szálvégek kibújtak a szövetből (1. kép). A szűrős szálakat ezután egy nagyméretű ollóval vágták le.³⁵ A textíliát egy asztalra fektették és kisméretű, ácskapocs-szerű vaskapcsokkal (Klammer) hozzáögzítették. Ezután az ollót végigfejtették a kifeszített szöveten és lemetszték vele a kiálló szálakat (2. kép). A súlyos (10–15 kg), nagyméretű (1–1,5 m) vasollót nehéz volt működtetni úgy, hogy ne sértsék meg a szövetet. Ezért a műveletet úgy végezték, hogy az egyik szárát a

30. Pach 1998, 798; 808; 810–813; Pach 1995, 93. (72. j.); Pach 2001, 801; 806; Pongrácz 1967, 121–140.

31. Endrei 1976, 724; Endrei 1989, 124; Dávidházy 1989, 194.

32. Sommer 2000, 118; Pach 1995, 64; Dávidházy 1989, 196–197.

33. KETSz 1999, 367.

34. Spufford 2002, 244–245.

35. Azzola 1990, 41–42; Mályusz 1963, 157.

1. Posztó bolyhozása
(a Zwölfbruderbuch kódexből, részlet)

2. Posztó nyírása
(a Zwölfbruderbuch kódexből, részlet)

combjukhoz nyomták, ez volt a „fekvő lap” (der Lieger), a másik szarát („futó lap”, Läufer) pedig a kezükkel maguk felé húzták.³⁶ Németországban a Göttingeni és a Dinkelsbühli Múzeum őriz 17–18. századi példányokat.

Mályusz Elemér tisztázta, hogy a nyírás és a metszés művelete nem keverhető össze, nem kezelhető egy foglalkozásként.³⁷ A kiálló szálak levágását végző mesterek (Tuchscherer) elvileg nem árulhattak posztót, vagyis nem metszhatték fel az anyagot rőfökre, mint a posztómető kereskedők (Gewandschneider, Tuschschneider, pannicida, pannicisor). A nyírás vagy borotválás lényegében tehát vízszintes, a vágás pedig függőleges irányú ollómozgást jelentett.³⁸ A törvényi tilalmak alapján viszont joggal feltételezhető, hogy gyakran előfordult ilyesmi. Nem csoda, hiszen mind a helyben készült, mind a kereskedelmi forgalomból származó nyers szöveteket a kikészítő mesterek sok esetben maguk is árusították. Ezért aztán a céhszabályok különválasztották a nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi forgalmat és „csak” a nagykereskedőknek lett tiltva a vég felvágása, azaz kicsiben árulása.

36. Azzola 1991/2, 141–145; Azzola 1997, 85–90.

37. Mályusz 1963, 157.

38. Pach 1995, 79.

SZÖVETTÍPUSOK, SZÁLLÍTÁSI ÚTVONALAK

A középkorban a posztókereskedelem túlnyomó többségét a tisztán gyapjából készült szövetek alkották. Közülük többfajta minőség volt forgalomban: egészen finomszálú, tömör kikészítésű anyagok (angol, flandriai, német, itáliai), közepes minőségűek (sziléziai, lengyel, loden), durva fonálból, lazán szövöttek (daróc, pokróc)³⁹. Kis részben, de közkedvelt árunak számított a „félposztó” (dirdumdey, dirundey, tiretain, bubo), azaz a len vagy pamut láncszállal, gyapjú vetülék szállal szőtt textília. A posztó neve a szövet minőségét is fémjelezte, holott a szövés helye a legtöbb esetben független volt a kikészítési helyétől.

A kontinensre érkező posztó az Angol Királyság sok településéről származott, de nevüket általában egy-egy posztóipari központról kapták.⁴⁰ A sokszor eltorzult használt név a későbbiekben a posztó nagyságát (keskenysége, szélessége, hossza) és minőségét (a fonál finomságát, szövésének és kikészítésének módját) is jelentette. A kersey vagy magyarosan karasia egyszerű, kallózott, bolyhozott, nyírt, sávolykötésű szövetet jelentett. Magyarországra nagy tételben szállították a 16. században főleg az északnyugati útvonalon. 17. századból fennmaradt plombákon jól olvasható a „CARSAY” szó. A worsted, németesen forstat, magyarosan borséta, sávoly vagy atlasz kötésű, kallózatlan posztó. A kikészítés hiánya ellenére magyar elnevezése „Erews”, vagyis erős volt. A Budai Jogkönyv nem részletezte az angliai posztók nevét, egyszerűen csak londoninak hívja őket. A londoni posztó⁴¹ (panno Londis, panno Englisch) a 15. században még a legmagasabb vámtétellel szerepel a jegyzékekben, később – valószínűleg a minőségcsökkenés miatt – már esett az ára. Szövéstípusokról nem szólnak a leírások, többnyire csak a színükről. A fájlondis kifejezés azonban mindenképpen magasabb minőséget jelentett, míg a közlondis alacsonyabbat. Az angol posztó legnagyobb „elosztó” piacai Köln, Nürnberg, Frankfurt és Velence voltak.⁴²

A németalföldi posztóipar felívelése némi késéssel követte az angol szövetekét.⁴³ A genti posztó már a 13. században keresett áru volt Magyarországon.⁴⁴ A 14. századi oklevelekben döntő többségben yperni, genti, tournai és fehér lengyel posztóval találkozunk, csak a század végén kezd elterjedni a firenzei, kölni, löveni és a cseh termékek behozatala. A finomszálú angol gyapjából szövő flamand takácsok szinte versengtek, hogy melyikük tud szebbet, jobbat, különlegesebbet előállítani. Gent, Tournai, Ypern, Brügge, Leuven, Mechelen, Lier, Herenthals, Thienen, Brüsszel, Lieges és Arras posztói kedvelt árucikkek voltak a Magyar Királyságban az egész középkor folyamán.⁴⁵

39. Dávidházy 1989, 193.

40. Kent, York, Reading, Suffolk, Norfolk, Essex, Lincoln, Oxford, Nottingham, Winchester, Stamford. Székely 1968, 25; Endrei 1970, 288–299. A 17. században felbukkant újabb szövetnevekről (sája, rása, paja) ugyanitt olvashatunk.

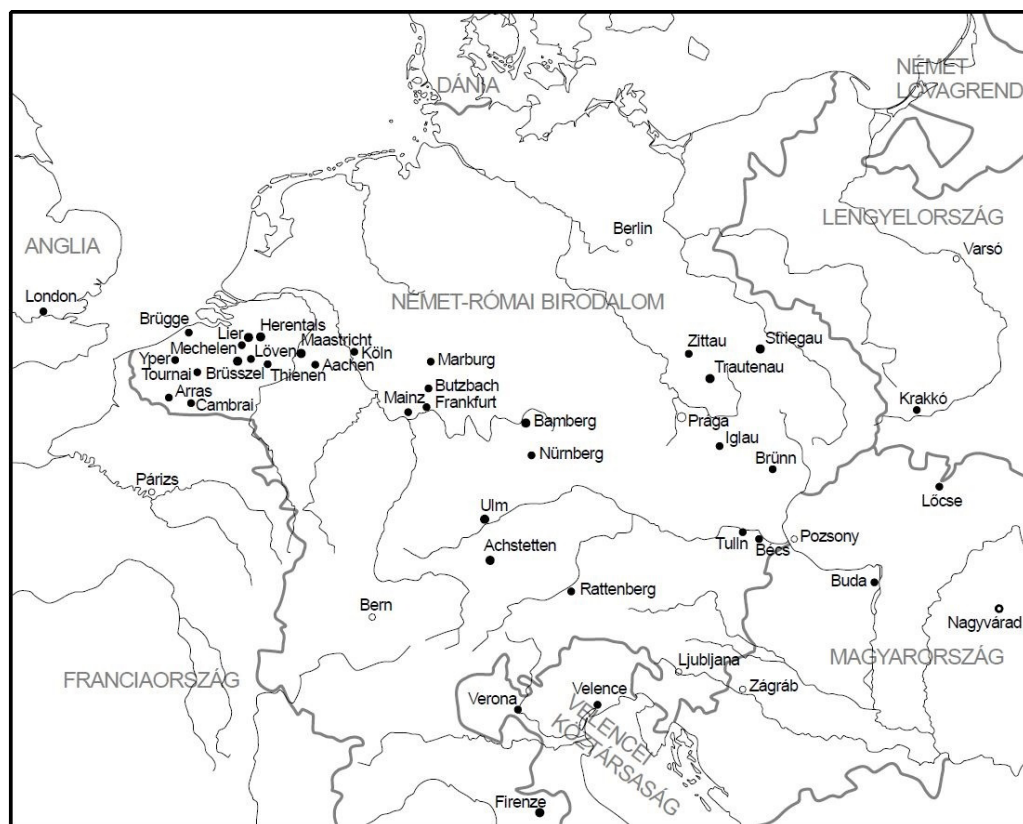
41. Székely 1968, 27–29.

42. Teke 1989, 88; Székely 1968, 26.

43. Székely 1968, 4–24.

44. Zolnay 1964, 107.

45. Székely 1968, 4–24. Ammann 1973. Ez a cikk széleskörű áttekintést ad a 12–15. századi német posztókereskedelemről.

3. A Budai Jogkönyvben és a Siebenlinder-féle vámjegyzékben szereplő posztók származási helye térképre vetítve (rajz: Czákó Balázs)

A Jogkönyv a lerakatban dolgozó közvetítők bérének listájánál⁴⁶ öt különböző tarifát említ, amely egyben ötféle minőséget jelentett. A „schronen tuech”, azaz szép posztó származási helye nincs részletezve, de 4 dénárt kapott az üzletkötés után érte a közvetítő kereskedő (unter kaufler). A thieneni, herenthalsi és trautenai posztók után 3 dénár, a kölni, aacheni, neuhausi, brünni és tescheni után 2 dénár, a bécsi loden után 1 dénár és a lengyel posztó után 1 pfenning volt a kereskedő százalékos arányú bére. Valójában ez utóbbi a legmeglepőbb, de valószínűleg azt a tényt takarja, hogy a legnagyobb mennyiségben az olcsó lengyel szövetet hozták be a városba. Egy másik cikkelyben a távolsági kereskedők kalmáruinak legkisebb eladható mennyiségét részletezi a Jogkönyv.⁴⁷ Itt csak két szőtest említenek meg: az arrasi gyapjuszövetet, melyet 3 vég alatt nem volt szabad árusítani, valamint a furstati posztót, amelyet 1 vég alatt nem.

Siebenlinder János budai bíró által 1436-ban összeállított vámjegyzékben⁴⁸ felsorolt posztófajták származási helyei a következők (3. kép): a Firenze, Pernisch (Verona),

46. Stadtrecht 96–97. (95. cikkely), Jogkönyv 393.

47. Stadtrecht 195. (423. cikkely), Jogkönyv 533.

48. BTOE 270–273. (1139. sz.)

Brüsszel, Ypern, Brukg, Tyni, Trauttner, Cziper, Mecheln, Chawmer, London, Köln, Aachen, Maastricht, Daren (?), Frankfurt, Werder, Mainz, Achstet, Matburg, Ratenburg, Babenberg, Ulm, Neuhaus, Yglau, Brünn, Tischlitz, Lütschau. I. Ferdinánd vámrendeletében négyféle vámtételt határozott meg 1539-ben, ami egyben a szövetfélék eredeti árára és minőségére is utal.⁴⁹ Az első csoport a Velencében készült selyem, bársony, atlasz, damaszt, tafota, skarlát és gránát tartoztak. A második csoportban az egyszerű bársony, tafota és tabin, valamint posztófélék (stamet, purpian, veronai, angol és flandriai) voltak. A harmadik csoportba olcsóbb posztók (karasia, lemergi, bergamói és chamelot), a negyedikbe pedig az egyszerű posztó, a velez, a daróc és a hernác került. Az 1542-es vámnaplók⁵⁰ még mindig a későközépkori állapotokat tükrözik. Ember Győző a vámtételek alapján három kategóriát különböztetett meg. A legdrágábbak a brüggei, bergamoi és londoni posztók voltak, valamint a flamand kék, a nürnbergi hosszú, a stamet és a purpián. Közepes árkategóriába tartozott az aacheni, amszterdami, zwickauai, butzbachi, dinkelsbühli, nürnbergi, trautenai és werdi posztók, valamint a karasia. A legolcsóbb szövetek csoportját alkotta a boroszlói, sziléziai, igloui, görlitzi, valamint a cseh és a morva posztók.

A legfontosabb kereskedelmi főútvonal lényegében London – Brügge – Aachen – Köln – Frankfurt – Nürnberg – Bécs volt.⁵¹ A Duna menti szárazföldi vagy vízi út már régóta kedvelt volt a távolsági kereskedők körében, így Regensburg, Passau, Linz, Bécs, Pozsony, illetve ezek vásárai fontos állomásnak számítottak. „Másodrendűnek” számítottak a cseh-morva (Prága, Iglau, Brünn) és a sziléziai (Görlitz, Krakkó, Boroszló, Teschen) városokon keresztül vezető utak. Igen valószínű, hogy a fent említett városokon „átmenő” posztókereskedelem sikere és jövedelmezősége lendítette fel a helyi szövő- és kikészítőipart.

Itáliai készítésű posztó (panno italico) a 13. század óta jelen volt az országban, amelyet elsősorban velencei kereskedők szállítottak, jó magyar ezüstért cserébe. A velencei kereskedők jelenléte a Magyar Királyságban, illetve Budán azonban mindig a pillanatnyi politikai helyzettől függött. A magyar királyok Velence városával vívott területszerző háborúi a dalmát és a horvát tengerparti városokért, azok kikötőiért, mindig megmutatkozott az országba jövő kereskedők számában is.⁵² Firenzében korábban angol gyapjából szőtt „San Martino” elnevezésű szövetet készítettek.⁵³ A 15. század második felére azonban áttértek a spanyol és olasz gyapjából készített, egyszerűbb minőségű „garbo” nevű posztó előállítására, ezt azonban már nem a kontinens, hanem a Török Birodalom felé exportálták. A zágrábi harmincadjegyzékben előforduló veronai posztót⁵⁴ (pernis) elsősorban budai német kereskedők szállították. Ezen kívül még a bergamoi fordul elő itáliai gyártmányként.⁵⁵ Az itáliai szövetimport újabb fellendülése

49. Teke 1989, 84.

50. Ember 1988, 75–78.

51. Pach 1971, 25–32.

52. Teke 1979, 27–39.

53. Teke 2007, 967. Firenze azon negyedét, ahol többségükben posztókereskedők laktak, a San Martino nevet viselte.

54. Kubinyi 1994, 21; 36.

55. Teke 1989, 88.

a 15. század harmadik harmadában következett be. Mátyás király új felesége Beatrix királyné udvartartásának sok olasz, elsősorban firenzei üzletember szállított szövetárut. A király engedélyezte a budai olasz kereskedők számára a kicsiben árusítás jogát.⁵⁶ A szállítási útvonal a 13. században a „via Latinorum” volt, ami az osztrák tartományokon keresztül Vasvár – Veszprém – Fehérvár érintésével érte el Esztergomot.⁵⁷ A 15–16. században⁵⁸ a „Laibacher Strasse”-n, vagyis Pettaun, Laibachon, Trieszten, Fiumén keresztül vezetett, később áttértek az „Adelsberger Strasse,-ra, amely Zágrábon és Gorizián haladt át a félsziget felől. A délnémet „rendszerhez” hasonló alakult ki a délnyugati kereskedelmi útvonalakon is. Magyarországra az észak-olasz szövetet gyakran velencei kereskedők importálták, míg exportként odafelé marhacsordákat hajtottak ki. Gyakran nem is történt pénzforgalom, hiszen az eladott élőmarha vagy bőr árértékét közvetlenül textileket adtak illetve kaptak.⁵⁹ A fent említett útvonalak is természetesen a dúsabb legelők mentén haladtak.

MINŐSÉGVIZSGÁLAT, PLOMBÁK

A magas minőséget a textil finomsága és tartóssága jelentette, tehát minél vékonyabb szálból szőtték és minél tömörebb volt az anyag, annál előkelőbbnek számított. Az esztétikum, a kényelmesség és a tartósság egyaránt fontos volt, nemcsak a vásárlónak, hanem az eladónak is, hiszen több pénzt kérhetett a termékéért. A minőségvizsgálat több helyen és több szinten folyt. Angliában az exportra szánt végeket szemrevételezte az ezzel megbízott udvari tisztviselő az Aulnager. Ezen kívül minden posztóközpontban (mind Angliában, mind a kontinensen), ott, ahol bedolgozóiparként művelték a szövetet, a városházán volt egy-egy városi látómester. A céhes műhelyekben természetesen a céh egy mestere végezte ugyanezt a feladatot.⁶⁰ Az „első” plomba két oldalán a készítés helye (város) és a készítő (szövőmester, műhely) pecsétje szerepelt. A „második” plomba⁶¹ a kikészítéssel (festés, kallózás, nyírás) foglalkozó műhelyekben került az árura, hiszen a beavatkozás után nagyon megváltoztak a szövet jellegzetességei és így értéke is. Minden további beavatkozásnál kötelező volt újabbakat rakni rá. Az árura útja során akár négy-hat ólompecsét is kerülhetett, amíg végül egy posztókereskedő felvágta az anyagot.⁶²

A minőségvizsgálat nem csak az anyag finomságára, tömörségére és szálsűrűségére, hanem a méreteire is kiterjedt. A helyileg előírt paramétereknek megfelelő anyag csak plombálás után mehetett kereskedelmi forgalomba. Van azonban arra is példa, hogy a rosszabb minőségű, vagy méreten aluli végeket eladták, ekkor azonban azt külön plombával („F”, mankó, „to shorte”) kellett jelölni. A visszaéléseket (plomba-hamisítás, csere, jel nélküli árusítás) különféle büntetésekkel sújtották, amely – vidékenként eltérő

56. Kubinyi 1994, 14.

57. Teke 1979, 22.

58. Teke 1989, 83., 86.

59. Teke 1989, 83–88. A marhakereskedelemtől bővebben: Benda 2014.

60. Endrei 1974, 799–800.

61. Hittinger 2009, 327–328. A festés után használt plombát Färberplombe-nak hívták.

62. Mordovin 2013, 271.

módon – lehetett pénzbüntetés, áruekbotzás, száműzetés, zarándoklatra vagy akár halálra ítélet.⁶³ Az előírt hosszúságot és/vagy szélességet el nem érő végeket elkobzással büntették. Nem csoda, hiszen ez azt jelentette, hogy a vétkes mester vagy kereskedő kevesebb anyag felhasználásával akart azonos hasznot elérni.⁶⁴ A szigorúság azonban nem tartott sokáig, a 17. századi Angliában botrány tört ki a plomba-ólom súlyra való árusítása miatt, amit kihasználva a mesterek, előzetes vizsgálat nélkül pecsételték meg posztóvégeiket.⁶⁵

Duisburgban a látómester (Staalmeester) vizsgálta meg a posztócsarnokba behozott textíliákat. Amelyet megfelelőnek talált, azt minőségjelző pecséttel, ólomplombával látta el. A vizsgálatért beszedett díj háromnegyede a városi pénztárba folyt be, egynegyedét a látómester kapta.⁶⁶

MÉRETEK, MÉRTÉKEK

A kereskedőknek a városházán hitelesíttetniük kellett mérőeszközeiket – jelen esetben a rőföt és a singet.⁶⁷ A hitelesítés abból állt, hogy a használandó mérőeszközt és az etalon mércét összemérték, és amennyiben stimmel, a város pecsétjét beleütötték. Később a városi tanács erre kirendelt műhelye már maga állította elő a mércéket, mértékeket és árusította a helyi kereskedőknek. A rőf, az öl és néha a láb vasból, vagy bronzból készült helyi, vagy regionális használatú alaplóméretét közszemlére tették a plébániatemplomok, vagy városházák falára, kapukeretére erősítve.⁶⁸ A budai rőf⁶⁹ (Elle, ulna) 58,5 cm-nyi hosszúságot tett ki. Valószínűleg Budán is a Tanácsháza oldalán volt megtalálható.

A posztó mérete, amely a szövőszék méretétől és a kikészítés mértékétől függött, végnek (petia) nevezték. A duplaszéles szöveteket elnevezésükben is jelezték. Az országban szőtt, illetve árult posztók átlagos szélessége 78 cm, hosszúsága 18–21 méter volt.⁷⁰ A posztóvégeket a szállításkor bálákba csomagolták.⁷¹ Ez egy nagyméretű, olcsó posztóba csomagolt áruhálmazt jelentett, amit téglány alakúvá rendeztek és speciálisan csomózott kötelekkel átkötöttek. A bálák összeállítása és felbontása általában szakértelmet igényelt, ezért csak a végcélnél és különleges esetekben (pl. vámhelyeknél) nyúltak hozzá. Egy bala – származási helyétől függően – 20–40 posztóvéget tartalmazhatott.

63. Endrei 1980, 9–10; 18.

64. Pach 1995, 67.

65. Endrei 1974, 801–802.

66. Sommer 2000, 113–114.

67. Pach 1995, 80.

68. Például a bécsi Stephanskirchén, a freiburgi dómon, a pozsonyi, a rothenburgi és a regensburgi városháza falán.

69. Bogdán 1978, 110.

70. Bogdán 1978, 125.

71. Benda 2013, 25–27; Bogdán 1978, 69–70.

A BUDAI POSZTÓS CÉH

Kismértékű belkereskedelem feltételezhető Budán, hiszen a felvidéki és az erdélyi városokban készült lodent szintén árulták a városban.⁷² Egy 1445-ben íródott oklevélben találkozunk „budai posztó”-val.⁷³ Ferenczi Gergely és két társa, a tőlük megvásárolt, de ki nem fizetett 1000 juh ára ellenében 29 vég kölni, aacheni és budai posztót foglaltatott le Vilmos posztónyírótól. A helyi készítésű posztóról „bubó vagy ahogy a németek mondják dirdumdey” a Budai Jogkönyv is szól.⁷⁴ Ez a loden minőségű szövet valójában „félposztó” volt, mivel a láncszála lenből, a vetülékszála gyapjúból készült.

A posztóvégek nagykereskedelmi tételekben való behozatalát és a kiskereskedelmi árusítás feltételeit is szigorú szabályokhoz kötötték. Zsigmond király 1405-évi decretumában⁷⁵ idegen kereskedőknek a posztóvég felvágását tiltja (azaz kiskereskedelmi árulását), kivéve ha már csak hat végnél kevesebbjük van, akkor szabad végenként is eladni. Budai Jogkönyv rendelkezései közül több cikkely⁷⁶ szól közvetlenül a posztókereskedőkről (mind a helyiekről, mind az idegenekről), de néhány általános szabály is vonatkozik rájuk ezen kívül. Az első jogszabály tisztázza, hogy a posztómetőket egyben kamrás uraknak is nevezték Budán (kamerherren oderr gewand sneider). Csak posztót árulhattak végenként vagy rőfönként, de kalmárárut nem. A polgárjoggal nem rendelkező kereskedő nem mérhet saját mércével, csak a városéval. A helyi kereskedőknek a városházán kellett hitelesíttetni mérőeszközeiket. Az idegen kereskedő csak nagy tételben (minimum 6 végenként) és csak helyi polgárnak adhatta el áruját, a belföldi végenként is árulhatta, de felbontatlanul. A félkész, kallózatlan posztót (slagtuecher) tilos volt a kikészítéssel egybetekerve árulni. A vásárlónak mindig meg kell mondani a posztó valódi nevét (származási helyét), mielőtt az megvásárolná. A Jogkönyvben egymás után következnek a textiliparral foglalkozó cikkelyek, de nincs mindegyik kifejtve.⁷⁷ A textil kikészítők (tuechperaiterr) nem ronthatják a tiszta gyapjú alapanyagot más állati szőrökkel. A vászonkereskedők csak a város bélyegével hitelesített, vagyis mindkét végén megjelölt rőföt használhattak mérésre. Ez nyilván a posztókereskedőkre is érvényes volt. A szabómesterek előírását nem valószínű, hogy betartották, ugyanis a Jogkönyv csak helyi készítésű bubó szövetet engedélyez ruhavarrásra. A középkori leírásokból ismert pompázatos díszöltözetek és a Budán élő szabók nagy száma alapján ennek ellenkezőjére következtetünk. A kallózók, a vászonszövők és a posztónyírók kötelességeit sajnos nem ismerhetjük meg sem a Jogkönyvből, sem más forrásból (pl. céhlevélből), mivel nem maradt fenn róluk adat.

Kitűnő betekintést kapunk Lorenzo di Filippo Strozzi és Piero di Bastiano Pitti között, szövetkereskedésre (posztó, brokát és selyem) alapított cégének 1501-ben született szerződéséből.⁷⁸

„A pénzért ... Magyarországon kelendő árut kellett vásárolnia Firenzében és az

72. Jogkönyv 535. (424. cikkely), Stadtrecht 197.

73. DL 44403.

74. Jogkönyv 382. (136. cikkely); Stadtrecht 108. *Kubinyi 1994*, 36. (272.j.).

75. *Pach 1995*, 91. (38.j.); CJH 213. (2. cikkely).

76. Jogkönyv 351–359. (71–85. cikkelyek).

77. Jogkönyv 380–383. (131–139. cikkelyek); Stadtrecht 107–109.

78. *Teke 2007*, 987. A szerződésről szóló fejezetet fontossága miatt idézzük.

árut Magyarországon készpénz vagy ottani áru ellenében értékesítenie. Az út során előadódó költségek Strozzi terhelik, a veszteséget a befektetett tőke arányában osztják fel egymás között. Pitti tarthat egy vagy több szolgát, bérelhet üzletet, és mindezt a megbízó költségén teheti. Az árukért kapott készpénzt, aranyat vagy ezüstöt, vagy személyesen juttatja el Strozsinak, vagy váltó útján utalja át. Saját nevében nem köthet üzletet, közreműködéséért jutalékot kap, és a haszonból a befektetett tőke arányában részesül. Az accomanditát meghatározatlan időre kötötték, a felektől függött, mikor bontják fel a szerződést.” Piero Pitti egyébként Pitis Péter néven ismert budai kereskedő volt, Pál szabó házában lakott. Az udvarnak is szállított hitelbe, ezért 1514-ben Beszterce város adóját kapta meg ellentételezésül.⁷⁹

Bár a budai Krisztus Teste Céhnek⁸⁰ sok posztókereskedő volt tagja, mégsem a posztókereskedők céhe volt, hanem a módos kereskedő-polgárok testvérelete. A budai posztós céhről nem maradt fenn adat, de egy közvetett említésből céh-házukra következtethetünk. Alexandriai Szent Katalin a posztókereskedők,⁸¹ Fülöp és (ifjabb) Jakab apostolok a posztónyírók, vagy máshol a posztó- és kalapkészítők védőszentje volt. Katalin halálát késekkel felszerelt kerék okozta, ezért a késsel és kerékkel dolgozó iparosok gyakran választották védőszentjükkül. Jakab halálát a megkövezés mellett egy posztókallózó mester rúdjának ütése okozták. Jakab apostolt, mint az fentebb említettük általában pengetővel, azaz gyapjúszálaló szerszámmal ábrázolják. A fentiek alapján feltételezzük, hogy a Szt. Katalin konfraternitás háza,⁸² amely a posztókereskedők és nyírómesterek utcájában a Nyíró, vagy Posztómető utca keleti oldalán állt, a céh háza volt a 15. század második felében.

A pozsonyi nyírók 1470-ben készült céhszabályzata⁸³ egy „modern cég” működési elveit vázolja fel. A munkáért kapott bevételt a céhládába tették és ebből fedezték a munkások jövedelmét, ellátását és a munkaeszközöket. A munkára a céhmesterek felügyelnek és a rossz minőségű végeket a város szegényeinek javára elkobozhatták. A városházán (is) béreltek bolthelyiségeket, amelyek bére a tanácsot illette. Az ingatlan eladások, bérbeadások alapján valószínű, hogy Budán a posztókereskedők és a posztónyírók közös céhben dolgoztak. Ez szinte nem is lehetett másként, hiszen a posztókereskedő gyakran nyírókamrát is fenntartott. A Váralján fekvő Takács utca (vico textorum), amelyről csak azt tudjuk, hogy a Szent István városrészben volt, szintén posztó- és vászonszövésre enged következtetni.⁸⁴ A végrendelet végrehajtásáról szóló oklevél azonban nem csak az utca nevét, hanem négy szabómester nevét is megőrizte: Pápay Péter, Pap Péter, Petrach Péter és Kys Gergelyét. Pierre Choque francia követ, II. Ulászló uralkodása alatt járt a Magyar Királyságban. A budai asszonyokról feljegyezte, hogy „a szlavóniai asszonyokhoz hasonlóan a len vagy kendert (szösz) a bal fülük mellől, a főkötő alól

79. *Teke 2007*, 987.

80. *Kubinyi 1967*, 272.

81. Katolikus XIV. kötet, 913; VI. kötet 302–303; V. kötet 552–553.

82. *Végh 2006*, 190. DL 50311. Az épületről: *Benda 2010*, 101–102.

83. *Király 1894*, 196; 443–444.

84. *Végh 2006*, 121.

fonják”. A török korban is szőttek Budán. Evlia Cselebinél olvasható,⁸⁵ hogy az itt lakó zsidó asszonyok egy seják nevű posztót készítettek. Nem tudjuk biztosan, hogy ez ugyanazt a minőséget jelentette-e, mint a hasonló nevű angol sája.⁸⁶

KALLÓMALMOK BUDÁN

Nem tudjuk, hogy mióta működtek kallómalomok⁸⁷ Budán. Az első ismert adat 1481 előtről való, amely szerint váraljai takácsok béreltek malmot az (ő)budai káptalantól és 16 Ft bért fizettek érte.⁸⁸ Az óbudai káptalan ugyanezen malmát, amelyben 1481 előtt a király elkobzott és Pyber Benedeknek adományozott, „artifices purgatorum armorum”-ot helyezett el, majd később Mátyás ötvös malleatorium-ot épített benne. A felhévizi malomperekben⁸⁹ tanúként felbukkanó, csapó mesterséget gyakorló helyi polgárok alapján feltételezhető, hogy egyes malomkerekerei ekkor már kallóként üzemeltek. A későközépkori Váralján, a Szt. Péter városrészben húzódó Csapó utcát⁹⁰, a felhévizi kallómalomokban dolgozó mesterek és legényeik után nevezték el, mivel a legnagyobb számban ebben az utcában laktak.

A kallómalmot később, szükség esetén egyszerű volt puskaport és ércet törő (hamor) malommá alakítani,⁹¹ hiszen azonos módszerrel működtek: a vízkerék hajtotta büttykös tengely mozgatta a kalapácsokat (kölyű), amelynél mindegy volt, hogy mit tettek alá lőport, ércet vagy posztót. Sopronhoz hasonlóan⁹² tehát Budán is volt példa a malom ilyenén fajta átépítésére, amelynek technológiájáról Evlia Cselebi részletesen beszámolt.⁹³

A kallómalomok az újkorban is működtek tovább Felhévizen.⁹⁴ A Császármalomnak nevezett török, vagy későközépkori kiserőd falain belül működő malomsor közül legalább három, kallózó szerkezetet működtetett. Ezen kívül a közvetlen közelében is alakítottak át kisebb malomépileteket ecélra. A területet a 18. században ipari központnak akarták fejleszteni, amelyben még több lisztőrlő, lőportörő és kallómalom működött volna a bőségesen folyó melegvízes források által hajtva. Ez a nagyszabású terv végül nem valósult meg.

85. Cselebi 287.

86. Endrei 1970, 296–297.

87. A kallómalomok a néprajzi szakirodalomban mind patakmalomok voltak, hajómalomra nem akad példa. Ezért feltételezzük, hogy a középkorban is patakmalomokban folyt a kallózás. Budai középkori lisztőrlő malomokról bővebben: Kubinyi 1964/1, 129–141. és Benda Malmok.

88. Kubinyi 1964/1, 132–135; 140; 157. DL 22546.

89. Kubinyi 1964/1, 133.

90. Végh 2006, 109. Hasonlóan a Mészáros, Nyíró és Ötvös utcákhoz.

91. Kubinyi 1964/1, 140.

92. Dávidházy 1989, 193.

93. Cselebi 289–290.

94. Endrei 1990, 27–36.

BUDAI KERESKEDŐK

A nem letelepült itáliai kereskedők a kicsiben árusítási jogát Mátyás királytól kapták⁹⁵: „Item die walchn thur[f]jen zu Offen durch daz jar hin aus messen und wegn, waz sie wolln; habn sy by des konig Matiaschgo zeiten erlangt durch die könig.”. Az olaszok a textilárúk közül elsősorban selymeket, bársonyokat és brokátanyagokat importáltak, de az angol gyapjúból, Itáliában (Firenze, Verona) készült posztó is szerepelt a szállítmányok között. Mátyás király Beatrixszel kötött pompás esküvőjén Fehérvár közelében lévő táborában 13 vég kék posztó volt leterítve, amelyen a menyasszonyt a királyhoz kísérték.⁹⁶ A fogadás után a krónikás, Eschenloer Péter szerint: „Az olaszok azonnal marakodni kezdtek, a posztóért, melyet óriási dulakodás között apró darabokra téptek szét.” A kissé rosszmájú feljegyzés ellenére a firenzei, és velencei kereskedők számára fontos volt a magyar felvevőpiac. Caffareccio olasz kereskedőtől a Frangepánok, pénzét és posztószállítmányát rabolták el az útja során.⁹⁷ A 16. században a firenzei Nerli cég faktora Raggione Bontempi volt Budán a legmódosabb itáliai kereskedő, aki hitelügyletek mellett rézműves munkákat és drága textileket (köztük posztót is) hozott be az országba.⁹⁸ A Budán Rason-nak nevezett nagykereskedő mintegy negyven évig élt a városban, eleinte a Nerli cég megbízottjaként, később Antonio Binivel alakított accomanditát, vagyis kereskedő társaságot. Fennmaradt az 1501 és 1504 között, Budán vezetett üzleti könyvük, amelyből sok értékes információ birtokába jutunk az üzletmenetről, a forgalmazott árukról és a vevőkörről. Rason úr itáliai „beszállító” közül elsőként Francesco Nerlit kell kiemelni, míg első számú vásárlója a királyi udvar volt. Vásárolt tőle még Haller Ruprecht, Harber Mátyás és Harber János, Rác Fülöp és Érdi Bálint, valamint szoros üzleti kapcsolatot tartott fenn Budán élő olaszokkal: Marsupini, Federighi, Popoleschi, Ammannati és Stagio urakkal.

A letelepedett posztókereskedőknek joguk volt⁹⁹ mind kis tételben (a lakosságnak), mind nagy tételben (más kereskedőknek, pl. szabó, kalmár) árulniuk: „A posztókereskedők vagy posztómetők semmilyen boltban sem tarthatnak vagy mérhetnek ki kalmárárut vagy fűszert, hanem csakis gyapjúanyagokat, egészben, felvágatlanul vagy röffel kimérve, ahogyan akarják.”. A német posztókereskedőket Budán posztómetőknek, vagy kamrás uraknak nevezték (gewand sneiderr, kamerherren). A 15. század elejétől 1529-ig, Budáról való tömeges elköltözésükig a délnémet kereskedőcsaládokból származó módos polgárok (patriciusok) váltak a város legnagyobb súlyú vezetőivé. Ezek többségében posztókereskedők voltak, akik egymást közötti házasságukkal bonyolult családi és üzleti kapcsolatba kerültek egymással.¹⁰⁰

A bécsi családból származó Pemfflinger János 1477-ben a Mindszent utcában házat vásárolt, de három év múlva eladta Nagylucsei Orbán királyi kincstartónak.¹⁰¹ Pemfflinger, Szegedi Lukáccsal együtt a kincstartó „emberei” voltak és annak

95. Kubinyi 1959, 102; Kubinyi 1994, 12. Welthandelsbräuche 200.

96. Szamota 1891, 101–102.

97. Kubinyi 1994, 24.

98. Kubinyi 1959, 100. Teke 2007, 967–990.

99. Jogkönyv 351. (71. cikkely); Stadtrecht 89.

100. Kubinyi 1967, 272–274.

101. Kubinyi 2009/2, 746–748; Végh 2006, 192.

utasítására, a korábban beszédett adóból görllitzi posztót vásároltak. Szintén Pemfflinger közvetítésével Bécs városa 1486-ban veronai vörös posztót vásárolt a budai Hans Puchlertól. Ezen kívül nürnbergi és más német posztókat szállított Bécsbe és Budára. Később az özvegyét feleségül vevő Gallinzer Lénárd maga is posztókereskedővé vált, hiszen a már említett posztóboltot üzemeltette a Nyíró utcában.

A Nürnbergből származó Haller család több tagja távolsági kereskedelemmel foglalkozott. Közülük is kiemelkedett Haller Ruprecht,¹⁰² aki rézüzletek mellett, posztót is szállított nagy tételben. 1490-ben Bécsen keresztül hozott be árut két budai tanácsossal együtt. Ernuszt Zsigmond is vásárolt tőle 1494 táján itáliai, nürnbergi és boroszlói posztót. A Fuggerek budai posztókereskedésére is maradt fenn forrás.¹⁰³ Juncker Péter¹⁰⁴ harmincadispán 1494-ben nagyobb mennyiségű posztót adott el a kincstárnak 800 forintért. Budán az Eleventhalszeren lakott, tehát a Nyíró utca közepén, de Bécsben is volt háza. Harber Mátyás¹⁰⁵ a Velencében eladott marhák árért posztót és olajat szállított Mátyás királynak. Forster György,¹⁰⁶ akinek a háza a budai Főpiacon állt, kassai polgárokat is alkalmazott üzletében. Harber Mátyástól Bécs városa vásárolt posztót,¹⁰⁷ fia János, mint bécsi polgár, már veronai posztóval fizetett egy üzletkötéskor. Kretschmer Balázs budai posztókereskedőnek¹⁰⁸ 3500 forint adósságát fizette ki a kincstár 1525-ben. Valószínűleg ugyanő volt az a Balázs pannicida, akinek Batthyány Ferenc bán 1000 forint posztó árával tartozott.

Beriszló Péter későbbi horvát bán, királyi kincstartó szintén foglalkozott posztóüzletekkel, főként hitelben vásárolt árut.¹⁰⁹ 1513–1515 évi számadásjegyzékének egy része a már ismert posztófajták felsorolását is tartalmazza: „panno londis, perkamot, wyzyn, purpian, nord longo, goslar, brazlay, bergamo albo”.¹¹⁰ Kincstartósága idején, a királyi udvar posztószállítói között szerepelt: Raggione Bontempi, Jacopo és Antonio de Zuane della Seda, Felice Stagi, Polyák Pál, Haller János és Freiberger Wolfgang. A Kincstárnak 1525-ben hitelező kereskedőkről készült listában szerepel Krachmer Balázs, Langenberger Pál, Freiberger Wolfgang, Kouchprunner posztónyírók neve a hitelezett összeggel együtt.¹¹¹ A kincstár¹¹² gyakran vásárolt hitelbe és fizetség helyett utalványt adott cserébe egy-egy várostól behajtható adóról. Mátyás király és Jagelló Ulászló is sok esetben közvetlenül posztóban kérte a városi adót, amelyet a katonaság ellátmányára és zsoldfizetésére használt.

Az áruhitel olykor még a pénzforgalmat is feleslegessé tette:¹¹³ ezer juhért cserébe posztószállítmányt kért Gubacsi Ferenci Gergely pesti bíró, pozsonyi kereskedőktől az 1440-es években. Mikolai Angyal István budai bíró is élt ezzel a lehetőséggel: szintén

102. *Kubinyi 1967*, 243; *Kubinyi 2009/1*, 712–713.

103. *Teke 2007*, 984.

104. *Kubinyi 1967*, 257.

105. *Kubinyi 1967*, 248. *Benda 2014*.

106. *Kubinyi 1967*, 250.

107. *Kubinyi 2009/2*, 747.

108. *Kubinyi 1967*, 258; *Kubinyi 1994*, 32–33.

109. *Kubinyi 1963*, 125–127.

110. DL 104635/3.

111. *Kubinyi 1959*, 108.

112. *Kubinyi 1959*, 106–107. *Kubinyi 1994*, 7–8; 11.

113. *Kubinyi 1994*, 9–10; 50.

4. Posztóboltok portáljai a krakkói Sukiennice külső oldalán (fotó: Benda Judit)

pozsonyiaknak hajtatott állatokat, amiért posztóval maradtak adósai az ottaniak. Paur János budai és bécsi kereskedő 1542-ben nagy tételben hajtatott ki állatokat és szintén nagy értékben hozott be posztót.

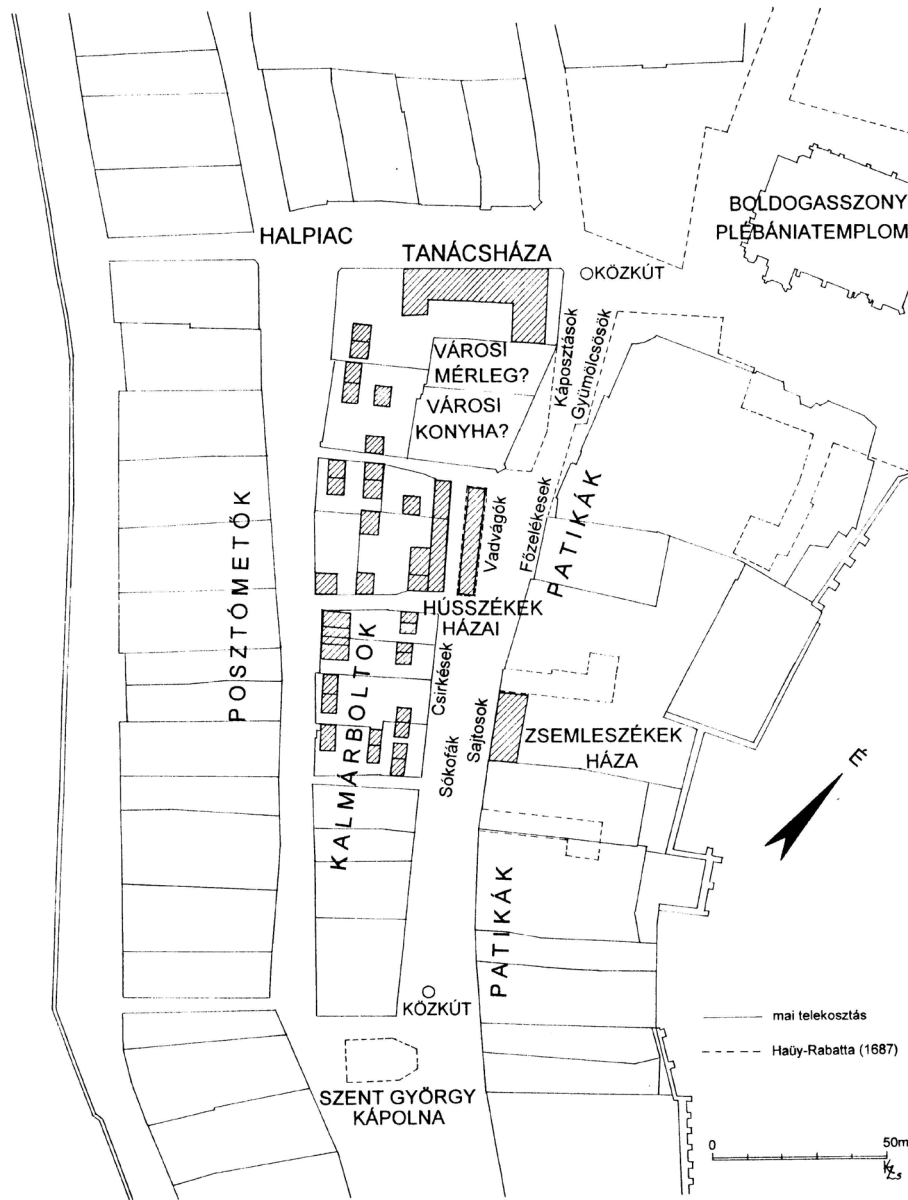
A lengyel és a szilézi posztó behozatala Kassán és Bártfán keresztül történt. A Krakkóban felvásárolt anyagokat Kassán keresztül, a Boroszlóból származókat Bártfa érintésével hozták be Budára. Gyakran ezeknek a városoknak a polgárai voltak a közvetítő kereskedők, illetve a szállítók. 1513-ban a krakkói Maidel Mihály a budai Polyák Pállal társulva hozott árut a királyi kincstár számára.¹¹⁴

A posztó származási helye nem feltétlenül predesztinálta a vele kereskedők nemzetiségét, hogy például németek flandriai-német, olaszok itáliai szöveteket árultak. A német kereskedők igen gyakran hoztak be olasz posztót Budára, míg Bécs – Mátyás király általi – megszállásának idején budai kereskedők szállítottak olasz posztót az osztrák városba.¹¹⁵

114. *Kubinyi 1959*, 103.

115. *Kubinyi 1994*, 13; 21.

NYÍRŐ VAGY POSZTÓMETŐ UTCA

Benda Judit terve alapján
rajzolta Kuczogi Zsuzsanna

5. A budai Főpiacon a posztósboltok és műhelyek elhelyezkedése
(rajz: Kuczogi Zsuzsanna)

A nagyobb posztókereskedelmi központokban a 13–14. század folyamán – gyakran már korábban is – nagyméretű posztóházakban (Gewandhaus, Sukiennice) folyt mind a nagy-, mind a kiskereskedelem.¹¹⁶ Más városokban utcazakaszokat neveztek el a sok ott lakó és üzletet fenntartó kereskedőről. Ilyen volt a Tuchlauben Bécsben, a Tuchgaden (4. kép) és a Nürnberger Hof Frankfurtban.¹¹⁷ Budán (posztócsarnok híján) egy utcarészletet a posztókereskedők után Posztómető vagy Nyíró utca¹¹⁸ (platea Nyre, platea Pannirasorum, unter den Gvant Lauben, Nyrevcha, Poztomethew wca) névvel illettek. Ez a mai Úri utca elejét, vagyis nagyjából a Dísz tértől a Szentháromság utcáig tartó (és részben azon túlnyúló) részt jelenti (5. kép). Elsősorban a keleti oldalt, vagyis a polgárházak sorát, de vannak adatok arra is, hogy a nyugati oldalon lévő egykori kalmárboltok között is működtek posztósboltok és posztónyíró kamrák.¹¹⁹ Az utca „elején” vagyis a mai Dísz tér déli végében is találunk szórványos adatokat posztókereskedőkre, nyíró- és szabómesterekre,¹²⁰ de északabbra haladva egyre sűrűsödnek az okleveles említések. 1479-ben történt házfelosztás Dénes posztómető és Péter nyergesmester között. A ház a Szt. György kápolna közelében, az utca nyugati oldalán, vagyis a mai Dísz téren állt. Tirnauer vagy más néven Farkas László¹²¹ posztókereskedő háza a kalmár- és posztósboltok között (az utca keleti oldalán), bolthelyiséget és nyírókamrát is tartalmazott. Farkas másik háza (az utca nyugati oldalán) viszont olyan polgárház lehetett, amelynek földszintjén feltételezzük, hogy nagybani árusítás folyt. A nyugati oldalon állt az a ház, amelyet Panchel Péter szabó (volt budai bíró) bérelt és részben felújított.¹²² Mátyás királyi szabó¹²³ szintén az utca lakója volt, a Szent György kápolnával szemben „a hajlatban”. Ez utóbbi kifejezés arra az utcarészre utal, ahol tompaszögben kissé megtörik az utca vonala. Feljebb, a Mindszent vagy Hátsó utcának nevezett részen laktak a 15. században a legtekintélyesebb budai posztókereskedők¹²⁴ Pempfflinger János, Gallinzer Lénárd, Haller Ruprecht, Haller János, Puchler János, Juncker Péter, Freiburger Wolfgang. Vogelweider Lénárd és örökösei szintén a „nem messze a Tanácsházától” éltek.

A budai bortizedjegyzékben Nyíró Bertalan, Nyíró Farkas, Nyíró Gergely, Nyíró János, Nyíró Jeromos, Nyíró Simon és Vörös Bertalan nyírók nevei bukkannak fel szőlőtulajdonosként.¹²⁵ Lakóhelyük csak néhány esetben van megemlítve, de ezek mind a Nyíró utcát, vagy közvetlen környékét jelölik: Mindszent utca, Haller ház, Nyíró utca, Zsemlyeszékkal szemközt. A felsorolt adatokból úgy tűnik, hogy a szabók inkább az utca elején laktak, míg a posztókereskedők és a nyírók tőlük északabbra, az utca

116. „im Kaufhaus eine Laube zu mieten”. Nagel 1971, 64; 178.

117. Nagel 1971, 106; 115–116; 109–111.

118. Végh 2006, 81; 83.

119. Köszönöm Végh Andrásnak, hogy az adatokra felhívta a figyelmemet.

120. Werniczter András szabó, Olasz Márton szabó, Dénes posztómető és Szabó Mihály. Végh 2006, 174–178; 190.

121. Végh 2006, 192–193; 201.

122. Végh 2006, 195–196.

123. Végh 2006, 198.

124. Ma az Úri utcának azon része, amely a Szentháromság utcától északra van. Végh 2006, 201–208.

125. Szakály – Szűcs 2005, 135; Végh 2006, 208.

középső szakaszán, a Tanácsháza környékén vettek vagy béreltek házat és tartottak fenn benne boltokat és műhelyeket. A szakirodalom említ egy királyi posztóraktárat Budán.¹²⁶ Lehetséges, hogy ugyanarról a boltozott helyiségről van szó, amelyet „szövetek és egyéb királyi javak tárolására” vettek bérbe az esztergomi Szt. István protomártír káptalan budai házában.¹²⁷ A városok évi adóját sok esetben természetben, azaz posztóban fizették meg a kincstár számára. Ez azonban valószínűsíthető, hogy nem eladásra került, hanem a katonaság használta fel. A szűkösebb idők idején elterjedt mondás is erre vezethető vissza: „Se pénz, se posztó”.

BOLT, MŰHELY

A budai alapítólevélben nem emlékeznek meg a textilárusító boltokról, de Krakkó város 1257-ben született alapítólevelében igen: „a kelmét árusító boltok utáni és az árusok boltjai – melyeket közönségesen bódénak hívnak – utáni adót kivéve, amennyiben saját költséggel és munkával építjük fel [mert ezt is megígértük nekik] – az adó öt része a miénk...”¹²⁸ (4. kép) Ez azt jelenti, hogy a 13. század közepén már épített boltokból (valószínűleg még fabódéból) árulták a posztót az újonnan alapított városokban. Budán az első említés 1292-ből maradt fenn Péter vászonkereskedő, budai polgár ingatlaneladásáról.¹²⁹

A középkori Budán a posztósboltok a mai Dísz tér észak-nyugati oldalától kezdve az Úri utca közepe tájáig álltak. Valójában polgári lakóházakról van szó, amelyek utcára néző első-második földszinti helyiségét használták textilárusításra. A kereskedő tulajdonába nem csak a bolthelyiség és személyzete, hanem sok esetben a kikészítőműhely és személyzete is tartozott. Ezért a ház hátsó földszinti, udvari kamráiban (camera) rendezték be a posztónyíró műhelyt, ahol a már említett bolyhozás és nyírás műveleteit végezték. Az épület első földszinti boltozatos helyiségeiben (ez akár négy üzlethelyiséget is jelenthetett egy-egy kapualjban) működő boltba a ház nagy kapuján átlépve, a kapualjból nyíló kis ajtón át juthatott a vásárló. A 15. század során beboltozott pincék miatt megemelt földszinti járósíntre ezért két-három lépcsőfokot emelkedve kellett megtenni az utat. A boltban – a korabeli ábrázolások szerint – polcos szekrényen tárolt szövetvégeket és nagyméretű eladópuhított lehetett találni, amelyen levágták a kért méretet (6. kép). Az utca felé sok esetben nagyméretű boltablak nyílt, amely nem csak a fényt engedte be, hanem a

6. Posztósbolt
(a Zwölfbruderbuch kódexből, részlet)

126. Kubinyi 1959, 106.

127. DF 238113; Végh 2008, 149. (529. sz.)

128. KETSz 1999. 371.

129. Végh 2008, 21–22. (5. sz.)

7. Dísz tér 12.
boltablak
(fotó: Benda Judit)

8. Úri utca 8.
boltablak
(fotó: Benda Judit)

kiskereskedelmi árusítást is lehetővé tette. A nagy számban feltételezhető boltok építészeti maradványaiból mára sajnos csak két-három épület maradt, amelyről feltételezhető, hogy ekként működött a 15-16. században. A Dísz tér 10. számú házon egy, az északi kapualjban található boltajtó és a homlokzaton (ma már nem látható) téglai - amelyet boltablaknak határoztak meg – tanúskodik egykori funkciójáról. A Dísz tér 12. számú épület homlokzatán ma is jól látható a műemlékileg helyreállított boltablak (7. kép). Az Úri utca 8. számú házon szintén boltablak (8. kép) és a kapualjban található ülőfülkék alapján gondoljuk, hogy a későközépkorban posztósbolt (is) működött benne.

A Budapesti Történeti Múzeum őriz két feliratos követ, amelyek két ismert posztókereskedő házat díszíthették: az egyik Freiberger Wolfgangé¹³⁰, a másik Beriszló Péteré.¹³¹ Freiberger Wolfgang városbíró ajtajának szemöldökkövén a név mellett az 1520-as évszám is olvasható. Beriszló Péter királyi kincstartó kapukerete feliratos kövének töredékét, az Úri utca 42. ház É-i tűzfalának bontásakor találták meg. Ezért lehetséges, hogy innen, vagy egy közeli épületből származott másodlagos felhasználással. A reneszánsz kapuk feletti feliratok divatja a 15-16. század fordulóján terjedt el az országban. A felirat a ház tulajdonosának nevét, foglalkozását, a felállításának vagy a ház

130. Kubinyi 1959, 109. A követ a Nagyboldogasszony templom falából bontották ki.

131. Kubinyi 1963, 125.

9. Úri utca 17.
posztósbolt
(fotó: Benda Judit)

átépítésének évszámát és egy idézetet vagy jelmondatot tartalmazott. A mondottakon kívül még egy töredéket ismerünk Budáról, egy a Ragusai István tulajdonában lévő ház omladékából, bár itt csak az ajtókeret- és az idézettöredék maradt fenn.¹³² Bécsben ma is látható a budai származású Junckherr Péter 1497-ben készített címeres feliratos köve.¹³³ Erdélyi és felvidéki városokban is találunk hasonló jellegű, késő reneszánsz kereteket eredeti helyükön.¹³⁴

A 15. századra annyira megsokasodtak a boltok, hogy már nemcsak a lakóházakat, hanem külön ecélra épített boltépületeket is használtak. Ezek a mai Úri utca elejének keleti házsorában álltak, a kalmárboltok¹³⁵ szomszédságában. 1427-ben Tirnauer Farkas a Nagyboldogasszony plébánia házát és a házhoz tartozó posztónyírásra alkalmas kamrát bérebe vette. Az üzletmenet jövedelmező lehetett, mert a bolt tizenhárom év múlva még mindig a tulajdonában volt. Egy 1440-ben történt házadományozásról szóló oklevélben bukkan fel a kifejezés: „in superiore fine boltarum ubi panni vendit censuerint”, vagyis azon boltok felső végénél, ahol posztót szoktak vágni. 1440-ben Farkastól (hűtlenség miatt) elkobzott egy épületet, amely a „két Szent György utca között, a posztósboltok

132. Végh 2008, 54–57.

133. Kubinyi 2009/3, 505. Szende 2008, 383. Wien, I. Lugeck 7.

134. Például Kolozsváron és Selmechbányán.

135. Benda 2010, 95–96; 98–99.

felső végénél” állt.¹³⁶ Ez utóbbi, igen nagy valószínűséggel szintén posztósbolt volt, ami azt mutatja, hogy a 15. század közepén már sok bolthelyiség működött a Nyíró utca mindkét oldalán.

1514-ben Freiburger Wolfgang¹³⁷ bérbevett három évre egy posztósboltot (Schint Gwelb) Gallinzer Lénárdtól, aki Pempffliger János özvegyét feleségül, üzletét pedig átvette. A boltot azelőtt Heinz Pevner (feltételezhetően szintén posztókereskedő) bérelte, amely a posztósboltok sorában „unter den Gewandlauben” volt megtalálható. Ezek kisméretű, egy vagy kéthelyiséges kamrák voltak, amelyek lényegében ugyanúgy néztek ki, mint a kalmárboltok. Keskeny „személyzeti” ajtajuk és nagy, széles boltablakuk lehetett. Sajnos egyértelműen ilyen posztósboltot nem lehet beazonosítani, de az utcában fennmaradt építészeti maradványok (9. kép) alapján akár a mai Úri utca 17. és 19. számú házak (középkori épületmagjairól) feltételezhető, hogy egy időszakban posztóárusító bolt és nyíróműhely működhetett bennük.

10. Posztóplombák Budáról (Fotó: Benda Judit)

Még egy, a témához kapcsolódó adatot ismerünk: András és Olasz Márton szabómesterek, akik mindketten a Szent György kápolnával szemben lévő házak valamelyikében laktak (és feltételezhetően műhelyük is volt), kifüggeszthették cégérüket „tabulam sive signum arte sartorium” a házuk homlokzatára.¹³⁸

136. Mályusz 1963, 158. DL 11944. DF 286775. Végh 2008, 70; 77. (209; 238. sz.), Végh 2006, 191–192.

137. Végh 2006, 192. DL 25556. Kubinyi 1964/2, 372.

138. Végh 2006, 177. Végh 2008, 108; 115–116. (368; 397. sz.)

ÁSATÁSON ELŐKERÜLT PLOMBÁK

A Budapesti Történeti Múzeum középkori régészeti gyűjteményében 17 db posztóplomba van beletárolva. Ezeket kívül publikációból, még két angliai darabot ismerünk, melyeket a királyi palota ásatásán találtak.¹³⁹ Mindkettő bronzból készült és szintén aulnageri pecsétként azonosítható. Lelőrkörülményeik és pecsétképük alapján – véleményünk szerint – valószínűbb, hogy az 1541 előtti időszakban kerültek a városba. Tehát Budán ezidáig négy angol plomba került elő. A többi lelet¹⁴⁰ néhány kivételtől eltekintve a királyi palota környékéről származik. Két darab a Főpiachoz köthető, mivel a Dísz tér 8. és a Tárnok utca 9. házak leletmentésein találták őket,¹⁴¹ egy pedig 2007-ben került elő a Vízivárosban, a Kacska utca 21. számú telken (*10. kép*).¹⁴² A kontinensről származó példányok közül csak néhány származik ismert posztóipari központból: Arras, Iglau, Rouen (?), Aachen (?), Bécs. A többin beazonosíthatatlan jelkép, vagy műhelybélyeg látható. Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy a gyűjteményben egyaránt megtalálható a plombák három fő típusa: királyi, városi és műhelyjeggyel ellátott darabok.¹⁴³ Érdemes lenne megvizsgálni az egyes plombák hátoldalán látható textillenomatokat is, amelyek a posztó minőségéről árulkodnak, mivel látható rajtuk a szálvastagság és a szövetsűrűség (négyzetcentiméter/szálszám).

IRODALOM

Ammann 1973=Ammann, Hektor von: Deutschland und die Tuchindustrie Nordwesteuropas im Mittelalter. In: Die Stadt des Mittelalters, dritter Band, Wirtschaft und Gesellschaft. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973. 55–136.

Azzola 1990=Azzola, Friedrich Karl: Der Schlussstein in der Göttinger Marienkirche mit einem Fachbogen, einem Schlagholz und einer Distelkarde als historische Handwerkszeichen der Göttinger Tuchmacher. Göttinger Jahrbuch 38. 1990. 39–58.

Azzola 1991/1=Azzola, Friedrich Karl: Der Fachbogen und die Kammlade auf Schlusssteinen im Kreuzgang der ehemaligen Dominikanerkirche St. Blasius als historische Handwerkszeichen der Regensburger Wollschläger und Tuchmacher Verhandlungen des historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg 131. 1991. 67–72.

Azzola 1991/2=Azzola, Friedrich Karl: Eine Tuchscherer aus Mülheim an der Ruhr im Städtischen Museum Göttingen. Göttinger Jahrbuch 39. 1991. 141–150.

Azzola 1997=Azzola, Friedrich Karl: Der Epitaph des Tuchscherers Hanns Friesamer und seiner beiden Ehefrauen, 1568 / 1587 / nach 1587, vom Friedhof St. Peter in Straubing Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung 98. (1996), 1997. 85–91.

Benda 2010=Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán I. Kalmárboltok Budapest Régiségei XLII–XLIII. 2009–2010. 93–120.

Benda 2013=Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucarnok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 37. 2013. 7–43.

Benda Malmok=Benda Judit: Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán. Sajtó alatt.

139. *Huszár 1956*, 188. (5. és 10. katalógusszámon). Sajnos a darabok nincsenek meg.

140. Az öt legépebb plombát a BTM Vármúzeumának „Fény és árnyék. Budapest. A főváros ezeréves története” című kiállításának „középkori kalmárbolt” enteriőrjében lehet megtekinteni.

141. A Dísz tér 8-as telket Iránsné Melis Katalin, a Tárnok utca 9.-es telket Zolnay László kutatta.

142. Éder Katalin ásatása. Ezúton szeretném megköszönni, hogy a tárgy bemutatását engedélyezte.

143. A Pápán 2010–2011 évek során előkerült posztóplombák származási helye nagyfokú hasonlóságot mutat a Budán találtakéval. *Mordovin 2013*. 275–280.

Benda 2014=Benda Judit: Marhakereskedelem és mészárszékek a későközépkori Budán.

Kézirat. In: *Mesterségek a középkori és kora újkor Magyarországon* című tanulmánykötet. Szerk: *Benkő Elek, Kovács Gyöngyi, Mordovin Maxim, Orosz Krisztina*. Budapest: MTA – BTK Régészeti Intézet. (Tervezett megjelenés 2014.)

Bogdán 1978=Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Akadémia, Budapest, 1978.

BTOE=Budapest Történetének Okleveles Emlékei 3. kötet (1382–1439). Szerk: *Kumorovitz L. Bernát*, BTM, Budapest, 1987.

Cselebi 1680=Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Gondolat, Budapest, 1985.

Dávidházy 1989=Dávidházy István: Soproni posztókallók. *Soproni Szemle* 43. 1989:3, 193–205.

Ember 1988=Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Akadémia, Budapest, 1988.

Endrei 1969=Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Akadémia, Budapest, 1969.

Endrei 1970=Endrei Walter: Középkori angol textil-importunk gyapjúszövetei. *Századok* 104. 1970:2, 288–299.

Endrei 1974=Endrei Walter: Az angol karasia Magyarországon. *Századok* 108. 1974:4, 785–805.

Endrei 1976=Endrei Walter: Kísérlet az ipari termelékenység kiszámítására a prestatistikus korszakban. *Történelmi Szemle* 19. 1976, 4, 721–730.

Endrei 1980=Endrei Walter: Középkori textilbélyegekről. *A Textilipari Múzeum Évkönyve* 3. 1980, 7–27.

Endrei 1981=Endrei Walter: A textilipari céhek harca az innovációk ellen. *Textilipari Múzeum Évkönyve* 4. 1981. 7–18.

Endrei 1987=Enderi Walter: Festőrecept a 15. századból. *A Textilipari Múzeum Évkönyve* 6. 1987. 74.

Endrei 1989=Endrei Walter: Patyolat és posztó. Magvető, Budapest, 1989.

Endrei 1990=Endrei Walter: A budai Császárfürdő kallómalma. *Textilipari Múzeum Évkönyve* 7. 1990, 27–37.

Hittinger 2009=Hittinger, Dieter: Tuchplomben des späten Mittelalters und frühen Neuzeit. In: *Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts*. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie, Band 3., Verlag Dr. Faustus, 2009, 327–330.

Huszár 1961=Huszár, Lajos: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries. *Folia Archeologica* 13. 1961, 187–194.

Jogkönyv=Buda város jogkönyve II. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17. Ford: *Schmidt József*, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001.

Katolikus=Magyar Katolikus Lexikon. Szent István Társulat, Budapest, 2009.

Kerekes 1913=Kerekes György: Kassa polgársága, ipara és kereskedelme a középkor végén. (A lengyel-magyar kereskedelem fénykora). Lampel R.Kk. (Wodianer F. és Fiai) Rt. Budapest, 1913.

KETSz=Középkori Egyetemes Történeti Szöveggyűjtemény. Szerk.: *Sz. Jónás Ilona*, Osiris, Budapest, 1999.

Király 1894=Király János: Pozsony város joga a középkorban. MTA, Budapest, 1894.

Kubinyi 1959=Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *Budapest Régiségei* 19. 1959. 99–117.

Kubinyi 1963=Kubinyi András: Beriszló Péter és budai szereplése.

Budapest Régiségei 20. 1963. 125–136.

Kubinyi 1964/1=Kubinyi András: Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16. 1964, 85–180.

Kubinyi 1964/2=Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Gallinczer Lénárd számadáskönyve 1525-ből. *Agrártörténeti Szemle* 6. 1964, 371–401.

Kubinyi 1967=Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban *Levéltári Közlemények* 37. 1967, 227–291.

Kubinyi 1994=Kubinyi András: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században.

Történelmi Szemle 36:1-2. 1994. 1–52.

Kubinyi 2009/1=Kubinyi András: A nürnbergi Hallerek Budán. In: *Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009. 705–741.

Kubinyi 2009/2=Kubinyi András: A Pempfflingerek Bécsben és Budán. Adatok a két főváros polgárságának középkor végi gazdasági és családi összeköttetéseihez. In: *Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009. 743–756.

Kubinyi 2009/3=Kubinyi András: A budai németpatriciátustársadalmi helyzetecsaládi összeköttetéseknek tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig. In: *Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009. 457–512.

Mályusz 1963=Mályusz Elemér: Budai Farkas László. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15. 1963, 153–187.

Mordovin 2013=Mordovin Maxim: A 15–17. századi textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán. *Fiatalközépkororos Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*, szerk.: *Varga Máté*, Kaposvár, 2013. 267–282.

Pach 1971=Pach Zsigmond Pál: Magyarország nyugati gyapjúszövet-behozatala a XV. és a XVI. század közepén. *Történelmi Szemle* 14. 1971. 24–34.

Pach 1995=Pach Zsigmond Pál: A debreceni posztószövetek legrégebbi céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utóélete. *Századok* 129. 1995, 1, 63–100.

Pach 1998=Pach Zsigmond Pál: „Platea chapo ucza vocata”. A hazai posztóipar 16. századi történetéből. *Századok* 132. 1998, 4, 793–824.

Pach 2001=Pach Zsigmond Pál: A vidéki posztóipar az északkeleti országrészen a 15–17. században. *Századok* 135. 2001, 4, 793–818.

Pach 2003=Pach Zsigmond Pál: Színesposztó és szürkeposztó a 13. századi Magyarországon In: Szürkeposztó, szürkeposztó, szür. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 31. MTA TTI, Budapest, 2003, 9–17.

Pongrácz 1967=Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Műszaki, Budapest, 1967.

Spufford 2002=Spufford, Peter: Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában Scholar, Budapest, 2002.

Sommer 2000=Susanne Sommer: „Van wollen gemackt” Über die Anfänge der Duisburger Textilindustrie. In: Von Flandern zum Niederrhein. Wirtschaft und Kultur überwinden Grenzen. Kultur- und Stadthistorisches Museum Duisburg. 2000, 113–120.

Stadtrecht=Das Ofner Stadtrecht. szerk: *Mollay Károly*. Monumenta Historica Budapestinensia I., Akadémia, Budapest, 1959.

Szakály – Szűcs 2005=Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzék a 16. század első harmadából. *História Könyvtár – Okmánytárak 4., História – MTA TTI*, Budapest, 2005.

Szamota 1891=Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717. Franklin, Budapest, 1891.

Székely 1968=Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. *Századok* 102. 1968, 1–2. 3–34.

Székely 1975=Székely György: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. *Századok* 109. 1975, 5–6. 765–795.

Szende 2008/Szende Katalin: „S nyögte Mátyás bús hadát...” Hunyadi Mátyás és Bécs 1457–1490. In: Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. BTM, Budapest, 2008. 381–384.

Teke 1979=Teke Zsuzsa: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből* 86. Akadémia, Budapest, 1979.

Teke 1989=Teke Zsuzsa: A zágrábiak gyapjúszövet-behozatala a 16. század közepén. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 6. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989. 83–91.

Teke 2007=Teke Zsuzsa: Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488–1528. *Századok* 2007/4, 141. 967–990.

Velich 1988=Velich Andrea: A céhrendszer alkonya? A vezető londoni céhek a 15–16. század fordulóján. *Századok* 132. 1998:1

Végh 2006=Végh András: Buda város középkori helyrajza I. Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI., BTM, Budapest, 2006.

Végh 2008=Végh András: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2008. 54–58.

Welthandelsbräuche=*Karl Otto Müller:* Welthandelsbräuche (1480–1540). Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1962.

Zolnay 1964=Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből. *Budapest Régiségei* 21. 1964. 79–111.

JUDIT BENDA

CLOTH TRADE AND DRAPER'S SHOPS IN LATE MEDIEVAL BUDA

ABSTRACT

Cloth trade was one of the most lucrative branches of business in medieval Buda. In this paper the main phases of cloth making, its trade routes and the Buda textile shops and drapers are to be discussed. The freshly shorn wool was first washed, the larger knots removed by hand, then the fibres were loosened by beating to prepare them for spinning (*Wollschlager*; *lanifex*). The beating instruments were large stringed “bows” (1.5–2 m in length) called “plucker” (*Fachbogen*). Weaving was done on the treadle loom. Cloth weaving was “outsourced” (*Verlag*): the wool was given to women in town or in surrounding villages who wove the cloth and the town purchased it from them. Weaving was not only a cottage industry but there were guilds as well. In the weavers’ guilds specialized masters (*Tuchmacker*, *Weber*, *lanifex*, *pannifex*, *pannitextor*) were in charge of preparing quality cloths. Specialization was more and more intense from the 15th century, the earlier partly overlapping work phases began to be strictly separated. Guild rules prohibited that cloth makers should deal in preparations, that tailors or fullers should sell cloth, that shearers should go into dressmaking.

One of the most important phases of cloth making is fulling. The cloth soaked in a slightly alkaline bath is beaten by hand or with the help of a rudimentary machine to have the cloth shrink a bit and be felted. Fulling mills also mainly ground grain but one of the wheels had wooden hammers (*Tuchstampf*, *fullo*) attached to it to beat the cloth for fulling. The fulled wet cloth was fastened to large wooden tenterframes with tenterhooks to dry and stretch somewhat. The shearers (*Tuchsherer*, *pannirator*) raised the nap of the cloth with handbrushes (*Distelkarde*). The bolt of cloth was hanged over a bar and both sides were brushed to get the fibre ends loose. The prickly fibres were shorn off by a large pair of scissors.

The overwhelming majority of the draper’s goods were made of wool. Cloths of different quality were available: some were densely woven of very fine yarn (English, Flemish, German, Italian cloths), some were of medium quality (Silesian, Polish, loden cloth), some were loosely woven of coarse yarn (frieze, blanket). In far smaller volume, “half-cloths” were also popular (*dirdumdey*, *dirundey*, *tiretain*, *bubo*) woven with woolen wefts and flaxen or linen warps. The name of the cloth often indicated quality, although the place of weaving was most often independent of the place of the preparatory process. In the customs register compiled by János Siebenlinder, judge of Buda in 1436, the listed cloths were from: Florence, Permisch, Brussels, Ypern, Brukg, Tyni, Trauttner, Cziper, Mechel, Chawmer, London, Cologne, Aachen, Matricht, Daren (?), Frankfurt, Werder, Mainz, Achstet, Matburg, Ratenburg, Babenberg, Ulm, Neuhaus, Yglau, Brünn, Tischlitz, Lütschau. In every cloth centre (in England and in the continent) there was a “master seer” who checked the quality when cloth-making was “outsourced”. In guild workshops a master of the guild was in charge of quality control. The two sides of the “first” seal showed the place of making (town) and the name of the maker (master weaver, workshop). The “second” seal indicated the preparation (dying, fulling, shearing). When the cloth underwent some intervention, a new seal had to be applied. Some goods had as many as four to six lead seals before the draper eventually cut up the bolt.

Several articles of the Buda Law-book are concerned with cloth merchants (natives and foreigners) but there were some general rules as well. The first rule said that drapers were also called “chamber gentlemen”

(*kamerherren oderr gewand sneider*). All they were allowed to sell was cloth by the roll or by the yard, but no merchandise. A cloth dealer without citizenship could only use the yardstick of the town. Local tradesmen had to have their measuring sticks calibrated at the town hall. Foreign traders were only allowed to sell in bulk (at least 6 bolts at a time), natives could sell by the bolt, uncut. It was forbidden to mix semifinished unfulled broadcloth (*slagtuecher*) with finished textiles. The customer had to be given the real name (provenance) of the cloth before it was purchased.

In centres of the cloth trade in the 13–14th centuries – or maybe earlier, too – the wholesale and retail business was conducted in large cloth halls (Gewandhaus, Sukiennice). In other towns streets were named for the high number of drapers living or having shops there. Such were Tuchlauben in Vienna, Tuchgaden and Nürnberger Hof in Frankfurt, in Buda (where there was no cloth hall) a street section was named after the clothiers (Posztómető or Nyírő [Clothier or Shearer] street, *platea Pannirasorum, unter den Gvant Lauben, Nyrevcha, Poztomethew wczá*). It more or less coincided with the first section of today's Úri street, from Dísz square to beyond Szentháromság square. The cloth shops were on the north-western side of Dísz square continuing to the middle of Úri street. They were residential buildings the first and second downstairs rooms of which overlooking the street were used as the shop. The merchant owned the shop and its staff, and often also the preparing workshops and their workers. That is why at the rear of the house, in chambers opening onto the courtyard were the shearing workshop fitted out, where the cloths were teased and shorn. The vaulted rooms downstairs in front (numbering up to four) were accessed through the small door from the gateway. As the level of the ground floor was raised when in the 15th century the cellars were also vaulted, two or three steps led to the shop. Inside – as representations from the age reveal – there were shelves to store the bolts and a large counter on which the required amount was cut off. There was often a large shop window to the street to let in light and to retail. Shops had mushroomed to such an extent by the 15th century that not only dwelling houses but buildings erected specifically for this purpose were used for trading. They must have been small sheds of one or two rooms like retailers' shops. They probably had narrow "staff" doors and large and wide windows. Such cloth shops cannot be identified with certainty, but the architectural remains at Nos. 17 and 19, Úri street (their medieval core) suggest they might have housed a clothier's shop and cloth shearers' workshop sometime.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG KÖZPONTJA – BUDA – ÉS NAGYSZOMBAT KAPCSOLATRENDSZERE A MOHÁCS UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

NAGYSZOMBAT

A magyar kereskedővárosok hálózatának 16. századi átalakulása a főváros mellett a legnagyobb mértékben Nagyszombatot érintette. Az 1560-as évek végén, az 1570-es években (a város gazdasága robbanásszerű fejlődésnek indult, a város 1541 után az ország egyik jelentős gazdasági centrumává lépett elő,¹ kereskedői 1542-ben 79 szállítmánnyal az országos rangsorban a negyedikek. A morva és a cseh városokkal folytatott kereskedelmet szinte monopolizálták, és élénk forgalmat bonyolítottak le Béccsel is. A nagyszombati kereskedők céhe már 1547-ben kiváltságokat szerzett magának, korábbi privilégiumaik írásba foglalásával.

A felfutásban nagy szerepet játszott a budai menekültek megjelenése, melynek első hulláma 1541 után érte el Nagyszombatot. Az elsők között volt Bódog Józsa,² aki Pestről Várad érintésével került oda 1542-ben, és ugyanekkor, ugyanitt találkozunk először a pesti nagykereskedő, Szabó Tamás nevével. A pesti származású Szöcs Mihály Várad és Pozsony után választotta otthonául Nagyszombatot. Korábbi odatelepülésről is vannak adataink. Baráthy Fábián Magyarbródban tevékenykedett, és 1540 tavaszán indította el áttelepülését a morva városból a királyi Magyarországra. Később Szárazy Miklós Budáról költözött Nagyszombatba, aztán Magyarbródba ment, 1560-ban már ott lakott. Ebben az időben jelent meg ott az egyik leggazdagabb budai kereskedő. Bornemisza Tamás, és a nevetek még sorolhatnánk.³

A további években elsősorban az Alföldről költözött Nagyszombatba számos módos kereskedőpolgár, akik számára már szükké váltak a hódoltság adta lehetőségek, az ot-tani életkörülmények elbizonytalanodtak. Ám elvándorlásuk után a hódoltsági kapcsolatokat továbbra is fenntartották, ami nagy előnyt jelentett. Ilyenek voltak többek között Trombitás János, vagy Thököly Sebestyén.⁴

Az esztergomi kereskedők egy csoportja városuk török kézre kerülése után Komárom mellett szintén Nagyszombatban kezdett új életet, és sajátos szint adott a városnak az esztergomi érsek (és a káptalan) idetelepülése. Az érseki méltóságot az a Várday Pál viselte, aki Mohács előtt több alkalommal is ellátta a kincstartói tiszteket, mondhatni gazdasági szakembernek számított. 1542. december 30-tól 1549. október 12-én bekövetkezett haláláig a magyar királyi helytartó tiszteket is betöltötte, magas pozíciójában a menekült polgárok – és általában a magyar kereskedők – érdekében nem egyszer eljárta.⁵

A nagyszombatiak intenzíven használták a városukon át Morva- majd Csehországba vezető, Pozsonyt elkerülő úgynevezett cseh utat, és a prágai kereskedelmet mondhatni

monopolizálták.⁶ A 16. század második felében Magyarországról főképp a nagyszombati polgárok (Nagyszombati András, Sekar Bálint, Vörös Mihály és Lőrinc, Kálmán Benedek, Vörös János, Szilágyi Ferenc, Birsem András, Golthan Péter) kereskedtek Prágával. Igen élénk forgalmat bonyolítottak le Béccsel is, és ez igen kedvezően hatott jövedelmi viszonyaikra,⁷ és általuk a város is gazdagodott.

E példátlan felfutás, mint már említettem, nem előzmények nélküli, Nagyszombat fejlődésének kezdeteit jóval korábbra tehetjük. Már a 16. század 30-as évektől figyelmet érdemlő módon nőtt a lakosság lélekszáma, 1529 és a 16. század vége között az itteni adófizetők száma megduplázódott. A fennmaradt adójegyzékek alapján plasztikusan kirajzolódik, hogy a lakosságon belül a vagyonosabb réteg növekedése is számottevő, – 1556-ban már 60%-kal többen adóztak, mint a század első felében. Jelentős építkezések is zajlottak itt, közülük legfontosabb a városfalak Pietro Ferrabosco általi megerősítése 1553–1556 között, majd 1574-ben elkészült a ma is álló Várostorony, komoly, 4690 forintos költséggel.

Voltak azonban a látszólag spontán városi fejlődésnek belső mozgatórugói is, ezek pedig a városi tér tartalékaiban rejtettek. Nagyszombat fallal védett 62 hektáros területe hazai viszonyok mellett jelentősebbnek mondható, ami 58–64 fő közötti hektáronkénti népsűrűséget tett volna lehetővé. Ezt azonban messze nem érte el a város, amely a Mohácsot követő évtizedekben, némi túlzással, szinte üresnek volt mondható. Különösen akkor szembetűnő ez, ha például a 68–77 fő/hektár közötti népsűrűségű Sopronnal vagy Pozsonnyal vetjük össze, ahol a házhelyek többsége foglalt volt. Nagyszombatnak elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy a rendelkezésre álló házhelyek mértékéig kitöltse a teret, növelje lakosságát.

Mindehhez járultak még a főváros, és az alföldi városok török kézre kerülése által indukált változások, amelyek Nagyszombat súlyát növelték. Az alföldi városok közül Szeged lett elsőként a töröké, azután pedig az Alföld két másik kereskedelmi centruma – Debrecen és Gyula – pozíciója is megroggyant, Gyula 1566-ban a töröké lett, és úgy tűnik e nagyarányú változásoknak, átrendeződéseknek fő haszonélvezőjévé Nagyszombat lépett elő, amelynek polgárai, jól kihasználva a korábbi évtizedekben kiépített hódoltsági kapcsolatokat, egyre nagyobb szeletet hasítottak ki maguknak a nyugati kereskedelemről.

Kérdés persze, hogy hasonló lehetőségeiket miért nem voltak képesek ugyanígy kihasználni a pozsonyi és a kassai kereskedők, hiszen ők is birtokában voltak mindannak – kedvező földrajzi fekvés, szabad királyi városi rang, – ami Nagyszombat kiugrásához hozzájárult. Úgy tűnik a magyarázatot a város „üres” volta mellett a városi társadalmak közti különbségekben találhatjuk meg. A nagyszombati társadalom sok tekintetben nyitottabb, türelmesebb volt a pozsonyínál, elsősorban a magyar etnikum befogadásában. (Nagyszombat nyitottságának csupán egy korlátjáról van tudomásom, mégpedig arról, hogy a zsidó kereskedőkkel ellenségesen bánt a város, védelmükben az uralkodónak kellett több alkalommal, így 1529-ben és 1539-ben is beavatkoznia.) A német fölényt féltékenyen őrző Pozsony pedig a Mohács utáni évtizedekben igen nehezen szánta rá magát a magyarok beengedésére. Továbbá a Nagyszombatban az egyre nagyobb súllyal jelenlevő magyarok – elsősorban az egykori budaiak – könnyebben szervezhették a hódoltsági kereskedelmi kapcsolatokat (például a Várad hanyatlása után annak helyébe

lépő Debrecennel), mint a bezárkózott pozsonyiak. Kassa Lengyelország felé irányuló kereskedelme ezekben az évtizedekben válságba került, ott Bécs felé fordulás figyelhető meg, a bécsi kapcsolatokat pedig Nagyszombatból sokkal könnyebb volt szervezni, mint a távoli Felső-Magyarországról. A kassaiak fő exportcikke, a bor, egyébként is nehezen bírta el a Bécsbe történő szállítást.

Nagyszombat élete nem volt feszültségektől mentes. Elsősorban a vallási élet, a hitújítás és a római egyház híveinek konfliktusai osztották meg a város polgárait, kereskedőit. Komoly tábora volt a reformációnak, s a római katolikus egyház – tisztában lévén a hely fontosságával –, nagy erőket mozgósított a város megtartására, ottani legtehetségesebb, legelszántabb híve Telegdy Miklós vezetésével.

Telegdy 1535-ben született, Krakkóban majd Bécsben tanult. 1558-ban Oláh Miklós szentelte pappá, ezután pályája gyorsan ívelt fölfelé. Telegdy először a káptalani iskolából kinőtt nagyszombati papnevelő tanulmányi felügyelője, majd 1561. január 25-től esztergomi kanonok, és mint ilyen 16 évig nagyszombati plébános volt. 1562. február 26-án a zólyomi főesperességet, 1570-ben a nagyprépostságot, 1579. február 6-án pedig a pécsi püspökséget nyerte el. Verancsics Antal 1573-ban bekövetkezett halála után a megüresedett esztergomi egyházmegyét vezette érseki helytartóként. Legméltóbb ellenfelének a jeles reformátort, Bornemisza Pétert tarthatjuk. Telegdy nagy érdeme, hogy ő nyomtatta ki az első magyar nyelvű katolikus katekizmust. Telegdy megpróbálta átvenni a városi iskola irányítását, és intézkedései során többször konfliktusba került a város polgáraival. Az ebben az ügyben hozott rendelkezéseit a nagyszombati polgárok nem fogadták el, sőt a helyzet annyira elmérgesedett, hogy perre került sor, amelynek során a városi polgárok sodomitasággal vádolták. Az egyre jobban elmérgesedő ügyet csak 1573. január 15-én tudta Verancsics elsimítani. Telegdy ekkor kibékült a református lelkipásztorral Huszár Gállal és annak fiával Huszár Dáviddal is. Ez a nagyszombatiak nyomására született döntés a kereskedelem további fellendülését vonta maga után.⁸

A kettős királyválasztást követő években a polgárháború és a török hadjáratok egyik uralkodónak sem adtak módot kiérlelt, hosszú távra tekintő intézkedések meghozatalára, hiszen egyikük uralma sem terjedt ki az egész országra. Mint tudjuk, csak Szapolyai János halála után került a magyar királyság feletti uralom egy kézbe, I. Ferdinánd királyéba, legalábbis az a része, amelyet az oszmán hódítók nem csatoltak birodalmukhoz. Mivel a Habsburg-ház hatalma az osztrák és a cseh tartományokra is kiterjedt, a hatalmi viszonyok eme megállapodása az 1540-es évektől érzékelhetővé vált az egész régióban, és a magyar államigazgatást is döntően befolyásolta.

A bizonytalan viszonyok korábban nem tették lehetővé az uralkodónak, hogy többek között a kereskedelem vonatkozásában tudatosan, előrelátó módon rendelkezzen, mégis I. Ferdinándnak azon rendelete, amely 1528-ban megújította a bécsi kereskedők régi kiváltságait, – közöttük a magyarországi kereskedelemre vonatkozókat is – a jövőt vetítette előre. Ám a Habsburg-uralom első nagyhatású intézkedései csak 1541 után születtek meg, amelyeket az 1542-es, az 1544-es és az 1545-os harmincadnaplók tartották fenn.

E dokumentumok azt mutatják, hogy az osztrák fővárossal – s azon keresztül a délnémet területekkel – folytatott kereskedelem Buda veszte után tovább virágzott. A Pozsonyba, Váradra (később Kassára, Nagyszombatba) menekült fővárosi polgárok

fenntartották az élénk forgalmat, sőt talán bővítették is azt. Ezért elismeréssel kell adóznunk azoknak a kereskedőknek, akik e forgalmat a megnehezedett körülmények között újjászervezték, s sikerrel bonyolították le.

A távolsági kereskedelem azonban nemcsak a hadihelyzet alakulásai, az egyes városok török kézre kerülése által elindított változások hatására alakult át. A Habsburg-adminisztráció is megpróbálta a kívánatos irányba befolyásolni a kereskedelmi folyamatokat, növelni az abból származó bevételeket.

A HARMINCADVÁM

A külkereskedelemből származó jövedelem a harmincadvámon keresztül realizálódott. (A név félrevezető, a vám az áru értékének nem harmincadát, hanem egy annál nagyobb részét, kb. huszadát tartalmazta.) Szabatos szakkifejezéssel élve, ez a harmincad nem érték- hanem mértékvám volt, s a piaci áraktól és a pénzértékviszonyoktól függetlenül évtizedekig állandónak bizonyult. A harmincadot a harmincadhelyeken szedték. Minderről az 1498. évi 34. tc. tájékoztat.⁹

Amikor I. Ferdinánd birtokbavette új tartományát, késelem nélkül hozzáfogott a vámügyek rendbetételéhez. Először is elkezdte az elzálogosított harmincadok visszaváltását. Azután a Mária özvegy királynénak átengedett pozsonyi fő- és az alá tartozó soproni, zurányi, nezsideri leányharmincadok feletti befolyás biztosítására 1531-ben ellenőrt nevezett ki, s ugyanebben az évben a Dunántúl legnagyobb harmincadhivatala, a Mária királyné kezén lévő magyaróvári mellé is ellenőrt küldött. Ott hamarosan királyi harmincadhivatalokat állított fel, azonban azokat nem az 1528-tól bevezetett Magyar Kamara, hanem az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá rendelte.

Az Ausztria és Morvaország felé irányuló harmadik nagy egység, a Thurzó Eleknek elzálogosított nagyszombati harmincadcsoport viszonyainak rendezésére 1534-ben került sor. Ehhez a csoporthoz négy leányhivatal tartozott, Szokolca, Szempc, Szenice és Sassin. Az új szabályozás értelmében a főharmincadost ugyan továbbra is Thurzó nevezte ki, de fizetését és feladatainak egy részét már a kamara határozta meg, és ellenőrök kinevezésére is sor került itt. Szempc hamarosan, 1537-re önállósult a csoporton belül, és a továbbiakban már nem mint Nagyszombat filiáléja szerepelt. A trencsényi harmincadcsoport is Thurzó birtokában volt, de 1549-ben már azt is a kincstár vette át. Újabb, gyökeres változást hozott a viszonyokban Buda, Székesfehérvár, majd Temesvár török kézre kerülése, amely természetesen az ottani harmincadok megszűntét vonta maga után.

A harmincadügy átfogó szabályozására 1545-ben került sor. Ekkorra készült el ugyanis az az új harmincadszabályzat, amelynek kidolgozását már 1541 után elrendelte az uralkodó, s amely 1546-ban lépett életbe. Az egyes áruk után fizetendő vámok jelentősen megemelkedtek. A szarvasmarha után például 1540 előtt 40 dénár vámot kellett fizetni, ez 1540-ben 1 forintra, most, 1546-ban pedig 2 forintra emelkedett. Ez a drasztikus emelés a rendek tiltakozását váltotta ki, s el is érték, hogy a vám 1 forint 50 dénárra csökkenjen. – Más változások is életbe léptek. Száz darab ökörbőr után a korábbi 2 forint helyett 1546-tól 3 forintot kellett fizetni. Nagyjából ugyanilyen arányban

emelkedtek az importcikkek, tehát a textilárak, ruházati cikkek, fémárak vámtételei is. A textiltermékek vámja az érték kb. 5%-át tette ki. Ez esetben nyilván arról van szó, hogy a korábbi vámemelést követően a vámot akkor is harmincadnak nevezték, amikor valójában már huszadot szedtek.

Mindezek a változások nagyon súlyosan érintették a magyar kereskedőket, hiszen ők mind exporttal, mind importtal foglalkoztak. A szigorítások alól természetesen igyekeztek kibújni. Jelentősen megnőtt a felmentést törvényes úton kérvényezők száma, de voltak más utak is. A korszak nyilvánosságra került legnagyobb korrupciós ügyére az ún. Edlasperg-ügyre gondolok, amelynek feldolgozását Gecsényi Lajosnak köszönhetjük.¹⁰

A későbbiekben az 1548. évi augsburgi szerződésben Habsburg Mária kötelezte magát, hogy a kezében tartott pozsonyi harmincadot 1548. július 1-ig átadja Ferdinánd királynak. Miután ez megtörtént, az uralkodó 1549-ben, hasonlóan a magyaróvárihoz, ezt a harmincadcsoportot is az Alsó-ausztriai Kamara vezetésére bízta (a szlavóniai harmincadokat úgyszintén). A többi magyarországi harmincadhivatalt – így Nagyszombatot is – viszont fokozatosan a Magyar Kamara irányítása alá rendelte.

A KAMARA

I. Ferdinánd a bevételek növelésének érdekében már 1527-ben újjászervezte a központi hivatalok talán legfontosabbikát az Udvari Kamarát, majd ezt követően, 1528 elején Magyarországon is bevezette a korábban itt ismeretlen, de más tartományaiban már működő kamarai rendszert.¹¹ A kamarák legfontosabb feladatai közé az adószedés és a harmincadszedés folyamatának megszervezése tartozott. A Magyar Kamara székhelye Buda lett, de az új hivatal már 1529-ben a közeledő török seregek elől menekülni kényszerült. Újjászervezésére 1531 júliusában került sor Pozsonyban.

A Magyar Kamara formailag független volt, nem tartozott az Udvari Kamara alárendeltségébe, a gyakorlatban viszont ez a központi hivatal sokszor intézkedett – az uralkodó nevében – az elvileg a Magyar Kamara illetékessége alá tartozó ügyekben is. 1554-ben „A felső-magyarországi királyi jövedelmek igazgatósága” néven hivatalt szerveztek a feladatok ellátására. Ebből nőtt ki 1567-re egy új hatóság, az uralkodó által a Magyar Kamarának alárendelt Szepesi Kamara. Vámhelyei Késmárk, Lócse, Lubló, Eperjes, Kassa, Bártfa, Sztropkó, Szikszó, Ungvár, Homonna, Kisvárd, Varannó és Tokaj lettek. Vagyis a korábbi felső-magyarországi harmincadokat teljesen ide rendelték, sőt, az 1567-ben kelt utasítás értelmében az egész felső-magyarországi harmincadügyet is ez az intézmény irányította. A Szepesi Kamara feladata az uralkodó utasítása értelmében nemcsak a jövedelmek adminisztrációja, hanem az ország rész hadi ügyeire is gondot kellett fordítania. Ennek egyik következményeképpen a felső-magyarországi főkapitány által vásárolt hadianyagok, szövetek stb. árát a Szepesi Kamaránál kellett kiegyenlíteni.

A kamarai igazgatás talán legfontosabb részét a vámrendszer képezte, és az uralkodó nemcsak a harmincadszervezetet, hanem magát a vámeljárás menetét is újraszabályozta.¹²

Az egyes áruk értékét szabályzatokban rögzítették, ez volt az ún. vámérték, ez után szabták ki a szintén rögzített vámot. A vámérték meghatározása volt a kereskedelem-ből nyerhető jövedelmek szabályozásának leghatékonyabb módja. A vámérték ugyanis eltérhetett, s gyakran el is tért a piaci értéktől, ahogyan ezt a marhakereskedelemben is megfigyelhetjük. Például 1542-ben az ökör vámértéke 10 forint volt, piaci értéke pedig ennek fele, 5 forint.¹³

Az újjászervezett adminisztrációnak óriási problémát jelentett, hogy a kereskedelmi forgalom egy ellenséges hatalom területén haladt át, a kereskedők a Habsburgokkal hadiállapotban álló Oszmán Birodalom alattvalói voltak. Mivel az onnan származó élelmiszerekre, továbbá a Német Birodalom déli része és Észak-Itália felé haladó közvetítő kereskedelem hasznára is igényt tartottak Bécsben, csupán a forgalom hátrányainak minimalizálására törekedtek, elsősorban arra, hogy fegyverek és más, annak használható eszközök ne kerüljenek ellenséges területre. I. Ferdinánd király 1544. szeptember 28-án kibocsátott rendeletében leszögezte, hogy felségterületéről „bármilyen hadiszerszám, páncél, sisak, dárda, puska, kés, vasszerszám, továbbá bármifajta fém és élelmiszer meg bármilyen dolog, ami az ellenségnek hasznos és szükséges”¹⁴ kivitele a legszigorúbb tiltás alá esik. Ez a rendelet oly tágan szabta meg a fegyverek és az ellenség számára hasznos áruk fogalmát, hogy annak következetes betartatása a kereskedelem megszűnését vonhatta volna maga után. Ám mivel az áruforgalom fenntartása nemcsak Ausztria húsellátásának biztosítása, hanem az iparcikkek importja érdekében is szükségesnek mutatkozott, az intézkedés a következő évtizedekben nem ment át a gyakorlatba. Egyedi engedélyeket – nem is keveset – továbbra is kiadtak, és az ügyes kereskedők, bejáratott korábbi kapcsolataik felhasználásával, rövid idő alatt megteremtették azokat a formákat, amelyek közt továbbra is megfelelő módon dolgozhattak. E formák közül a budai polgárjog elismertetése volt az egyik, amely megfelelt az új helyzetnek és lehetővé tette élőállat, bor és más mezőgazdasági cikkek ausztriai exportját, illetve biztosította a Bécsből Magyarországra irányuló iparcikkek, például kések, szögek, sarlók importjának folyamatosságát.

A másik probléma, amelynek megoldására szintén sort kellett keríteni, a vásárok helyének kijelölése és a magyar kereskedők mozgásának szabályozása volt. Ennek előzményei még a Mohács előtti időszakra nyúlnak vissza, ugyanis a bécsi kereskedők még a török hódítás előtt igyekeztek korlátozni a magyar (és más idegenek) jelenlétét városukban. 1515-ben császári rendelet írta elő, hogy az idegen kereskedők nem rendezhetnek be Bécsben önálló háztartást (khein aigen kuchen halten), csupán polgárházaknál és vendéglőkben tarthatnak szállást.

Az 1515. évi rendelkezés érvényben volt 1544-ben is, amikor az újraszabályozás napirendre került. A körülmények ekkorra alaposan megváltoztak, hiszen Buda török kézre kerülésével teljesen új helyzet állt elő, s az abból után bekövetkező változásokhoz a társadalom minden rétegének, így a kereskedőknek is alkalmazkodni kellett. El kellett fogadni azt a tényt, hogy a korábbi magyar királyság területének egy jelentős része – amely a kereskedelem szempontjából továbbra is elsőrendű fontosságú volt – egy ellenséges hatalom, az Oszmán Birodalom részévé vált. Az onnan jövőket ellenségnek tekintették, mindenkinben török kémet szimatoltak. A Bécsben élő magyarok nem érezhették magukat biztonságban. 1547-ben a polgármester elé idézték és összeírták őket,

azonkívül azt is megkérdezték, magyar sáfárjuk van-e? Bornemisza Gergely például, aki minderről beszámolt Nádasdy Tamásnak, ehhez azt a kommentárt fűzte, úgy látja, el akarják őket a városból távolítani, ő azonban ezt nem várja be s inkább önként távozik.

Az intézkedéseket a magyarországi kereskedők annyira sérelmesnek találták, hogy 1548. augusztus végén a váradi és debreceni kereskedők nevében Was Antal, Bakoczy Péter, Ember Tamás, Fejér Bálint tiltakoztak a szabályok fenntartása ellen. Bécs polgármestere és tanácsa azonban a tilalmak további érvényesítését javasolta. A válaszlépés nem maradt el, a magyar kereskedők rövidesen, 1550-ben ellentámadásba mentek át. A pozsonyi, nagyszombati és a soproni polgárok azt kérték ugyanis az uralkodótól, hogy árumegállító jogukat érvényesíthessék, amivel a bécsi kereskedőket kívánták városukba kényszeríteni. A bécsiek válasza erre az volt, hogy Buda árumegállító joga nem származtatható át más városokra. „Tudott dolog az, hogy a kereskedőáruk lerakata sehol más helyen nem volt, mint Budán és emberemlékezeten túl ezt tartották szokásban. Jogos lenne a magyarázat, ha Buda sajnos nem esett volna az ellenség kezébe. Oda ugyanis nem egyedül Ausztriából, hanem minden más helyről és szegletből, így Nürnbergből, Sziléziából, Lengyelországból, Csehországból, Morvaországból és máshonnan kereskedtek. Amiből kivehető, hogy a három szabad királyi városban sohasem volt lerakat.” írta véleményében a bécsi polgármester és a tanács.¹⁵ A magyar városok kérését a magyar királyi helytartó és tanácsa támogatta, azzal érvelve, hogy a pozsonyi, soproni és nagyszombati polgárok régi jogai nem sérthetik a bécsi kereskedőket, amint nem sérti a magyarországiakat sem az, hogy áruikat csak Bécsben adhatják el, és hogy boraikat Ausztrián át nem szállíthatják Csehországba. Azt kérte tehát a helytartó és tanácsa, hogy ne magyarazzák félre a kiváltságok megtartását. Az Alsó-ausztriai Kamara azonban a kérés elutasítását javasolta. A döntés ugyan nem ismeretes, de az árumegállító jog érvényesítéséről nincs információnk. Az uralkodó fenn akarta tartani székvárosa kereskedőinek vezető szerepét. Már idézett véleményünkben a bécsiek egyébként a hozzájuk érkező személyek ellenőrzését javasolták.¹⁶

A következő szigorítás 1556-ban lépett hatályba. Akkor ugyanis, bizonyára az éppen folyó török hadjárat miatt a hatóságok kitiltották Ausztria területéről a „rác” és a „török” marhakereskedőket. Mindkét idézőjelbe tett szó némi magyarázatot kíván. A feszült helyzetben mindkét náció tagjai gyanúba keveredtek. Az általánosítás természetesen ebben az esetben is helytelen, még akkor is, ha tudjuk, hogy néhány esetben a gyanú nem volt alaptalan. A rácok között valóban voltak, akik kémtevékenységet folytattak, (igaz, mindkét részre), azonban nemcsak ezért keveredtek gyanúba, hanem mert városaik, például a hódoltságban fekvő Ráckevei kereskedői közvetítők nélküli, közvetlen kapcsolatot tartottak fenn bécsi kereskedőkkel. A „török” kifejezés pedig nyilvánvalóan a hódoltságban lakó, nem pedig a török nemzetiségű, vagy a hódoltságból jövő személyeket jelentette, hiszen az utóbbiak között lehettek a Magyar Királyságban lakók is. Így tehát a szigorítás után a kereskedelem lebonyolítása a Magyar Királyság kereskedőinek volt fenntartva. Természetesen azt nem lehetett ellenőrizni, hogy a kereskedő az Oszmán Birodalom alattvalója-e, vagy a Magyar Királyság egy olyan lakója, aki csupán üzleti ügyeit intézve tartózkodik a török megszállás alatti területen. A hadiállapot körülményei között a kémektől rettegő bécsi hatóságok – a gyanakvás mindent elöntő,

fokozódó légkörében – egyre inkább össze is mosták a kettőt, s a Magyar Királyságból érkezettekkel is úgy bántak, mint a „törökökkel”. Érzékletes példával szolgál erre két nagyszombati kereskedő, Ferenczy Mátyás és Szabó Lőrinc esete, akik 1556 március elején érkeztek Bécsbe. A velük történetéről ők maguk számoltak be városuk bírójának írott levelükben, amelyet páratlan értéke miatt teljes terjedelemben közlök.

1556. március 3. Bécs. Ferenczy Mátyás és Szabó Lőrinc – Nagyszombat város bírójának.

[Címzése:] Adassek Az my Nemes es Thýztelendö Urunknak es Býrannknak Lessenprandt Sebesstýennek Nagý Zombatý býranknak

[A levél külzetén későbbi kéztől:]

1556. 3a MartiiMathiae Ferenczy et Laurentii Szabó

Kezenetewnket es hýwsegös zolgalatunkat Iryuk Mýnttýztelendö Nemes Uraynknak, Towaba ezt Irywk tý kegýelmetöknek, hogý itt bechbe az polgar Mestör Eleýbe wýwenek bennewnk, es az polgar mestör meg kerdöze honnan walokwagýnk, mýs meg mondek hogý zombatiak wagýnktowaba aztýs elö kerr hogý wagýon waros lewele Nalunkaztýs meg mutatok neký, Mýnd erreis Mýnket zabadonnem hagýa hogý Jarýunk, hanem kezest kellett Magunkertbechý embört keresnewnk, wegrev masod napon egý azkezeset be wýwök es sok Jambor elött mýnd az kezestes mýnd mýnket Nagý rutt bezedökel Illette, az kezeskedig gruber miclos, es ezt te Kegýellmetöknek tuttaraadom ezt egýnehanzor monda hogý ollýan arulok wagýwnk mýntt az kýk budan laknak, azert egýet sem hagýaz Zombatiakba zabadon Jarný mýnt az raczoknak,azerttý kegýelmetök lassa ha illýen newet kellýön wýselewwnk, mert ezt zömelý walogatas nekwl motta sok Jambor elött, meeg egýebekýs intnek wala hogý ez dolgottel ne Zenwedýwk, azert lassa tý kegýelmetök, mertmost mý raýtunk lött ez vtannis walaký ide fel Iwkezes nekwl be nem bochatýak meg hýdýe kegýelmetökIsten tarcha meg tý kegýelmetöket,

Adatott bechbe Marti3 napýan 1556

Ferenchý Mathias

Zabo Lörýncz¹⁷

A bécsi polgármester, Hans Übermann, mint olvashattuk, két súlyos sértést vágott a nagyszombatiak fejéhez. Azzal a szidalommal illette őket, hogy olyan árulók, mint akik Budán laknak. Vajon mire gondolhatott Übermann? Talán az ő szemében mindenki, aki nem menekült el a török megszállás elől Budáról, az automatikusan árulónak számított? Az, hogy úgy bánik a magyar kereskedőkkel, mint a rácokkal, akiket kitiltottak Ausztriából, szintén igen rosszul érintette őket, hiszen Nagyszombatból megfelelő igazoló iratokkal ellátva indultak el. Levelükből kiderül, hogy nem a török hódoltságból érkeztek, tehát nem lehetett összetéveszteni őket a török fennhatóság alatti területen élőkkel, így nem is lehetett volna velük szemben érvényesíteni az onnan beutazóknál alkalmazott rendszabályokat, amelyeket mégis kiterjesztettek rájuk.

A legnehezebb kérdés azonban az, miért éppen Nagyszombat két polgára váltotta ki ezt a súlyos indulatot? Ők ketten, személyükben aligha hordoztak valamilyen rosszat, egyszerű kisemberek voltak, Szabó háza Nagyszombat egyik szegénynek számító részében, a Posztó utca nyugati oldalán állott.¹⁸ De a város maga egésze sem lehetett

vörös posztó a (foglalkozására nézve posztókereskedő) bécsi polgármester szemében, hiszen Nagyszombat mindig a Habsburg-pártot követte. Vagy annyira előítéletes volt a bécsiek gondolkodása, hogy minden magyarban, még a nagyszombatiakban is a „budaiakat” látták, vagyis azokat, akiket felelősnek tartottak a budai németek 1529. évi lemészárlásáért? A tragikus esemény emlékezete elevenen élhetett ebben a közegben, hiszen számos pesti német polgár rokona élt Bécsben, akik annak hírére fenntartották. De azt gondolom, a hirtelen indulatkitörésnek ez csak egyik oka. Furcsa lélektani helyzetnek vagyunk tanúi. A magyar élelmiszerek (s itt a lábon hajtott szarvasmarha mellett a borra, a mézre, a gabonára is kell gondolni, hiszen ezekből is tekintélyes mennyiségű exporttal számolhatunk) pótolhatatlanok, a Habsburg-birodalom városainak fogyasztásában, hiszen nemcsak Bécs, de a délnémet városok, így Nürnberg, Augsburg, Ulm, továbbá Köln, Prága, ellátásához is nélkülözhetetlenek. Am a forgalom növekedésére a hadiállapot körülményei között került sor, s ilyen körülmények között, a folyamatosan elszenvedni kényszerült török hadisikerek sokkoló hatása alatt érthető, ha egyre mélyült a gyanakvás, a magyar kereskedők, a forgalom lebonyolítóirányában, akik egyre inkább a török megszállta területen voltak kénytelenek tevékenykedni. Nagy volt a félelem attól, hogy az élelmiszer nem érkezik meg a fogyasztókhoz, de ugyanakkor erősen tartottak a forgalmat lebonyolító kereskedőktől is. A Bécsbe eljuttatott élelmiszereket a városfalak védelmében álló polgárházak asztalánál jóízűen elfogyasztották, de az árut a fogyasztókhoz eljuttató kereskedőknek csak falakon kívül jelöltek ki tartózkodási helyet. Az 1556. évi beutazási tilalmat egyébként 1561-ben meg is erősítették.

A helyzet ellentmondásosságát növelte, hogy a bécsi és a környékbeli mészárosok külön engedély alapján, legmesszebb Győrig, a hódoltság határáig mehettek az alföldi tőzsérek elé. A németek és más külföldi marhavásárlók viszont csak a bécsi, illetve magyarországi kereskedők közvetítésével köthettek üzletet a hódoltságiakkal. Ez a szabályozás számukra kétségkívül komoly hátrányt – áremelkedést – jelentett. Érthető tehát, hogy panaszaiikkal újra és újra megkísérelték a tilalom feloldását elérni. Így 1569-ben a magyaróvári, pozsonyi, győri, kőszegi tőzsérek elővásárlásait (azaz az állatoknak a hódoltsági területen történő felvásárlását) tették szóvá és az árcsökkenés reményével kérték a hódoltságiak beutazási tilalmának feloldását. Mondván a kémek úgyszemint közüjük, hanem az idegenek közül kerülnek ki.

1570. július 12-én Károly főherceg az uralkodótól kapott felhatalmazás alapján végül is engedélyt adott a debreceni, váradi és más „alsó-magyarországi” (ez adott esetben a déli területet jelentette) marhakereskedők ausztriai beutazására. Az intézkedés azonban rövid életű, átmeneti állapotot rögzített, mert az ausztriai zaklatások, a növekvő költségek, és a dél-dunántúli kereskedelmi útvonalak elzáródásának hatására (amit az olasz kereskedők társaságának győri áttelepülése követett) a megszállt területről érkező tőzsérek maguk is a Magyar Királyság hetipiacaiban és vásárain kívántak túladni árujukon. Az 1570-es évtizedben Magyaróvár és Győr, illetve a Nagyszombattól keletre fekvő Vág-menti mezővárosok – Galgóc, Nyárhíd, Komjáti, Sempte, Sellye, Galánta – lettek az állatkereskedelem meghatározó színhelyei.

Az állatkereskedelem ezzel helyileg és részben személyileg külön vált a kereskedés többi ágától és saját szabályai szerint lánckereskedelemként folytatódott. A hódoltságból, a Partiumból, Erdélyből érkező állatokat – függetlenül attól, hogy nagy vagy kiske-

reskedők hajtották fel – többnyire az ausztriai közlekedésben nem gátolt nagyszombati, győri, magyaróvári, kisebb számban pozsonyi és somorjai polgárok, környékbeli (főként határmenti) falvak parasztjai, később végvári katonák is, vették át és vitték tovább nyugat felé.

Ha a marhakereskedelemtől technikailag különváltan is, de változatlanul aktuális probléma maradt a központi kormányhatóságok számára a hódoltságok és erdélyiek bécsi bevásárló kereskedése, ami zavartalanul folytatódott, noha a kémkedés és még inkább a fegyverek, illetve más hadicikknek számító anyagok csempészésének veszélye változatlanul fennállt. Nem vezetett, mert nem is vezethetett eredményre a magyar országgyűlés által 1563-ban elfogadott törvénycikk a hadicikkkel és rézzel történő kereskedés betiltásáról.

Az 1564 június elsejei dátummal kiadott uralkodói rendeletnek és az Udvari Kamara ehhez kapcsolódó parancslevelének sem volt sok fogantója. Pedig a rendelet az előzőekhez képest további szigorításokat vezetett be. A hadfelszerelésen kívül például a kaszák és sarlók kivitelét is az Alsó-ausztriai Kamara egyedi engedélyéhez kötötte, mert azokból megállapítása szerint a törökök szabályát kovácsolnak. A jobb ellenőrzés érdekében előírta, hogy minden kereskedőt a vámokon felmutatandó kísérelővel („offen schein”) kell ellátni, amely a kereskedő nevét, nemzetiségét, vagyoni állapotát, az áru eredetét és úti célját egyformán tartalmazza. A gyanús és kísérelővel nélkül utazó személyek kivétel nélkül feltartóztatandók, áruik tilalom alá helyezendők. Ha a vámosok valamely csomagot gyanúsnak találnak, azt (a bécsi vámon történt megpecsételéstől függetlenül) felbontathatják és el is kobozhatják.¹⁹

A virágzó fegyvercsempészetet ez a rendelet sem tudta visszafogni, miként több fegyvercsempészesi botrány kirobbanása után az 1572. április 29-én hozott királyi rendelet sem, pedig az további szigorításokat tartalmazott. Megtiltották, hogy az ausztriai kereskedők fegyvereket adjanak el Magyarországra s különösen Pozsony és Nagyszombat lakosainak. Őket, mint vámentességgel bíró polgárokat a vámokon fokozott figyelemmel kellett kísérni. Bécs város polgármestere felelősséggel tartozott egyfelől azért, hogy az ellenőrzés kijátszásával a tiltott árukat nehogy a külvárosi kertekben tárolják s onnan szállítsák tovább, másfelől pedig annak biztosításáért, hogy a városba beérkező minden fegyvert, páncélt rendszeresen jegyzékbe foglaljanak és ezeket negyedévente az alsó-ausztriai Kamarának átadják. Az intézkedés különösen hangsúlyozottan terjedt ki az előkelő, nemesi személyekre, de még az egyháziakra is. A végvári főtisztek az 1563. évi 67. tc. alapján arra nézve kaptak szigorú parancsot, hogy minden módon akadályozzák meg a katonáknak a törökökkel folytatott fegyverüzleteit. A fegyvercsempészet így a következő években óriási méretekben folyt tovább, és a magyarországi kereskedők mozgásának korlátozását célzó rendelkezések is legfeljebb csak megnehezítették, de meg nem akadályozták. A kamarai levelezés tele van csempészesi ügyekkel, pedig bizonyára csak töredékük lepleződött le.²⁰

A Buda ostromakor a nagypolitikában fontos szerepet játszó vezető polgárok további sorsa szorosan összekapcsolódott az új hatalommal. Mint láttuk, a Magyarországon berendezkedő Habsburg-adminisztráció komoly részt vállalt a gazdasági élet megszervezéséből, és természetesnek tűnik, hogy a hatalom gyakorlóival mindenki igyekezett minél bensőségesebb összeköttetésbe kerülni. Ehhez jó alapot adott az a tény, hogy a magyar kereskedők valóban életüket, egzisztenciájukat kockáztatták a kereszténység védelmében a Habsburg-seregek Buda alatti sikeréért. I. Ferdinánd király és környezete nem is felejtette el ezeket a szolgálatokat, és elhatározta a budai „árulás” minden résztvevőjének (és családjuk tagjainak) hathatós támogatását. „Budai árulás” alatt azt a cselekvéssort értették, amelynek keretében a Szapolyai János király halála után özvegyé lett Izabella özvegy királyné megkísérelte beengedni Wilhelm von Roggendorff Habsburg-párti hadvezér katonáit.²¹

A támogatás mértéke különböző volt, függött természetesen az elszenvedett károk nagyságától, de kétségtelenül attól is, hogy az érintett kereskedőnek milyen udvari kapcsolatok sikerült kiépítenie, sőt még attól is, milyen elszántan küzdött veszteségei megtérítéséért.²² Az uralkodónak szinte hetekkel Buda veszte után lehetősége is nyílt kimutatni jóindulatát, s amikor a budai árulatás szereplői Pálcán Péter, Bornemisza Tamás, Bornemisza Gergely, Drayling Tamás, Bácsy Ferenc, Bácsy Benedek, Korszolyás Péter hozzá fordultak segítségért, nem is csatlakoztak.²³ Ők egy különleges csoportot képviseltek a menekültek tömegében. Mindannyian ismert kereskedők, így a támogatás nemcsak konkrét pénzüsszegeket jelenthetett, hanem különféle jogokat, adminisztratív kedvezményeket a kereskedelmi tevékenységben. Sőt, mivel kapcsolatrendszerük hatékonyabban működött, könnyebben szót értettek a Habsburg-gazdaságpolitikát irányító intézményekkel, a Magyar és az Udvari Kamarával, ahonnan nemcsak kölcsönöket, kedvezményeket, hanem megrendeléseket is képesek voltak szerezni. Ám ezekkel az előnyökkel, a különféle támogatásokkal az egyes személyek igencsak eltérő módon éltek. Aki elég erővel és szerencsével bírt az újrakezdéshez, az komoly zökkenők nélkül lendítette tovább üzletét menekülése után is, de olyanok is bőven akadtak, akik nem voltak képesek folytatni vállalkozásaikat. Úgy tűnik, a budai menekült kereskedők mintáján szinte az egész ország gazdasági életének mozgása, nagy átalakulása hűen nyomonkövethető és megismerhető.

A budáról nagyszombatba került kereskedő-polgárok szerepe a város életében döntő fontosságú volt. A városok élete is sajátos jellegzetességeket mutat, és mint volt róla szó Nagyszombat fellendülésében kétségkívül volt szerepe a Budáról odamenekült jólképzett, jó kapcsolatokkal rendelkező kereskedőknek, az egyén és a város boldogulása összefonódott. Mint ismeretes Buda fejlődése évszázadokra megtorpant hiszen 1541-től lakosságának legnagyobb részét elvesztette. Ám a Budáról elmenekültek legértékesebb, azaz legnagyobb tőkével és jelentősen kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező része azonban régóta ápolt összeköttetések színhelyén, Nagyszombatban folytatta tevékenységét.

1. *Šimončič – Watzka, 1989.*
2. *Botta 1991, 497 [1] 298–299.*
3. *Bessenyei 2007.*
4. *Gecsényi 1995, 769–790.*
5. OL, Ben res 15723. sz. 15. c. 34. p.
6. *Janaček 1955, 171.*
7. *Kazimír 1980, 217.*
8. A Telegdyre vonatkozó legfontosabb feldolgozások: *Both 1899; Fényi 1939; Klaniczay 1961, 364–366; Bessenyei 2006, 46–54; Szakály 1995, 486, passim.*
9. „A harminczadok régi helyei pedig a következők: Árva, a mely főharminczadhely, Trencsén szintén főharminczadhely; Szakolcza, Léva, Bélus, (Bellus) Besztercze, Solna, Újhely, Nagyszombat, Verbó, a melyek ennek fiókhelyei.
- 1.§. Pozsony: főharminczadhely; Oroszvár, Jarendorff, Nezsider, Zaránd, Malaczka, Sasvár, Gajár, Stomffa, Szenicze: annak fiókjai.
- 2.§. Sopron, főharminczadhely; Ruszt, Keresztur, Szent-Márton, annak fiókjai.
- 3.§. Kassa, főharminczadhely; Lőcse, Bártfa, Kézsmárk, Lublyó, Sztropkó, Homonna, ennek fiókhelyei.
- 4.§. Továbbá Szlavóniában: Zágráb, Nedelce, (Nedelice, Nedölce) Varasd, Muraszombat, főharminczadhelyek.
- 5.§. Szombathely Kőszeg helyett, Pinkvafölde, Radafalva, Hidegkutt, Ráczkánizsa, Vincze, Krapina, Stubicza, Stanisznyák, Toroczka, Koszthánycza, annak fiókjai.
- 6.§. Nándorfejevár, főharminczadhely; Kelpen, (Kölpény) Sabác, Archi, (Árki) Barics, Szent-Demeter, Rácsa, Pothos, Apajocz, Ujvár, annak fiókjai.
- 7.§. Temesvár, főharminczadhely; Karánsebes a fiókhelye.” Az 1498. évi 34. törvénycikk. In: CJH. 10. *Gecsényi 1993, 279–295.*
11. *Hatvani 1858, 195, 163.*
12. *Bessenyei 2007.*
13. *Gecsényi 1993b, 280–281.*
14. *Gecsényi, 1995, 767.*
15. *Kubinyi 1973, 220, 229.*
16. *U.o.*
17. Az irat őrzési helye: MOL NKA számozatlan.
18. *Bott'ánková 1980, 61–147, 134.*
19. ÖStA NÖKA RN 46. 1566 Apr.; *Gecsényi 1995, 770–771.*
20. MOL Litterae ad cameram exaratae. passim.
21. Memoria rerum 1981. 54–59, 158. j, proditio; *Bessenyei 2001, Bessenyei 2007.*
22. *Ember 1990, 63–143.*
23. *Bessenyei 2001.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády Ignác:* Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Budapest, 1888.
- Bessenyei József:* Budai menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. Tomus III. Fasciculus 2. Miskolc, 1999. 77–85.
- Bessenyei 2001=Bessenyei József:* Ami a budai tanács „árulása” után következett. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XXIX. k. Szerk.: *F. Dózsa Katalin, Szvoboda Dománzky Gabriella.* Budapest, 2001. 23–37.
- Bessenyei József:* Magyar kereskedők Bécsben a 16. század közepén. Adalékok a Mohács utáni kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. MTA Történettudományi Intézete. 2007. 795–805.
- Bessenyei József:* Szapolyai János. In: Ferenczi László köszöntése 65. születésnapja alkalmából. Szerk.:

- Fried István, Kabdebó Lóránt.* Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Szegedi Tudományegyetem BTK, 2003. 15–25.
- Bessenyei 2004=Bessenyei József:* Adatok Pálczán Péter budai bíró életéhez. In: Quasi liber et pictura. Kubinyi Emlékkönyv. Budapest, ELTE Régészettudományi Intézet, 2004. 69–74.
- Bessenyei 2007=Bessenyei József:* Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolc–Budapest, 2007, 157.
- Bessenyei 2008=Bessenyei József:* Baráti Fábián nagyszombati kereskedő kapcsolatrendszere. In: URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv III. Főszerk.: Á. Varga László. Budapest Főváros Levéltára. 2008, 293–313.
- Both 1899=Both Ferenc:* Telegdi Miklós élete és művei. Szeged, 1899.
- Bott'ánková 1980=Bott'ánková, Mária:* K topografii mesta Trnavy v 16. storočí. In: Trnava, okres a mesto. Štúdie. Zostavil *Jozef Šimončič.* Bratislava, Obzor, 1980, 61–147, 134.
- Botta 1991=Botta István:* Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575). Budapest. 1991. 497 [1] 298–299.
- Buza János:* A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk.: Honvári János, Budapest, 1998.
- CJH= Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. Szerk. Márkus Dezső és mások. Budapest. I. k. 1000–1526. évi törvénycikk. Budapest. 1899.
- Ember 1946=Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946.
- Ember 1990=Ember Győző:* A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. Levéltári Közlemények, 1990, 61. évf. 1–2. sz. 63–143. Forrásközlés.
- Fényi 1939=Fényi András:* Telegdi Miklós (1535–1586). Budapest, 1939
- Gárdonyi 1934=Gárdonyi Albert:* Buda középkori levéltáráról, in Levéltári Közlemények, 12. (1934), 1–4. Kisebb Közlemények, 159–168.
- Gecsényi 1993=Gecsényi Lajos:* Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. *Történelmi Szemle XXXV* (1993) 3–4. sz. 279–295.
- Gecsényi 1993b=Gecsényi Lajos.* Ungarische Städte im Vorfeld der Türkenabwehr Österreichs. Zur Problematik der ungarischen Städteentwicklung. In: Archiv und Forschung. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 59–77.
- Gecsényi 1995=Gecsényi Lajos:* Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez). Századok 1995, 129. évf. 4. szám, 769–790.
- Hatvani 1858=Hatvani (Horváth) Mihály:* Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi levéltárból. II. k. 1538–1553. Pest, 1858.
- Janaček 1955=Janaček, Josef:* Dejiny obchodu v predbelohorské Praze. Vied, 1955.
- Kazimír 1980=Kazimír, Štefan:* Obchod Trnavy v 16. storočí. In: Trnava, okres a mesto. Štúdie. Zostavil *Jozef Šimončič.* Bratislava, 1980, 217.
- Klaniczay Tibor:* Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Budapest, 1961. 364–366.
- Kubinyi 2009=Kubinyi András:* Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Budapest, 2009, Budapest Főváros Levéltára. 1–447, 457–870, LXXVII, CD-mell.
- Makkai László:* Magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Budapest, 1963.
- Memoria rerum 1981=Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. Magyar Századok, 6. Budapest, 2000.
- Šimončič – Watzka 1989=Šimončič, Jozef – Watzka, Jozef:* Dejiny Trnavy. Szerk.: – –. Bratislava, 1989, Obzor.
- Szakály Ferenc:* Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)

JÓZSEF BESSENYEI

*NETWORK OF CONTACTS BETWEEN THE CENTRE OF THE HUNGARIAN KINGDOM - BUDA -
AND NAGYSZOMBAT IN THE POST-MOHÁCS DECADES*

ABSTRACT

After 1526 the network of the Hungarian capitals' relations changed. After the loss to the Turks of Nándorfehérvár (1521), the key to the country, the safety of trade in Southern Hungary could not be guaranteed by the Habsburg forces concentrating more and more on the defense of Vienna. The number of Ottoman raids and plundering incursions increased, so trade traffic shifted to the region north of the Danube, the only effective defensive line. A contributory factor was the "saturation" of the new capital, Pozsony: there was no possibility to build new houses, the magistrate put administrative obstacles to those who wanted to move in. Within the walls of Nagyszombat, however, there were still vacant plots available. After 1541 the town became a significant economic centre of the country.

With 79 consignments, its merchants were the fourth largest of the kingdom after Vienna, Pozsony and Székesfehérvár in 1542. They all but monopolized trade with the Moravian and Bohemian towns and carried on vivid trade with Vienna. As early as in 1547 the guild of merchants acquired new privileges, with the old ones also put down in a charter. The economy of the town underwent explosive development. (This is symbolized by the completion of the still extant Town Tower completed in 1574 at the considerable expense of 4690 florins). The upswing was largely contributed to by the presence of refugees. The first wave from the capital arrived in Nagyszombat after 1541, the influx being continuous, many dwellers of Buda and Pest coming (some of them along a roundabout way, through Várad, Debrecen, Gyula).

„SINCERUS ERGA ANTENATOS NOSTROS AMOR”¹

TEMETKEZÉS ÉS TEMETŐK A 18. SZÁZADI BUDÁN

Buda 1686-os visszafoglalását követően az újonnan kereszténnyé vált város új lakóinak temetkezéséről is gondoskodni kellett. A temetkezés kezdetben hagyományosan a templomok körzetében zajlott: vagy a templom körüli kis földben, vagy kriptában helyezték végső nyugalomra Buda új lakóit.² Emellett már a 17. század végén önálló temetőt létesítettek a város szélén, a Vízivárosban, ahova nem csak a Vízivárosból, hanem Buda egész területéről temették az elhunytakat.

A Helytartótanács az 1740-es évektől kezdve többször is részletesen szabályozta a halottak eltemetésének feltételeit, azon megfontolásból, hogy azok nem megfelelő módon történő elhantolása egészségügyi szempontból veszélyes, különösen járványok idején, így 1743-ban, 1747-ben, 1769-ben, illetve 1770-ben és 1775-ben. 1743-ban rendelték el a halottak kellő mélységbe történő temetését, 1747. április 27-én pedig átfogó szabályozást adtak ki, ahol kimondták, hogy a halottat ne tegyék közszemlére, és a lakóházban ne tartsanak gyászszertartást a halott jelenlétében.³ A Helytartótanács 1769. február 13-án a *politica medica*⁴ szempontjai alapján elrendelte, hogy a halottakat kellő mélységbe temessék el (1743-tól többször adtak ki erről szóló szabályzatot), a temetőket pedig kerítsék körbe, megakadályozandó a kóbor állatok betévedését. 1770. december 13-án kelt rendeletében megtiltotta, hogy már bezárt pestistemetőket újra használatba vegyenek vagy átadjanak a görögkeletieknek.⁵

1775-ben a Helytartótanács utasítására Buda városa elrendelte, hogy az elhunyt

1. Buda városa a Helytartótanácsnak (1775. június 26.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

2. A 18. század első harmada temetkezési szokásainak részletes leírását lásd *Géra 2014*, 196–202. A végső búcsúvételben, s az elhunyt méltó eltemetésében a II. József előtti időben nagy szerepet játszottak a különböző testvériségek, így például a Nagyboldogasszony-templomban működő Szentháromság-, valamint az 1689-ben alapított Passió és Agónia Testvériség (1783-ban még megvoltak, PL Can. vis. Lib. 163. pag. 20.), a kapucinusok Felolvasó Testvérisége a Vízivárosban (BFL IV.1002.y I.1191. (1757), *Géra 2014*, 202.), a vízivárosi ferencesek testvérisége (BFL IV.1002.y I.287., 1757), a vízivárosi Halálfélelem Testvériség (*Todt Angst Bruderschaft*, BFL IV.1002.y I.3023., 1760), a vízivárosi Szeplőtelen Fogantatás Testvériség (BFL IV.1002.y I.2856, 1780), az országúti ágostonosok testvérisége (*Erzbruderschaft Maria von Trost*, BFL IV.1002.y I.323., 1739), vagy az újlakiak Krisztus Teste Testvérisége (*Confraternitas Corporis Christi*, az 1783-as egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1749-ben alakult, PL Can. vis. Lib. 168a pag. 35.) és Oltáriszentség Testvérisége (*Heil. Sacrament*, BFL IV.1002.y I.3023., 1760).

3. *Linzbauer II.* 337. (226–228. p.), MOE IV. 333. (130. p.), 354. (136. p.)

4. A mai közegészségügy (és törvényszéki orvostan) elődje a *politia medica*, az intézkedéseket ezen komplex rendszerének megfelelően hozták meg.

5. *Linzbauer II.* 649. (574–575. p.)

temetése előtt két napot várjanak annak esetleges tetszhalála miatt, azután viszont minél előbb helyezték végső nyugalomba azt, sírját pedig zárják le.⁶ A holttestet a halottasházból ne a templomba, hanem közvetlen a temetőbe vigyék, s hat láb mélyen hantolják el. A plébánosoknak és a Rácváros görögkeleti bírójának megtiltották, hogy a holttesteket a temetés alkalmából „fedetlenül közterekre cipeljék” (azaz nyílt koporsóban temessenek, ahogy ez náluk szokásban volt; ez a kérdés tehát leginkább a Tabánt érintette). Igyekeztek a részletesen meg nem nevezett „fölsleges” – vagy inkább annak mondott – szokásokat (mint például a halotti tor) megakadályozni.⁷ A Helytartótanács rendelkezésében szerepelt továbbá, hogy a temetési szertartást közvetlenül a sír mellett végezzék, és csupán a legszükségesebb dolgokra költsenek a temettetők (csak a plébánosnak, az iskolamesternek és a harangozónak fizessenek, de harangozni is csak annyit harangozzanak, amennyi feltétlen szükséges). Ugyanakkor ismét elrendelték, hogy a település temetője lehetőleg lakott területen kívül essen, és gondosan legyen körbekerítve, nehogy a baromfiak és lábasjóságok oda betévedhessenek.⁸ 1777-ben a Helytartótanács az alábbiakkal egészítette ki ezt a szabályozást: a *kripták* falait tartsák megfelelő állapotban, az ott nyugvó holttestet tartós anyaggal falazzák be, s annak dátumát tartsák nyilván.⁹ A cellákat, rekeszeket folyamatosan töltsék fel, már meglévőt csak a befalazást követően harminc évvel nyissanak meg (5. §). Pestisjárvány idején még nevesebb személyeket sem lehet kriptába temetni (6. §). Azokat a kriptákat, amelynek falai omlásveszélyesek, s kinti bejárat kialakítását nem tudják megoldani az épület esetleges károsodása nélkül, azokat azonnal szüntessék meg (7. §). Amelyik kriptának ablaka van a templomra, vagy repedése, rése, azt azonnal falazzák be a „káros kigőzölgések” átkerülésének megakadályozására (8. §). Amennyiben a megszüntetendő kriptáknál feliratos, címeres kövek vannak, azokat át kell menteni (9. §). Meghatározták továbbá, hogy ha alapítványa volt a kriptának, azt más kegyes célra használják fel (10. §). A *temetők* esetében meghagyták, hogy ezentúl csak lakott területen kívül létesíthetnek újat (1. §), és ismét kimondták, hogy gondoskodni kell annak elkerítéséről (2. §), illetve, ha még nem költöztették volna megfelelő helyre, akkor tegyék meg (3. §). Meghatározták, hogy a holttesteket mélyen ássák el (4. §), és a korábbi gyakorlattal ellentétben ne össze-vissza ássák meg a sírgödröket, aszerint, hogy éppen ki hova akar temetkezni, hanem sorrendben, a családi kapcsolatoktól függetlenül (5. §). Új temető létesítésénél figyelembe kellett venni, hogy harminc éven belül nem

6. A halottkémlelést végül országosan 1788. március 26-án rendelték el. *Linzbauer* III./I. 1142. (443–459. p.), MOE IV. 656. (213. p.)

7. BFL IV.1002.e a. 1786. Nr. 414., 440. és 463. (Buda a Helytartótanácsnak, 1775. december 11.). A Helytartótanács 1777-ben ismét megtiltotta a görögkeletieknek a nyílt koporsós temetést. A rendeletek ilyen ismételt kiadása arra utal, hogy azokat nemigen tartották be (a szabályozás Újvidéken például kisebb-fajta zendülést váltott ki). 1783-ra ennek köszönhetően lazítottak annak szigorúságán, és csak a járványban elhunyt görögkeletiek koporsóját kellett már a halottasháznál lezárni és egyenesen a temetőbe vinni (a hullát pedig előtte oltott mésszel behinteni). 1787-ban ugyanakkor ismét megpróbálkoztak az eredeti, szigorúbb rendelkezés betartásával. *Linzbauer* II. 730. (708. p., 1777. március 3.), 744. (1778. március 30., 757. p.) és III. 373., MOE IV. 524. (182-183. p.) és 563. (196. p.), 630. (209. p.)

8. A Helytartótanács Budának (1775. július 17.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. 1788-ban ismétellen előírták a temetők lakott területen kívül történő létesítését. Ugyanez vonatkozott a kriptákra: ezeket lakott területtől távol, lehetőleg temetőben építsék meg. MOE IV. 650. (212. p.)

9. A kripták befalazása 1771-től volt kötelező (1771. november 14.). *Linzbauer* II. 669. (589–590. p.)

lehet a sírokat inhumálni, abban az esetben, ha a temető ennél rövidebb idő alatt megtelne, máshol kell új sírhelyeket létesíteni (6. §). A plébánosoknak nyilvántartást kellett vezetniük arról, hogy mikor és kit temettek el (7. §). Az új temető megnyitása után a régi, város területén belül elhelyezkedő temetőbe már temetkezettek (8. §). A település egyházi és világi előjáróinak számon kellett tartaniuk a temetők mennyiségét és minőségét (9. §). Végül, a zsidók esetében ügyelniük kellett arra, hogy temetéseiken nehogy egészségügyi szempontból káros, babonás vagy fanatikus dolgokat műveljenek (10. §). A *temetéssel* kapcsolatban ismét kimondták a 48 órás várakozási időt (kivéve, ha járványos betegségben hunyt el az illető, 1-2. §),¹⁰ valamint, hogy temetéskor közvetlenül a sírhelyhez menjen a menet, és ne a templomhoz (3. §). Kriptába temetésnél kikötötték, hogy a helységbe csak a temetést végzők mehetnek be (8. §), ugyanakkor szigorúan szabályozták, hogy ha az elhunytat máshol szeretne volna a család eltemetni, milyen feltételekkel szállíthatják át végső nyughelyére (7. §).¹¹

1771-ben a temetők és a kripták, valamint a temetkezés általános szabályozása mellett, szintén egészségügyi megfontolásból, Mária Terézia elrendelte a temetőkben halottaskamrák létrehozását a temetés idejéig biztonságban el nem helyezhető hullák számára, ez azonban Budán egészen a 19. század második feléig nem valósult meg.¹²

A rendeleteknek, valamint a korábbi temetők telítődésének köszönhetően a 18. század végére új temetőkörzetek alakultak ki a városban.

TEMETŐK

Az új temetők kialakításával párhuzamosan a török korban elhunytak temetkezési helyei eltűntek, felszámolódtak. Buda tanácsa 1707-ben intézkedett a Székesfehérvári-kapu előtti török temető felméréséről és telkeinek ideiglenes kiosztásáról.¹³ A Városmajor és a Naphegy között (nagyjából a mai Déli Pályaudvar területén) elhelyezkedő egykori török temetőt Buda visszafoglalása után a hadsereg vette birtokába, s azt 1797-ig használta. Eredetileg az 1686-os ostrom alatt elesett katonákat, majd a helyőrség tagjait temették ide.¹⁴ A katonai temetőben¹⁵ 1756-tól a Szent Kereszt tiszteletére emelt temetőkápolna

10. Először 1756-ban (egész pontosan 1756. február 9-én) rendelték el a meghatározott idő utáni temetést, egy 1759. január 2-án kelt rendeletben 36 órában határozták meg a kritikus időt. 1756-ban még azt a kitéltelt fűzték hozzá a rendelkezéshez, hogy a megadott időt még járványos beteg esetében is ki kell várni. Később ezt úgy módosították, hogy a járványos betegeket szükség esetén orvosi bizonyítvány kiállítása után a megadott idő előtt is el lehet hantolni: ezt mondta ki többek között az 1770-es Generale Normativum, valamint több rendelet (1777. augusztus 22., 1777. szeptember 21., 1786. március 20., 1786. április 11., 1787. április 10., 1790. január 15., 1791. március 12., 1795. december 18., 1796. április 5.). A rendelkezés többszöri megismétlése, a görögkeletiek temetkezési szokásaival kapcsolatos intézkedésekhez hasonlóan, azt jelezte, hogy problémás volt azok betartatása. *Linzbauer* III./I. 1266. (591. p.), MOE IV. 669. (214. p.), *Horányi* 2003, 55.

11. A Helytartótanács Budának (1777. szeptember 21.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 477.

12. Az első ismert említése 1852-ből való. *Horányi* 2003, 55–56.

13. BFL IV.1002.a VI. kötet 477. p. (1707. május 13.), lásd *Géra* 2009, 1299. Jk., *Rupp* 1868, 196.

14. *Gál* 1972, 182., *Nagy* 1975, 45.

15. Gál Éva azt írja, a temető délnyugati csücskében állt a kápolna, a Miller Epitoméjéhez készült térképmellékleten inkább annak északi oldalánál szerepel. *Gál* 1972, 182., *Miller* 1760, 108.

állt, 1761-ben ugyanitt feszületet is említenek. A kápolnát Szentilonay József tábornok segítségével létesítették, aki 1750-ben kezdeményezte a kápolna alapkövének letételét.¹⁶ Az épületet Eva Theresia von Frümwagnerin (született Geitter), egy Budán állomásozó hadnagy, Franz von Frümwagner özvegye¹⁷ 150 forintos adományából tartották fenn, noha az akkori plébános, Andreas Kövér a 150 forintos, évi 6 %-os kamattal rendelkező tőkét kezdetben kevésnek tartotta, így az összeget végül a hadsereg pótolta ki természetbeni juttatásokkal (borral, viaszgyertyával stb.).¹⁸ A kápolnába az özvegy Szent Alajostól szeretett volna ereklyét szerezni, de terve meghiúsult annak ritka volta miatt.¹⁹ Az alapító, Franz von Frümwagner (Frimbwagner) özvegye 1759-es végrendeletében további 600 forintot hagyott a temetőkápolna fenntartására, az összeg odaadásának feltételül mindössze azt szabta, hogy minden pénteken mondjanak érte egy misét.²⁰ Későbbi források alapján egyértelmű, hogy az épület nem jöhetett volna létre az özvegy többszöri, nagylelkű adományai nélkül: a kápolna az 1756-os alapkövetélt követő évben már fel is épült, mégpedig kőből. Toronnyal és haranggal is el lett látva, a jezsuiták rektora, mint plébános meg is áldotta azt. A kápolna felépítése az özvegynek kétezer forintjába került, de egy év múlva ismét adakoznia kellett az épület tetőzetének megóvására. 1758-ban a jezsuita rektor tudtával és beleegyezésével egy remetét hívott von Frümwagnerin, hogy gondoskodjon a kápolnáról, aki innentől kezdve a kápolnára és a temetőre is ügyelt. Őt krajcár napidíjat kapott, amit koldulással egészített ki.²¹ A Krisztinaváros kiépülésével a katonai temetőt a 18. század végén átköltöztették az új vízivárosi temetőbe.²² A régi katonai temető ekkor – egy későbbi kimutatás szerint – 3529 nöl-t tett ki, az új helyen a város 3603 nöl-nyi területet biztosított a katonaságnak.²³

16. BFL IV.1007.c Templomszámadások, 57. doboz, Katonai temetőkápolna, Szentilonay József levele a budai Nagyboldogasszony-templom plébánosához és a jezsuiták rektorához (Nagyszombat, 1750. május 5.)

17. Theresia de Frimwagen néven is szerepel Miller Eptomójában. Az özvegy a Várban élt a 26. sz. házban (Uri u. 24.). *Miller 1760*, 85.

18. Kövér becslése szerint az épület fenntartásához évi 200 forint szükséges (a kamatokkal együtt), a kápolnában tartandó misékhez szükséges bor és gabona beszerzéséhez még évi 100 forint tőkét tartott volna reálisnak. Fontosnak tartotta ugyanakkor leszögezni, hogy a kezdetektől fogva egyértelműen tisztázva legyen, a kápolna fenntartása a hadsereg felelőssége. Amennyiben a kápolna élére gondnokot neveztek volna ki, annak méltányos évi járandóságát mintegy 200 forintra becsülte. PL Can. vis. Lib. 166. (Krisztinaváros, Havas Boldogasszony plébániatemplom 1795) 1 és 17. p., Lib. 76. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom 1761) 6–8. p., Andreas Kövér plébános és jezsuita rektor levele a Haditanácsnak (másolat, 1756. július 25.), Buda város alparancsnoka a katonai temető kápolnájáról (1756. október 24.). BFL IV.1007.c Templomszámadások, 57. doboz, *Fehér 1933*, 62.

19. Ignatius Kampmüller a budai jezsuiták rektorának, Andreas Kövérnek (Bécs, 1756. október 2.) BFL IV.1007.c Templomszámadások, 57. doboz

20. Eva Theresia von Frümwagnerin végrendelete (1759. december 19., kihirdetve: 1759. december 23., kivonatát lásd: BFL IV.1007.c 57. doboz, Templomszámadások, katonai temetőkápolna; a teljes dokumentum: BFL IV.1002.y I.522)

21. Canonica visitatio kivonata, 1760. BFL IV.1007.c 57. doboz, Templomszámadások, katonai temetőkápolna és *Rupp, 1868*, 186.

22. *Gál 1972* 199–200., a temető felmérését lásd: BFL XV.16.a 204/1 (1838. március 22.)

23. A csere mindkét félnek nehézségeket okozott. A helyőrség elérte, hogy a régi katonai temető területét harminc évig ne építsék be, míg ugyanők 1809-ben azért panaszkodtak, hogy a tanács jelöljön ki nekik más területet a temetésre, mert amit adtak, annyira köves, hogy a sírásónak három napjába telik, mire egy gödörrel elkészül. BFL IV.1002.j 1808–1812 Nr. 863. (1809 – kimutatás és a Helyőrség levele, 1809. szeptember 19.). Egy 1823-as térképen a katonai temető 3490 nöl-nyi földön terült el, s hozzá kapcsoló-

A 18. század elején a Várban a Nagyboldogasszony-templom körül is volt egy temető, amit egy 1785-ös felmérés szerint 1710-ben hoztak létre, bár kétségkívül korábban is temettek ide elhunytakat.²⁴ A templom körüli temető 1761-ben, ahova ekkor már nem temetkeztek, mert betelt, sövényvel volt elkerítve, 1777-ben kerítés, valamint a szeminárium és a templom falai határolták.²⁵ 1783-ban már „régóta megszüntetettnek” nevezik, az 1777-es és 1785-ös felmérésekben területét igen picinyre, 32 nöl-re (8x4 öl) becsülték.²⁶ Az udvari és várplébánia körül nem volt saját temetőkerület.²⁷ Buda város főorvosainak 1775-ös jelentése szerint a várbeli ferencesek, a vízivárosi obszerváns ferencesek, a kapucinusok, valamint a Szent Anna plébániatemplomhoz tartozó temetők meglehetősen telítve voltak már. Ekkor javasolták, hogy az új halottakat a külvárosok (Újlak, Országút) viszonylag új temetőiben helyezték örök nyugalomra, lévén, azokat olyan helyeken létesítették, ahol a szél megfelelően át tudja járni a területet, s ezáltal egészségügyi szempontból nem jelent veszélyt. Javaslatuk összhangban állt a Helytartótanács azon rendelkezésével, mi szerint a temetőket lakott területen kívül kell létesíteni.²⁸

A Víziváros első, és a 18. század első felében Buda egészének legjelentősebb temetőjét a 17. század végén alapították a Horvátvárostól nyugatra. Még a városfalon belül terült el, így bővítése korlátozott volt. Már a kezdetektől fogva a város egészének temetőjeként funkcionált, s feltehetőleg egy törökkori temető helyén alakították ki.²⁹ Egy 1703-as rendelkezést követően sövényvel kerítették körbe, 1707-ben pedig temetőkápolnát építettek benne. A mai Szász Károly utca két oldalán, valamint a Kapás³⁰ utcánál és a Margit körút által határolt háromszögszerű telken terült el, a szél

dott az öngyilkosok számára fenntartott külön rész is (160 nöl). BFL IV.1002.j 1821–1825 Nr. 1322 (1823. november 9.), *Gál 1972*, 199–200.

24. Némethy Lajos és Fehér Jolán szerint az itteni temető három, egymástól fakerítéssel elválasztott részre volt osztva. A jezsuita papnevelde felé eső részen vörös keresztet állítottak a temetőben, emellett, a templom szentélyénél volt a Dunára néző temetőrész, majd ezt követte északon a jezsuiták saját végső nyughelyéül szolgáló temetőrész. A vörös keresztet azonban tévesen helyezi ide Némethy és Fehér, az valójában a Víziváros temetőjében állt, amelynek közelében a város gazdagabb, tekintélyesebb polgárai nyugodtak. Pásztor Mihály szerint a 18. század elején a sekrestyeajtóból lehetett megközelíteni a bástyán húzódo (?), körülkerített temetőt. *Némethy 1876*, 149–151., *Fehér 1933*, 53–54., *Pásztor 1936*, 41., *Nagy 1975*, 39., *Géra 2014*, 197. A vízivárosi vörös kereszt említését („in allhiesigen burgerlichen freudhoff, zum Rothen Creütz genant” – 1705, „bey dem Rothen Creutz in der Wasserstadt” – 1713) lásd például: BFL IV.1002.y I.2307. (1705), I.2917. (1713)

25. Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26. és 1777. november 29.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481., PL Can. vis. Lib. 76. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1761) 1. p.

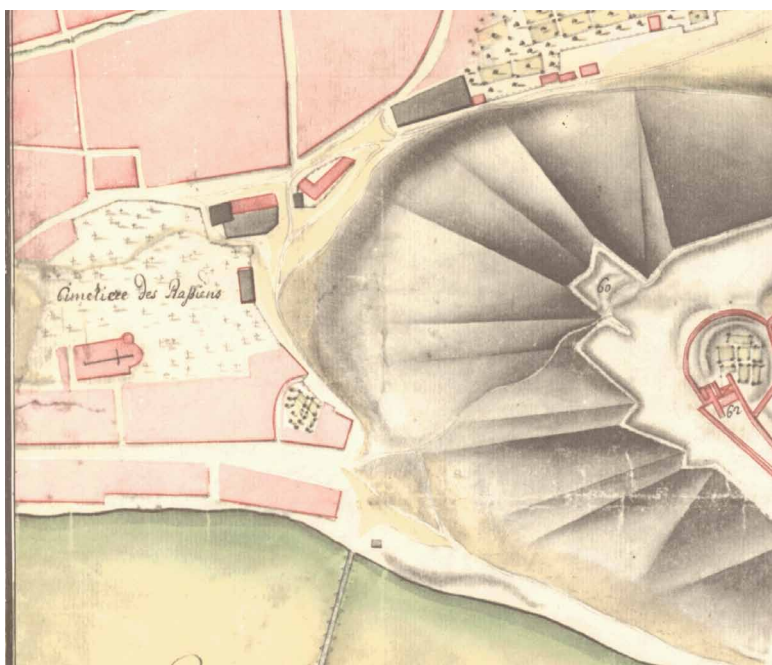
26. PL Can. vis. Lib. 163a. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1783) 1. p., Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

27. PL Can. vis. Lib. 164. (Buda, Udvari és Várplébánia) 43. p.

28. A Helytartótanács Budának (1775. július 17.), Buda városa a Helytartótanácsnak (1775. december 11.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

29. BFL IV.1009.j 3. kötet, *Neu Aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen...* 1733. 20., *Nagy 1964*, 200., *Nagy 1975*, 39.

30. A Kapás utca – korábban Három kapás utca – neve a 18. században és a 19. század első felében Temető utca (*Friedhof Gasse*) volt. Az elnevezés a Víziváros telekkönyveiben 1748 és 1767 között fordul elő (*Freydhoff-Gassen, Freydhof-Gassen, Freydhoff Gassen* alakban), de látható a Víziváros 1786 és 1792 között készült áttekintő térképén is. BFL IV.1009.c 30. kötet fol. 162., 165., 190., 31. kötet fol. 3., 6., 14., 33., 44., BFL XV.16.a 205/62., *Schams 1822*, 123., *Rupp 1868*, 192.

1. A tabáni katolikus temető a Vár 1749-es erődítési térképén (Cimetiere des Rassiens, BFL XV.16.a.201/cop2, részlet)

könnyen átjárta. Az 1720-as években már egyre jobban kezdett beépülni a környéke, a szomszédságában új lakóházakat létesítettek.³¹ Földje meszes, rögös volt (1775-ben még erre hivatkozva próbálták megakadályozni a temető felszámolását és földje más formában történő hasznosítását).³² Mellette volt a város lövöldéje is.³³ Fehér Jolán kötetében tévesen mint Krisztus Szent Vérének tiszteletére szentelt kápolna szerepel, azonban az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben és más forrásokban a Segítő Szűz Máriának szentelt kápolnáról esik szó.³⁴ A Segítő Szűz Máriának szentelt kápolnát Johann Kornfaill mészáros költségén építették fel, majd 1718-1721 között bővítette ki Buda városa, bár a későbbi felmérések alapján elmondható, hogy az átalakítás során sem növelték meg jelentős mértékben. Ekkor (egész pontosan 1719-ben, az alapító halálának évében) alakítottak ki benne kriptát is, majd később, a kápolnától nem messze remetelakot is.³⁵ A „halotti kápolna” építésére Buda város tanácsa a közelebről meg

31. Az 1728-as összeírásban tizennégy újonnan épült lakóházat jegyeztek fel a Horvátvárosban a temető mellett. BFL IV.1002.r 1728-as összeírás.

32. Buda város főorvosai a Helytartótanácsnak (1775. május 14.), Buda a Helytartótanácsnak (1775. június 26.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

33. 1714-ben a Horvátvárosonál szerepel 104-es számmal a temető (118-assal a városi lőtér és 119-essel a szegényház). 1754-ben az önállóan számba vett Johannes Gassénál – a temető szám nélkül, mellette a lövölde (Nr. 14.) és a szegényház (Nr. 15.). 1786-ban ezek a számok: Johannes Gasse 363, 376, 377. Itt városi pestistemetőként szerepel (*Gemeiner Stadt Pest Freydhoff*). A temető tehát a 18. században nem éppen Buda legelegánsabb részén helyezkedett el. BFL IV.1009.j 1. kötet (1714), BFL IV.1009.f 14. kötet (1754), 49. kötet (1786).

34. PL Can. vis. Lib. 76. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1761) 1-5. p., *Rupp 1868*, 179.

35. A tekintélyes Kornfaill 1719-ben hunyt el (végrendeletét 1719. október 31-én hirdették ki, lásd: BFL IV.1002.y I.1092). A remetelak Millernél is szerepel. PL Can. vis. Lib. 43. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1756) 70. p., Lib. 76. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1761) 35. p., Lib.

nem nevezett bécsi Rochus atyától kapott adományt. Az új kápolnát 1754-1786 között még használták.³⁶ A kriptába az alapító Kornfaill-család tagjai temetkeztek, összesen tizenegyen, a halottakat nem jelezte külön felirat, mindössze egy négyszögletű kő (*quadratus lapis*) volt elhelyezve annak bejáratánál, mégpedig a kápolna belsejében. A kriptában, ahogyan a temetőben is, a pestis miatt 1739-ben megtiltották a temetkezést, következő évben pedig bezárták.³⁷ Egy 1778-as ábrázolás szerint a kriptának három oltára volt, szentélye a nyolcszög öt oldalával záródott. A hajó két oldalán két-két, míg a szentély két oldalán egy-egy ablak világította meg a belsejét. A szentély előtt jobboldalt toldaléképület csatlakozott a hajóhoz. A kápolnához a temetőben fasor vezetett, amelynek jobb oldalán, a kápolna és a remetelak között fészület állt. A remetelak egy piciny, háromhelyes épület volt a temető bejáratánál.³⁸

1785-ben a kápolna méretei a következők voltak: a hajó 6 öl 1 láb hosszú, 3 öl 3 láb széles, valamint 3 öl 1 láb magas volt. Szentélye 1 öl 5 láb 3 ujj hosszúságú, 2 öl 21 láb 6 ujj széles és 2 öl 1 láb magas volt. Szentélye boltozata alatt kisszekevény, lavatorium volt. A templomot belülről mindössze fészület és pár kép ékesítette, kívül pedig egy kis tornyocskaja volt, két haranggal, de a kápolna egészét meglehetősen elhanyagolt állapotban találták és sürgős helyreállításra lett volna szüksége, noha 1775 előtt pár évvel restaurálták utoljára.³⁹ A 18. század végén még állt az épület.⁴⁰

A temetőbe utoljára az 1737–1739-es pestis idején temettek halottakat, s a járványnak köszönhetően 1740-ben végleg bezárták, noha évtizedekkel később is számoltak annak esetleges újrainyitásával, 1775-ben pedig egy évre újra is nyitották azt. Már a Nagyboldogasszony-templom 1761-es canonica visitatiójában utaltak a „Nagy temető” esetleges újrainyitására, és az 1775-ös orvosi szakvéleményben is több érvet soroltak fel az újrainyitás mellett a temető földjének „nem fertőző” volta, tágassága és kedvező fekvése mellett, s mint fentebb láttuk, erre az egy évre sikerült is elérniük a temető újbóli használatba vételét.⁴¹

1783-ban a temetővel szomszédos telkek tulajdonosai szerettek volna a sírkert üres területéből maguknak földet kisajátítani, ezt azonban a tanács nem engedte.⁴² 1785-ben a már nem használt temetőt karókkal és arra átlósan tett lécekkel kerítették el, amelyeken azonban a kisebb állatok át tudtak bújni.⁴³ Hatalmas helyen terült el, és

165a. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1785) 17. p., *Neu Aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen...* 1733. 28–29., *Miller 1760*, 99., *Rupp 1868*, 179–180.

36. PL Can. vis. Lib. 76. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1761) 1. p., BFL IV.1002.a III. kötet 665. p. (1703. szeptember 15.) és VI. kötet 487. p. (1707. június 3.), lásd *Géra 2009*, 1330. Jk.

37. 1775-ben, a budai kripták felmérésekor 1719-re tették az alapítás évét. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. PL Can. vis. Lib. 165a. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1785) 17. p., *Rupp 1868*, 180.

38. A vízvárosi temetőkápolna alaprajza. BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 441.

39. PL Can. vis. Lib. 165a. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1785) 17. p., Buda város főorvosai a Helytartótanácsnak (1775. május 14.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

40. PL Can. vis. Lib. 165b. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1795) 23. p.

41. PL Can. vis. Lib. 76. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1761) 1. p., BFL IV.1002.a III. kötet 665. p. (1703. szeptember 15.) és VI. kötet 487. p. (1707. június 3.), lásd *Géra 2009*, 1330. Jk. Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26.) és Buda város főorvosai a Helytartótanácsnak (1775. május 14.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463., *Rupp 1868*, 192.

42. *Rupp 1868*, 192.

43. *Fehér 1933*, 59.

noha kétoldalt házak határolták, mégis könnyen áramlott át rajta szabadon a levegő. A temető a városi szegényházban található kápolnáról Nepomuki Szent Jánosnak nevezett térrel és az Országúttal szemben helyezkedett el, és hosszú fallal volt körülveve.⁴⁴ A 18-19. század fordulóján kaszálónak, katonai gyakorlóternek, valamint az Eszterházy-család falerakatának használták, majd az ingatlan a fakereskedő Luczenbacher-család tulajdonába került és végül csak az 1920-as évek végén építették be.⁴⁵

Az első vízvárosi temető bezárása után 1740-ben újat kellett nyitni (a mai Medve utca 5-7. alatt, a szakirodalomban Medve utcai temető néven szerepel), és amelynek korabeli neve Strasserhoff volt.⁴⁶

A Strasserhoff azonban 1760 körül már megtelt, ezért a Városmajor mellett nyitottak új városi temetőt. Egy ideig valószínűleg párhuzamosan használták a Strasserhoffot és a városmajori temetőt, mivel utóbbi már a Vár és környéke 1749-es erődítési térképén is szerepel, és Buda városának temetőiről készített 1780-as évekbeli kimutatásában a Vízváros és az Országút közös temetőjének megnyitási éveként 1742-t jelölték meg (ugyanitt a két városrész temetőjét külön területként tüntették fel, előbbi 4183 nöl, utóbbi pedig 817 nöl volt, s mindkettőt árokkal kerítették körbe).⁴⁷ Az új sírkert a mai Széll Kálmán téren akkoriban álló téglaegetőktől nyugatra helyezkedett el, közvetlen azok szomszédságában.⁴⁸ A városmajori temetőt 1795-ben árokkal körülásottnak írták.⁴⁹ Ide temetkeztek a Vár, a Vízváros, az Országút, valamint a Tabán és a Krisztinaváros közös temetőjének megnyitása előtt az utóbbi városrész lakói is, de itt helyezték örök nyugalomra a város szegényházában elhunytakat is. 1783-ban már volt benne fészület, 1785-ben pedig ünnepélyesen felállították benne a nagy temetőkeresztet.⁵⁰ A polgárok többségének helyét fakereszt jelezte, de néhány vagyonosabb család kőkeresztet állíttatott elhunyt szeretteiknek, illetve két nemesi kriptá (Zichy és Sándor) is volt a temetőben. A temetőt két sírásó gondozta, akiket a város alkalmazott és fizetett, és éjszaka éjjeliőrként dolgoztak. II. József rendeletének megfelelően ügyeltek arra, hogy a halottakat 6 láb mélyre hantolják el. Egy 1822-es egyházlátogatási jegyzőkönyv

44. 1754-ben az ekkor külön számon tartott Johannes Gassénál szerepelt városi temető néven, szám nélkül. BFL IV.1009.j 14. kötet (1754). PL Can. vis. Lib 165a. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1785) 17. p.

45. A budai várparancsnokság, egész pontosan a Sztáray-féle 33. sz. gyalogezred kérte Buda városától a temető területét gyakorlóterül, amiért az közelebb esett hozzájuk, mint a mai Vérmező (Generális kaszáló). Buda tanácsa azonban a Helytartótanácsnak küldött jelentése szerint több szempontból is aggályosnak találta a kérést: például nem említették, hogy valamikora bérleti díjért vagy ingyen akarják-e a területet használni. Attól is tartottak, hogy az ingatlan ezáltal átminősülne katonaivá. A budai várparancsnokság Buda város tanácsának (1805. április 24.), Buda a Helytartótanácsnak (1805. április 29.). BFL IV.1002.e 1804–1805. Nr. 364., *Rupp 1868*, 179., *Fehér 1933*, 59., *Bevilaqua Borsody 1960 (2005)*, 248–249.

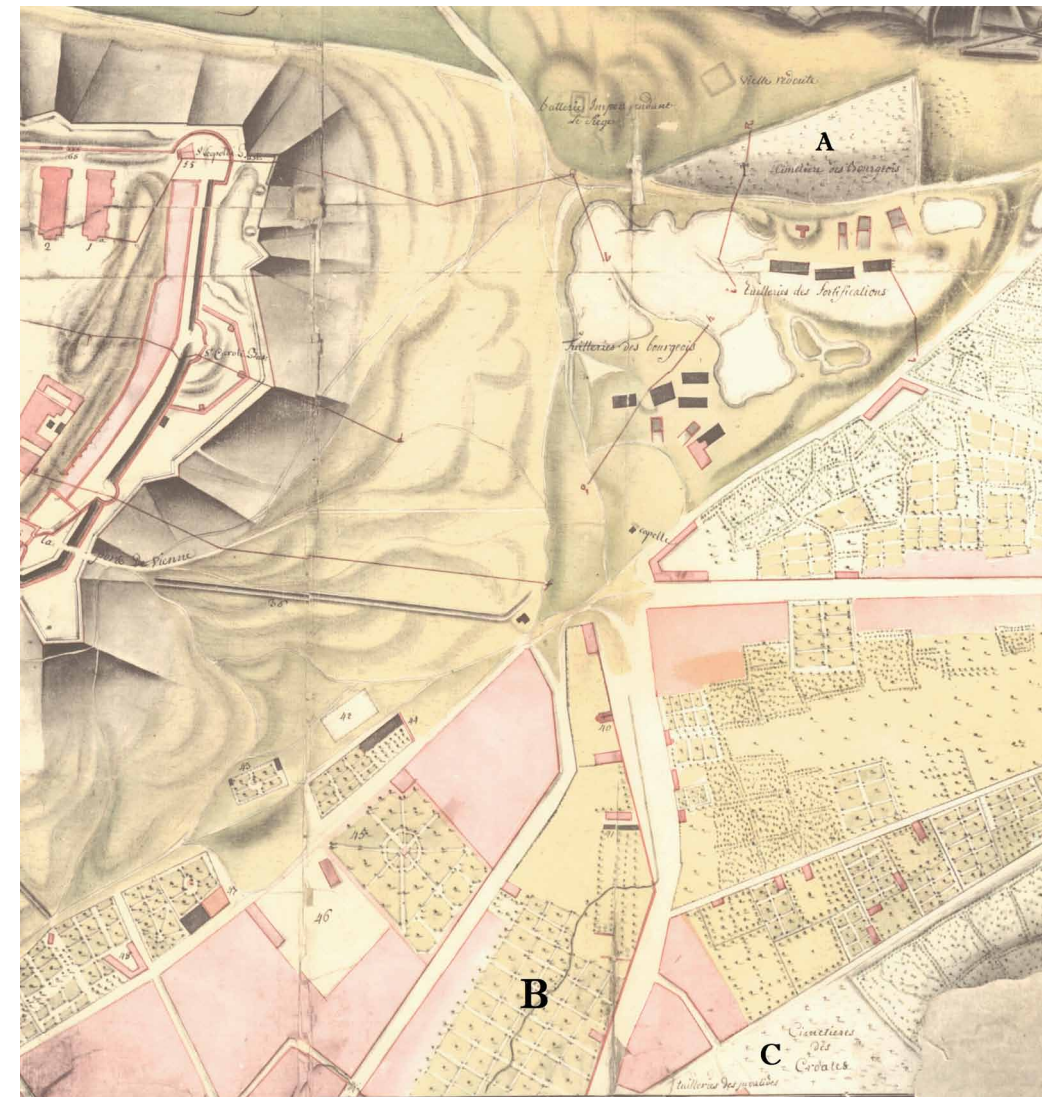
46. A Medve utcai temető Millernél a Vízváros 213. sz. alatt szerepel, Buda város temetőjeként (Civitatis Budensis Coemeterium). Miller 1760. 99. A Strasserhof említését lásd például egy 1757-es végrendeletben („in den burg. freithof, oder so genannten Strasser Hof”, BFL IV.1002.y I.1191.)

47. Buda város felmérése temetőiről (1785. február 7.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463., *Fehér 1933*, 58.

48. A Vár 1749-es térképén Cimetiere des Bourgeois, az 1763-ason Burgl. Freydhof néven. BFL XV. 16.a. 201/cop2 és BFL XV. 16. a. 203/cop1

49. PL Can. vis. Lib. 163c. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1795) 19. p., Lib 165a. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1785) 17. p.

50. Ekkor még nem volt körbekerítve – sem megáldva – az új, 1785-ben nyitott 15 hektáros temető (a mai Kútvölgyi út és Budakeszi út közötti területen, ami 1885-ig maradt használatban). Buda város a hercegprímásnak (1785. szeptember 5.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

2. A városmajori temető (Cimetiere des Bourgeois, lásd A) és az 1739-1740-es pestisjárvány után bezárt vízvárosi temető (eredetileg jelöletlenül, lásd B), valamint a volt katonai téglaegető melletti egykori zsidó temető (? Cimetieres des Croates, lásd C) a Vár 1749-es erődítési térképén (BFL XV.16.a.201/cop2, részlet)

szerint Ignaz Stall polgár (valószínűleg az 1772-ben polgárjogot szerzett mészáros) állíttatta a temetőkeresztet, de nem egyértelmű, hogy egy új, vagy még a 18. századi keresztől van-e szó. Ugyanebben említik továbbá, hogy a temető felé vezető úton állt a megkoronázott Krisztus szobra, ami lámpással is ki volt világítva (1846-ban még állt).⁵¹

51. PL Can. vis. Lib. 163a. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1783) 20. p., Lib. 163b. (Vár, Nagyboldogasszony plébániatemplom, 1795) 24. p., Lib. 165b. (Felsővízváros, Szent Anna plébániatemplom, 1795) 23. p., Lib. 354. (Országút, 1822) 21-22. p., Lib. 589. (Országút, Szent István plébániatemplom, 1846) 170-171. p.

A vízivárosi kapucinusoknak saját temetőjük volt, ám annak pontos elhelyezkedése számunkra nem ismeretes, mivel a rend templomát egy 1761-es felmérés szerint három oldalról is kert vette körül (délen és északon – amit később II. József korában kisajátítottak és közterületté nyilvánítottak –, valamint nyugaton), de sehol nem jelzik, hogy ezek közül melyik részt használták temetkezési céllal.⁵² A temetőbe nem csak a rend tagjai, hanem polgárok is temetkezettek, már a 18. század elején is.⁵³ Hasonlóképpen a vízivárosi ferenceseknél, akiknek temetője templomuk északi szomszédságában állt, és keleti csücskében külön ossiariumot alakítottak még ki (ezt a temetőt 1805-ben számolták fel végleg, amikor Marczibányi István alapítványából lábadozóházat emeltek az Erzsébet-apácák betegeinek).⁵⁴

Eredetileg a felsővízivárosi Szent Anna plébániatemplom szentélye körül, tehát a templom déli oldalában is volt egy kicsiny temető, de ezt már jóval 1785 előtt megszüntették (1761-ben még működött).⁵⁵ A plébánia 1761. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint az összes temetőben állt temetőkereszt.⁵⁶

A külvárosok közül a népesebb Tabánban mind a katolikus, mind a görögkeleti templom oldalában temetkeztek, ugyanakkor a katolikusoknak külön temetőjük is volt. A 17. század végén, 1697-ben már bizonyosan temetkeztek a Szent Katalin-templom oldalában. A pestisben elhunytakat ebben a városrészben is külön temették, mégpedig a Gellért-hegy lábánál. Franz Vanossi említi, hogy a tabáni pestistemető a Gellért-hegy lábánál, a fürdőn túl, a Szeplőtelen Fogantatás-kápolnánál volt. Ez a pestistemető tehát nem az 1737-1739-es járvány, hanem az 1709-es idején keletkezett.⁵⁷ 1761-ben a Szent Katalin-templomhoz tartozó összes temetőben volt kereszt is, azaz egy a templom körüli temetőben (ez már 1756-ban is állt), egy a templomtól messzebb, a város szélén lévőben, valamint egy a pestiseselek temetőjében.⁵⁸ A második, 1740-ben megnyílt temető nagyjából 300 nöl-nyi területet ölelt át, de nem volt körbekerítve, és kicsiny mérete miatt pár évtized alatt megtelt.⁵⁹ A templom körüli temetőt 1777-ben bezárták, a bezárás okául annak közegészségügyileg káros voltát jelölték meg, mivel a templom mellett állt a temető, a plébánia, az elemi iskola, valamint a katolikus bíróság épülete is.⁶⁰ A katolikusok új temetőjét 1780. március 22-én nyitották meg, ami

52. *Fehér 1933*, 60., az 1761-es, a Víziváros központját bemutató ábrázolást lásd BFL IV.1002.e 1761 Nr. 797.

53. Lásd például Hans Christian Maier végrendeletét (1702. január 30., kihirdetve: 1702. február 10.). BFL IV. 1002. y I.459.

54. BFL IV.1002.e 1761 Nr. 797. A polgári lakosság a 18. század elején már bizonyosan temetkezett ide, lásd például Matthias Janoschiz végrendeletét (1712. április 28.). BFL IV.1002.e I.997. A temető megszüntetéséről lásd *Horler 1955*, 656.

55. PL Can. vis. Lib. 165a. (Felsővíziváros, Szent Anna plébániatemplom, 1785) 1. p., BFL IV.1002.e 1761 Nr. 797. Lásd például egy 1752-es végrendeletben („in der Wasserstadt Pfarr Kirchen ad Sanctam Anna min den Freydhoff”), BFL IV.1002.y I.1930.

56. PL Can. vis. Lib. 76. (Felsővíziváros, Szent Anna plébániatemplom, 1761) 35. p.

57. Neu Aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen... 1733. 33-34., *Fehér 1933*. 60., PL Can. vis. Lib. 76. (Tabán, Szent Katalin plébániatemplom, 1761) 64. p.

58. PL Can. vis. Lib. 76. (Tabán, Szent Katalin plébániatemplom, 1761) 64. p., Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463., *Miller 1760*, 106.

59. 1780-ban árokkal elkerítettnek írták, öt évvel később körbe nem kerítettnek. Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26., 1780. február. 14.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

60. *Fejérdy 2013*, 388.

néhány évig párhuzamosan működött a korábbi temetővel. Az új, 980 nöl-ös temető a lakóházakon kívül helyezkedett el, részben árokkal, részben karókkal volt körbekerítve. A görögkeletiek ezzel szemben még a városrészükön belül temetkeztek, 1221 nöl-ös temetőjük fallal volt körülvéve. Templomukban nem volt kripta, de a templom mellett is létesítettek sírhelyeket annak külső oldalán, a templomfal mellett. A görögkeletiek szeretteik földbe tett koporsóját előbb lécekkel fedték be, s arra halmozták fel a földet, végül pedig a sírkövet („*Sepeliuntur ad fossam obmuratam, quae tegitur primo crassis asseribus, desuper terra, et supra hanc tabula lapidea.*”). Ha egy másik családtag is elhunyt, újrainították az adott sírgödőt, s a korábbi mellé temették azt. A görögkeletiek ilyen szokásait a város főorvosai a köz egészségügyére veszélyesnek (publicae sanitati nocivis) ítélték, s azt javasolták, hogy inkább nyissanak római katolikus mintára kriptát.⁶¹

A döntő többségben katolikusok lakta Budán és a Rácvárosban nagy számban élő görögkeletiek mellett egy 1719-es folyamodványban, valamint az Országút telekkönyvében találni utalást a zsidók temetőhelyére is 1727-ből („*auff der Landtstrassen gegen dem Juden-Freydhoff hin*”).⁶² A zsidók sírkertje az eredetileg a pesti Invalidus Ház építőanyagának kitermelésére létesített téglalegető mellett állt, attól északnyugatra, mégpedig egészen 1806-ig, annak ellenére, hogy 1746-ban az izraelitákat kiűzték Budáról. Az elhunytak csontjait ekkor Óbudára szállították át, a mai Laktanya utcában található temetőbe.⁶³

A Tabán és a Krisztinaváros közös temetőjét 1786-ban nyitották meg a Sas-heggyel szemben.⁶⁴ A „régí németvölgyi” temetőt,⁶⁵ ahova elkülönítve a nem katolikusoknak is volt helye, sánccal vették körül, és ellátták egyszerűbb fakereszttel (crux trabalis) is. Az elhalt katolikusoknak kisebb fakereszteket állítottak benne, a 19. század első felében már temetőkápolnát is építettek itt.⁶⁶

A falusias Újlakon 1706-ban engedélyezték a templom mellett temető létesítését, azt megelőzően vagy a vízivárosi-, vagy az óbudai temetőben helyezték végső nyugalomra a híveket. Állt ekkoriban Újlakon még egy régi templom is, ami körül a 18. század elején

61. 1780-ban az akkor létesített, város határában lévő temetőül kettőt jelöltek meg (valójában ugyanazon terület két részét), 996-, valamint 490 nöl-lel. Buda város felmérése temetőiről (1775. június 26.) és Buda a Helytartótanácsnak (1775. december 11.), Buda a Helytartótanácsnak (1780. február 14.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

62. BFL IV.1009.c 5. kötet fol. 46.

63. Állítólag Vácról és Komáromból is temetkeztek ide izraeliták. A 19. században a budai zsidók Újlakon, a Pál-völgyben temetkeztek, amit 1831-ben jelölt ki számukra a város tanácsa (Büchler tévesen 1830-at ír a terület megvásárlására). A Pál-völgyi temetőt lásd Pest-Buda 1833. évi vízrajzi térképén: BFL XV.16.d.241/5a. BFL IV.1002.j 1831 Nr. 1126. *Büchler 1901*, 221., 261–263.

64. Egész pontosan 1786. szeptember 7-én, „*infra montem vulgo Spiesberg*” PL Can. vis. Lib. 166. (Krisztinaváros, Havas Boldogasszony plébániatemplom, 1795) 1. p. Térképen lásd például Pest-Buda-Óbuda 1833. évi vízrajzi térképén: BFL XV.16.d.241/5a.

65. A mai Hegyalja-, Avar-, Csörsz utca és Budaörsi út által határolt temetőt 1885-ig használták. *Gál 1972*. 190.

66. 1846-ban egy Szentháromság-oszlop állt a temető kerítése előtt, a temetőben a Csáky-, az Antalffy-családnak volt kápolnája, illetve megemléítették még az ún. Petrichevich Horváth-féle kápolnát. PL Can. vis. Lib. 167b. (Tabán, Szent Katalin plébániatemplom, 1795) 15. p. és Lib. 589. (Tabán, Szent Katalin plébániatemplom, 1847) 436. p., BFL IV.1002.oo 7. kötet (Víziváros, Szent Anna plébániatemplom, 1846) és 8. kötet (Krisztinaváros, Havas Boldogasszony plébániatemplom, 1846)

3. Buda temetői Miller János Ferdinánd 1761-es kötetének térképmellékletére vetítve (BFL XV.16.d.241/cop14)

a térképen jelölt és a leírásban is említett temetők: 1. Tabán, katolikus temető, valamint plébánia, iskola, katolikus bíróság (SS) 2. Tabán, görögkeleti temető (Nr. 334.) 3. Víziváros, ún. Strasserhoff (Nr. 213. – ma II. Medve utca 5-7.) 4. Víziváros, az 1739-ben bezárt pestistemető a Segítő Szűz Mária-kápolnával (EE)

a térképen jelölt, de nem említett temetők: 5. katonai temető 6. városmajori temető és kápolna 7. újlaki temető

a térképen nem jelölt és nem említett temetők: 8. Tabán, egykori tabáni pestistemető (Nr. 525 ½ - 526 között) 9. Vár, Nagyboldogasszony-templom mögötti temető 10. Víziváros, kapucinus kolostor temetője 11. Víziváros, Szent Anna templomtól délre elterülő temető 12. Víziváros, ferences templom északi szomszédságában álló temető és annak délkeleti végében álló ossiarium 13. Országút, zsidó temető

még temetkeztek. Ennek emlékét őrzi az 1702-es Zaigerben szereplő Freythofgassen elnevezés is. 1714-ben még a régi és új temető is megvolt.⁶⁷ Utóbbi egy 1728-as végrendeletben *Kirch Hoff Maria Hilff auff der Neystüfft* néven szerepel.⁶⁸ Az újlakiak mellett országútiak is temetkeztek ide.⁶⁹ Vanossi az új templom melletti temetőt 1733-ban nagy, egészen a hegyig elterülő temetőnek nevezte („*In der ersten Gassen rechter Hand ist die Pfarr-Kirchen zu Maria-Hülff mit ihrem grossen gegen dem Gebürg ablaufenden Freythof*”).⁷⁰ A városrészben 1745-ben épült fel az új templom, innentől kezdve 1780-ig e körül temetkeztek a lakosok, illetve az épület alatt végighúzódó kriptában.⁷¹ Ezután új temetőt létesítettek (2292 nöl telken), amit árokkal kerítették

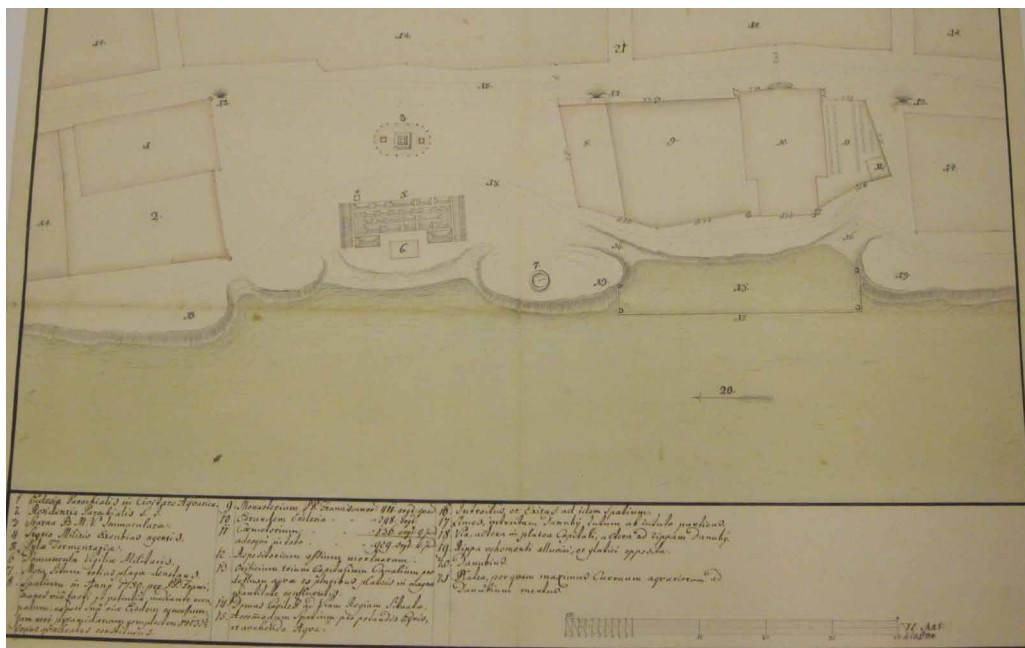
67. Az 1714-es összeírásban a(z új) temető 70-es számmal, a régi 95-össel szerepel (a plébánia a 83. sz., míg a templom a 99. sz. telken feküdt). BFL IV.1009.j 3. kötet, BFL IV.1002.a VI. kötet 398-399. p. (1706. december 20.), lásd Géra 2009, 1089. Jk. BFL IV.1009.b 7. kötet, Fehér 1933, 62-63., *Jankovich* 1963, 160.

68. Veit Sidell (Sitl) végrendelete (1728. február 26.). BFL IV.1002.y I.2352.

69. Veit Langeckher végrendelete (1715. július 4.), BFL IV.1002.y I.1330.

70. Neu Aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen... 1733. 38.

71. Ezt a temetőt látni a Miller Epitoméjához készült térképen is: a sírkert a plébániatemplomtól nyugatra terült el, a hegy felé.

4. A Víziváros központi részének felmérése (BFL IV.1002.a 1761 Nr. 797.)

körbe, de az új helyet, fekvése miatt, nem tartották túl szerencsés választásnak.⁷² 1795-re már gondoskodtak a temetőkeresztről is. Fehér Jolán szerint az 1780-ban létesített temető a kiscelli domboldalon helyezkedett el, azonban az újlaki plébánia 1846-os egyházlátogatási jegyzőkönyve három temetőt különböztetett meg egymástól: eszerint az 1780. június 2-án megnyitott, legrégebbi a József- és a Mátyás-hegy között terült el, a Rupp-féle kereszttel szemben. (Az újlakiak szegénységére jellemző, hogy ebben 1795-ben – a temetőkeresztet leszámítva – csak három kőkereszt volt, a többi elhunyt helyét fakeseszt jelezte.)

Az 1780-tól működő mellett külön említenek egy másik temetőt a vámháznál, Újlak és Óbuda határában (a Zöld Fa- és Királydomb utca – mai Bécsi út és Nagyszombat utca – találkozásánál, azaz a mai Doberdó út mentén elterülő egykori Kiscelli temetőt).⁷³ Ez 1837-ben telt meg (bár ennek ellenére később is használták), s ennek köszönhetően nyitottak egy új sírkertet 1837-ben, a plébániatemplom és a Segítő Szűz Mária-kápolna közötti területen, ahova a katolikusok mellett más felekezet tagjait is temették. Mindegyikben volt fészület, körbekerítve azonban – az előírásokkal ellentétben – csak a legújabb temető volt.⁷⁴

72. 1780-ban és 1785-ben mindössze 46x19 öl méretűnek írják az újlakiak templom utáni temetőjét, amit kétoldaltól fal, a többiről pedig a lakóházakhoz kapcsolódó szőlők, azok kerítése, valamint árok vett körül. A temető méretét a korabeli jelentés szerint nemigen lehetett tovább növelni, „köszönhetően” a sziklás talajnak. Ezen temető alapításának idejét nem tudták megmondani, ám mindkét összeírás idején hozzátették, hogy „legalább 38 éve megvan”. Az új temetőt 1780-ban 2512 nőnek, öt évvel később 2292 nőnek írták. Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26. és 1780. február 14.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

73. Lásd Pest-Buda-Óbuda 1833-as térképén: BFL XV.16.d.241/5a.

74. PL Can. vis. Lib. 168a. (Újlak, Sárlos Boldogasszony plébániatemplom, 1783) 34-35. p., Lib. 168b.

Országúton az első, 1707-ben épült templom északi falánál állt a temető, amiben Tolentinói Szent Miklósnak szentelt kápolna is volt.⁷⁵ A kápolnát lebontották, az 1770-es években készült felmérésekben már nem szerepelt. Buda temetőinek 1785-ös összeírásában az Országútnál említenek két, akkor már elhagyott temetőt. A nagyobb (20x15 öl), régebbi sírkertet 1722-ben létesítették az országútiak, ennek ellenére nem fordítottak gondot annak elkerítésére, 1777-ben mindössze árokkal volt elválasztva környezetétől. A másik az ágostonos szerzetesek templománál volt (15x7 öl), attól szekerút választotta el, fallal volt elkerítve. Utóbbit 1734-ben alakították ki, de tíz év múlva már meg kellett szüntetniük a Helytartótanács temetkezéssel kapcsolatos reformjai miatt.⁷⁶ A Vár és környezete 1749. évi felmérésében az országúti téglágető mellett (tuilleries des invalides), attól északnyugatra szerepel egy ún. „horvát temető” (Cimetieres des Croates).⁷⁷ A fekvése alapján inkább az izraeliták temetőjét lehetne itt elhelyezni. Az elnevezés azért is figyelemre méltó, mert a Horvátváros, Horvát utca még a városfalon belül terült el, ez pedig már azon túl van.

Buda főorvosai (Persa István és Joseph Wilhelm Dallmüller városi főorvosok, valamint Gabriel Veza, a budai parancsnokság főorvosa, majd országos főorvos) 1775-ben készítettek szakvéleményt a vízivárosi temetőről, s ezzel kapcsolatban részletesen ismertették a korabeli temetési szokásokat is. Beszámolójuk szerint a városban ekkor már bevett szokás volt, hogy a hullákat vagy a városfalon kívül temették el, vagy az élőkől jól elkülönítve, mégpedig jó mélyre (6 láb).

Még arra is ügyeltek, hogy frissen eltemetett hulla mellé ne temessenek egyhamar, nehogy a bomló hulla „felszínre kerüljön”. Az 1740-ben bezárt pestistemetőt nem tartották járványügyi szempontból veszélyesnek, hiszen már évtizedek óta nem temettek el benne senkit. Egészségügyi okokból ritkán temettek templomban, mert a tanács óvakodott attól, nehogy az épületet átjárja a hullaszag. A templomokban ritkán nyitották meg ezért a kriptákat, céljuk az volt, hogy a kriptá levegője ne jusson ki a templomtérbe, a kinti levegő pedig ne jusson be.⁷⁸

KRIPTÁK

A városi polgárság krémje, valamint néhány szerzetesrend tagjai engedhették meg maguknak a templomon belüli temetkezést. Ezen belül legelőkelőbb nyughelynek a Nagyboldogasszony-templom számított, ahol a század első felében részben a templom talajába, részben pedig önálló kriptákba temetkezett a lakosság. A templom három kápolnája, a Szent István-, a loyolai Szent Ignác és a Szent Angyalok (1736-

(Újlak, Sárlos Boldogasszony plébániatemplom, 1795) 34. p., Lib. 589. (Újlak, Sárlos Boldogasszony plébániatemplom, 1846) 82. és 95. p., BFL IV.1002.oo 6. kötet (Újlak, Sárlos Boldogasszony plébániatemplom, 1846), Buda város felmérése temetőiről (1775. június 26.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. *Fehér 1933*, 63. 75. *Nyarádi 2013*, 229.

76. A két – egyidőben keletkezett – ív közül az egyik 1734-, a másikon 1774 szerepel, míg az 1777-esen 1734, az 1774 tehát valószínűleg csak elírás. 1777-ben még bővíthetőnek mondták, és használták. Felmérés a budai temetőkről (1785. augusztus 26. és 1777. november 29.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

77. BFL XV.16.a.201/cop2

78. Buda város főorvosai a Helytartótanácsnak (Buda, 1775. május 14.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

tól Xavéri Szent Ferenc) kápolnái alatt létesítettek kriptákat.⁷⁹ Utóbbi a város vagyosabb polgárcsaládjainak, míg a második az egyháziak nyughelye volt.⁸⁰ A kripták használatának általános szabályozása, 1780 után a fentebbi kriptákat bezárták, helyette az özvegy gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet ezer forintos adományából létesítettek új, száz holttest (külön rekeszekben történő) befogadására alkalmas, ám szükség szerint bővíthető kriptát, amit 1781. június 28-án nyitottak meg, az új szabályoknak megfelelően külső bejáratral a templom északi szentélyénél. (A korábbi kriptáknál statikai szempontból nem lehetett megfelelő külső bejáratot kialakítani.) Az új létesítmény már nem annyira a város polgársága, mint inkább a Várban egyre nagyobb teret nyerő nemesi családok – így az alapító – végső nyughelyül szolgált. Az új kriptában, ahova a jezsuiták kertjéből lehetett belépni, feljegyezték az ide temetett személyek teljes nevét, foglalkozását, életkorát, valamint temetésének idejét.⁸¹ Kriptát létesítettek a Várban a ferencesek a Mária Magdolna-, valamint a karmeliták a Szent József-templomban. Utóbbiaknál két kripta volt, egy a szentély, és egy a sekrestye alatt, külső bejárat nélkül.⁸² A budai kripták 1775-ös és 1777-es felmérése szerint a Mária Magdolna-templomnál a ferencesek négy különálló kriptát alakítottak ki a 18. század második felében, amelyből három a rend tagjainak készült, míg a negyedikben, az 1752-ben, a szentély északi oldalán kialakított Lorettói kápolnánál az alapító Horányi Gábor és családtagjai temetkeztek. A temetkezés szabályozásának köszönhetően 1775-ben ebből már kettőt – köztük a Horányi családot – nem használtak. A ferencesek számára a templomtér (10x5 öl), valamint a Szent Anna-oltár (5x2,5 öl) alatti kriptát használták.⁸³ A karmeliták kriptájába csak a rend tagjai temetkeztek, a klarisszáknál vegyesen az apácák, valamint világiak. Utóbbiaknak volt a kolostorukban, valamint a templomukban is kripta, de a másodikat 1775-ben már rég nem használták, részben azért, mert külső bejáratot nem tudtak hozzá építeni. A kolostor kriptáját meghagyták, mert arra szükségük volt az apácáknak.⁸⁴ Később, a nagyszombati egyetem Budára költözésekor pár évig az egyetemi templom területében is kialakítottak egy kisebb kriptát (10x5 öl) az 1769-ben felépített Szent Zsigmond-templomban, aminek kegyura az uralkodó volt (azaz a későbbi nádori kriptát, ahova ekkor még a palota személyzete és azok családtagjai közül temetkeztek néhányan).⁸⁵

79. *Fehér 1933*, 54., *Némethy 1876*, 151.

80. *Fehér 1933*, 54., *Némethy 1876*, 151.

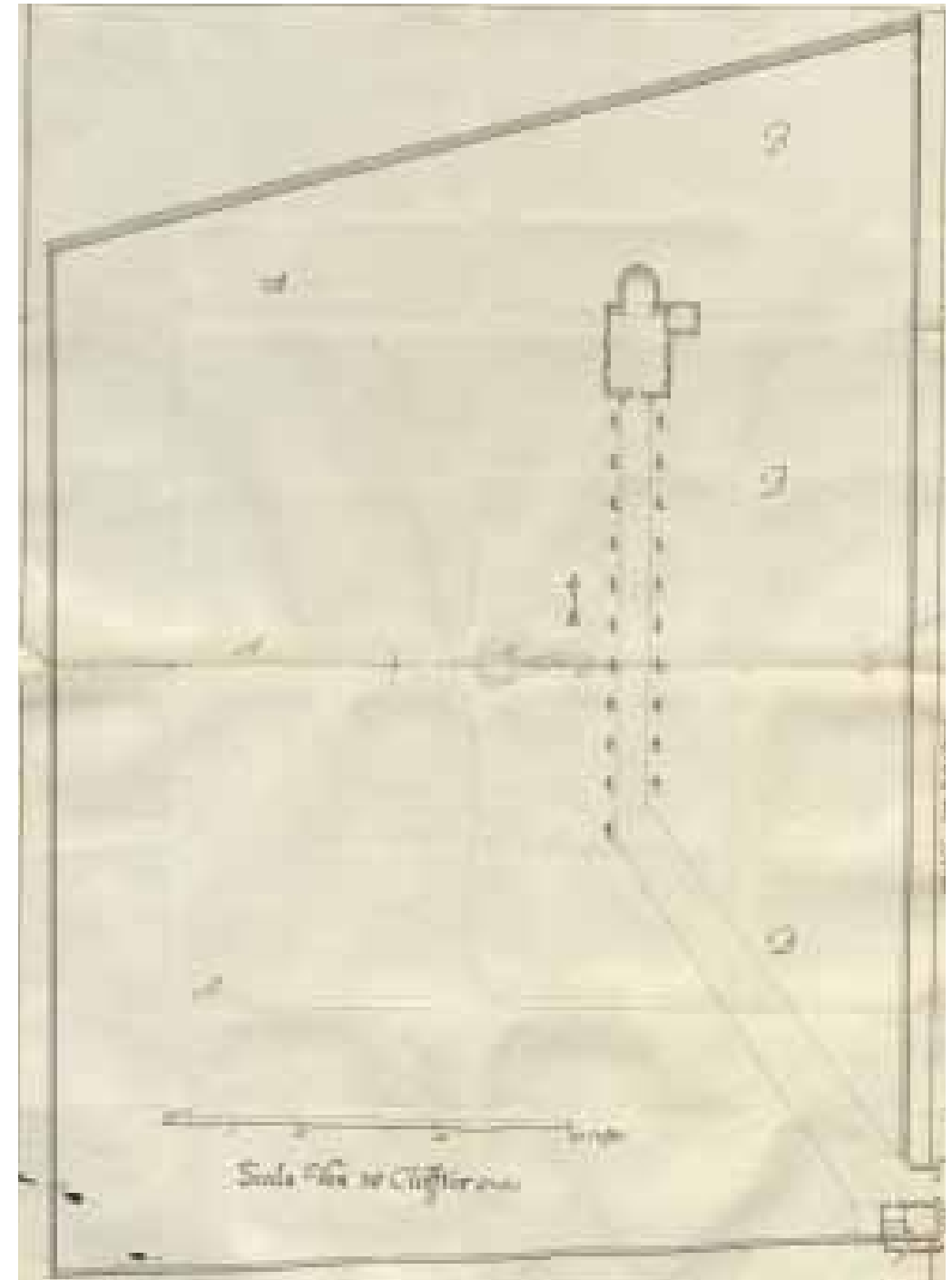
81. 1777-ben már – a Helytartótanács egészségügyi rendeletére hivatkozva – nem is nyitották ki az ismételt felmérés kedvéért a korábbi kriptákat. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11. és 1777. november 29.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és Nr. 481., PL Can. vis. Lib. 163a. (Vár, 1783) 1. p., *Fehér 1933*, 55., *Némethy 1876*, 195-196.

82. Buda város felmérése kriptáiról (1775. december 11.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463., *Fehér 1933*, 57.

83. A kripták a hajó keleti fele, valamint részben a szentély, illetve az említett Lorettói kápolna alatt húzódtak. A hajó alatti kripta dongaboltozatos helység volt, ahol rekeszekbe helyezték el a halottakat, így a Zichy-család szobrását, Bebo Károlyt. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11. és 1777. november 29.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481., *Szebeni – Végh 2002*, 433-434., 445. és *Szende 2013*, 412.

84. Az 1777 utáni felmérés szerint a karmeliták külső bejáratot alakítottak ki kriptájuknak. Egy 1777-es táblázatban a kripta méretét 8 öl szélességben és 8 öl hosszúságban határozták meg. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11.) és a levélhez becsatolt táblázat (s. d., 1777 után), valamint ismételt felmérés a kriptákról (1777. november 29.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

85. 1775. december 11-i levélhez becsatolt táblázat (s. d., 1777 után) és táblázat (1777. november 29.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

5. A vívárosi temetőkápolna alaprajza (BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 441.)

A jezsuiták a Nagyboldogasszony-templomhoz hasonlóan a vízivárosi Szent Anna-plébániatemplomban is létesítettek kriptát, mégpedig nem sokkal a templom felépülte után, 1746-ban.⁸⁶ A budai kripták 1775-ös felmérésekor 15x9 öl volt, alapzat nélkül, kis celláskákkal. Az eltemetett személyek kilétére nem utaltak semmilyen jellel (kövel vagy felirattal). A kriptába a templom belsejéből lehetett bejutni. 1775-ben már nem használták.⁸⁷

A vízivárosi kapucinusok Szent Erzsébet-templomában három kriptát alakítottak ki, egyet a rend tagjainak (3,5x2 öl), egy nagyobbat pedig a világiaknak (5x4 öl). A harmadik kriptát 1775-ben már nem használták, a kapucinusok ekkor a rend kertjében lévő új kriptába temetkeztek. A kriptáknál nem jelezték semmivel (kő, stb.) az elhunytak kilétét. Kettőnek kívülről volt a bejárata. A világiak kriptája kis rekeszekből, cellákból állt, a barátokat viszont elkülönítés és megkülönböztetés nélkül földelték el. A felmérés idején a háromból kettőt már nem használtak, ebből az egyik, szerzetesi kriptát az 1737-1739-es pestis idején zárták le, mert a járvány alatt felmerült a gyanú, hogy két pestisben megbetegedett testvért is oda temettek el.⁸⁸ A rendeknek, így a kapucinusoknak sem tetszett a Helytartótanács rendelete a kripták működésének szigorú szabályozásától. 1781-ben ezért kérték – eredménytelenül – a korábbi állapotok változatlan formában történő megtartását. A kapucinusok az érintett kriptáknál arra hivatkoztak, hogy azokat úgyis a rend használja, így nem tartották egészségügyileg veszélyesnek azt. A külső bejárat véleményük szerint az épületet romba dőléssel fenyegette volna. A levél mellé csatolt október 26-i vizsgálat szerint az egyik kriptát valóban csak a barátok eltemetésére használták, míg az oratóriumban lévő boltozott kriptában a testeket nem falazták be, hanem csak felhalmozták a földön, amire a rend tagjai azt válaszolták, hogy náluk ez a szokás. A szakvélemény szerint a templom alatti, külső bejáratlall ellátott kriptá viszont megfelelt az előírásoknak.⁸⁹

A vízivárosi obszerváns ferencesek is nyitottak kriptát a templomukban. A nagyobbikba kívülről lehetett bemenni, a templom hajója alatt futott végig (kb. 19x9 öl), míg a kisebbik annak előtere alatt húzódott (kb. 4 öl x 1 öl 3 láb) és cellákból állt, de 1775-ben már megtelt és be volt falazva. Ugyanekkor már a nagyobbik bezárásán is gondolkodtak, lévén az is tömve volt, s ritkán temetkeztek oda. Mindkettőt a rend pénzén emelték a rend, valamint világi hívek számára, s temetkezni is a saját szabályzatuk alapján lehetett benne. Mindössze kettő itt nyugvó világi hívőre emlékeztetett márványtábla.⁹⁰ Az országúti ferences (Szent István) templomnak szintén volt kriptája, amit egyházi és világi személyek egyaránt használtak. A nagyobbik kriptá a templom alatt helyezkedett el és 18x13 lépésnyi volt, míg a kisebb a temetőkápolnában és 7x6 lépés. A kriptákat még az ágostonos atyák alakították ki. A temetkezés a kapucinusokhoz hasonlóan a rend szabályzata és díjszabása szerint történt. A templomiba kívülről lehetett bejutni,

86. Schoen 1930, 41., Fehér 1933, 58.

87. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. Az 1777 utáni, ugyanide csatolt táblázatban 13 öl 3 láb x 8 ölre pontosították a méretét.

88. 1777-ben a kapucinusoknál a templomtér alatti méretét 5 öl 2 láb x 6 öl 2 láb, míg a sekrestye alatti 3 öl 2 láb x 2 öl 3 láb, pontosították. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

89. Chrysologus custos a Helytartótanácsnak (1781. szeptember 24.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 506.

90. Az 1777 utáni táblázatban már csak a nagyobbik kriptá szerepel (19x7,5 öl), ami ekkor még használatban volt. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11.) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463.

benne egy emlékkő volt, Mathias Leinvatteré, míg temetőkápolnában lévőbe belülről (1777 után már kialakították a külső bejáratot is). Utóbbiban befalazott cellákból állt a kriptá. Mindkettő használatban volt 1777 után is.⁹¹

Az újlaki Sárlos Boldogasszony plébániatemplom kriptája 1775-ben 28 rekeszt, celláskát foglalt magába, az 1777 után keletkezett táblázatban közepes méretűnek mondták (6x4 öl). A kriptá nem volt lealapozva, viszont bejárata a templom külső oldalán helyezkedett el, miután az eredeti, belső bejáratot elfalazták, hogy a hullaszag és az esetleges „káros kigőzölgek” ne áradhassanak szét a templom terében. Az elhunytak nevét itt a falba vésték, amíg tudták (*donec lamella aut lapides fiant*). A tabáni Szent Katalin-templom kriptája viszonylag nagyobb méretű (20,5x4,5 öl) volt, s a templomtértől vaskapu választotta el, de 1777 után már kívülről is meg lehetett közelíteni.⁹²

Amint azt láthattuk, Buda visszafoglalása után a 18. század folyamán a városba betelepülő új lakosság igyekezett elhunyt szeretteiknek is méltó végső nyughelyet biztosítani. Ennek színhelyei a város lélekszámának növekedésével fokozatosan szorultak ki a mindennapi élet szakrális színtereiből, azaz a templomokból és az azok melletti piciny sírkertekből a város periferiáján, majd a városfalakon túl létesített temetőkre. A század végén megnyitott új tabáni és vízivárosi temetők már a modern, nagyvárosi igényeknek megfelelő temetők közvetlen elődei lettek.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL IV.1002.a=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.

BFL IV.1002.j=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezés.

BFL IV.1002.e=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Tanácsának iratai. Helytartótanácsi rendeletek.

BFL IV.1002.r=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Tanácsának iratai. Különféle népesség- és ingatlan-összeírások.

BFL IV.1002.y=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek.

BFL IV.1002.00=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Tanácsának iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek

BFL IV.1007.c=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Alkamarásának iratai. Templomszámadások.

91. 1777 után a templom alatti méretét 7x5 ölben, a temetőkápolna alattiét 3x2 ölben határozták meg. 1775. december 11-i levélhez becsatolt táblázat (s. d., 1777 után) BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463., PL Can. vis. Lib 354. (Országút, Szent István plébániatemplom, 1822) 22. p.

92. A Szent Katalin-templom kriptáját 1777-ben 20,5 öl hosszúnak és 4 öl 5 láb szélesnek, az 1777 utáni felmérésben 20 öl hosszúnak és 5 öl 5 láb szélesnek írták. Felmérés Buda város kriptáiról (1775. december 11.) és ugyanide becsatolt 1777 utáni táblázat, illetve 1777-es felmérés (1777. november 29.). BFL IV.1002.e a. 1785. Nr. 463. és 481.

BFL IV.1009.b=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Telekhivatalának iratai. A Kamarai Adminisztrációtól átvett telekkönyvek.

BFL IV.1009.c=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Telekhivatalának iratai. Teleklevelék jegyzőkönyvei.

BFL IV.1009.f=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvek.

BFL IV.1009.j=Budapest Főváros Levéltára. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekhivatali vegyes könyvek.

BFL XV.16.a/201=Budapest Főváros Levéltára. Gyűjtemények. Térképtár. Buda szabad királyi főváros térképei. Buda áttekintő térképei.

BFL XV.16.a/203=Budapest Főváros Levéltára. Gyűjtemények. Térképtár. Buda szabad királyi főváros térképei. Vár térképei.

BFL XV.16.a/204=Budapest Főváros Levéltára. Gyűjtemények. Térképtár. Buda szabad királyi főváros térképei. Krisztinaváros térképei.

BFL XV.16.a/205=Budapest Főváros Levéltára. Gyűjtemények. Térképtár. Buda szabad királyi főváros térképei. Víziváros térképei.

BFL XV.16.d/241=Budapest Főváros Levéltára. Gyűjtemények. Térképtár. Pest-Buda-Óbuda áttekintő térképei.

PL Can. vis.=Esztergom, Prímási Levéltár. Egyházkormányzósági iratok. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

Neu Aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen...

[*Vanossi, Franz*]: Neu Aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen, Oder kurtze Beschreibung, Wie diese Königliche Hungarische freye Haupt-Stadt zu jetzigen Zeiten bestehe, Mit einem Kurtzen Anhang, Von Ofnerischen Gesund-Bädern. Ofen, 1733.

Linzbauer II.=*Linzbauer, Franciscus-Xaverio*: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus II. Budae 1852

Linzbauer III./I.=*Linzbauer, Franciscus-Xaverio*: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III. Sectio I. Budae 1853

Miller 1760=*Miller, Joannes Eleemos Ferdinandus*: Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi, ab ejus nativitate, anno quippé MCCXLII ad praesentem usque annum MDCCLX. Budae, [1760].

MOE IV.=*Magyary-Kossa Gyula*: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. IV. kötet (Az adattár II. fele, 1700-tól 1800-ig és pótlás). Budapest, 1940.

Rupp 1868=*Rupp Jakob*: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bevilaqua Borsody 1960 (2005)=*Bevilaqua Borsody Béla*: A Víziváros. Művelődéstörténeti tanulmány. Budapest, 1960 (2005)

Büchler 1901=*Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Budapest, 1901.

Fehér 1933=*Fehér Jolán Antónia*: Budapest Székesfőváros temetőinek története. Budapest, 1933.

Fejérdy 2013=*Fejérdy András*: A Tabáni Alexandriai Szent Katalin Plébánia. In: A katolikus Budapest I. Általános történeti szempontok – Plébániák. Szerk.: Beke Margit. Budapest, 2013. 381-398.

Géra 2009=*Géra Eleonóra Erzsébet*: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704-1707. Budapest, 2009.

Géra 2014=*Géra Eleonóra Erzsébet*: Köhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején. Budapest, 2014.

Horányi 2003=*Horányi Ildikó*: A látszatos halál. A magyarországi tetszhalál-fóbia története. Libri Historiae Medicae. Budapest, 2003.

Horler 1955=*Horler Miklós et alii*: Budapest műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája IV. kötet. Szerk.: Pogány Frigyes. Akadémiai Kiadó, Budapest 1955.

Jankovich 1962=*Jankovich Miklós*: Újlak és Szentjankabfalva helyrajzi adatai az 1702. évi Zaiger tükrében. In: Budapest Régiségei. 1962 (20. sz.) 155-164.

Nagy 1964=*Nagy Lajos*: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. In: Tanulmányok Budapest múltjából. 16. sz. (1964) 189-249.

Nagy Lajos 1975=*Nagy Lajos*: Budapest története 1686-1790. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: Kosáry Domokos. Írta: Nagy Lajos. Budapest, 1975. (Budapest története III.) Főszerk.: Gerevich László. 27-254.

Némethy Lajos=*Némethy Lajos, némethi*: A Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876.

Nyárády 2013=*Nyárády Anna-Mária*: Az Országúti Szent István Vértanú Plébánia. In: A katolikus Budapest I. Általános történeti szempontok – Plébániák. Szerk.: Beke Margit. Budapest, 2013. 224-236.

Pásztor 1936=*Pásztor Mihály*: Buda és Pest a törökuralom után. Budapest, 1936.

Schoen 1930=*Schoen Arnold*: A budai Szent Anna templom. Budapest, 1930.

Szebeni – Végh 2002=*Szebeni Andrea – Végh András*: A budavári volt Helyőrségi templom. In: Budapest régiségei. XXXV (2002) 427-457.

Szende 2013=*Szende László*: A Vári Nagyboldogasszony Főplébánia. In: A katolikus Budapest I. Általános történeti szempontok – Plébániák. Szerk.: Beke Margit. Budapest, 2013. 399-418.

KATALIN SIMON

“SINCERUS ERGA ANTENATOS NOSTROS AMOR” BURIAL AND CEMETERIES IN BUDA IN THE 18TH CENTURY

ABSTRACT

After the recapture of Buda from the Turks, the dead of the newly Christian town had also to be buried. At the beginning, they were interred traditionally on the precincts of the churches (in the small garden next to them): in the earth surrounding the church or in the crypt (if there was one for entombment). In gardens next to monastic churches civilians were also buried, e.g. in that of the Capuchins and the Bosnian Franciscans of Víziváros. The largest cemetery of the town was along the townwall in Víziváros opened at the end of the 17th century where people were buried from whole Buda, the most prestigious people being laid round the so-called red cross of the cemetery. Butcher Johann Kornfaill even built a chapel in the graveyard which also served as the burial place of his family. The Víziváros cemetery was used for the inhumation of the victims of the plague during the epidemic in 1739-40, so after the plague it had to be closed down (in 1775 it was re-opened for a year, but in the early 19th century it was liquidated and used as a depository of timber).

There was another, far smaller, burial ground for plague victims on the southern slope of Gellért Hill designated for use in the Black Death epidemic of 1709-10 (with a lazaretto next to it). The casualties of the siege of Buda and later the dead guards of the castle were buried in the military cemetery in the area of the later South Railway Station until the end of the 18th century when the graves were transferred to the cemetery in Városmajor where Eva Theresia von Frümwagnerin founded a chapel in 1756. In addition to the Roman Catholic burial grounds, those of the Orthodox people of Tabán (right next to their church and later to the west, in the area of the town), the Ottoman cemeteries which were abolished in the early 18th century (Péter Pál Franzin built the Chimneysweeps' Chapel in place of an Ottoman graveyard) and the Jewish cemetery next to the brick-yard along the main road need to be mentioned. With the increase in municipal regulations concerning inhumation and cemeteries, and the shrinking of space in graveyards within populated areas, large gardens of remembrance available for diverse denominations appeared in the outskirts (e.g. the "old Németsölgy cemetery"), which are the direct forerunners of today's burial places.

PEST-BUDAI MESTEREK OLTÁRKÉPEI A DÉLVIDÉKEN (1720–1850)

EGY KIS KUTATÁSTÖRTÉNET

Délvidéken a mai Vajdaság területét értjük, amelyet először mai nagyságában az első világháború után hozták létre, szétszaggatva nem csak a korábbi politikai határokat, hanem gazdasági és természeti egységeket, valamint a megyehatárokat. E vidék az impériumváltásokkal kimaradt az anyaországi barokk kutatás látóköréből, ám az utóbbi két évtized restaurálások által kezdeményezett értékmentő, hiánypótló egyházművészeti kutatásai számos eredményt hoztak. Ezek segítségével több, eddig pusztán levéltári adatokkal igazolható magyarországi mester életműve vált megfoghatóvá, kelt újra életre.¹ 2011-ben a kutatások kibővültek az egykori Bács-Bodrog vármegye magyarországi területeire (Baja és környéke), valamint Szegedre és környékére, és e vidék öröksége szintén szolgált meglepetésekkel. 2013-ban elkészült a Szabadkai Püspökség egyházművészeti katasztere, s a délvidéki katolikus egyházi gyűjtemény(ek) létrehozása is folyamatban van, hogy kulturális örökségünk ezen szelete ne tűnjön el nyomtalanul. A Szabadkai Városi Múzeum programjaiban bemutattuk az eddig megvalósult eredményeket: 2012-ben Stettner Sebestyén budai, 2014-ben Hanik Mátyás vándorfestőnek rendeztünk kiállítást, mely bejárta a régiót.

Vidékünk 18. századi művészeti hagyatéka szinte kizárólag egyházművészeti alkotás, többségük műemlék-jellegű épületekben-templomokban található (oltárképek, szobrok, falfestmények). A mai Vajdaság területén két markáns, történelmi keresztény felekezet művészeti hagyatéka különíthető el, nevezetesen a katolikus és az ortodox egyházé. Mindkettő minőségileg és számbelileg is szinte egyenrangú.² A sajátos történelmi körülményeknek köszönhetően egyikük, az ortodox – amely nemzeti egyház – részletesen kikutatott, feldolgozott és bemutatott, míg a katolikus – amely a magyar, horvát és német lakossághoz köthető –, a személyes kutatások megkezdéséig csak érintőlegesen szerepelt a különféle összeírásokban, amelyeket a Vajdasági Múzeumi Dolgozók Egyesülete művészettörténeti alosztályának kezdeményezésére induló, s a Tartományi Műemlékvédő Intézet szakembereinek együttműködésével folyó munka eredményeként láttak napvilágot. Sokszor e hézagos listák is jelentős értékkel bírnak, mivel több esetben csupán ezek az egyedüli fogódzók az időközben megsemmisült műértékekkel kapcsolatban.³ Mélyrehatóbban a horvát művészettörténet dolgozta fel a horvát ferences tartományhoz 1923-ban csatolt ferences templomok (Szabadka, Bács) barokk örökségét.⁴

1. Korhecz Papp 2008a

2. Korhecz Papp – Kovačev Ninkov 2005.

3. Momirović 1986, 1989.

4. Repanić Braun 2004.

Ismeretlen mester: Páduai Szent Antal, 1721.
216x133 cm, olaj-vászon, j.n.
A bácsi ferencesek egykori mellékoltárkép

Garas Klára 1953-ban így határozta meg a korszak kutatásának irányvonalát: „A 18. század festészetét a kor történeti keretében tárgyaljuk, az akkori Magyarország politikai határain belül. Szemügyre kell vennünk mindazt, amit ebben a korszakban festettek. Az, hogy valamely alkotást külföldi idegen, vagy hazai nem magyar mester készített lehet fontos és jellemző sajátosság, de semmi esetre sem ok arra, hogy vizsgálatunkból kihagyjuk. Sőt éppen egyik legfontosabb feladatunk tisztázni az alkotás létrejöttének sajátos körülményeit, idegen behatások és hazai hagyományok szerepét.”⁵ A barokk korban elsősorban a felekezeti és rendi hovatartozás számított, a feudális „nemzet” fogalma uralkodott. A magyarországi mesterek nevei a 19. századi

törekvéseknek köszönhetően magyarosított változatukban fordul elő, noha e főként délnémet, morva származású kézművesek jelzetei és nevei leginkább latin vagy német nyelven íródtak: Sebastian Stetner, Paulus Antonius Senser, Franciscus Falconer, Joseph Falconer, Joseph Schmitt, Joseph Carolus Schöff, Joseph Pesky, Johannes Mertz, Joseph Schwarz, Mathias Hanisch.

TÖRTÉNETI BEVEZETŐ

Egy olyan örökség-együttest szeretnék az alábbi tanulmányban körvonalazni, amely kimaradt mindenféle alaposabb feldolgozásból. A felvilágosodás koráig a művészet túlnyomórészt egyházi jellegű volt egész Európában, s ez fokozottan igaz térségünkre, ahol a hódoltság előtti művészeti örökség néhány középkori épületen tanulmányozható, vagy a régészet tárgykörébe tartozó leleteken. Maga a barokk művészet, mely Itáliában a 16. század közepén jelenik meg, s a 17. században teljeseedik ki, a mi vidékeinken csak a török kiűzése utáni időkben, a Rákóczi szabadságharcot követően jelentkezik. A 18. század első felében keletkeznek az ide sorolható első művészeti együttesek a katolikus és ortodox egyház kebelén. A késő barokk korszak egészen a 19. század első

5. Garas 1953, 12.

Dörfner József: Szent Ferenc harmadrendjének kegyelmi kiváltságai, 1775. 150x85 cm, olaj, vászon, j.n. Ferences rendház, Szabadka

évtizedéig, a napóleoni háborúkig elhúzódik. Felvirágzására a katonai közigazgatás megszüntetése után kerülhetett sor 1742 után. Korábbi korszak műalkotása csak gyűjtői csatornákon juthatott el vidékünkre, s csak kivételes esetekben került közgyűjteménybe. E világi örökség emlékeinek legnagyobb részét, amely egykor nemeseink kastélyait díszítette, eltüntette a 20. század két világegyése, az impériumváltások és a kommunista államberendezkedés. Töredékük került csak közgyűjteményekbe, nagy részük, ha át is vészelt a háborúkat, a műkereskedelem csatornáin nyugatra vándorolt.

A Délvidéken a barokk korban a művészek ritkán lépték át felekezetük határait, néhány kivételtől eltekintve az ortodox művészek az ortodox egyháznak dolgoztak, a katolikus festők a katolikus egyház megrendeléseit teljesítették. Ritka kivételként említhető meg bánági Demetrius Popovich, aki 1770-ben készítette a titeli Nagyboldogasszony-templom első főoltárképét.⁶ Fontos kiemelni, hogy a mai Vajdaság területe a 18. században három egyházi központhoz tartozott: a mai Bácska a kalocsa-bácsi érsekség déli részét tette ki, a Szerémség a diakóvári püspökség fennhatósága alatt állt, viszont a Bánság a csanádi püspökség igazgatása alatt volt, s ettől függően különbözött egyházi és polgári élete is. A bácskai vidékekről Buda 1686-os felszabadításával egy időben, a zentai csatával (1697) végérvényesen zavarták ki a törököt, azonban a polgári élet és gyarapodás a Rákóczi-szabadságharc után vehette csak kezdetét. A szerémségi végekről a pétervárad győztes ütközet (1716) takarította ki végleg a törököt, míg a Bánság a 18. század közepéig újra az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozott, s a magyar polgári közigazgatás csak a 18. század utolsó negyedében kezdődött meg, addig a bécsi kamara irányította, ami természetesen az egyházművészeti örökségre is rányomta a bélyegét.⁷

6. Milanović Jović 1989, 11.

7. Váartaciu Medelet 2012, 13.

A katolikus egyház a már kialakult művészeti központokból (Bécs, Pest-Buda, Pécs) tudott rendelni – anyagi lehetőségeihez mérten –, az ortodox egyház számára pedig új műhelyek alakultak Aradon, Temesváron és Újvidéken.⁸ A teljesen elnéptelenedett Délvidék első művészeti emlékei a ferences rendhez és búcsújáró kegyhelyekhez (Tekijai Havi Boldogaszony) köthető Mária kegyképek: a Czeszochowai, Brünni és Passai csodatévő Szűzanyák magyarországi és bécsi, ismeretlen mesterek által készített másolatai. A 18. század második feléig szinte minden plébánia lelki gondozását a ferencesek végezték (székhelyük volt Szabadkán, Zomborban, Bácsón, Péterváradon, Rumán, Pancsován és Zimonyban), a világi papság megerősödése csak a század második felében történt meg. Vidékünkön a ferenceseken kívül csak a jezsuiták alapítottak egy rendházat, a péterváradit 1693-ban, azt is az egész rendet feloszlató rendelettel 1773-ban bezűntették, mint a zombori, péterváradit, rumai és pancsovai ferences kolostorokat rá egy évtizedre. A területen lévő falusi templomok építésének virágkora 1770 körül indul, s eltart a 19. század második évtizedéig. Ezeknek a templomoknak a berendezése a mi barokk- és felvilágosodás-kori művészeti örökségünk java.

A Duna-Tisza köze hagyományosan a pest-budai mesterek piacának számított, áraik töredékei voltak a bécsi mesterek juttatásainak, viszont mesterségbeli tudásuk megfelelt, ezért leginkább feljűk fordultak rendeléseikkel a ferencesek által vezetett plébániák.

A legkorábbi, levéltári forrásokkal is igazolható budai mesterekhez köthető délvidéki együttest a szabadkai ferencesek őrzik. Az 1470-ben emelt szabadkai várban 1710 után kialakított Szent Mihály kápolna oltárképe elkallódott miután a várat templommá építették át 1730–1736 között. Új, háromemeletes főoltárát a ferencesek a budai Hörger Antal (1676–1765) szobrászművésznél rendelték meg, aranyozását és az oltárképek elkészítését a szintén budai Stettner Sebestyén (1699–1758) festőművész vállalta föl 1741-ben.⁹ Dörfner József budai mesterrel készítették el 1775-ben a Szent Ferenc harmadrendjének kegyelmi kiváltságait megjelentető oltárképüket a szabadkai kordások 30 forintért, mely a templom kórus alatti előterében állt eredetileg.¹⁰ A különleges ikonográfiájú alkotás előképe a váci ferencesek Szent Ferenc mellékoltárát izesíti, melyet a német ajkú harmadrendiek emeltettek 1728-ban.¹¹

A román szentélyű, de gótikus hajójú bácsi ferences csarnoktemplom első fő- és mellékoltárképeit még az 1720-as években festették¹² magyarországi, feltételezhetően budai mesterek, viszont jelzet és szerződés híján nem attribuíhatók. 1753–54-ben kápolnákkal bővítették a főhajót, melyekben Senser Pál (1716–1758) pécsi festő és egy ismeretlen újvidéki mester alkotásaival díszítették oltáraikat, ez utóbbit 1774-ben Falkoner Ferenc (1737–1792) budai festő kvalitásosabb művére cserélték.

A zombori ferencesek központi budai templomukon (Szent Ferenc sebei-templom) keresztül jutottak első oltárképükhöz, melyet Schervitz Mátyás (1771) festett.¹³ A 18.

8. Kulić 2007, 16.

9. Závodczky 1751, 30.

10. Cvekan 1977, 64.

11. Szilárdfy 2005, 925.

12. Cvekan 1985, 23.

13. Korhecz Papp 2015.

Ismeretlen mester: Szent Vendel, 1748 körül.
188x108 cm, olaj, vászon, j.n. Feltételezhetően az első apatini plébániatemplom mellékoltárképe, magántulajdon

század utolsó és a 19. század első évtizedeiben, általában típusstervek szerint emelt falusi plébániatemplomainkba legtöbbször későbarokk pest-budai és bécsi mesterek művei kerültek: Falkoner Ferenc (1737–1792), Falkoner József (1765–1808), Amon József (működött 1750–1770), Mertz János (működött 1785–1801) budai, id. Schöfft József (1776–1851), Schmitt József, Volnhoffer János (megh. 1810), Schwarz József pesti, valamint Paul Troger (Csókán, 1698–1762), F. I. Leicher (Écskán és Péterváradon, 1727–1812), Martin Johann Schmidt (Szabadkán, 1718–1801), Wolfgang Köpp (Csókán, 1738–1807) Johann Weller (Regöcén és Őrszálláson, 1785–1817) és Hubert Mauer (Adán és Szelencsén, 1738–1818) bécsi mesterek nevei fémjelzik őket. Ezen kettős irányultság megmarad a 19. század folyamán is.

Az egyházi festészet a 19. század elejére elvesztette korábbi fölényét a képzőművészeti műfajokon belül, megrekedt, ritkán érte el a többi műfajban kifejeződő kvalitást, ennek okait elsősorban a felvilágosodás szellemi égiszének antiklerikális beállítottságában lehet keresni. A későbarokk hagyományok szinte töretlenül folytatódtak a 19. század első évtizedeiben elkészült szakrális alkotásokban, talán csak annyi változással, hogy az oltárképek alakjai nyúlankábbá, a barokkos kompozíciók higgadttabbá, a tüzes színek halványabbá válnak. A 19. század második harmadától a szekularizáció folytatódásával mindinkább eltolódik a hangsúly a világi festészet felé, s az egyházi festészet tereire kiránduló akadémiai felkészültséggel rendelkező nagymesterek mellett néhány a műfajra specializálódott „egyházi festész” jelenik meg, akik szintén akadémiai végzettséggel rendelkeztek, de elsősorban megélhetési okokból fő tevékenységük az oltárképfestészet lett. A Délvidéken legtöbbet foglalkoztatott mester a pesti Pesky József (1795–1862) és fia Pesky Ede (1835–1910), mellettük Jenny Alajos (?–1834) Pacséron, Warschag Jakab (működött 1819–1873-ig¹⁴) Doroszlón és Kliegl József (1795–1870) a Dunacsébről Titelre költöztetett egy-egy oltárképpel képviselteti magát. Kuriózumként említhető meg a görög származású pesti Laccataris Demeter (1798–1864) neve is (Bács, ferencesek). Barabás Miklóshoz (1810–1898) négy (Zenta, Topolya), Molnár Józsefhez (1821–1899) egy (Topolya), Than Mórhoz (1828–1899) viszont kilenc oltárkép (Óbecse, Törökkanizsa, Kishegyes, Szenttamás, Felsőhegy) köthető a Délvidéken. Györgyi Giergl Alajos (1821–1863) Csókán, Székely Bertalan (1835–1910) Törökkanizsán és Nagybecskerekén, Jakobey Károly (1826–1891) számos oltárképpel és falképpel jeleskedett (Bajmok, Őrszállás, Kúla, Zombor, Horgos, Szabadka, stb.). A bécsiek közül Joseph Kessler (1825–1887) „Historienmaler”-től rendeltek legtöbb oltárképet a 19. század második felében (Kula, Gajdobra, Bácsföldvár, Dunacséb, Ókér, Szilberek), de Johann Till (1827–1894) (Magyarkanizsa, Temerin), és Joseph Führich (1800–1876) (Temerin) nevei is megjelennek. A századfordulóról még a pesti Lohr Ferencet (1871–1946) és Szirmai Antalt (1860–1927) említhetjük, mindketten a murális műfajban dolgoztak többet. A sort néhány gyengébb kismester műve is tarkítja: Graits Endre (1854–1909), Kaldewey Kelemen pécsi művészek, valamint Lacza Endre (1815 k.–1882) kalocsai és Linhart József pesti festő.

A 20. század elején a térség ugrásszerű fejlődésével sok barokk kori templomot bontottak le, s építettek helyükbe újat, nagyobb neoromán, vagy neogótikus stílusban, pl. Szabadkán, Topolyán, Újvidéken, Futakon, megsemmisítve az eredeti, pótolhatatlan berendezéssel együtt a műalkotásokat. Más helyeken a meglévő oltárakba csináltattak modernebb oltárképeket, félretéve a korábbi sokszor kvalitásos műtárgyakat, melyek idővel elkallódtak. A legnagyobb károkat kétségtelenül a II. világháború után bekövetkezett változások hozták el, amikor a németység kitelepítése után több egyházukat lebontották (Fülöpszállás) a gazdátlanul maradtakat folyamatosan rombolják, fosztogatják (Bácsszentiván, Bácsújfalú, Küllöd).

14. Szvoboda Dománszky 2001, 32.

A régi szóhasználatnál képírók és képfaragók családi műhelyekben sajátították el a mesterség minden csínját-bínját, leginkább apáról fiúra, vagy apósról vőre szállt a műhely. Egy festőműhely a középkorban, de az újkorban, s térségeinkben egészen a 19. század elejéig elsősorban gazdasági vállalkozás volt, anyagi tőkét a generációkon át öröklődő szerszámok és anyagkészlet jelentette, szellemi tőkéje a mesterségbeli tudás volt, de sikerességét megrendelői körének is köszönhette. A műhely munkája, fennmaradása volt az elsődleges cél. A festők jogállásban semmiben sem különböztek más mesterektől, a műhelyt a mester vezette, a tanulni vágyó fiatalok inasként kezdték, majd legényként folytatták a tudás elsajátítását, hogy a mesterremek elkészítésével, és persze a céhnek járó taksa kifizetése után felszabaduljanak, önálló mesterekké váljanak. A budai festők nem voltak tagjai az 1691-ben alapított kőműves céhnek,¹⁵ működésüket a polgárjoghoz kötötték. A különböző profilú festők (figura-, kártya-, miniatúra-, címfestők, bőrművesek, textiltervezők, aranyozók, stb.) teljesen egyenrangúak voltak. Természetesen egy oltárképpért, vagy történeti jelenetért lehetett a legnagyobb fizetséget kérni. A céhes hagyományokon túllépve, csak a másodgenerációs pest-budai mesterek jutottak el a bécsi akadémiaira.¹⁶

E mesterek műhelyeikben készítették el műveiket (oltárképek, szobrok), melyeket becsomagolva vízi úton (a Dunán Bajáig, Szolnoktól a Tiszán) szállították le, s legtöbbször ők maguk kísérték és építették be a helyszínen. Ilyen alkalmakkor tehettek eleget helyi portrérendeléseknek is.

A magyarországi mesterek árai jóval alulmaradtak a fővárosiaknak: C. F. Sambach bécsi mester a budai Nagyboldogasszony-templom főoltárképét 150 forintért festette 1758-ban,¹⁷ F. A. Maulbertsch (1724–1796) a szombathelyi hatalmas főoltárképéért 450, a nagyobb mellékoltárképekért 300–300, a kisebbekért 170–170 forintért szerződött 1791-ben.¹⁸ A budai Falkoner Györgynek (1646–1741) a vizivárosi Szent Anna főoltárképéért 1725-ben 34 forintot,¹⁹ Stettner Sebestyénnek (1699–1758) szabadkai főoltárképéért 54 forintot, a kisebbekért 10–21 forintot fizettek,²⁰ a szintén budai Vogl Gergely (1717–1782) a zsámbéki főoltárképért 40, a mellékoltárképekért 30 forintot kapott 1754-ben,²¹ Schervitz Mátyás (1771) a dunaföldvári ferencesek mellékoltárképéért 50 forintot, Falkoner X. Ferenc (1737–1792) mellékoltárképéért 30 forintot kapott a váci ferencesektől 1773-ban (Korhecz Papp 2015??), valamint 1774-ben a nekcei ferencesektől is.²²

A képírók általában csak nagyobb városokban tudták megélhetésüket megteremte-

15. Ezúton is köszönet Perényi Roland történésznek, hogy leellenőrizte a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében lévő az 1690-ben alapított „Budai kőművesek, kőfaragók és ácsok egyesült céhkönyvé”-be bejegyzett mesterek névsorát, amelyben egy festőt sem talált.

16. Jávora 2006.

17. Schoen 1930 172.

18. Jávora 2009, 126.

19. Némethy 1881, 264.

20. Korhecz Papp 2012b, 28.

21. Garas 1955, 234.

22. Korhecz Papp 2011a, 75.

ni, a délvidéken elsősorban a szabad királyi városi rangú helyiségekben. Ezt a rangot elsőként, 1748-ban Újvidék kapta meg Mária Terézia császárnőtől, magyar királynőtől, Zombor rá egy esztendőre nyerte el, Szabadka viszont évtizedekkel később, 1779-ben. Az első, a katolikus egyház számára magasabb színvonalon dolgozó, a Délvidéken megtelepedő mesterekről Zomborból, Bács-Bodrog vármegye székhelyéről van hír 18. század utolsó évtizedeiből. Az 1773-as összeírásban szerepel bizonyos „Joannes Hoffnagel pictor Imperio”, aki vándorfestő lehetett, sajnos nevét eddig semmilyen alkotással nem lehetett összekötni.²³ (Kronowetter Pál (1748–1787), a híres pesti festőcsalád leszármazottja 1780 körül érkezik a megyeszékhelyre. Trencsén városából telepedik 1793 körül Zomborba a prágai születésű, cseh nemzetiségű Mathias Hanisch (1754 körül–1806) vándorfestő, akinek egy bő évtizedes termékeny délvidéki, a kalocsa-bácsi érsekség területéhez köthető működéséről vannak adataink.²⁴ Helyét másodrangú mesterek próbálták betölteni, mint a bajai születésű, de apatini mesterként is emlegetett Tordy Antal (1795–?) – Szonta, Hercegszántó – és Loncharevich Illés (Gákova, Monostorszeg).

PEST-BUDAI MESTEREK ÉS MŰHELYEK

A továbbiakban azoknak a pest-budai barokk és felvilágosodás-kori mestereknek működéséről írnék, akik nevéhez jelentős délvidéki hagyaték kapcsolódik, melyet a személyes restaurálási és terepfelmérési munkának köszönhetően sikerült feltárni, s így a feledéstől megmenteni.

Stettner Sebestyén (Sebastianus Stetner: Dorst, 1699–Buda, 1758) bajorországi születésű aranyozó és festő már mint kész mester 1727-ben telepedik meg Budán, ahol a festőtársak (Falkoner György és Landtrachtinger Gáspár) ellenállása miatt csak 1736-ban választják budai polgárrá. 1738-ban házasságot kötve özvegy Obergrubernéval szül. Seth Mária Teréziával (1716 k. –1789)²⁵ házat szerez és műhelyt vezet a mai Ország-ház utca 18. szám alatti középkori eredetű házában, az egykori Böckengasse-n.²⁶ Itáliai iskolázottságú, jelzetlen műveivel a 18. század első felének budai festészetét egyedülként képviseli. A szabadkai ferences Háztörténetben lejegyzett szerződés adta kiindulópontból, négy egykori 1741-ben készült oltárképe alapján – amelyeket 1995–1999 között restauráltam, – sikerült nyolc további magyarországi művét stíluskritikai és festészet-technikai alapon attribuínom, s ezzel „életre kelteni” az eddig csupán levéltári adatokban szereplő mestert. Egykori budai tevékenységét Schoen Arnold rekonstruálta (aranyozási munkák, betlehemi jászol, szentsír, diadalív és portrék festése), valamint a tabáni Szent Katalin-templom egykori főoltárának és szószékének munkálatai Scherwitz

23. Vasić 1984, 133.

24. Korhecz Papp 2013b.

25. Mária Terézia asszonyról feljegyezzék, hogy maga is festő volt, 1759-ben Kronowetter Gáborral (–1774 előtt) lép házasságra, aki elhagyja őt. *Némethy 1881*, 105.

26. A tényt csak 1752-ben jegyezték be a telekkönyvbe, Stettner (Gstettner névívással), a 2. férj tulajdonlásának rögzítésével egyidejűleg. (BFL XV.9.a/13. Kéziratok gyűjteménye. *Bánrévy György: A budai vár házai*. 6646. hrsz.; IV.1009. c: Teleklevélek jegyzőkönyvei (Gewöhr Protocoll) 2. kötet 25. lap) Köszönet Jancsó Évának a kutatásban nyújtott segítségéért.

Stettner Sebestyén: Szent Mihály, 1741. 300x157 cm, olaj, vászon, j.n. A szabadkai ferencesek egykori főoltárán, ma a templom kereszthajójában

Mátyással és Weibl Tamással 1747-ben, ami az 1810-es tűzvészben megsemmisült.²⁷ A szegedi egykori, a piarista atyák által vezetett Dömötör-templom háromemeletes főoltárának képeit (Szent Dömötör megdicsőülése, Szent Borbála allegóriája, Szent György oromkép) 1739-ben festi, valamint a Szent család oltár Hazatérés Egyiptomból című képét. A Fogadalmi-templom építése miatt elbontott, középkori eredetű, műemlékvédelemre előirányozott belső berendezését a szétszerelés előtt Keglovich Emil szegedi fényképész megörökítette, ennek köszönhetően lehet fogalmunk a szétszóródott, megsemmisült értékek magas színvonaláról.²⁸ Néhány szobor kivételével, – amelyek feltételezhetően szintén budai mesterek művei –, csak a Szent Borbála kép őrződött meg a kecskeméti piaristák Szentháromság-templomába kerülve. Stettner Sebestyén a szabadkai nemesek, polgárok és a házfőnök adományából 1741-ben learanyozza a szintén háromemeletes főoltárakat – amelyet a váci ferencesek főoltárának (1729) modellje alapján rendelnek meg Hörger Antaltól 1736-ban –, (aki egyébként esküvői tanúja volt Stettnernek), és megfesti a hozzá tartozó hét képet: Szent Mihály főoltárkép, Szent György, Cecília és Szent Lúcia, valamint Xaveri Szent Ferenc, Szent Elek és a Boldogságos Szűzanya. A templom 1909-re befejezett neoromán stílusú bővítése során a főoltárt elbontották, s csak az első négy kép maradt meg a rendházban, a többi három elkallódott. A pesti ferences templom mellékoltáraitra 1743-ban festi meg a Szűz Mária és Szent József eljegyzése, valamint a Szűz Mária oktatása kompozíciókat, ez utóbbi marad a templomban, az elsőt a 19. század végén lecserélik a Szent József halálát ábrázoló kompozícióra. A Skapuláris Szűzanya oltárképe – amely szintén az 1740-es évekhez köthető – hosszas vándorlás után a bajai Szent Rókus-kápolna mellékoltárára került, és a művésznek szentelt vándorkiállítás szabadkai kiinduló helyszínén restauráltam. Kései művei az esztergomi ferences templom mellékoltárképei: Szent György, Szent Flórián, Alkantarai Szent Péter és Kapisztrán Szent János, amelyek 1756 körül készülhettek.

Stettner tanulóveiről semmi biztosat nem lehet tudni, valószínűleg egy Bajorországba települt itáliai vagy itáliai iskolázottságú mesternél sajátíthatta el mesterségét,

27. Korhecz Papp 2012b, 31.

28. Korhecz Papp 2011b, 183.

mert neve nem szerepel a bécsi Akadémia 1726-tól vezetett diáknévsorában,²⁹ 1714 előtt még túl fiatal volt, hogy ott tanulhasson, de ettől függetlenül legénykedhetett egy bécsi mesternél is. Egyéni alkotói stílusa barokkos kompozíciókban mutatkozik meg, műveit jellegzetesen megtört drapériák, gomolygó felhők jellemzik, amelyeket a mennyei sugarak fénye von be. A szürkés, semleges háttér jól kiemeli az általa használt élénk, tiszta, piros, sárga és kék színek ragyogását. Festményei alapvetően világos koloritúak, a halványkék tónusú, okkersárga fényekkel élénkített háttereken jelennek meg graciális testalkatú szentjei, hosszúkás, igen bájos arccal, gyöngyházfényű testszínnel. Kézmozdulataik is jellegzetesek, kecsesek, azonban anatómiai felépítésük némely esetben hagy némi kívánnivalót. A geometriai szerkesztés, s az építészeti terek megjelenítése is az akadémiai képzés hiányát mutatja. A szemlélőt e ritkán előforduló hiányosságokért kárpótolja az oltárképek jó kompozíciója és harmonikus színösszeállítás. Rendhagyó, sárgán vörös rétegekből építkező vastag (200–300 mikron) alapozásaira vastag festékrétegeket vitt fel, ami igen nagy szigetekben megjelenő öregedési repedéshálókat eredményezett oltárképein³⁰

Schervitz Mátyás (Buda–Buda, †1771) (Sheravics) korának közkedvelt és nagyrebecsült mestere volt, amiről a budai Szent Ferenc sebei templom szószéke alá beépített epitáfiuma is tanúskodik. A buda-vizivárosi illyr származású festő neve Scherviz, Scherwitz, Scherowitz, Scheravitz, Scheravics, Seravits, Scherevitsch, Scherevitz, Scherovitz, Scherowitz, Schibiz, Szeravics, Cserevich, Xeravich formában fordul elő. Első monográfusa Schoen Arnold által³¹ a feltételeken hozzá köthető születési adatok (Mathias Tarvitz, 1701 körül–1771, felsővizivárosi Szent Anna plébánia) újabb 1768–69 re keltezett műveinek felfedezésével csupán megkérdőjeleződtek, mert a vizivárosi kapisztránus plébánia anyakönyvei – amelyhez a művész családja tartozhatott –, jelenleg lappanganak. Schervitz mester 1741-ben vált budai polgárrá. Számos kisebb (zászlófestés, aranyozási, márványozási munkák, efemer diadalívek) és nagyobb megbízása (tabáni Szent Katalin és vizivárosi Szent Erzsébet templomok főoltárképei, újlaki templom szentélyfreskója) volt a budai templomokban, melyek megsemmisültek az elmúlt évszázadokban.³² Az utóbbi időkig a vizivárosi Szent Ferenc Sebei templom szentélyének (1756), valamint a péceli Ráday kastély könyvtártermének (1763) freskóit köthette a kutatás nevéhez, az óbudai plébániatemplom Szent Ivó oltárképét (1759) stíluskritikai alapon illesztették életművébe.³³ Schervitz Mátyás festészetének tanulmányozásához szolgáló kulcsot a levétári adatokkal hitelesített dunaföldvári egykori ferences templomba 1768-ban készített oltárképei (Szent Anna, Szeráfi Szent Ferenc, Immaculata Ádám-mal és Évával) szolgáltatják.³⁴ Segítségükkel immár bizonyosan a budai mesterhez köthetjük a zombori egykori ferences templom Szent Ferenc stigmatizációját ábrázoló mellékoltárképét. A zombori háztörténet szerint 1769-ben emelték, rendezték, festették és

29. Köszönet Ferdinand Gutschin-nak az információért.

30. *Korhecz Papp 2014b*.

31. *Schoen 1929*, 265.

32. *Schoen 1930*, 178.

33. *Lipp 2002*, 57.

34. A dunaföldvári Szent Anna konvent Háztörténete. p. 43–44. Magyar Ferences Levéltár, Budapest. MFL VI.11.

*Schervitz Mátyás: Szeráfi Szent Ferenc, 1769.
Cca.300x150 cm, olaj, vászon, j.n. A zombori
Szenháromság-templom mellékoltárképe*

aranyozták elsőként a templomban a Szent Ferenc oltárt, melyhez a Szent Ferenc testvériség 539 forinttal és 88 dénárral járult hozzá, amit Antun Meneckovic tanácsnok saját adományával és a testvériség elöljárói összesen még 100 forinttal növeltek meg³⁵. Stíluskritikai alapon a vizivárosi Szent Ferenc Sebei templom főoltárképét (1756), és Cortonai Szent Margit mellékoltárképét (1756) is egyértelműen Schervitz alkotásaként azonosíthatjuk. Ezen művek alapján ismerhetünk a mester ecsetjére a pesti egykori domonkos rendi templom főoltárképén (1760 körül), amelyen a rendalapító a Szűzanyától átveszi a rózsafüzért, valamint a váci ferencesek Órangyal ábrázolásán. A magas színvonalon dolgozó budai mester tanulmányainak helyszínét Bécsben feltételezi a korábbi kutatás, mesteréhez talán a hibátlan építészeti térábrázolásai vezethetnek el egykoron. Schervitz Mátyás anatómiai tudása tökéletes, térábrázolása bravúros, alakjai elevenek, arányosak, egyéniségei karakteresek, személyében a barokk buda vezető mesterét tisztelhetjük, akinek tudása a bécsi festőművészekével vetekedett.³⁶

Valószínűleg Mátyás mester leszármazottja lehetett Serovics József budai festő, aki 1770-ben a pilisi Belezna-Nyáry kastély falképein dolgozott,³⁷ 1772-ben a péceli Ráday kastélyban folytatta apja munkáját,³⁸ valamint 1785-ben a doberschaueri származású Schöffl Józseffel együtt festette ki a Fortuna nevű városi kávéházat.³⁹

Falkoner Ferenc (Franciscus Falconer, Buda, 1737–Buda, 1792) a skót eredetű, az egész 18. században alkotó budai Falkoner (Falconer, Falconet, Valconier) művészcsalád legismertebb tagja. Mindannyian a Falkoner György (Skócia, 1646?–Buda, 1741) által 1704-től alapított budai műhelyt vitték tovább. György tizennégy gyermeke közül legidősebb fia, Polykárp (1706–1739), valamint Henrik József (1708–1761, Juliánus karmelita szerzetes), Antal és Anna Erzsébet (1714–1790, Zsófia néven klarissza apáca) is festők lettek. Falkoner Xavér Ferenc édesapja Polykárp halála után mostohaapja,

35. *Kaizer 1932*, 44.

36. *Korhecz Papp 2015*.

37. *Serfőző 2014*, 1.

38. *Berecz – Lángi 2003*, 100.

39. *Schoen 1929*, 65.

Falkoner Ferenc: Keresztrefeszítés, 1776. 250x170 cm, olaj, vászon, j.n. A régi futaki plébániatemplom mellékoltárképe, Jézus Szíve-templom, Futak

Falkoner József: Szent Anna, 1791. 300x155 cm, olaj, vászon, j.b.l.: Josef Ferenc Falkoner pinxit 1791. A kishegyési plébániatemplom főoltárképe

Schultz János Frigyes (Johann Friedrich, 1711–1761) lett a műhely vezetője; Ferenc az ő műhelyében sajátította el a festészet alapjait.⁴⁰ 1756-ban iratkozott be a Bécsi Akadémiára,⁴¹ onnan visszatérve Ferenc lett a budai várbéli, nagyapai ház egyedüli tulajdonosa

40. Némethy 1883, 108.

41. Archiv und Kupferstichkabinett der Akademie der Bildenden Künste Wien, Universitätsarchiv, Schülerverzeichnisse, Bd. 1b, Lit. F 155. old. és Bd. 1c. 69. old. Ugyanezzel a dátummal Fleischer Gyula (1935, 40) Falconer Jánosról tesz említést, amely hiba valószínűleg elírásból származik, ezért feltételezte Garas Klára (1955, 217), hogy egy János nevű fia is volt Polycarpnak, akinek három gyermeke volt: Antal,

1759-től. Mostohaapja halálával ő vált a műhely vezetőjévé, s budai polgárrá 1761-ben. Fiának, Falkoner József Ferencnek (Joseph Falconer, Buda, 1765–Buda, 1808) halálával a Falkoner család fiúágon megszakadt. Ferenc felesége Enters Borbála (1743–1788) is tevékeny részt vállalt a műhely munkájában, valamint a helyőrségi templom freskófestésében. Ferenc anyagi előrehaladását mutatja, hogy 1764-ben a Falkoner-féle házat felcserélte a mai Országház utca végén lévő nagyobb, szomszédos Hörger sarokházra, melynek helyiségeit ki is adta. Közmegbecsülését az bizonyítja, hogy őt kérték fel a Borbála és Ferenc (Némethy L. 1881. 266).

feloszlott rendek javainak felbecsülésére.⁴² A fővárosban csupán budakeszi plébánia-templom falképei (Bölcsesség és leányai: Hit, Remény, Szeretet, valamint a főoltár lát-szatarchitektúrája, 1784) és Flórián-kápolna egykori 1765-ben készült mellékoltárképei érték túl az elmúlt évszázadokat, kettőt közülük (Alexandriai Szent Katalin oromkép és Szent József halála) a BTM gyűjteményében, a Xaveri Szent Ferenc halálát ábrázoló a görögkatolikus plébánián őrzik, a Szent Orsolyát ábrázoló másik oromkép lappang.⁴³ A szegedi minorita templomban Pádiai Szent Antal látomása című művét láthatjuk, valamint predellaképeit (Árpádházi Szent Erzsébet, Alexandriai Szent Katalin és Szent Ilona), melyek keletkezése szintén az 1760-as évekre tehető. Falkoner Ferenc az egykori kapisztránus ferences tartomány legfoglalkoztatottabb művésze volt, 1774–1778 között készült képei díszítik a neksei (Szent Család, Szeráfi Szent Ferenc, Jézus megkeresztelése), bródi (Szent Vendel, Szent Didák, Nepomuki Szent János), eszéki (Páduai Szent Antal, Szent Katalin eljegyzése, Szeráfi Szent Ferenc), bácsi (Szeráfi Szent Ferenc), sarengradi (Páduai Szent Antal)⁴⁴ és a bajai ferences templomok mellékoltárait. A dunaföldvári (Páduai Szent Antal) és a váci (Szent Anna) mellékoltárakról félretették képeit. Mindegyik helyszínen csak egy-egy művét jelezte. Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően a bajai ferences templom mellékoltárain hat 1775–1781 között készült alkotását azonosítottuk (Remete Szent Antal, Szent Didák, Szent József halála, Assisi Szent Ferenc imája – az oratóriumon) melyből kettőt a 19. század végén átfestettek (Szeráfi Szent Ferenc, Nepomuki Szent János). Az 1776-ban festett hét refektórium ferences portrét és a Jótanács Anyja kegyképet is opuszába sorolhatjuk immár⁴⁵. Gróf Hadik András az egykori futaki plébániatemplomba négy oltárképet rendelt tőle 1776-ban (Szent András, Szent Franciska, Keresztrefeszítés, Szent Anna), ezek közül a kegyúr védőszentjének ábrázolását jelezte a mester: Franc: Falconer Pinxit Budens.⁴⁶ Fiának Falkoner Józsefnek három főoltárképével találkozhatunk a Bácskában: Kishegyesen (Szent Anna főoltárkép 1791), Béregen (Szent Mihály főoltárkép, 1792) és Szontán (Szent Lőrinc főoltárkép, 1793), de a feldúlt szerémségi Kukujevci templomának Fájdalmas Szűzanya oltárképe is az ő munkája. A béregi a mennyei fejedelmek győzelmét ábrázolja a gonosz felett, mely Michelangelo Unterberger híres bécsi főoltárképe nyomán készülhetett, melynek lavírozott tusrajzát a Szépművészeti Múzeum őrzi (Škoríć 2009, 100). Fiával, vejével és más budai mesterekkel közösen készítik 1791–92-ben az uralkodók tiszteletére efemer diadalkapukat⁴⁷. Falkoner Ferenc alkotásainak jellegzetes alakjai (szikár férfiszentek, széparcú női szentek és nagy angyalok, fitos angyalkák), drapériakezelése (hurkás redőzés) és festészeti technikája alapján könnyen felismerhetőek. Képein csupán a világos részeket (testszín) festette vastagabban, a többi felület foltfestése nagyon vékony, általában egyrétegű, ami alól előtűnik sárga alapozása. E technikai jellegzetességének köszönhető képeinek barnás-zöldes a tónusa.

42. Velladits 2004, 294.

43. Legeza 2011, 12.

44. Repanić Braun 2004, 184.

45. Imrik 2014.

46. Korhecz Papp 2011a, 73–88.

47. Tóth 2003, 294.

Mertz János: Nagyboldogasszony, 1799. 284x140 cm, olaj, vászon, j.j.l.: Johannes Mertz pinxit 1799.

Az egykori módosi templom főoltárképe, Nagybecskereki Püspökség

A Falkoner műhely kapcsán említhető meg a vizivárosi **Mertz János** (Johannes Mertz, működött 1785–1801 között), aki Falkoner Ferenc Borbála nevű leányát vette nőül 1788-ban. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum művészeti gyűjteménye 6 nagy-

Amon József: Stációkép, 1748. Cca. 80x60 cm, olaj, vászon, I. Stációképen j.b.l.: Amon pinxit. Apatini plébániatemplom

méretű arcképét őrzi 1780-ból, mely az Apponyi család högyészi kastélyát díszítette egykoron. 1782–85 között a bécsi akadémián tanult, melynek végén, 1785-ben elnyerte a Gundel-díjat.⁴⁸ 1790-ben szerezte meg a budai polgárjogot. Az oltárképfestés (Vajta: Szent Mihály, 1799. Vál: Nepomuki Szent János, 1800, a budai Szent János kórház kápolnájának oltárképe, 1801) mellett dekorációs feladatokkal és arcképfestéssel is megbízták (Tolnay Mária arcképe, MNG, Dugonics Ádám polgármester arcképe, 1792, Móra Ferenc Múzeum, Szeged).⁴⁹ A módosi első plébániatemplom Nagyboldogasszony főoltárképét 1799-ben festette, amelyet az új neogótikus templom elkészülte után annak kórusán őriztek. Szerencsére az oltárkép a falu német lakosságának kitelepítése után gazdátlanul pusztuló egyházból kimentve, 2010-es restaurálása után a Nagybecskereki Püspökség épülete dísztermének éke lett.

Amon József 1751-ben nyerte el a pesti polgárjogot, a legutóbbi időkig csak a máriabesnyői kapucinus templom mennyezetképe (Mária mennybevitele) és a kegyúrnő Grassalkovich Antalné Castrum Dolorisa volt nevéhez köthető 1770–71-es évekből.⁵⁰ A váci utcai egykori domonkos, ma belvárosi Szent Mihály-templom hajójának mennyezetképeit 2012-ban tárták fel, a Jézus születését ábrázoló ovális mezőben a mester jelzetével.⁵¹ Apatin első templomát 1748-ban emelték a Nagyboldogasszony tiszteletére, azonban 1795-ben a Duna szüntelen áradásai miatt elbontották és egy védett helyen újjáépítették klasszicista stílusban. A régi templomból csak az Amon József által szignált 14 stációt számláló Keresztút és két hordozható kegyszobor került át: az einsiedelni Fe-

48. Fleischer 1935, 99.

49. Garas 1955, 236.

50. Garas 1955.

51. <http://www.szentmihalytemplom.hu/#!untitled/zoom/c1v6x/image1jsi> Köszönet Serfőző Szabolcsnak, hogy felhívta rá figyelmemet.

Vollnhoffer János: Szent Család megdicsőülése, 1782. Cca. 300x150 cm, olaj, vászon, j.j.l.: Johann Vollhoffer Pinx. 1782. A cserögi plébániatemplom főoltárképe

keze Mária és a Szentháromság.⁵² Az 1783-as egyházlátogatási jegyzőkönyv tájékoztat bennünket a 18. század közepén fennálló állapotokról. A fekete-fehér márványozású főoltárépítményben álló Nagyboldogasszony kép megközelítőleg 2,5 m magaságú volt, előtte állt a fentemlített Mária szobor, kétoldalról címerpajzsos angyalok által közrefogva, melyek mellett foglaltak helyet Szent Jeromos és Szent Antal szobrai, nyolc faragott aranyozott gyertyatartóval egyetemben. A második oltár Feszülete és Mária Magdolna szobra faragott volt, s szintén két angyal egészítette ki. A harmadik oltár festményén Szent Sebestyént jelenítették meg. A Szent Vendel oltáron a vizitáció szerint Szent Katalin képe volt látható, az oltárépítmény festett, kétoldalról Péter és Pál apostolok alakjával. Az ötödik piros-zöld színű oltárépítményt lenvászon jelenítették meg, az oltárkép Pádúai Szent Antalt ábrázolta, előtte papírra festett képen Pietá ábrázolás volt látható. A hatodik oltáron Jézus nagyméretű képe körül falfestményként jelenítették meg kétoldalról Szent Anna és Joáchim alakját, felette Szent Borbálát. A hetedik Szent Flórián oltáron annak faragott festett képe állt középen, körülötte Xaveri Szent Ferenc, Júdás Tádé és Szent Leonárd festett alakjával.⁵³ Feltételezhetően pest-budai mesterek készíthették a képíró és képfaragó munkákat, akár Amon Józsefnek is juthatott még megbízás. Apatini magántulajdonban maradt meg egy Szent Vendel oltárkép, mely feltételezhetően e berendezéshez tartozott.

Vollnhoffer János (Wollenhoffer, ?–1810) 1797-ben nyer polgárjogot Pesten mint „Kunstmaler”, az eddigi kutatás arcképeket (József nádor, Majláth József, Zichy Károly, (mindhárom MNM TKCs), Ismeretlen férfi (MNG), Müller Fülöp és felesége (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum), Emmerlin Leonhard és felesége (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum) és oltárképeket ismer e mestertől (Berkenye: Angyali üdvözlés 1786, Érsekújvár: Szeráfi Szent Ferenc 1791, Erdőtelek: Nepomuki Szent János).⁵⁴ A délvidéki, szerémségi Cserög plébániatemplom főoltárképét, mely a megdicsőült Szent Családot ábrázolja 1782-ben jelezte: *Johann Vollhoffer Pinx. 1782*. A nagy- és kis angyalok, valamint szárnyas fejcskék társaságában felhőkön emelkedő Szűzanya ölében áll a Kisjézus, előttük Szent József térdel, akinek kivirágzott botját egy angyalka tartja, alattuk a korabeli dunapart Cserög látképével, a katolikus és ortodox templommal, valamint a Tarcal lankáival a háttérben.⁵⁵

Kronovetter Pál (Paulus Kronovetter: Pest, 1748–Zombor, 1787) a Kalocsáról 1780 után Zomborba telepedett festő működéséről több adat is ismert: Kronovetter Pál 1786-ban köt házasságot, majd 1787-ben, 37 éves (sic!) korában halt meg Zomborban, amint azt Szentháromság-plébánia halotti anyakönyvében olvasható.⁵⁶ Az egri ferencesek főoltárát 1778–79-ben aranyozza. A főoltárkészítés kapcsán nagy összeget fizetnek ki részére, ezért köthették korábban tévesen nevéhez a Szeplőtelen Szűzanya főoltárképét,⁵⁷ azonban a kiemelkedően kvalitásos mű bizonyosan nem neki köszönhető, azt Bécsből hozatták Vácon keresztül, amint azt megtudhatjuk az újabban előke-

52. Mašić 1998, 26.

53. Škorić 2008, 31.

54. Fehér 2004.

55. Köszönet Škorić Dušannak, hogy felhívta figyelmemet e képre.

56. Vasić 1984, 132.

57. Lengyel 1993, 19.

Kronovetter Pál: Szentháromság, 1784. Cca. 400x200 cm, olaj, vászon, j.n. A zombori plébániatemplom főoltárképe

rült, erről szóló írásos dokumentumból.⁵⁸ Zomborban a ferencesek számára a templom szentélyét 1783-ban festi ki, majd 1784-ben elkészíti a Szentháromság-főoltárképét és a Keresztrefeszítést ábrázoló nagybőjti leplet.⁵⁹ Sajnos a főoltárkép alsó harmadát az egykori restaurátor rossz állapota miatt egyszerűen levágta az 1930-as években, s egy hozzáragasztott vászondarabon saját képességei szintjén hozzáfestette a megsemmisí-

58. Köszönet Valuch József, volt egri ferences házfőnök atyának a szóbeli információért.

59. Kaizer 1932, 44.

Schmitt József: Nagyboldogasszony, 1816. Cca. 300x150 cm, olaj, vászon, j.n.
A bajsai plébániatemplom főoltárképe

tett részt. A nagybőjti lepel és a falkép sincs már meg. Kronovetter Pál nevéhez fűződtek a bácsi Szent Pál-templom oltárképei 1785-ből (Szűz Mária mennybevétele, Immaculata, Szent Kereszt), melyek elenyésztek, mint ahogyan a kalocsai székesegyház és a foktői templom szentélyében lévő falképei is.⁶⁰ Édesapja a többször házasodó Kronovetter Gábor (?–1774 előtt) pesti festőművész volt, aki 1738-ban íratkozott be a bécsi akadémiára,⁶¹ s ott is házasodott 1739-ben egy Teréz nevű hajadonnal.⁶² 1742-ben lett pesti polgárrá. Nem ismeretes, hogy mikor vette el Erzsébet nevű feleségét, Pál édesanyját. 1752-ben újraházasodik Pesten, harmadik felesége Teréz 1759-ben hunyt el. Három gyermekét korán elveszti (1743, 1753, 1756), viszont a kis Pált – akit Conti Antal pesti szobrász és felesége Krisztina tartott a keresztvíz alá a belvárosi plébániatemplomban⁶³ – sikerült mesterré képeznie. Apa és fia művei között nagy a stílusbeli hason-

latosság, amint az egy-egy tanulmányozható oltárképük alapján megállapítható. Következő házasságát Stettner Sebestyén özvegyével 1759-ben köti, nemsokára azonban elválnak, s Gábor nyom nélkül eltűnik Budáról.⁶⁴ 1740-ben a buda-tabáni Szent Katalin-templom Szent Család és Szentháromság képeit festi (megsemmisültek a tabáni tűzvészben), 1751-ben ő készíti a díszes pesti diadalkaput Mária Terézia és Lotharingiai Károly tiszteletére, melyeken az uralkodónőnek, valamint férjének és a trónörökös Józsefnek portréi cserélődtek.⁶⁵ 1754-ben a szolnoki ferenceseknek dolgozik⁶⁶ – (Szolnoki Ferencesek Háztörténete, Magyar Ferences Levéltár, MFL VI.9), 1761-ben a gyön-

60. Garas 1955, 230.

61. Fleischer 1935, 35.

62. Hajdecki: Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, VI. kötet, 1908, 155. oldal, 8374. tétel. Házasság, Pfarre St. Michael. 1739. június 24. Gabriel Kranowetter, Maler, von Pest aus Ungarn geb., des Joseph Kranowetter, Maler, und Francisca Apollonia Sohn, Theresia Taubenschmiedin (mármint ő az ara), von Zwettl geb., eines Bindermeisters Tochter, beide wohnen in Königl. Klosterhaus in der Rothgasse. Köszönet Jávor Annának a kutatásban nyújtott segítségéért.

63. Köszönet Jancsó Éva levéltárosnak a kutatásban nyújtott segítségéért.

64. Némethy 1883 104.

65. Tóth 2003, 277.

66. Köszönet Dreska Gábor levéltárosnak a kutatásban nyújtott segítségéért.

gyösi ferencesek Sarlós Boldogasszony főoltárképét festette meg a Habenstreith József pesti szobrász által 1760-ban készített építményre. Kronovetter Gábor apja József (?–1744 előtt) is festőművész volt, akit 1714-ben mint pécsi, 1734-ben már mint pesti polgárt emlegetnek.⁶⁷ Bizonyos Kranavetter Ferenc festő a tiroli Kranettenből 1698-ban folyamodott polgárjogért Pécssett.⁶⁸

Schmidt (Schmitt) József (Joseph Schmidt, 1760 körül–1834 után) bányászati származású művész, aki 1779-ben kezdte meg tanulmányait a bécsi Akadémián,⁶⁹ majd a 19. század elején Pesten telepedett meg. Főleg olajban és miniatűrben festette arcképeit és oltárképeit. A győri székesegyház főoltárképét másolta 1804-ben a páli templom részére, ahová további két Maulbertsch másolatot is készített. Sárközi István somogyi alispán portréját 1823-ban, Bolla Márton kegyesrendi tanár arcképét 1831-ben festi meg.⁷⁰ A ravazdi templom Szent Márton főoltárképét 1799-ben jelezte. A bajsai Nagyboldogasszony-templom szignált főoltárképe 1816-ban keletkezett. A hagyományos kompozíciót egy háttal, rövidülésben ábrázolt nagy anygallal egészítette ki bravúrosan. Egyidőben készült Szent Vendel mellékoltárképe is, mely a szentély falát díszíti jelenleg. A bajsai templom kegyurainak, a bajsai Vojnich családnak volt feltehetően köszönhető az oltárrendelés, pontosabban Vojnich Lőrincnek, aki ugyanazon évben megrendelte a saját és felesége Temesvári Erzsébet arcképét is a művésztől, sajnos e két portrét és leányuk Jozefa Kunigunda arcképét csak archív felvételekről ismerhetjük,⁷¹ s feltehetően a jakabszállási családi arcképcsarnok leltárakor 1930-ban készülhettek.⁷² E portré-

Schwartz József: Mária születése, 1805. Cca. 350x170 cm, olaj, vászon, j.b.l.: Pinxit Josephus Swartz Pestini 1805. A szanádi plébániatemplom főoltárképének részlete

67. Garas 1955, 230.

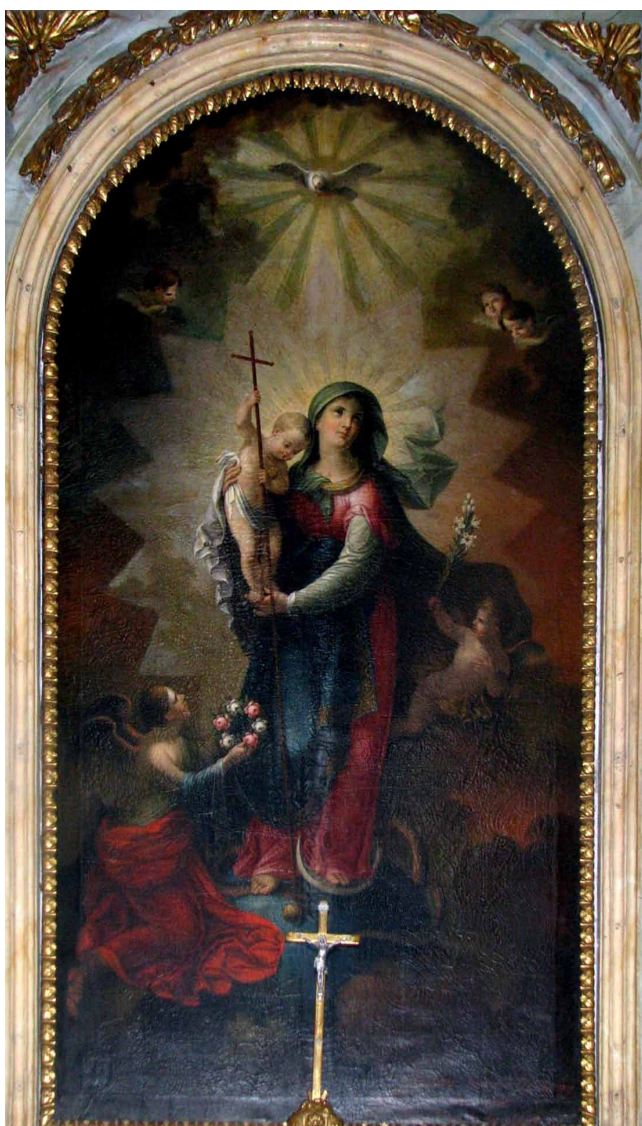
68. Móró 1988, 71.

69. Fleischer 1935, 82.

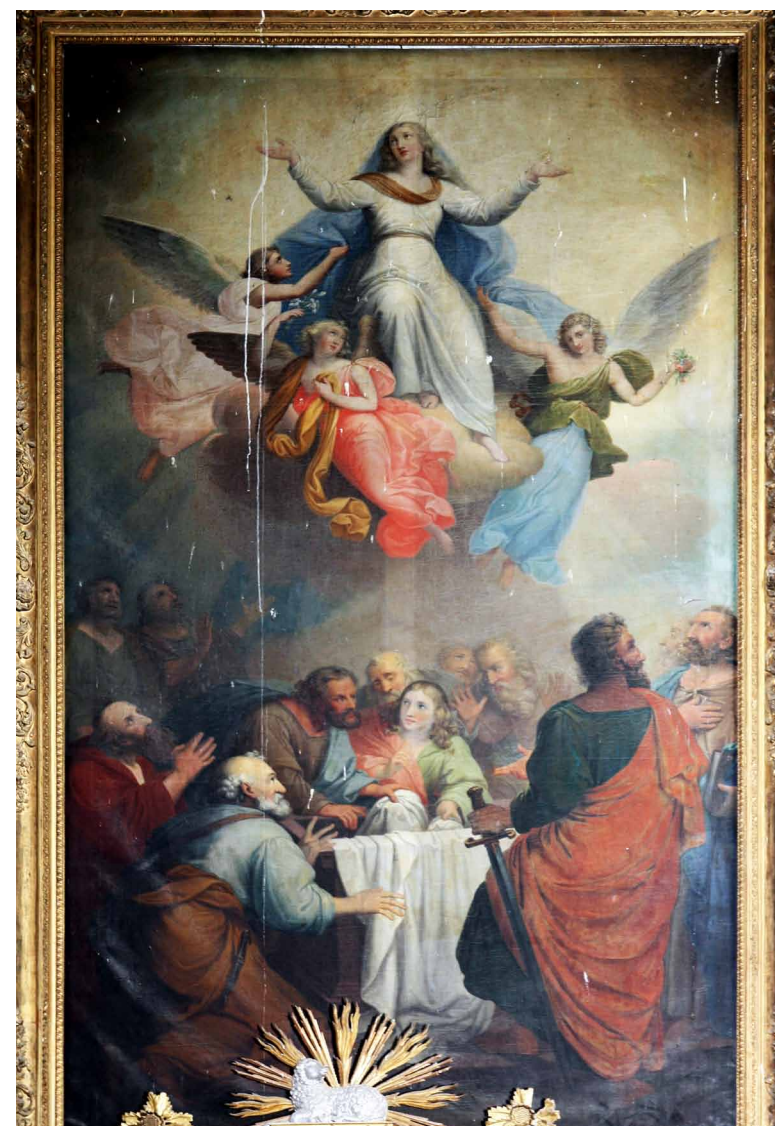
70. Éber 1935, II. 423.

71. A Szabadkai Városi Múzeum Történelmi Osztályának fotógyűjteményében. Korhecz Papp 2014c, 137.

72. Gajdos 1995, 47.

Schöffl József: Szepültelen fogantatás, 1813. Cca. 300x155 cm, olaj, vászon, j.j.l.: Sumtibus Stephany Esztergomy Selecti Civis. Pinxit Pestini Jos: Car. Schöffl 1813. A zombori Szentháromság-templom mellékoltárképe

Pesky József: Nagyboldogasszony, 1838. Cca. 500x250 cm, olaj, vászon, j.n. A dunacsébi plébániatemplom főoltárképe, egykor a kalocsai székesegyházban

kat a szerteágazó családi kapcsolatoknak köszönhetően számos megrendelés követett a Vojnich, Rudics és Szucsics családtagok részéről, melyből tucatnyit a Szabadkai Városi Múzeumban működő Vajdasági Magyar Képtár őriz.⁷³

Schwarz József városi rajztanító volt Pesten 1798–1822 között, feltehetően annak a Schwartz János festőnek a fia, aki 1765-ben folyamodik polgárjogért, s a következő év-

73. Ninkov 2014, 69–71.

ben meg is házasodik.⁷⁴ A szanádi plébániatemplom Mária születése főoltárképét 1805-ben jelzi.⁷⁵ Tápiószecsőn Szent Miklós oltárképe (1806), Baja-Szentistvánon Szent Istvánt Imre herceggel jeleníti meg 1809-ben, a krisztinavárosi „borongós” Pietáját 1811-ben szignálta.⁷⁶

74. Garas 1955, 251.

75. Milanović-Joivć 1978, 239.

76. Jávör 1980, 86.

Schöffft József (Joseph Carl Schöffft (Schoeffft, Schaeft, Schafll, Pest, 1776–Pest 1851) korának kedvelt és megbízásokkal elhalmozott mestere volt. Pest vezető festőművészeként tevékenykedett, a család által fenntartott műhelyből számos fővárosi és vidéki templom oltárképe származik. Édesapja Schöffft József (Doberschau, No., 1745 k. –Pest, 1803 u.) Németországból telepedett Magyarországra, 1776-ban lett pesti polgár. A Hét bagolyhoz címzett háza és műterme a Maler-Gasse-ban (Képiró utca) volt, melyet műhelyükről neveztek így el. Schöffft Károly József 1802-ben iratkozott be a bécsi Akadémiára, festőként és festő fiaként.⁷⁷ Gyermekei közül Ágoston híres festő lett, Ottó és Borbála is e művészetet tanulták, Tivadar fia építészként működött.⁷⁸ Oltárképei áhítatot keltők, „átmenetet” jelentenek a barokk-klasszicizmus és romantika között, jellegzetes alakjai könnyen felismerhetővé teszik alkotásait. Festményei a 19. század eleji hazai termés legkiválóbbjai. Portréi közül említésre méltók I. Ferenc császár portréja, (MNM TKCS) Pázmány Péteré (lappang) és Széchenyi István portréjának másolata Ágoston fia képéről. (Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum) Rozgonyi Cecíliát és Ferenczy Pásztorlánykáját az Aurora illetve a Hébe számára rajza alapján metszették rézbe.⁷⁹ Művészetét a magyar kutatás nem sok figyelemre méltatta eddig, munkásságával inkább a régi források foglalkoztak, ebben történt az utóbbi időben némi áttörés.⁸⁰ Schöffft Károly József főleg oltárképeket festett, melyek a történelmi Magyarország szinte minden részére eljutottak, a Délvidéken tucatnyi műve ismert, a Szentháromság egykori mellékoltárképe a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményét gazdagítja. Oltárképei Abony, Ada, Baja-Kálvária, Bács, Bicsérd, Buda-Tabán, Cegléd, Csátalja, Gyöngyös, Jobbágyi, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Mezőberény, Nógrád, Pest-Terézváros, Ravazd, Suhopolje (HR), Szabadka, Szeged, Szerbcsernye, Tápa, Törökbecse, Verseg, Zombor templomaiban, valamint a Budapesti Történelmi Múzeumban és a Váci Egyházi Gyűjteményben található meg. A szabadkai Szent Teréz plébániatemplom részére kilenc oltárképet készített 1802–1820 között: Avilai Szent Teréz látomása 1804, Nagyboldogasszony 1805, Szent József halála 1806, Jézus megkeresztelése 1803, Piéta 1802, Szentháromság 1802 (1894-ben lecserélik), Keresztrefeszítés (1894-ben szintén lecserélik, azóta lappang), Nepomuki Szent János imája 1807, Szent András 1820, melyek oltárait szabadkai nemesek emeltették. Pádúai Szent Antal oltárképe (1825) ismeretlen helyről került a templomba.⁸¹ A bácsi Szent Pál plébániatemplom Szent Flórián oltárképén ma már csak töredékesen olvasható jelzete, egykori oltára sem áll már, a szentélyfalán várja mielőbbi restaurálását.

A törökbecsei Assisi Szent Klára tiszteletére emelt templom Szent Miklós és Szent Vendel mellékoltárképeit 1811-ben jelezte. A zombori Szentháromság templom Szent Anna és Szent József mellékoltárképeit is neki tulajdoníthatjuk, sajnos a jelentős átfestések bizonytalanná teszik az attribúciót. Szerencsére az 1813-ban jelzett Szeplőtelen Szűzet ábrázoló mellékoltárképe, melynek költségeit Esztergomy István választott polgár fedezte, nem szorult beavatkozásra. Az adai Szentháromság-templom Szeráfi Szent Ferenc mellékoltárképe és a szerbcsernyei Pádúai Szent Antal műve is későbbi korszak-

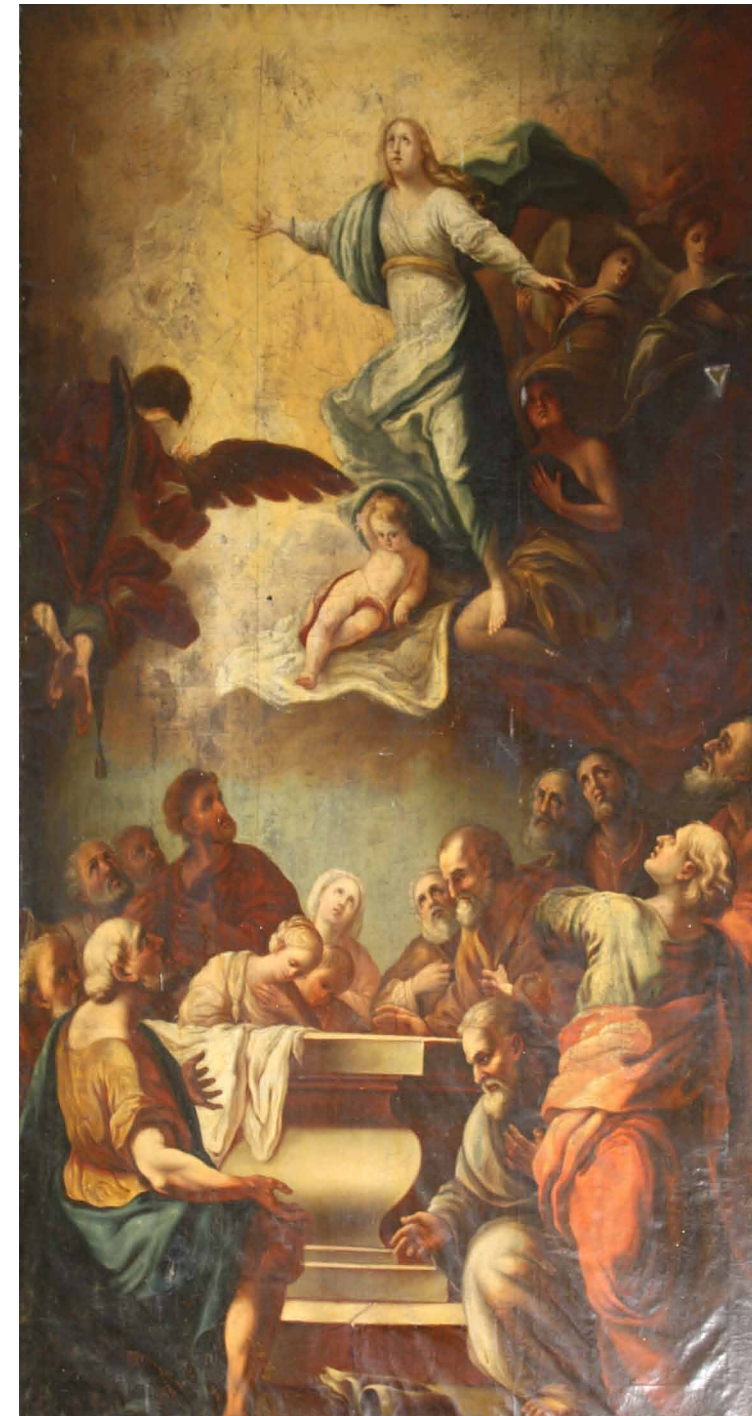
77. *Fleischer* 1935, 81.

78. *Lyka* 1942, 507. *Szvoboda Dománszky* 2006.

79. *Szvoboda Dománszky* 2014, ??

80. *Fehér* 2006, *Rokay* 2008.

81. *Korhecz Papp* 2013a, 150.

Kliegl József: Nagyboldogasszony, 1823. Cca. 250x125 cm, olaj, vászon, j.j.l.: Ex voto ded. Ecc.Cheb 1823 Josef Kliegl. A titeli plébániatemplom főoltárképe

Barabás Miklós: Szent István koronafelajánlása, 1845.
315x156 cm, olaj, vászon, j.b.l.: Barabás M. festé Pesten 1845.
A zentai Plébánia-palota földszintjén kialakított templom főoltárképe

kához köthetőek. A bajai Kálvária-kápolna 1837-ben szignált Szent Anna és Szent Vendel képei az épület oldalfalain függenek, a hátoldalon lévő felirat szerint Krausz Károly kultanácsos, helyi kereskedő csináltatta őket.

Pesky József (Joseph Pesky, Pest, 1795–Pest, 1862), a magyar biedermeier portré- és templomfestészet kiemelkedő alakja volt, aki Magyarország szinte valamennyi katolikus templomába festett oltárképet. A többgenerációs morva származású pesti festőcsalád, alapítója Pesky Mihály (–1826) díszletfestő volt, aki oltárképeket is készített.⁸² Józsefét a korabeli Pest egyik legeredetibb tehetségének tartották, Kazinczy is nagyra becsülte, Toldy Ferenc barátja volt és Kisfaludynak is dolgozott. A portréikat is megfestette számos kiemelkedő személyiség arcképével egyetemben. 1815–1818 között látogatta a bécsi Akadémiát.⁸³

Pesky József szorosra tudta fűzni viszonyát az egyházi donátorokkal. Sok jeles művész tanult Peskynél festeni, mint pl. Györgyi Giergl Alajos és Kozina Sándor. Fia Pesky Ede (1835–1910) és unokája Vilma (1875–?) is folytatta a családi hagyományt.⁸⁴ A Délvidéken szignált főoltárképeit láthatjuk Apatinban (Nagyboldogasszony 1828), Hódságban (Szent Mihály arkangyal 1834), bácsi plébániatemplomban (Szent Pál megtérése 1839), Dunacsében (Nagyboldogasszony 1838) és Bácsújlakon (Szent Anna 1832). Kúlán Szent Család és Fájdalmas Szűzanya mellékoltárképeit és Krisztus megkeresztelése táblaképét őrzik, Nemesmiliticsen Mária születése főoltárképében és Nepomuki Szent Jánost és Jézus megkeresztelését ábrázoló mellékoltárképeiben gyönyörködhetünk. Szépligeti Szent Vendel képét 1848-ban szignálta. Nagybecskerekki Piarista Gimnázium (1846–1920) kápolnájának Kalazanci Szent Ferencet ábrázoló főoltárképét 1847-ben jelezte (a „Czipellós czéh készítette” felirattal), az ugyinnal található Szent István koronafelajánlását ábrázoló mellékoltárképet a helyi csizmadia és szíjjártó egyesült céh római-katolikus tagjai készítették ugyanazon évben.⁸⁵ A szabadkai ferencesek egykori barokk templomában hat 1841-ben szignált mellékoltárképe (Fájdalmas Szűzanya, Krisztus színeváltozása, Mária mennybevétele, Nepomuki Szent János, Pádúai Szent Antal és Assisi Szent Ferenc) állt, a hetedik Fájdalmas Krisztus ábrázolás a kórus alatt kapott helyet a templom 1907-ben kezdődő átépítéséig. „1840 márciusa előtt Pesten Pesky József akadémikus és ismert festővel kötött szerződés hat darab oltárképre a kolostor előjárója által, melyek 8 láb magasak 4 láb szélesek 250x125 cm), 840 ezüstpénzért (forintért). 1842. június 4-en a kolostor templomában lévő hat oltár felállítása teljes egészében befejeződött. A neves Pesky József úr Pestről megérkezett a hat diszes és szép képpel. Krieg János apatini mester is befejezte a márványozást, az utolsó Szent János oltárnál.” áll a ferencesek háztörténetében. A költségeket szabadkai nemesek és polgárok fedezték.⁸⁶

A dunacsébi Nagyboldogasszony című főoltárkép (5x3 m) kalandos sorsa is érdeklődésre tarthat számot, hisz egykor a kalocsai székesegyház főoltárán állt, Kunszt érsek

82. Garas, 1955.

83. Fleischer 1935, 74.

84. Éber 1935, II. 291.

85. Milanović-Jović 1978, 157.

86. Korhecz Papp 2009a, 137.

1857-ben ajándékozta oda, csak a Klobusitzky Péter érsek által hitelesített grafikai előképe maradt a Kalocsai Érseki Levéltárban. Az eddigi vélekedéssel ellentétben azt nem Pesky rajzolta, valójában Giuseppe Craffonara (1790–1837) itáliai művész szignált nyomata. A lap alján lévő feljegyzés szerint Pesky József pesti festő 500 forintért vállalta el e mintalap alapján a festmény kivitelezését 1838-ban.⁸⁷ A csébi klasszicista templomot Polimberger József kegyuraság költségén, Ditrich József pesti építész tervei alapján Gottfried Deutsch kőművesmester építette fel 1822-ben, az építész tervezte a szószéket és a keresztelőkutat,⁸⁸ valamint feltételezhetően az eredeti főoltárépítményt is, amely az eredeti főoltárképpel együtt 1857-ben a titeli Nagyboldogasszony-templomba került, és ma is ott látható. E főoltárképet a bajai születésű Kliegl József (1795–1870) pesti festő és feltaláló festette 1823-ban a csébi egyházközség adományából. Az újvidéki Szerb Matica Galériája őrzi Pesky József egyetlen délvidéki arcképfestői munkáját, Radišić Mihail kapitány portróját.⁸⁹

Barabás Miklós (1810–1898) Szent István följánlja a koronát című főoltárképét az 1770-ben emelt zentai Szent István templom részére festette 1845-ben. A templom sajnos 1911-ben a városban pusztító tűzvész áldozata lett, de szerencsére e művét, valamint a Nagyboldogasszony és Keresztrefeszítés mellékoltárképeket sikerült kimenteni a lángok közül. Mivel az új főtéri Szent István-templom építését az impériumváltás félbeszakította, a plébániapalota földszintjén kialakított egyházba kerültek.⁹⁰ A toponymiai emlékezete szerint egykori Sarlós Boldogasszony templomuk (1764) főoltárképét is a híres pesti mester festette, azonban az 1906-ban emelt új neogótikus templomba az 1888-as felújítás alkalmával Römann János által készített Mariotto Albertinelli Vizitáció másolata került át a kórusra száműzve, mivel a főoltáron Dudits Andor neogótikus-szecessziós szárnyasoltára áll. Az egykori főoltárképet körülményes restaurálása után visszahelyezték a templomtérbe. A Nepomuki Szent Jánost ábrázoló mellékoltárkép bizonyosan Barabás Miklós műve, itt Römann csak a felújítás tényét jelezte a Barabás szignó mellett. Feltételezhetően egy sokkal korábbi, 18. századi, rossz, besötétedett állapotban lévő főoltárképet cseréltek le a felújítás alkalmával a Zichy család templomában. Barabástól a Délvidéken csak egy portrét őriznek a Kárász család leszármazottjai.

A kutatás, melynek művészet- és kultúrtörténeti eredményeit szerettem volna összefoglalni, a megközelítőleg félszáz délvidéki oltárkép restaurálása nyomán indult, s mélyült el. A megszülető technikatörténeti jellegű hiánypótló eredmények viszont specifikus voltak okán más, szakmai közönség érdeklődését kelthetik fel inkább, ezért e helyen nem szándékoztam e témát elmélyíteni. A restaurátorok sokrétű tevékenységének, szerepének és felelősségének felértékelődéséről tanúskodnak a Nyugat-Európában az utóbbi évtizedekben meginduló művészet-technikai történeti kutatások eredményei, mely hozzáállás a magyarországi anyag kutatásával és közzétételével nagyszerű helyi jellegzetességek felismeréséhez vezethet. E módszer magában foglalja a művészek és

87. *Korhecz Papp 2014a*, 138.

88. *Milanović-Jović 1988*, 125.

89. *Korhecz Papp 2014c*, 149.

90. *Korhecz Papp 2008c*, 136.

műhelyek tanulmányozását, ahol a műalkotások bizonyos és nem akármilyen, a kor által jelentősen determinált alapanyagok és technikák alkalmazásával születtek meg. A „technical history of art” hidat képez a restaurátorok, természettudósok és művészettörténészek között.

IRODALOM

- Bakó – Szentes 1984*=*Bakó Zsuzsanna – Szentes András*: A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum képzőművészeti gyűjteménye. *Művészettörténeti Értesítő*, 33. 1984, 16-24.
- Berecz – Lángi 2003*=*Berecz Ágnes – Lángi József*: Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban. Budapest, 2003.
- Cvekan 1977*=*Cvekan, Paškal*: Subotički franjevački samostan i crkva. Plamen, Subotica, 1977.
- Cvekan 1985*=*Cvekan, Paškal*: Franjevci u Baču. Virovitica, 1985.
- Fehér Ildikó 2004*=*Fehér Ildikó*: Vollnhoffer János, egy pesti festő a 18. és 19. század fordulójáról. *Művészettörténeti Értesítő*, 53. 157-167, 2004.
- Fehér Ildikó 2006*=*Fehér Ildikó*: Schöff József ismeretlen oltárképei a váci egyházmegyében. *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006, 415-423.
- Fleischer Gyula 1935*=*Fleischer Gyula*: Magyarok a bécsi képzőművészeti akadémián. Budapest, 1935.
- Gajdos Tibor 1995*=*Gajdos Tibor*: Szabadka képzőművészete, *Életjel*, Szabadka, (Subotica) 1995.
- Garas Klára 1953*=*Garas Klára*: Magyarországi festészet a 17. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
- Garas Klára 1955*=*Garas Klára*: Magyarországi festészet a 18. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- Imrik Zsófia 2014*=*Imrik Zsófia*: A bajai Páduai Szent Antal ferences templom mellékoltárképeinek és a rendház refektóriumai képeinek összehasonlító vizsgálata. Szakdolgozat. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest 2014.
- Jávor Anna 1980*=*Jávor Anna*: Egyházi festészet. In: *Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza* (szerk.): Művészet Magyarországon 1780-1830 (kat.) MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1980.
- Jávor Anna 2006*=*Jávor Anna*: Céhbeliek és akadémikusok. *Ars Hungarica*, Budapest, 2006, 49-64.
- Jávor Anna 2009*=*Jávor Anna*: „Láttam én tornyait Szily templomának”. Maulbertsch és Winterhalder Szombathelyen. In: *Jávor Anna – Slaviček, Lubomir* (szerk.) Későbarokk impressziók (Katalógus), Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2009.
- Kaizer Nándor 1932*=*Kaizer Nándor*: A zombori ferences zárda (a Bono Michalevich által összeállított háztörténet latin nyelvű átirata). Magyar Ferences Levéltár, Budapest, 1932.
- Korhecz Papp 2005*=*Korhecz Papp Zsuzsanna – Kovačev Ninkov, Olga*: Barok u Vojvodini/Barokk a Vajdaságban/Barokk in Vojvodina. Városi Múzeum, Szabadka, 2005.
- Korhecz Papp 2007*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: A szabadkai ferencesek Szent Rókus képének restaurálása. In: *Ex Pannonia*, Szabadkai Történelmi Levéltár, Szabadka, 2007.
- Korhecz Papp 2008a*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: Újjászületések. *Életjel*, Szabadka, 2008.
- Korhecz Papp 2008b*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: Stettner Sebestyén budai festő Szabadkán. *Művészettörténeti Értesítő*, 58, 2008. 109-122.
- Korhecz Papp 2008c*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: A zentai Barabás-képek restaurálása. *Bácsország* 47., Szabadka, 2008. 137-141.
- Korhecz Papp 2009a*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: Pesky József három oltárképeinek restaurálása. In: *Bácsország* 48. Szabadka, 2009, 137-141.
- Korhecz Papp 2009b*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: Paulus Antonius Senser (1716-1758) pécsi festő művei a Bácskában. In: *Kerny Terézia – Tüskés Anna* szerk.: *Omnis creatura significans*. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. CentArt, Budapest, 2009, 221-224.
- Korhecz Papp 2011a*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: Falkoner Xavér Ferenc (1737-1792) budai festő művei. *Művészettörténeti Értesítő*, 61. 2011, 1-2., 73-88.
- Korhecz Papp 2011b*=*Korhecz Papp Zsuzsanna*: A szegedi Dömötör-templom barokk főoltára. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2011/3-4, Budapest, 167-192.
- Korhecz Papp 2012a*

Korhecz Papp Zsuzsanna: Mathias Hanisch egy későbarokk vándorfestő Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 62, 2012. 271-289.

Korhecz Papp 2012b=Korhecz Papp Zsuzsanna: Sebastian Stetner pictor Budensis. Városi Múzeum, Szabadka, 2012.

Korhecz Papp 2013a=Korhecz Papp Zsuzsanna: Schöfft József (1776–1851) oltárképeinek festéstechnikája. *Műtárgyvédelem* 36. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2013.

Korhecz Papp 2013b=Korhecz Papp Zsuzsanna: Mathias Hanisch pictor Imperio. Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka.

Korhecz Papp 2014a=Korhecz Papp Zsuzsanna: A kalocsai-csébi Nagyboldogasszony-főoltárképek. *Bácsország*, Szabadka, 2014, 137–141.

Korhecz Papp 2014b=Korhecz Papp Zsuzsanna: Stettner Sebestyén művészete és festéstechnikája. Doktori értekezés. Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskolája. Kézirat.

Korhecz Papp 2014c=Korhecz Papp Zsuzsanna: Magyarországi barokk és felvilágosodás kori művészek a Délvidéken. Adalékok a Vajdasági Magyar Képtár kutatásához. *Híd* 9-10, 2014. 133–152.

Korhecz Papp 2015=Korhecz Papp Zsuzsanna: „Akit a sors kiemelt a többi festő közül” Schervitz Mátyás (†1771) budai mester oltárképei. *Művészettörténeti Értesítő*, 2015. 157–175.

Kulić 2007=Kulić Branka: Novosadske drvorezbarske radionice i 18. veku. Galerija Matice srpske, Novi Sad., 2007.

Legeza 2011=Legeza László: A budai Szent Flórián-templom. Mikes Kiadó, Budapest, 2011.

Lengyel 1993=Lengyel László: A barokk Eger és Heves megye. *Magyar Képek*, Budapest, 1993.

Lipp 2002=Lipp Mónika: Művészet a 18. századi Óbudán Szent Ivó oltárképének tükrében. Budapest, 2002.

Lyka 1942=Lyka Károly: A táblabíró világ művészete, 1800-1850. Budapest, 1922. 1942/1981

Milanović - Jović 1978=Milanović-Jović Olivera: Iz slikarstva i primenjene umetnosti u Banatu. In: Gada VII. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, 1978.

Milanović - Jović 1981=Milanović-Jović Olivera: Iz slikarstva i primenjene umetnosti Banata. In: Gada X. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad. 1981.

Milanović - Jović 1988=Milanović Jović Olivera: Umetnost u Bačkoj u XVIII i prvoj polovini XIX veka (Arhitektura). Zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, 1988.

Milanović - Jović 1989=Milanović Jović Olivera: Olivera: Iz arhitekture, slikarstva i primenjene umetnosti Bačke. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, 1989.

Momirović 1986=Momirović, Petar (szerk.): Popis slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu iprivatnoj svojini na području Bačke. Društvo muzejskih radnika Vojvodine. Sekcija istoričara umetnosti. Novi Sad. 1986.

Momirović 1989=Momirović, Petar: Registar autora slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu i privatnoj svojini na području Srema, Banata i Bačke. Društvo muzejskih radnika Vojvodine, Sekcija istoričara umetnosti, Novi Sad, 1989.

Móro 1988=Móro Mária Anna: Pécs város polgárai (1697-1707). In: Baranyai Helytörténetírás 1987/88, Pécs, 1988.

Némethy 1981, 1983=Némethy Lajos: Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században I.–II. *Archaeológiai Értesítő*, 1881, 1883. 99–109.

Ninkov 2014=Ninkov K. Olga: Vajdasági Magyar Képtár (1830–1930). Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka. 2014.

Rokay 2008=Rokay Zoltán: Egy „elfelejtett” történelem festő, avagy a Pásztorlánykától az oltárképig. Óbecse, 2008.

Repanić Braun 2004=Repanić Braun, Mirjana: Barokno slikarstvo u hrvatskoj franjevačkoj provinciji Sv. Ćirila i Metoda. Zagreb, 2004.

Schoen 1929=Schoen Arnold: Schervitz Mátyás budai festő. *Magyar Művészet*. 5. sz., Budapest, 265–269, 1929.

Schoen 1930=Schoen Arnold: Budai Szent Anna-templom. Budapest, 1930.

Serfőző 2014=Serfőző Szabolcs: Pilis (Pest megye), Beleznay-Nyáry-kastély. Kézirat. „A magyarországi barokk freskófestészet digitális adatbázisa és ikonográfiai korpusza” című OTKA kutatás keretében, 2014.

Szilárdfy 2005=Szilárdfy Zoltán: Barokk ikonográfiai típusok Szent Ferenc rendjének művészetében. In: Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert szerk.: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. PPKE-METEM, Piliscsaba–Budapest 2005, 891–935.

Szögi 1994=Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén. I. 1790–1850. Budapest, Szeged, 1994.

Szvoboda Dománszky 2001=Szvoboda Dománszky Gabriella: Régi dicsőségünk. Magyar történelmi képek a 19. században. Corvina Kiadó, Budapest, 2001.

Szvoboda Dománszky 2006=Szvoboda Dománszky Gabriella: Schoefft Ágoston (Pest, 1809–London, 1888) pesti festő indiai útja. In: Az előkelő idegen. III. Nemzetközi Vámbéry konferencia tanulmánykötete. Összeáll.: Dobrovits Mihály. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2006.

Szvoboda Dománszky 2011=Szvoboda Dománszky Gabriella: A magyar biedermeier. Corvina Kiadó, Budapest, 2011.

Szvoboda Dománszky 2014=Szvoboda Dománszky Gabriella: Képzőművészeti tárgyú reprodukciók a sajtóban a 19. század elején. A Hébe. Tanulmányok Budapest múltjából 39, 2014, 41–64.

Škorić 2008=Škorić, Dušan: Vizitacije, inventari i barokni oltari. In: Godišnjak. Gradski Muzej. Sombor (Zombor), 2008.

Škorić 2009=Škorić, Dušan: A Falconer művészcsalád alkotásai a Vajdaságban. *Bácsország* 49. Szabadka, 2009, 100–109.

Tóth 2003=Tóth Áron: A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalív és európai összefüggéseik. *Művészettörténeti Értesítő* 52, 2003, 275–295.

Vasić 1984=Vasić, Pavle: Umetnička topografija Sombora. Matica srpska, Novi Sad., 1984.

Velladits 2004=Velladits Márta: A Templomi Felszerelések Letéti Hivatala (1782–1787–1802–1824) In: Etűdök. Budapest, 2004.

Művészeti Lexikon 1968=Művészeti Lexikon I.–IV. *Zádor Anna-Genthon István* (szerk.), Akadémiai Kiadó. Budapest. 1968. IV. 244.

Závodczki 1751=Závodczki Danielis (szerk.): Archivium religiosae domus Szabatkiensis fratrum minorum provinciae Hungariae SSMI Salvatoris ab anno 1692... compositum opera p. Danielis Závodczki, anno 1751. (1692) 1751–1805, inv. nr.: Ia., Kézirat, Szabadkai Ferences Rendház.

ZSUZSANNA KORHECZ PAPP

ALTARPIECES BY PEST-BUDA ARTISTS
IN FORMER SOUTHERN HUNGARY (1720–1850)

ABSTRACT

Until World War I the territory of today's Vajdaság/Vojvodina (Bácska/Bačka, Bánát/Banat and Szerémség/Srem) belonged to the Austrian-Hungarian Monarchy and in 1918 it was annexed to the Serbian-Croatian-Slovenian Kingdom. It dropped out of view of Hungarian baroque research, which strengthened in the early 20th century, while the art historians of the new state formation with a different (Slavic) national orientation did not research it, primarily for language (Hungarian, German, Latin) difficulties. Thus, the research of the area, which used to be a reliable market for the Pest-Buda artists, and the ensuing restorations, have provided several new results. The oeuvres of several Pest-Buda artists earlier only known from archival data became literally palpable.

In Buda and Pest taken back from the Turks (1686) mainly German catholic artisans and craftsmen settled. They acquired their skills chiefly in family workshops functioning within the network of guilds. It was only the members of the second or third generations who could make it to the Vienna Academy from the mid-18th century. In Pest-Buda no guild of painters existed; the activity of artists was conditional upon citizenship.

The earliest commissions in the South are connected to the Franciscan order, for until the second half of the 18th century they were in charge of the spiritual guidance of nearly every parish (with centres

in Szabadka/Subotica, Zombor/Sombor, Bcs/Bač, Pétervárad/Petrovaradin, Rum, Pancsova/Pančevo, Zimony/Zemun); the secular clergy only began to strengthen in the second half of the century. The earliest artistic relics are votive pictures and statues from the late 17th and early 18th century by anonymous artists in most cases.

The parish churches built usually after type models in the 18th and the first decades of the 19th century were normally equipped with altarpieces by Pest-Buda artists. From those of Buda, the following are represented: Sebestyén Stettner (1699–1758) in Szabadka, Mátyás Schervitz (1701–1771) in Zombor, Ferenc Falkoner (1737–1792) in Bács and Futak, József Falkoner (1765–1808) in Kishegyes/Mali Idoš and Béreg/Bački Breg, József Amon (active 1750–1770) in Apatin, János Mertz (active 1785–1787) in Módos/Jaša Tomić. From among the Pest-based artists: Pál Kronovetter (1748–1787) working for Zombor, József Schöffft (1776–1851) in Szabadka, Zombor, Törökbecse/Novi Bečej and several other places, József Schmitt (c.1760– after 1834) for Bajsa/Bajša, János Volnhoffer (–1810) for Cserög/Čerević, József Schwarz for Szanád/Sanad. The most widely employed masters in the South were Pest-based József Pesky (1795–1862) and his son Ede Pesky (1835–1910): Szabadka, Kúla, Nagybecskerek/Zrenjanin, Dunacséb/Čelarevo, Nemesmilitics/Svetozar Miletić. An altarpiece by each of Alajos Jenny (?–1834) – Pacsér/Pačir-, József Kliegl (1795–1870) – Titel – and Jakab Warschag (?) – Doroszló/Doroslovo- are known. A curiosity is Pest-based Demeter Laccataris of Greek origin (1798–1864) (Bács, Franciscans). Four altarpieces can be tied to Miklós Barabás (1810–1898) (Zenta/Senta, Topolya/Bačka Topola), one to József Molnár (1821–1899) (Topolya), and nine to Mór Than (1828–1899) (Óbecse/Stari Bečej, Törökkanizsa/Novi Kneževac, Kishegyes, Szenttamás/Srbobran, Felsőhegy/Gornji Breg) in former Southern Hungary. Alajos Györgyi Giergl (1821–1863) was represented in Csóka/Čoka, Bertalan Székely (1835–1910) in Törökkanizsa and Nagybecskerek. Károly Jakobey (1826–1891) painted several altarpieces and murals (Bajmok, Őrszállás/Stanišić, Szivác/Sivac, Zombor, Horgos/Horgoš, etc).

SCHOEFFT ÁGOSTON PESTI FESTŐ ANGLIÁBAN

Schoefft Ágoston (Pest, 1809–London, 1888) a magyar művészettörténet-írás számára egészen a közelmúltig kevésbé ismert festőművész volt. Még életében, a hazai közönség számon tartotta őt és művészi tevékenységét, rendszeresen jelentek meg indiai utazásáról, külföldi kiállításairól szóló híradások a korabeli napilapokban és folyóiratokban, ám halálát követően a teljes feledés homályába merült. A különleges, nagyszabású és rendkívüli életműhöz méltatlan bánásmód nem utolsósorban annak tudható be, hogy idehaza mindössze kevesebb, mint 10 eredeti művét őrzik közgyűjteményekben, ezek mindegyike portré, beleértve a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött önarcképét is. Az ismertebb művei azonban azok, amelyek másolatban maradtak fenn: gróf Széchenyi Istvánról készített portréjának az apja, Schöffft József Károly által készített másolata (Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum), valamint a Kőrösi Csoma Sándorról Indiában rajzolt ceruzaportréja alapján készült grafika (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok). A mai napig nem lehet pontosan tudni, hogy hány műve maradt fenn, mert azok közül csak néhány került közgyűjteménybe (British Library, London; Lahore Museum and Gallery, Lahore, Pakisztán; Belvedere, Bécs), nagy részük viszont magántulajdonban van, szerte a világban; olykor-olykor felbukkannak aukciókon.

Schoefft igen rövid ideig élt Magyarországon, csupán tanulóéveit töltötte a családi festőműhelyben. Egy féléven át hallgatója volt a bécsi Képzőművészeti Akadémiának¹ – egyes életrajzi források² szerint ezt követően a müncheni akadémiát is látogatta, „de a müncheni Akademie der bildenden Künste Matrikeljében, amely a neten hozzáférhető, nem szerepel a neve.”³ Tanulmányai végeztével hosszú európai tanulmányútra indult.

1. A bécsi Akademie der bildenden Künste Archívumában őrzött nyilvántartás szerint. Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien (UAAbKW), *Protocoll / von Winterkurs 1823. bis Sommerkurs 1833. / Historien-Malerei u. Zeichnung*. (Alphabetisches Namesregister 1823/24–1829/30), Matrikel Bd. 29, fol. 24. Itt a következő adatok szerepelnek Nr. 29 alatt: Name: Schöffft, Joseph; Alter: 19; Geburtsort: Pesth; Eintritt: April 1828; Kunstfach: Historienzeichnung; Classification: 1828, Sommer Curs: 1. Schöffft neve különböző változatokban tűnik fel a róla szóló újságcikkekben, a rá vonatkozó adatokban: August Theodor Schoeffft, Joseph August Schoeffft, Schaeffft, Scheffft. Írásomban *Szvoboda Dománszky* (2004) átírását követem, aki megállapította, hogy míg Ágoston apja Károly József „Schöffft”-ként szignálta képeit, a fiú következetesen a „Schoeffft” írásmódot használta.

2. Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950. Herausgegeben von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften unter der Leitung von Leo Verlag Hermann Böhlau Nachf. XI. kötet, szerk: Peter Csendes, Bécs, 1999, 14. A szócikket Ch. Gruber írta. Művészeti lexikon. Szerk. Zádor Anna – Genthon István, IV. kötet, Budapest, 1968, 244–245.

3. *Szvoboda Dománszky Gabriella*: Schoeffft Ágoston (Pest, 1809–London, 1888), India pesti festője. Sajtó alatt, várható megjelenés: 2015.

Hazatérvén megházasodott, ettől kezdve folyamatosan úton volt, egy-egy országban hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott, de sehol nem telepedett le véglegesen. Szó szerint beutazta a világot: eljutott Indiába, Észak-Amerikába, Mexikóba, és a Közel-Kelet több országába is. Indiában való tartózkodása során a szikh maharadzsa udvari festőjeként szolgált mintegy másfél éven át.

A hazai művészettörténet-írás számára Genthon István fedezte fel újra Schoefft Ágostont, majd az ő nyomdokain haladva Szvoboda Dománszky Gabriella írt róla monográfiát (sajtó alatt). Minden itthon, illetve itthonról elérhető adatot és információt összegyűjtött, még indiai útjával kapcsolatban is; emellett alapos kutatást végzett a romániai gyűjteményekben – ugyanis a pályakezdő Schoefft ott kereste megélhetését portréfestőként.

Jelen tanulmány egy londoni kutatóút eredményeit ismerteti,⁴ Schoefft ugyanis több ízben hosszabb időszakot töltött Angliában, majd végül Londonban hunyt el. Pályafutásának ezen évei kevésbé ismertek mind a magyar kutatás számára – lévén, hogy a vonatkozó információk ottani gyűjteményekben érhetők csak el – mind a külföldi kollégák előtt, ugyanis ők pedig inkább Schoefft indiai korszakára koncentrálnak foglalkoztak az életművével.

A korabeli angliai sajtóban megjelent, Schoefft kiállításait méltató cikkekből, valamint az általa feladott újsághirdetésekből összegyűjtött információ-morzsákból az eddigieknél részletesebb és pontosabb kép rajzolódott ki ottani művészi tevékenységéről, illetve új megvilágításba kerültek munkásságának bizonyos részletei. A kiállításokról szóló beszámolók gyakran sorolnak fel képcímeket, vagy tartalmazznak részletes képleírásokat fontos adatokat szolgáltatva ezáltal Schoefft oeuvrejének a rekonstruálásához. A Londonban gyűjtött anyag révén éppen Schoefft pályájának azon szakaszáról lehet teljesebb az ismeretünk, amely eddig fehér folt volt a magyar kutatás számára.

SCHOEFFT NYOMÁBAN ANGLIÁBAN

Schoefft 1843 tavaszán járt először Angliában.⁵ Ezt dokumentáló hivatalos iratok nem maradtak fenn, csupán újságcikkekben olvasható utalásokból, híradásokból tudható. Nem véletlen, hogy Indiából való hazatérését követően rövid itthoni tartózkodása után ott próbált szerencsét indiai képeivel, hiszen – azon kívül, hogy az India tematika iránt Angliában számíthatott a legnagyobb érdeklődésre – abban az évben Tivadar fivére is Londonban tartózkodott. Az egyiptomi wadi, Mehmet Ali ugyanis európai mintára akarta újjáépíteni, modernizálni birodalmát. Ehhez szüksége volt valakire, aki egyaránt jártas az építészetben, a gépészetben és a rajzolásban, hogy az európai nagyvárosokban található, előképként szolgáló épületekről és vívmányokról megbízható, precíz rajzokat készítsen. Európába küldött ügynöke, Mussar effendi (a kikötői papírokon Alexandre

4. A hat hetes kutatóútra a Balassi intézet Campus Hungary „Rövid tanulmányút” ösztöndíja adott lehetőséget 2013 május-júniusában. Itt szeretném kifejezni köszönetemet Jennifer Howes-nak (British Library), Peter Bance-nak, és Parmjit Singh-nek az általuk nyújtott nagylelkű segítségért, a rendelkezésemre bocsátott Schoeffttel kapcsolatos anyagokért és információkért, továbbá Peter Hughes-nak, a Sisters of Nazareth General Archive (Nazareth House, Hammersmith, London) levéltárosának.

5. *Életképek, 1845.*

1. Saint-Simon herceg, tábornok, Pondicherry kormányzója maharadzsa
kosztümben, 1840 előtt. (kat. 1.)

Mazhar Effendi változatban szerepel a név), Pestre látogatván, Schoefft Ágoston régi ismerőseként annak egyik testvérét, Tivadart választotta a feladatra.⁶ Európai körútjuk során Angliában töltötték a legtöbb időt, 1843. július 20-án érkeztek Boulogne-ból Londonba.⁷

Schoefft a hazajövetelét követő években egyfolytában úton volt, és Európa jelentősebb városaiban – például Bécsben, Párizsban – mutatta be indiai útjának képterését. „Főhadiszállása”, képgalériája Londonban volt. Erről érdekes módon nem a londoni

6. *Életrajzok, 1845.*

7. Port of London, Certificate of arrival, No. 2089., 20th July 1843. In: www.ancestry.co.uk: England, Alien arrivals, 1810-11, 1826-1869. Hozzáférés a brit National Archives digitális adatbázisán keresztül, 2013. június 18.

sajtóból, hanem egy francia lap, a *Journal des artistes* egyik 1844-es számából⁸ értesülhetünk. (Ennek a írásnak a kivonatolt verziója megjelent a következő évben a *Revue de l’Orient*-ban is.⁹) A cikk szerzője látogatást tett Schoefft párizsi galériájában. Tudósít, hogy a művész csak néhány hónapon át tervez Franciaországban tartózkodni és egy nagyon érdekes képkollekciót – londoni galériájának csupán egy részét – hozta magával, amely „...egyrészt azért érdemel figyelmet, mert ezek a festmények olyan ázsiai témákat mutatnak be, amelyeket csak kevés francia utazó láthatott eddig, másrészt azért, mert Schoefft a helyszínen festette őket dicséretes lelkiismeretességgel”.¹⁰ Azt is megtudhatjuk, hogy a festő korábban – tehát valamikor 1842 és 1844 között – hosszabb ideig tartózkodott Bécsben, mert két ízben is alkalma nyílt bemutatni műveit az osztrák császárnak.¹¹ A cikk szerzője megemlíti, hogy Londonban is nagy érdeklődéssel fogadták a képeket, és különösen azok méltányolták az ábrázolások valóságosságát, akik maguk is látták már saját szemükkel ezeket a vidékeket. A *Journal des artistes* publicistája összesen 14 db befejezett képet, illetve rengeteg vázlatot tekintett meg Schoefft párizsi műtermében. Előbbieket tételesen fel is sorolja, illetve rövidebb-hosszabb leírást is ad róluk. Nagy részük megegyezik az 1855-ös nagy bécsi kiállítás alkalmával bemutatott művekkel. A 14 kép között 5 portré szerepel: Bahadur Shah delhi-i nagymogul; Mehmet Ali egyiptomi wadi; Saint-Simon márk, aki korábban India (francia megszállás alatt lévő részének) kormányzója volt (*1. kép*); Sher Singh és végül Ranjit Singh portréja. Az első két portré igen grandiózus, nagy formátumú kép, az utóbbi három kisebb méretű. A további festmények: Mirza Hadi, Kermancha korábbi miniszterének háreme; Ranjit Singh maharadzsa a Szent Granth felolvasását hallgatja az amritsári Arany templom előtt; Benáresz látképe, Bombay kikötője, Kalkutta látképe, Tigrisvadászat, Thugok, Rabszolgvadász – a rövid képleírás alapján¹² ez a mű azonos azzal a képpel, amely az 1970-es, 80-as években különféle címváltozatok alatt (Alkudozás a menyasszonyra, Ajándék a pasának) bukkant fel aukciókon¹³ (*2. kép*), és végül a Tigris folyón tutajjal való átkelést ábrázoló kép. Ez utóbbi két műről azt is megtudjuk, hogy Schoefft Párizsban fejezte be őket. Ennek alapján a képek datálása 1844-re pontosítható.

1845–46-ban Schoefft főleg Velencében tartózkodott.¹⁴ Az 1847-es párizsi Salon kiállítás katalógusában is egy párizsi cím valamint Velence szerepel a neve mellett elérhetőségként.¹⁵

Schoefft 1848. április 14-én lépett másodízben Anglia földjére. Ezt fennmaradt kikö-

8. *Journal des artistes*, (19e année, nouv. Col., Tome 2), 1844, 214–216.

9. *Revue de l’Orient*. Bulletin de la Société Orientale, Tome septième, cahiers XXV à XXVIII, Paris, 1845, 95. (Beaux Arts – Galerie Orientale c. írás)

10. *Journal des artistes*, 1844, 214.

11. *Journal des artistes*, 1844, 215.

12. „Le première ... représente un scheik retiré dans son palais et marchandant une esclave qu’on a amenée devant lui.” *Journal des artistes*, 1844, 216.

13. Részletes adatok a tanulmány végén lévő képjegyzékben.

14. *Életképek, 1845.; Honderü, 1846.* I. félév, 436.

15. Schoefft à Venise, et à Paris, 94 bis, rue de l’Université. Ebben az évben a következő négy művel szerepelt: 1451 – Runjit-Sing se faisant lire les livres sacrés sur la terrasse de son palais, à Umritsir (métropole de Sikhs); 1452 – Navigation sur le Tigre; L’auteur s’est représenté descendant le Tigre, en kelleck avec sa famille; 1453 – Fête orientale dans l’intérieur de l’habitation de M. L. W. 1454 – Battue au tigre; paysage de l’Inde. In: *Sanchez – Seydoux 2001.* 132. (Az eredeti katalógus 164. oldalán.)

2. Cserkesz rabszolga eladása. (kat. 8.)

tői iratok (két dokumentum) tanúsítják. Ezek közül az egyik az országba való belépéskor kitöltött, a megérkezést, illetve az országba való belépést igazoló papír („Certificate of arrival”),¹⁶ a másik a hajóskapitány által a fedélzeten lévő nem angol állampolgárokról összeállított lista („List of aliens”).¹⁷ A hajó a franciaországi Boulogne-ból érkezett Doverbe. A megérkezési bizonylaton szerepel Schoefft aláírása is, amely megegyezik a művein látható szignóval. Ugyanitt még Schoefft neve után további nevek olvashatók: „Agosson Schoefft, with his Wife Josefa, Susanne, Brouer, and Jeanne, Boutibonne”. Mivel a másik dokumentumon, a külföldi utasok listáján Schoefft neve mellett szerepel egy 3-as szám, valamint a „family” szó, ebből kiderül, hogy Schoefft a feleségével, Josefával illetve egy harmadik személlyel – akiről nem tudni pontosan milyen kapcsolatban állt a házaspárral, de talán a szobalány lehetett – együtt érkezett Doverba. A

16. Port of Dover, Certificate of arrival, No. 798/801, 14th April /48. In: www.ancestry.co.uk: England, Alien arrivals, 1810–11, 1826–1869. Hozzáférés a brit National Archives digitális adatbázisán keresztül, 2013. június 18.

17. List of Aliens, „Vivid”, 14th April 1848. In: www.ancestry.co.uk: England, Alien arrivals, 1810–11, 1826–1869. Hozzáférés a brit National Archives digitális adatbázisán keresztül, 2013. június 18.

„Certificate of arrival”-en még Schoefft nevével egy sorban, az utaslistán viszont külön sorban szereplő Jeanne Boutibonne név egy igen érdekes adat. Jeanne ugyanis minden bizonnyal egyik tagja annak a francia származású, de hosszabb időn át Pesten, majd Bécsben élő Boutibonne családnak, akik között két festőt is számon tartunk, Louis-t és Charles-Édouard-t. Boutibonne Lajos festőművész 1820 és 1830 között működött Pesten, francia nyelv- és rajztanárként –kereste kenyerét.¹⁸ A családnak Schoeffttel való ismeretsége is még Pestről eredeztethető. Jeanne-ról nem tudni pontosan, hogy a családi-rokoni viszonyok hálózatában hol helyezkedik el (Charles-Édouard testvére? Esetleg leánya?), életkorát nem közli az utaslistán olvasható bejegyzés, amelyből azonban annyit megtudunk róla, hogy foglalkozását tekintve zenész volt. A Schoefft-házaspár, úgy tűnik, továbbra is közeli barátságban állhatott a Boutibonne családdal, akik nyugodt szívvel bízták gondjaikra Jeanne-t e hosszú utazás idejére. Itt kell megemlíteni, hogy az 1857-es párizsi Salon katalógusban Schoefft a következő címet adja meg elérhetőségként: „A Paris, chez M. Boutinonne, 26 rue de Laval”¹⁹, tehát még tíz évvel később is élő volt a két művész barátsága. Schoefft foglalkozásaként mind a két dokumentumon „Artiste” szerepel. Az utaslistán Edward Hare, a „Vivid” névre keresztelt hajó kapitánya Schoefft és családja mellé Németországot írta származási helyként, míg Jeanne Boutibonne neve mellett Magyarország szerepel. A másik dokumentumon mindannyian magyarokként vannak feltüntetve.

Schoefft ez alkalommal körülbelül egy évet töltött Angliában – amint erről az újságokban megjelenő hirdetésekől és híradásokból értesülhetünk. Először, július közepéig, Londonban, a Regent Street 209.²⁰ szám alatt állította ki indiai tárgyú képeit,²¹ – köztük fő művét, a Lahore-i udvart ábrázoló monumentális festményt – amelyeket 1844-ben már Párizsban is bemutatott.²² A tárlatot olyan magas rangú látogatók is megtekintették, mint Albert herceg, Viktória királynő hitvese.²³ Londont követően Schoefft más városokba is ellátogatott, hogy bemutassa képgyűjteményét, illetve hogy portréfestőként keresse kenyerét. Újsághirdetéseiben reklámozta magát mint portréfestőt, a bérelt műterem helyiségekben az időközben elkészült portrékat is kiállította. Szeptemberben a warwickshire-i Leamington Spa-ban tudósít róla a helyi újság²⁴, októberben már Birminghamban van²⁵, ahol a New Street-en, Mr. Everitt művészeti galériájában mutatja be portréfestményeit, a következő év márciusában pedig a manchesteri újságok adnak hírt működéséről;²⁶ itt a King Street, York Hotel Buildings 2. szám alatt állítja ki műveit. Nem mellékes, hogy a híradásokból az is kiderül: Schoefft nem ingyen, hanem belépti díj ellenében mutatta meg festményeit az érdeklődőknek, tehát ez is egy bevételi

18. Szvoboda Dománszky Gabriella: A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán, A Miskolci Egyetem Kiadója, 2007, 70.

19. Sanchez–Seydoux 2002, VI (1852–1857), 308.

20. *The Art-Union* (Monthly Journal of the Arts), 1848, Vol. X., 202.

21. *The Era*, 18 June 1848, 10.; *The Times*, 5 July 1848, 1.

22. *The Times*, 5 July 1848, 1.

23. *The Times*, 5 July 1848, 1. A rövid híradásban arról is tudomást szerezhet az olvasó, hogy a következő héten bezár a kiállítás.

24. *The Royal Leamington Spa Courier and Warwickshire Standard*, 23 September 1848, 2.

25. *Aris's Birmingham Gazette*, 2 October 1848, 3.

26. *The Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 31 March 1849, 4.; *The Manchester Guardian*, 31 March 1849, 2. Szó szerint ugyanaz a hirdetés jelent meg a két újságban.

forrás volt számára. Sajnálatos módon a rövid beszámolókból azonban nem található részletes adat arra vonatkozóan, hogy mely képek szerepeltek ezeken a kiállításokon, csupán a Court of Lahore-t emelik ki külön,²⁷ illetve megemlítik, hogy ezen kívül még portrék és pandzsábi látképek szerepeltek.²⁸

Ezután azonban sokáig nem hallunk róla. Feltehetően még ebben az évben visszatartott Velencébe, az is elképzelhető, hogy újból Párizsban időzött, de az sem kizárt, hogy Magyarországra látogatott haza, jóllehet erről nem tudósítanak az itthoni lapok. 1850–52 között Szentpéterváron tartózkodott, ezt Martin Honigberger emlékirataiból tudjuk.²⁹ Az is lehetséges, hogy Schoefft valójában hosszabb időt töltött Szentpéterváron, mint azt eddig tudni véltük. Bizonyos adatok arra utalnak ugyanis, hogy csak az 1855. esztendő elején tért vissza Európába. A bécsi udvar kancelláriai iratai között fennmaradt Schoeffttel kapcsolatos anyagokban az egyik iratban³⁰ „Maler Schoefft aus Petersburg”-ként hivatkoznak a festőre, ami arra enged következtetni, hogy Schoefft 1855 elején közvetlenül Pétervárról érkezett oda. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy 1855 tavaszán Der Hof von Lahor címmel Bécsben rendezett egy nagyszabású kiállítást indiai képeiből, ahova az osztrák császár személyesen is ellátogatott. A kiállításához Schoefft részletes képmagyarzatokat tartalmazó katalógust is írt.³¹

1855 és 1858 között ismét Velencében élt³², jóllehet az 1857-es párizsi Salon kiállítási katalógusában – mint már korábban említésre került – Boutibonne Lajos párizsi címét adta meg elérhetőségeként.³³

27. *The Times*, 5 July 1848, 1.

28. *The Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 31 March 1849, 4.; *The Manchester Guardian*, 31 March 1849, 2.

29. „Dieser Künstler welcher sich August Schöffit nennt, und gegenwärtig in St. Petersburg ist....” *Honigberger 1851*, 173. A könyv német és angol nyelven is megjelent, de a német kiadás a korábbi. Az ebben található előszó végén az 1850-es dátum szerepel. Schoeffttel kapcsolatban ez az adat még az egy évvel későbbi londoni, angol nyelvű kiadásban is szerepel.

30. Österreichisches Staatsarchiv, OkäA (Oberskammer Amt) B Akten, Rubrik 44 ex 1855, Gemäldegalerie. Gallerie überhaupt, Fol 58. Schoefftnek sikerült három festményét is eladnia a bécsi udvarnak, amely művek ma az Österreichische Nationalgalerie Belvedere gyűjteményében találhatóak. Az képvásárlás ügymenetéhez kapcsolódó hivatalos udvari levelezés is fennmaradt.

31. *Der Hof von Lahor und andere Bilder aus dem Oriente*. Nach der Wirklichkeit gemalt von August Schöffit, Wien, Mechitaristen Buchdruckerei, 1855. Egy példánya elérhető az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében.

32. „Több év óta Velencében tartózkodó festő”-ként említi őt a *Vasárnapi Ujság* (V. évf., 31. sz., 1858. augusztus 1., 370. „Irodalom és művészet” rovat) Schoefft londoni kiállításáról beszámoló híradása.

33. A Paris, chez M. Boutibonne, 26 rue de Laval. Ebben az évben a következő képekkel szerepelt:

Nr. 2412: Runjet-Sing, roi de Lahore, entouré de sa cour et d’officiers européens, qu’il y avait accueillis, reçoit des hommages et les présents de tous ses sujets à l’occasion de la fête du Dessara.

Nr. 2413: Les étranqueurs (thugs); secte de fanatiques indiens Séduit par une hospitalité bienveillante en apparence, les voyageurs à un signal donné étaient étranqués, sans pitié; les enfants seuls étaient épargnés, mais vendus ensuite comme esclaves. Selon leurs principes religieux, les victimes ne perdaient la vie que pour jouir d’un mond meilleur.

Nr. 2414: Bénarès. La ville sainte de Brahma, où de nombreux pèlerins vont chercher l’absolution de leur péchés en se baignent dans les eaux du fleuve sacré le Gange.

Nr. 2415: Café à Bagdad, dans un bazar

Nr- 2416: Portrait du grand Mogol, roi de Delhi

Nr. 2417: Portrait de Méhémet-Ali. In: *Sanchez – Seydoux 2002*, VI. 308.

Schoefft 1858-ban bukkan fel ismét Londonban. 1858–59-ben újból „végigtornéza” Angliát a bécsi kiállítás anyagával. Legfőbb büszkesége, és a kiállítás fő darabja továbbra is a Lahore-i durbart ábrázoló óriási, több, mint 100 szereplős csoportportréja. Először Londonban, a Haymarket 7. alatt lévő galériában állítja ki képeit, május végétől³⁴ kezdve, nem tudni pontosan mennyi ideig, de július 17-én is még a kiállításról cikkezik a *The Examiner*.³⁵ Erről a kiállításáról a több jelentős hazai újság³⁶ is hírt adott, amelyek arról is beszámolnak, hogy a tárlat „az angol főrendűek részéről számos látogatásnak örvend”, valamint, hogy Schoefft a Keletindiai Társasággal tárgyal éppen művei megvételével kapcsolatban.³⁷ Az angliai lapok ezt egyáltalán nem említik, valamint erre utaló dokumentumoknak sem sikerült nyomára bukkanni ezidáig, a műtárgyvásárlásra feltételezhetően végül nem került sor. Az angol napilapokban megjelent cikkek részletes információval szolgálnak a kiállított művekkel kapcsolatban: több festményt cím szerint is felsorolnak, néhányra részletesebben kitérnek, ismertetik az ábrázolt jelenetet vagy személyt, méltatják a festő művészi teljesítményét, kielemezik hibáit. A vázlatokat is beleszámítva a Haymarket galériában Schoefft összesen 73 képet állított ki,³⁸ amelyek közül cím szerint a következőket említik az újságok: A lahore-i királyi udvar, Delhi királya, Delhi trónörökösének a portréja, Moszul patriarchája, Egy maharatta vezér, Mehemet Ali, Sher Singh maharadzsa, A Karnatik navábja, Lakhnau, Delhi, Kalkutta, Benáresz, Bombay, Agra, Missury (Mussoorie), Szimla, Tota, Patna városok látképe, Szent durbar (tanácskozás, gyűlés) Amritszárban, Nautch (táncelőadás) Benáreszben, Tigrisvadászat, Thugok avagy a fojtogatók szektája, A nagy mogul temetkezési helye, Egy cserkesz leány eladásának jelenete, Ősi templom Punában, Perzsa hárem, Kávéház Bagdadban, Az Elephanta-i templom bejárata, Velencei látképek a legkülönbözőbb napszakokban és hangulatokban, kora reggeltől éjfélig, illetve egy zsánerkép, amelyen az látható, amint egy skót vadászkutya megment egy fiatal hölgyet, aki ledobott a lóra.³⁹ Ismét megállapítható, hogy jelentős az átfedés a bécsi kiállítás katalógusában szereplő 21 db festmény és a londoni képek között. A cikkekből sajnos nem derül ki, hogy volt-e külön angol nyelvű katalógusa a londoni kiállításnak, vagy csak papírlapokra nyomtatott kísérő- és képmagyarázó szövegek segítettek a látogatókat a tájékozódásban. A *Daily News* az utóbbiról tesz említést, szemére vetve Schoefftnek, hogy általában véve jobb angolsággal megírt képfeliratokat kellett volna készíteni, illetve az indiai neveket a kurrens angol helyesírásnak megfelelően átírni, mert így néhányat alig lehet felismerni.⁴⁰ Egy másik beszámoló ellenben kifejezetten katalógusról

34. *The Daily News*, 27 May 1858, 1. Itt a Schoefft által feladott hirdetés olvasható. A kiállításról beszámoló cikkek még: *The Daily News*, 28 May 1858, 2.; *The Illustrated Times*, 29 May 1858, 379–380.; *The Athenaeum*, 5 June 1858, 726–727.; *The Standard*, 21 June 1858, 3. Fine Arts rovat. ,The Court of Lahore Gallery’, *The Morning Post*, 24 June 1858, 3.; *The Examiner*, 17 July 1858, 454.

35. *The Examiner*, 17 July 1858, 454, Fine Arts rovat.

36. *Divatcsarnok*, 1858. augusztus 10., Budapesti társasélet című rovat, 509.; *Vasárnapi Újság*, 1858. V. évf., 31. sz., augusztus 1., 370.

37. *Divatcsarnok*, 1858. augusztus 10., Budapesti társasélet című rovat, 509.

38. *The Standard*, 21 June 1858, 3.

39. *The Daily News*, 28 May 1858, 2.; *The Standard*, 21 June 1858, 3.; *The Morning Post*, 24 June 1858, 3.; *The Examiner*, 17 July 1858, 454.

40. *The Daily News*, 28 May 1858, 2. Nem derül ki, hogy pontosan mit ért a cikk szerzője az „accompanying printed description” alatt.

beszél (ez lehet azonban a bécsi kiállítás német nyelvű katalógusa is).⁴¹ Érdekes megfigyelni azt is, hogy a cikkírók mindegyikének az 1857-es szípojlázadás és az azt követő szomorú események jutnak eszébe az indiai képekről, illetve az, hogy ezeken olyan állapotot, viszonyokat dokumentált Schoefft, amely már a múlté.

1858 őszén és feltehetően még a téli hónapokban is Schoefft a népszerű tengerparti üdülővárosban, Brightonban tartózkodik. A helyi újságban szereplő legkorábbi híradás arról számol be, hogy Schoefft is részt vett több képpel a Brighton and Sussex Society of Art immár negyedik alkalommal megrendezett éves kiállításán – nem tudni pontosan hány művel, de a cikk összesen három festményt emel ki cím szerint: No. 69, Portrait of a gentleman, amely nem más, mint a brightoni polgármester, Cordy Burrows portréja, helyesebben ennek még csak a kerete, ugyanis a festmény még nem készült el; No. 116, Sale of a Circassian Slave, és No. 148, Coffee Room at Bagdad.⁴² Ez utóbbi kettő kapcsán megjegyzi a kritikus, hogy ugyan a képek arról tanúskodnak, hogy festőjük jól ismeri a keleti viszonyokat, szokásokat, de a színviláguk nagyon sötét és egyáltalán nem tetszetős. November és december hónapban Schoefft önálló kiállítás keretében mutatja be indiai képeit a Royal Pavilion termeiben.⁴³ Kiállítása nagy vihart kavart a brightoni városi tanácsban, ugyanis a polgármester nagylelkűen térítésmentes használatra ajánlotta fel a festőnek a Royal Pavilion termeit. Egyes városatyák körében azonban ez a döntés zúgolódást keltett és hevesen tiltakoztak ellene.⁴⁴ Végül Mr. Burrows akarata érvényesült, azonban a vita híre Schoefft fülébe is eljuthatott, mire a következő levéllel fordult a polgármesterhez (a levél szövegét a Brighton Gazette teljes terjedelmében lehozta, így, a *Századok*ban publikált, Indiából küldött levelek mellett egy újabb fontos, eredeti, Schoeffttől származó szöveggel gyarapodott a kutatás):

29 Western Road, Hove, 13th December, 1858

Dear Mr. Mayor,

I am exceedingly sorry that the introduction of my pictures into the Pavilion should have led to such discussion in your Council, and which can but be annoying to you. Be so good as to inform the Council that I no longer can permit them to remain. I could say much of your Town Council, but will not say a word against any of the members of a body of which you are the head, and of which many have been very kind in the matter. At the end of the week, or when most convenient, I will have the collection removed.

I am, dear Mr. Mayor

Yours most obliged,
Aug Schoefft⁴⁵

41. "...as he (the artist) states in the preface to his catalogue..."; "Several pages of the catalogue are filled with amusing explanations and descriptions regarding the prominent figures in this scene."; "the catalogue naïvely informs us..." *The Standard*, 21 June 1858, 3.

42. *Brighton Gazette*, 7 October 1858, 8.

43. *Brighton Gazette*, 4 November 1859, 5; *The Sussex Advertiser, Surrey Gazette*, 23 November 1858, 3.

44. *Brighton Gazette*, 18 November 1858, 5.; *The Sussex Advertiser, Surrey Gazette*, 23 November 1858, 3.; valamint 21 December 1858, 5.

45. *Brighton Gazette*, 16 December 1858, 5. Brighton Town Coucil c. rovat.

Cordy Burrows portréja egy különösen jól sikerült alkotás, a kritikák csak elismeréssel szólnak róla.⁴⁶ Schoefft ezzel a képpel szerepel a következő évben a Royal Academy of Arts éves kiállításán (Nr. 336), ahol egyébként csupán két ízben tűnik fel a kiállítók névsorában: 1859-ben, valamint a rákövetkező évben, 1860-ban, amikor is egy velencei látképet küld (No. 338, The turning of the Grand Canal at Venice with the Balbi Palace).⁴⁷ A polgármester portréja természetesen a Pavilion-beli kiállításon is szerepelt, illetve helyet kapott az 1861-ben újonnan megnyíló brightoni városi képgaléria állandó kiállításán is.⁴⁸ A brightoni Royal Pavilion őriz gyűjteményében egy Cordy Burrows portrét⁴⁹ (3. kép), amelyet 1906-ban ajándékozott a múzeumnak egy bizonyos W. Seymour Burrows, aki minden valószínűség szerint rokon kapcsolatban állt a portrén látható személlyel. A festményt jelenleg egy, közelebbről nem azonosított brit festő műveként tartják nyilván. Szignó nem szerepel rajta. A stílusjegyek, a figura beállítása, a konzervatív ábrázolásmód és képfelfogás viszont mind Schoeffltre vallanak. A portré teljes bizonyossággal azonosítható az egykor a Royal Academy kiállításán is szereplő Schoefft-képpel.

1859 nyarán Schoefft ismét Londonban tartózkodik, és újból újsághirdetéseken keresztül invitálja látogatóit, ezúttal a Hanover Square 18. szám alá, a Wessel&Co. zeneműkiadó cég helyiségeibe.⁵⁰ Schoefft ezt a címet adja meg elérhetőségként a Royal Academy of Art éves kiállításának a katalógusában is, valamint a *Royal Blue Book* 1860. évi számában is ezen a laccímen szerepel.⁵¹ Nem mellékes, hogy ezekben az években ugyanebben az épületben volt az Oriental Club székhelye is. Ezen a tárlaton is a grandiózus szikh királyi udvart ábrázoló festmény a legnagyobb szenzáció, illetve a korábbi kiállításairól is ismert keleti tárgyú képek, de ezeken kívül régi itáliai mesterek – még feltehetően Velencében összevásárolt – festményeit is említik a hirdetések. 1859 novemberében Schoefft neve – 41 művésztszárával együtt – felbukkan a Képzőművészeti Akadémia két megüresedett helyének betöltésére aspirálók névsorában.⁵² Valószínű azonban, hogy ekkor már újfent elhagyta egy időre az országot, mert a Royal Academy of Arts 1860. évi kiállításának katalógusában Konstantinápoly van megjelölve lakhelyként az általa küldött kép címe mellett, valamint egy osztrák napilap arról tudósít, hogy 1859 novemberében Schoefftnek kiállítása nyílt Konstantinápolyban, az azonos nevű palota részként újonnan felépített Dolma Bakçe Színházban. A tárlatot maga a szultán is megtisztelte látogatásával. A kiállítás Anton Freiherr von Prokesch Osten konstantinápolyi ideiglenes küldött (később nagykövet) támogatásával került megrendezésre.⁵³

46. A képre vonatkozó kritikákból az idevágó szövegek teljes hosszukban szerepelnek hátul, a képjegyzékben, emiatt itt csak a hivatkozás van felüntetve. Brighton Gazette, 4 November 1858, 5.; Brighton Gazette, 12 September 1858, 6. A kritikák teljes szövege a tanulmány végén, a képjegyzékben olvasható.

47. Graves 1905–06, 51.; *The Daily News*, 17 May 1859, 2.

48. Brighton Gazette, 5 September 1858, 8.; 12 September 1858, 6.

49. Olaj, vászon; 134 × 107,5 cm, Brighton Museum and Art Gallery, ltsz. FA000673

50. *The Morning Post*, 20 June 1859, 1.; *The Morning Chronicle*, 28 June 1859, 1. A hirdetés megjelenik még a július 5-i és a július 9-i számban is. A *Morning Chronicle* című lap úgy hirdeti, Schoefft kiállítása belépődíj nélkül, ingyen látogatható. A másik újságban lévő hirdetés erre vonatkozóan nem mond semmit.

51. UK, City and County Directories, 1766–1946. Royal Blue Book, 1860, 905. In: www.ancestry.co.uk

52. *Aris's Birmingham Gazette*, 7 November 1859, 4.

53. Fremden-Blatt, 6. Dezember 1859 (Jhg XIII, Nr. 304), 3. (Tags-Neuigkeiten rovat.) A hírt november

3. Cordy Burrows brightoni polgármester portréja, 1858. (kat. 6.)

1862 augusztusáig ismét nem hallani semmit felőle. Ekkor azonban meglepődve számolnak be arról az újságok, hogy bár a képzőművészeti katalógusból kimaradt, de Schoefftnek több, mint 70 festménye szerepel a londoni világiállítás (London International Exhibition on Industry and Art) „English refreshment” részlegében, az étterem falain.⁵⁴ Az csak részben igaz hogy Schoefft képei nem jelentek meg a kataló-

26-i dátummal közli a lap, de a szöveg elején az áll, hogy pár nappal azelőtt nyílt meg a kiállítás. A színház egy újonnan emelt épület volt az azonos nevű királyi palotában, 1857 és 1859 között épült.

54. *The Daily News*, 18 August 1862, 2.; szó szerint ugyanez a cikk jelent meg még a következő újságokban (általában az Exhibition Facts and Scraps c. rovatban): *Luton Times and Dunstable Herald Advertiser*; 23 August 1862, 2.; *Aberdare Times*, 23 August 1862, 2.; *The Observer*, 17, 18 August 1862, 5.; *The Kentish Independent* (London), 23 August 1862, 2.; *Beverley Guardian* (East Riding of Yorkshire), 23 August 1862, 2.; *The Surrey Comet*, 23 August 1862, 2. ; *The South Bucks Free Press*, *South Oxfordshire Gazette*, 3 August 1862, 4.; *Croydon's Weekly Standard* (Buckinghamshire), 23 August 1862, 2.

4. Ranjit Singh (1780-1839) maharadzsa a szent Granth felolvasását hallgatja az amritszári Arany Templom előtt, 1841. Vásznon, olaj, kiállítva Royal Haymarket Gallery, 1858. Lahore, (Pakisztán), Princess Bamba Collection, Lahore Fort

gusban, mert az indiai szekció katalógusában fel vannak tüntetve.⁵⁵ Három festménye „a Delhi-i nagymogul illetve Sher Shing maharadzsa portréja, valamint a Thugok,, a világkiállítás indiai részlegében volt kiállítva, és a katalógusban olvasható, hogy a Court of Lahore, illetve más érdekes indiai tárgyú kép az Exhibition Building (kiállítási épület)-ben látható, a fő étkező szalonban. A Daily News – és ennek nyomán a többi újság is – német művészként mutatja be Schoefftöt, és megjegyzi, hogy sokat segített Schoefftnek ezen óriási munka elvégzésében a népére hagyományosan jellemző szorgalom és kitartás. Az Observer néhány újabb, az eddigi híradásokban nem szereplő kép címét is említi: Trichinopoly és a Neilgherries (Nilgiri-hegység) látképe, Miklós cár és Mensyikov herceg portréja.

55. Forbes 1862, 274.

Fine Art Division – Class XXXVIII – Paintings in Oil and Water Colours and Drawings – III – Oil Paintings:

Nr. 7186 (9398): Portrait of the last Great Mogul, king of Delhi. Painted by August Schoefft.

Nr. 7187 (9399): Portrait of the late Maharajah Shire Sing, king of the Punjaub. Do.

Nr. 7188 (9400): The Thugs (men stranglers). Do. This pictures represents the moment when the Thugs expect from their chieftain's wife the signal for strangling unsuspecting travellers.

Nr. 7189 (9401): The Court of Lahore, and other paintings of various interesting Indian subjects, by the same artist, can be seen in the principal dining-saloon in the Exhibition Building.

1863 januárjában Schoefft már Leedsben tevékenykedik, még áprilisban is itt található; az East Parade 15. alatt rendezte be műtermét és galériáját.⁵⁶ A portrékon, tájképeken és történeti ábrázolásokon kívül tengeri látképek („sea pieces”) is szerepelnek a kiállításban, amely új műfajként jelentkezik Schoefft festészetében. Schoefft megbízást kap Samuel Lawson köztisztviselőben álló leeds-i polgár portréjának a megfestésére, amit az illető barátai rendeltek meg.⁵⁷

Schoefft minden valószínűség szerint 1863-ban adta el Dalip Singh maharadzsának azt a kilenc festményét, amelyeket ma a Princess Bamba Collection részeként Pakisztánban, a Lahore-i erődben őriznek. A maharadzsza ebben az évben⁵⁸ vette meg a norfolki Thetford közelében lévő Elveden Hall-t, és kezdte meg a György-stílusban épített vidéki kúriának egy indiai uralkodóhoz méltó palotává való átalakítását. A Schoefft-képek a palota földszinti nagytermében kerültek elhelyezésre, két festmény – a Lahore-i udvar és a Ranjit Singh maharadzsza a Szent Granth felolvasását hallgatja az amritszári Arany templom előtt – kivételével, amelyek a szintén földszinti ebédlő szála falán kaptak helyet.⁵⁹ (4. kép) Később Dalip Singh Frederick nevű fiához kerültek a festmények, az ő halála után pedig Bamba hercegnőhöz, Frederick nővéréhez, aki idős korában visszaköltözött Lahore-ba, és ott hunyt el. Ide magával vitte 87 darabos, elsősorban szikh tematikájú ábrázolásokat illetve szikh mesterek által készített művészeti gyűjteményét, amely a Schoefft-festményeket is magában foglalta.

Az India Office Records kéziratgyűjteményében található egy 1863 július 29-i keltezésű levél, bizonyos Dygby Wyatt tollából, amelyből az derül ki, hogy egy miniszter (nem tudni, pontosan melyik tárca minisztere) érdeklődik Schoefft képei iránt, szeretne vásárolni belőlük (azt sem tudni, hogy állami vásárlás lenne-e, vagy magáncélra). A levél írójának feladata volt előzetes információkkal és javaslattal szolgálni Schoefft festményeivel kapcsolatban. Wyatt leveléhez eredetileg csatolt egy nyomtatott katalógust, amely ma azonban sajnos már nincs meg. A levélben a katalógus sorszámokkal együtt sorolja fel azokat a műveket, amelyeket megvételre javasol.⁶⁰ Hogy ez a vásárlás megtörtént-e, és hogy pontosan kinek volt szándékában ezeket a Schoefft-képeket megvenni, a levélből sajnálatos módon nem derül ki. Wyatt Schoefft pártját fogja és bizonygatja, hogy az elsőre esetleg magasnak tűnő árak nem is annyira azok valójában, hiszen magát a művészt illetik, aki olykor élete kockáztatásával, nagy nehézségek árán festett meg ezeket a műveket, és ő nem csupán egy képereskedő, aki olcsón megveszi a műalkotásokat, majd horribilis összegekért árulja őket, hogy zsíros haszonra tegyen szert. Wyatt a képeket mind látta, vagy személyesen vagy pedig fotón. Utóbbi igen fontos információ, mert ezek szerint Schoefft képeiről készültek korabeli fotóreprodukciók, és ezek akár még ma is meglehetnek valahol. (Nem mellékes talán, hogy Schoefft öccse,

56. *The Leeds Intelligencer*, 31 January 1863, 4.

57. *The Leeds Mercury*, 11 April 1863, 5.; *Leeds Intelligencer*, 11 April 1863, 5.

58. Egészen pontosan 1863. szeptember 29-én. Dalip Singh 1864. június 9-én vette feleségül Kairóban Bamba Müllert. Az ifjú pár 1865 őszén költözött be az időközben elkészült thetfordi otthonukba. *Bance 2009*, 58–59.

59. *Bance 2009*, 63.

60. Azim Jah Behadoor, Regent during the minority of the Nabob of the Carnatic (IV); Runjeet Singh's Durbar at Umritsir (VII); The Maharajah Shir Sing (XIII); The last King of Delhi (XV); Mahomed Ghouse – Last Nabob of the Carnatic (XXIII); The presumptive heir of the King of Delhi. shot by Capt: Hodson (XXXV)

Ottó fényképész volt, Kairóban és Alexandriában működött, talán neki is volt szerepe a szóban forgó fotóreprodukciók elkészítésében).

A képek eladásáról a hazai sajtó is értesült, igaz, téves információt közöl, miszerint Schoefft 1863-ban eladta az egész gyűjteményét.⁶¹ Schoefft ekkor feltehetően még nem volt rászorulva, hogy mindenét pénzzé tegye, ez majd csak később fog bekövetkezni. Néhány festménye eladásából elegendő pénzt tudott biztosítani magának egy újabb utazásra. A kutatás előtt ismert, hogy Schoefft 1864 és 1867 között, azaz I. Miksa mexikói császár (Habsburg–Lotaringiai Ferdinánd Miksa József főherceg) uralkodása idején Közép-Amerikában (Mexikóban), illetve Észak-Amerika déli részein utazott.⁶² Jelenlegi ismereteink szerint 8 kép köthető Schoefft mexikói korszakához, amelyek közül legismertebb az 1865-ben Miksa mexikói udvarában megfordult kikapoo indiánokból álló delegációt ábrázoló csoportporté.⁶³ Fennmaradtak továbbá adatok, amelyek megerősítik, hogy Schoefft mexikói tartózkodása idején megfordult az udvarban: neve felbukkan például egy hivatalos listán, amely egy udvari ünnepélyre meghívottak neveit tartalmazza.⁶⁴

Arra vonatkozóan ismét nem állnak még rendelkezésre információk, hogy Schoefft mivel foglalkozott és hol élt a mexikói utazást követő években. Annyi bizonyos, hogy 1870-ben ismét Párizsban lakott. Egyetlen képpel – Le grand canal; vue du palais Balbi, ancienne résidence du général Bonaparte, à Venise (Nr. 2600) – szerepelt az azévi Salon tárlatán, neve mellett elérhetőségként a Rue Mont-Thabor, 24 laccím szerepel.⁶⁵

Közel tíz év telik el, mire ismét hírt hallunk felőle – immár újra Londonból. Egy 1872 júliusi hirdetésben Schoefft ismét galériája és képei megtekintésére hívogatja az olvasókat, a Regent Street 294. szám alá.⁶⁶ Most már mexikói témájú festményeket – View of the Valley of Mexico⁶⁷ is találhatunk a kiállított művek sorában, valamint viszontláthatók a rég jól ismert és hosszú ideje mutogatott festmények közül a Thugok, Lakhnau és Benares látképe, illetve újabb, Schoefft eddigi munkásságát tekintve szokatlan tárgyú festmények is feltűnnek: Ecce Homo, Niobe. A Court of Lahore már nem látható, hiszen Dalip Singh maharadzsza 1863-ban megvásárolta a művet. A Schoefft-festmények mellett régi itáliai mestereknek még a festő velencei tartózkodásai során vásárolt képei is megtekinthetők a kiállításon; ezekhez külön katalógust is készíttetett Schoefft.⁶⁸ A

61. Jóllehet, a híradás egy jóval későbbi újságcikkben olvasható, ám feltételezhetően a cikk írója korábban megjelent írásokból vette információit. *Iván 1909*. január 3. 835.

62. *Szvoboda Dománszky 2003*, 154.

63. Six Kickapoo Indians, Chief and Family. Los Angeles, Kalifornia, Autry National Center of the American West, ltsz. 99.1.1. <http://collections.theautry.org/mwebcgi/mweb.exe?request=keyword;keyword=schoefft;dtype=d;keyword=schoefft;dtype=d>

64. Listas no oficiales / Einladungsliste zum Soirée bei Hofe: „Dⁿ Augusto Schoff^t” illetve a neve mellett lakóhelyének címe is olvasható: Calle Dⁿ José el Real, 21. Christian Opriessnig: *Kickapoo Indianer am Hofe Kaiser Maximilians von Mexiko. Eine Fallstudie zur Historiographie*. Diplomarbeit. (Mag.), Wien, UniWien, 1991, Teil 2, Kapitel 2: *August Theodor Schoefft un die Kickapoo*, 157–173.

65. *Sanchez – Seydoux 2004* 341.

66. *The Morning Post*, 10 July 1872, 5.

67. „taken from a high tower in the garden of Chapuletabeck, the summer residence of the unfortunate Emperor Maximillian” *The Morning Post*, 10 July 1872, 5.

68. *The Morning Post*, 10 July 1872, 5.

5. Schoefft *A lahore-i udvar* című festménye Dalip Singh otthonában, a földszinti ebédlőszalon falán. *Elveden Hall, Thetford, Norfolk, Egyesült Királyság. Bance 2009. 35*

Duchess és Duke of Teck⁶⁹ is tiszteletüket teszik a galériában.⁷⁰ Legközelebb egy évvel később jelennek meg ismét híradások Schoeffttel kapcsolatban, azonban nem jó híreket közölnek. A Schoefft életrajzát ismertető cikkek megemlítik, hogy a festő csődbe jutott, és elszegényedve halt meg.⁷¹ De hogy ez pontosan mikor történt, illetve hol és milyen körülmények között, arra vonatkozóan nem szolgáltak részletes információval. A *The Times* című napilapban 1874. április 10-én jelent meg egy hirdetés⁷², amely arról szól, hogy Schoefft teljesen tönkrement, csődeljárás folyik ellene és adósságai kiegyenlítése végett elárverezik a minden vagyonát, beleértve saját műveit és a még Velencéből magával hozott képgyűjteményét. Az árverést 1874. május 6-án tartották, a Foster aukciós cég bonyolította le. Az aukciót más újságokban is hirdették.⁷³ Az oeuvre-rekonstrukció szempontjából kulcsfontosságú árverési katalógusnak szerencsére maradt fenn példánya. A műtárgylistából kiderül, hogy Schoefftnek 65 saját festményétől és több, mint 140 régi klasszikus mesterműtől kellett megválnia.

1875 után legközelebb 1880-ban jelenik meg neve az újságokban – egy árverésről

69. A német-magyar származású Duke of Teck – eredetileg Graf Franz Paul Karl Ludwig Alexander von Hohenstein – Eszéken született, édesanyja Rhédey Kaludia grófnő, édesapja Herzog Alexander von Württemberg volt. Az angol királyi családba házasodott be, hitvese Mary Adelaide Cambridge-i hercegnő, Mary leányuk később királyné, V. György hitvese lett. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/099/pc009937.html#4>

70. *Bell's Life in London and Sporting Chronicle*, 26 July 1873, 12.

71. *Iván 1909*. január 3., 835. A szerencsétlen esettel kapcsolatban Iván Ede mintegy 10 évvel korábbi, 1863-as dátumot említ cikkében.

72. *Bansal 2010*. 67.

73. *The Morning Post*, 5 May 1874, 8.; *The Daily News*, 5 May 1874, 8. Néhány jelentősebb művet külön megemlítenek a hirdetések szövegében.

5. A Nazareth House ma, Hammersmith, London, Egyesült Királyság.
A Szerző felvétele

szóló hirdetésben egy Schoefft kép is felbukkan: egyik velencei látképe.⁷⁴ Amikor Londonban a csődeljárás miatt egzisztenciája megsemmisült, úgy tűnik, ismét volt ereje ahhoz, hogy máshol próbáljon szerencsét. 1882-ben egy kaliforniai lap, a Sacramento Daily Union tesz közzé egy felhívást arról, hogy Schoefft, a művész, eltűnt. Egy régi fejsérüléstől szenvedett és féltő, hogy demencia lett úrrá rajta, és emiatt kóborolt el.⁷⁵ A rá következő évben, 1883-ban szerepel Schoefft neve a szintén kaliforniai San Francisco városi címjegyzékében, műtermének ottani címével (120 Sutter room 39 San Francisco, Kalifornia) együtt.⁷⁶ 1885 márciusában egy San Francisco-i tárlat kiállítóinak névsorában szerepel Schoefft egyetlen képpel („ancient portrait”).⁷⁷

A kutatás a mai napig csak annyit tudott, hogy Schoefft elszegényedve valahol Londonban, egy ispotályban hunyt el. Az egyik szakirodalom azonban ebben a vonatkozásban további, igen fontos adatokat közöl: Schoefftöt 1885-ben felvették a Hammersmith

74. The Standard, 11 May 1880, 8.

75. Sacramento Daily Union, 21 April 1882 (Vol. 15, No. 51), Brief San Francisco Items: „Schoefft, the artist is missing. He suffered from an old wound on the head, and it is feared he has become demented and wandered away.”

76. San Francisco, California, City Directory, 1883. www.ancestry.co.uk, Hozzáférés a brit National Archives digitális adatbázisán keresztül, 2013. június 18.

77. Sacramento Daily Union (Vol. 53, No. 23) 20 March 1885, 3.

városrészben található, apácák⁷⁸ által működtetett Nazareth House nevű menhelyre, ahol három évvel később halt meg egy egészen hétköznapi baleset miatt (szerencsétlen módon legurult a lépcsőn). A közeli Margravine temetőben helyezték őt végső nyugalomra.⁷⁹ Az egykori ispotály helyén ugyanezen a néven ma egy kórház és idősek otthona áll (5. kép), amelynek archívumában őrzik az intézmény alapításától kezdve (1857) ott megfordult betegek adatait. Szerencsére Schoeffttel kapcsolatban is maradtak fenn adatok a nyilvántartásban.⁸⁰ Ott az áll, hogy Schoefft 1809 januárjában született Pesten, felesége Josephine Lindlow⁸¹, édesapja Joseph Schoefft, édesanyja Vincentia Braun. Valóban 1885 októberében vették fel az idős festőt a Nazareth House-ba, egy bizonyos Mr. Nosotti ajánlására. A Nazareth House nyilvántartása szerint az eddig a halálozás évének tartott dátumnál (1888) egy évvel korábban, 1887. január 14-én hunyt el.⁸² Az említett szakirodalomban szerepel a hivatalos halotti bizonyítvány reprodukciója, amelyen azonban 1888. január 14-e van megjelölve az elhalálozás napjaként.⁸³ A két dátum közül a hivatalos halotti bizonyítványon szereplőt, tehát 1888-at kell elfogadni, ugyanakkor a Nazareth House nyilvántartási könyvében található adatról is tudomása kell, hogy legyen a kutatásnak.

Azt nem tudni, hogy hagyott-e hátra a festő bármiféle végrendeletet – jóllehet ez kevésbé valószínű, hiszen elszegényedve, elborult elmével került az ispotályba.

RECEPCIÓ ÉS KRITIKA – SCHOEFFT KÉPEINEK FOGADTATÁSA ANGLIÁBAN

Az angol közönség felfigyelt Schoefft festményeire, érdekesnek találta azokat, de nem elsősorban a művészi teljesítmény, hanem a képek témája miatt. Elismeréssel adóztak a festőnek és értékelték az óriási munkát, hiszen Schoefft a helyszínen, sokszor igen nehéz körülmények között – egyszer egyenesen halálos veszedelembé kerülve⁸⁴ – készítette el vázlatait Indiában, amelyek alapján hazatérése után az olajfestményeket kidolgozta. Azt is felismerték a kortársak, hogy mennyire fontos kortörténeti dokumentumok ezek, a Pandzsáb anektálása illetve az indiai szipojlázadás előtti állapotokat rögzítő képek.⁸⁵

Bár több hibáját szemére vetik Schoefftnek, de túlnyomórészt pozitív hangvételű

78. A rend neve: Sisters of Nazareth. A kongregáció alapítója Victoire Larmenier, egy eredetileg szegényeket istápoló rendbe tartozó nővér, akit 1851-ben küldtek a normadiai Rennes-ből Londonba.

79. *Bansal* 2010, 70. A könyvből szerepel a halottkém által kitöltött halotti jelentés reprodukciója.

80. Men's Admission Register of Nazareth House, Hammersmith, 166. sz. bejegyzés. CSN/FFA/0/1/X Itt szeretném köszönetemet kifejezni Dr. Peter Hughes-nak, a Sisters of Nazareth General Archive levéltárosának a Schoeffttel kapcsolatos információk megküldéséért és önzetlen segítőkészségéért.

81. Josephine Landau, egy osztrák főtiszt lánya, Schoefft elvált tőle, az asszony Bécsben élt, amíg egy szerencsétlen baleset véget nem vetett az életének: a Práterban lovagolva lebecskázott a lóról és nyakát törte. Lásd: *Pesti Hírlap*, 1913. május 25. A cikk szerzője írja, hogy a Schoeffttel kapcsolatos információkat Létay (Landau) Gusztáv miniszteri tanácsos tollbamondása után írja, aki pedig Schoefft unokaöccse volt, tehát Schoefft sógorának a gyermeke.

82. Az adatok Dr. Peter Hughes 2013. július 17-i, illetve 2013. szeptember 4-i válaszeleveléből származnak.

83. A halotti bizonyítványt 1888. január 20-án Thomas Bramah Diplock Middlesex-i halottkém állította ki. A halál oka: „violent fall down the stairs”. In: *Bansal* 2010, 70.

84. *Honigberger, 1851*, 174–176.

85. *The Daily News*, 28 May 1858, 2.

beszámolókat olvashatunk kiállításairól, amelyekben kifejezetten nem a művészi kvalitást méltatják, hanem az érdekes tematikára hívják fel a figyelmet.⁸⁶ Elég nagy eltérések mutatkoznak azzal kapcsolatban, hogy a festmények művészi kvalitását hogy értékelik a kritikusok. Kiemelik az őszinteséget, a valóság-hűséget, precíz megfigyelést, hogy szépen, kidolgozottan tudja megfesteni a részleteket – az ékszereket, a ruhákat.⁸⁷ Portréit egyhangúlag különösen jónak tartják.⁸⁸ Ezek kapcsán elsősorban a bámulatos valóság-hűséget csodálják.⁸⁹ Egy európai hölgyről készült portréját egyenesen a Royal Academy kiállítására méltónak gyönyörű alkotásnak ítélik.⁹⁰

A *Morning Post* írja Schoefftről a legrészletesebb méltatást. Hibái közé sorolja cikk szerzője, hogy túlságosan is sokoldalú festő, abban az értelemben, hogy szétaprózza tehetségét, ahelyett, hogy egyetlen irányra koncentrálna; túl széles a paletta, mindig újabb és újabb műfajra tér át, azonban megelőző tanulmányok és felkészültség hiányában. Nem elég neki, hogy indiai előkelőségeket és tájképeket fessen meg, velencei látképeken és zsánerjeleneteken is kipróbálja ecsetjét. Ennek a sokoldalúságnak azonban a művészetére nézve káros következményei vannak: nem tudja mindig ugyanazt a művészi színvonalat nyújtani. A festésmód időnként elnagyolt és durva, máskor túl sima és ízetlen, olykor meg felszabadult és életteli. A perspektíva festésnek igazi mestere, különösen jó érzéke van hozzá, ám a színkezelése bizonytalan, és gyakran nyers és természetellenes.⁹¹ A cikk szerzője felrója Schoefftnek, hogy jó képei mellett igen gyenge kvalitású munkákat is kiállított, és végeredményben igencsak mérsékelt lelkesedéssel nyilatkozik: nem mondható, hogy különösebben magas művészi kvalitásuk miatt érdekesek ezek a képek, de azért Schoefft új festménykollekciója megér egy látogatást.⁹²

A leglesújtóbb kritikát az *Athenaeum* szerzője adja, igaz, elismeri, hogy Schoefft nem a legkiválóbb művészek egyike, de szorgalmas és ambíciózus.⁹³ A képek – a kritikus szerint – a szertelen képzelet és a tökéletlen művészet érdekes keverékét mutatják. Egy nyugalmazott gyarmati tisztviselő talán elszórakozhat egy órácskát a kiállításban azzal, hogy szétválogatja az igazságot a valótlantól, a kitalációt a valóság után másolt képelemektől.⁹⁴

Magától értetődő, hogy kiemelten foglalkoznak a kritikák és kiállítás-ismertető a Lahore-i udvart ábrázoló reprezentatív festménnyel. Ez a műalkotás mindenképpen dicséretet érdemel; a figurák csoportjai jól vannak elrendezve, a kivitelezés merész, a színezés fényűző, kápráztató, de nem túlzó módon, csak annyira, amennyire ezt egy keleti

86. „not executed according to the ordinary notions of perfection in art” *The Standard*, 21 June 1858, 3.; „As works of art these pictures cannot claim any high rank, but their subject matter gives them interest.” *The Examiner*, 17 July 1858, 454., Fine Arts rovat.

87. „correct likenesses” *The Standard*, 21 June 1858, 3.

88. *The Royal Leamington Spa Courier and Warwickshire Standard*, 23 September 1848, 2.; *Aris’s Birmingham Gazette*, 2 October 1848, 3.

89. *Aris’s Birmingham Gazette*, 2 October 1848, 3., „several admirably painted portraits”... „the likenesses are excellent”

90. *The Art-Union*, 1848, Vol. 10, 202.

91. *The Morning Post*, 24 June 1858, 3.

92. *The Morning Post*, 24 June 1858, 3.

93. *The Athenaeum*, 5 June 1858, 726.

94. „The pictures are a curious mixture of eccentric imagination and of imperfect art. An „old Indian” might perhaps amuse himself for an hour in winnowing the true from false, the copied from the invented.” *The Athenaeum*, 1858. június 5., 727.

jelenet pompája megkívánja.⁹⁵ Nagyon érdekesnek tartják a képet magát és a témáját is. A kompozíció kapcsán kiemelik, hogy nagyon sokféle karaktert látni a képen, de nincs egyetlen figura, amely valamilyen módon ne lenne része a jelenet egészének. A színezés gazdag, jó a fény- és árnyékezelés – minden tárgy jól kivehető, minden egyes részlet ki van dolgozva – egy igazi mester keze nyomát mutatja.⁹⁶ A képnek nemcsak kompozíciója, hanem színvilága is kiváló, minden egyes apró részlet, kellék, különösen a pompás ruhák alaposan kidolgozottak, finom festésmód, gondos ecsetkezelés, a részletek iránti különösen nagy figyelmesség, és precíz valóságosság jellemzi a festményt.⁹⁷

A másik festmény, amelyről részletesebb elemzések olvashatók a kritikákban a *Circassian slave* (Cserkesz rabszolga) című kép, amely már ismerős a *Journal des artistes* kritikusa által adott rövid leírásból. A *Morning Post* műkritikusa részletes képleírást ad a képről: a jelenetnek öt szereplője van: az eladásra szánt rabszolga lány, a kereskedő, a vevő, annak felesége, illetve az előterben egy játszó gyermek, aki teljességgel nincs tudatában annak, hogy mi folyik körülötte. A kritikus elemzi, hogy milyen jól tükrözi a jelenetben betöltött szerepüket a figurák tekintete, arckifejezése, például a vevő feleségének a tekintetéből bosszúság és harag olvasható ki, mert látja már jövőjét, hogy ez a lány fogja elbitorolni a helyét a férje oldalán. Végül a cikkíró megállapítja, hogy a gondatlan festésmód eltorzította a kép egészét (nem fejtve ki részletesebben, hogy ez alatt mit ért).⁹⁸ A *Standard* kritikusa azt írja, a kép egy különleges értéke, hogy bemutatja, hogyan zajlik az alkudozás rabszolgavásárláskor. Felhívja rá a figyelmet, hogy az akadémikus hagyományok szellemében készült hasonló témájú képek téves ismereteket közvetítenek, mert azokon a rabszolgák meztelenül jelennek meg, míg Schoefft festményén a lány teljesen felöltözve látható.⁹⁹

Érdekes, hogy a kritikák soha nem teszik szóvá, hogy Schoefft egyáltalán nem mutat stílusfejlődést, művészi megújulást: 1848-ban, tíz év elteltével, a 60-as években és az 1870-es évek elején is ugyanolyan stílusban festi meg újra és újra az indiai tematikájú képeket és a portrékat. Egész életében az indiai képeivel próbál meg érvényesülni.

Amennyire kevésbé ismert Schoefft Ágoston alakja a magyarok körében, annyira népszerű és fontos viszont mind a mai napig a szikhek számára világszerte, ugyanis nemzeti történelmük egyik legdicsőségesebb korszakát és annak legfontosabb szereplőit dokumentálta festményein. Különösen jelentős mű ebből a szempontból a Ranjit Singh maharadza Lahore-i udvarát bemutató monumentális festménye. Azok az évek voltak egyben a nemzeti önállóság, az önálló Szikh Birodalom legutolsó évei. Az 1840-es években két véres háború zajlott az angolok és a szikhek között, ez az időszak végül Pandzsáb 1849-es anektálásával, és a Szikh Birodalom megszűnésével zárult.

Az itt bemutatott, Schoefft angliai tartózkodásával kapcsolatos, újonnan feltárt anyag segít abban, hogy részletesebb képet kapjunk a festő kalandos pályafutásáról, jöllehet hátravan még egy, az életének és működésének összes helyszínét bejáró kutatás, amely végre az eddigieknél pontosabb, részletesebb eredményeket hozhatna, valamint maguknak a műveknek a felkutatása is várat magára.

95. *The Art-Union*, 1848, 10. kötet, 202.

96. *Illustrated Times*, 29 May 1858, 379.

97. *The Standard*, 21 June 1858, 3.; *The Morning Post*, 24 June 1858, 3.

98. *The Morning Post*, 24 June 1858, 3.

99. *The Standard*, 21 June 1858, 3.

ADALÉKOK AZ OEUVRE-KATALÓGUSHOZ

A festő három nagy londoni kiállítása közül a Haymarket 7. szám alatt rendezett tárlathoz minden jel szerint készült katalógus, azonban nem tudni, maradtak-e fenn példányok, mindenesetre még nem kerültek elő. A Regent Street 209-ben illetve 294-ben rendezett kiállításaihoz kapcsolódó katalógusokról nem szerepelnek adatok a híradásokban. A londoni kutatóút során aukciós katalógusokban, szakirodalomban, képgyűjteményekben a magyarországi kutatás számára eddig ismeretlen Schoefft-képek is felbukkantak, jöllehet továbbra is csak reprodukciók nyomán alkothatunk róluk fogalmat. Közülük több szignált és dátummal ellátott alkotás, így fontos darabjai az életműnek. A festményeket a képadatokkal és a kapcsolódó szövegforrásokkal együtt alább közlöm.

KATALÓGUS

1. *Saint-Simon herceg, tábornok, Pondichéry kormányzója maharadza kosztümben*, 1840 előtt. (Lásd 177. old.) Vásznon, olaj; 73,66 × 63,50 cm, szignált jobbra lent

Aukció: Beaussant & Lefèvre, Old Master Oil Paintings, Watercolours & Sculpture, 27 September 1990, Lot 48; előzőleg: Galérie Dominique Weitz, Párizs

In: *Thornton 1998*, 14.

Irodalom: *Journal des artistes*, 1844, 215.: „Le troisième portrait est celui du marquis de Saint-Simon, alors qu’il était gouverneur de l’Inde. Étendu sur un canapé européen, il est en costume malabar, le poignard à la ceinture.

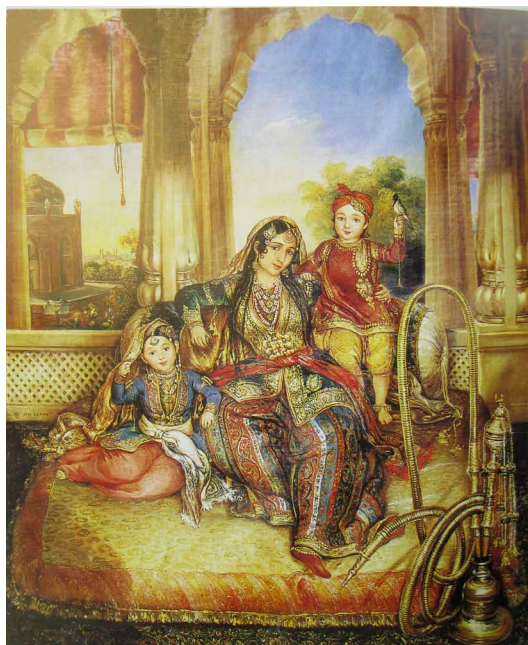
2. *Fezli Azam Joo-nak, Claude August Court tábornok feleségének, és két gyermekének csoportportréja*, 1841.

olaj, vásznon; 89,5 × 70,5 cm

szignált: „Schoefft 1841 Lahor”

Franciaország, magángyűjtemény.

In: *Lafont 2002*, 106., 209. kép

3. *Robert Taylor ezredes portréja*, 1837.

Vászon, olaj;

Szignált, balra lent: „Schoefft”

Magántulajdon

National Portrait Gallery, Heinz Archive
and Library, NPG reference negative: No. 36512

Robert Taylor a Brit Kelet-indiai Társaság
Bagdadba kihelyezett konzulja volt.

4. *Egy brit tábornok egyenruhás portréja* (Portrait of a British General in Full Uniform), 1838 (?)

Vászon, olaj; 116,8 × 96,5 cm

j.l.b., a háttérben lévő szikladarabon: „Schoefft 1838” (az utolsó számjegy nehezen olvasható)

National Portrait Gallery, Heinz Archive
and Library, NPG reference negative: No. 20444

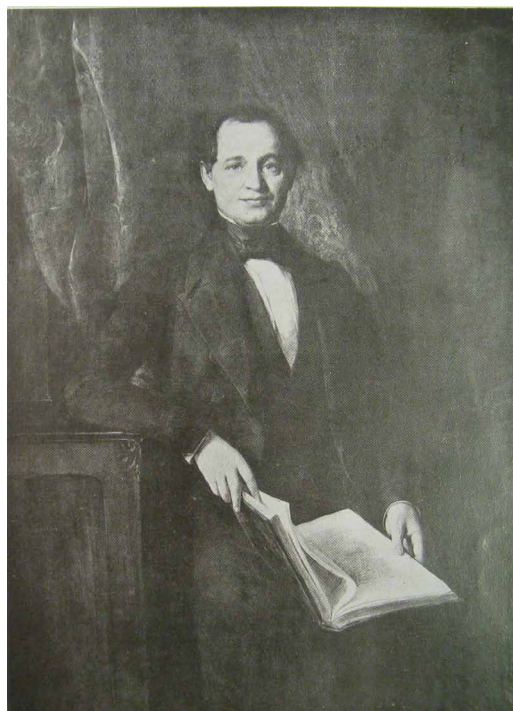
Aukció: Debenham Coe, Naples, Florida, 1972
június 29., kat. nr. 26.

5. *Egy irodalmár portréja* (Ritratto di letterato)

Vászon, olaj; 135 × 105 cm

Aukció: Galleria Geri, Róma, 1930. május 12–14,
kat. nr. 84.

Kirchberg gróf gyűjteményéből

6. *Cordy Burrows brightoni polgármester portréja*, 1858. (Lásd 185. old.)

Jelenlegi attribúció: Ismeretlen brit mester. Vásznon, olaj; 134 × 107,5 cm

Brighton Museum and Art Gallery, ltsz. FA000673

The Royal Pavilion & Museums, Brighton & Hove.

Provenienca: 1906-ban adományozta a portrét a múzeumnak Mr W. Seymour Burrows, feltehetően a portrén ábrázolt személy egy leszármazottja.

Irodalom:

The Daily News, 17 May 1859, 2: „...besides being a good likeness, has an enamelled transparency which has in passages a happy effect, especially in some of the accessories.” *Brighton Gazette*, 4 November 1858, 5: „The artist has also produced a portrait of the mayor, Cordy Burrows, Esq., in his robes and chain. As a portrait, we must admit it to be the best we have seen of his Worship, although the correctness is somewhat marred by an infusion of too much colour to the cheeks. The features, are, however, strictly correct. The painting is a three-quarter length, and about 4 ft. by 3 ft.” *Brighton Gazette*, 12 September 1858, 6: „... at the other end of the room, are the well-known features of the indefatigable Alderman and ex-Mayor, Mr. Cordy Burrows, 107. Seeing how much the erection of the new picture gallery is owing to his exertions, the exhibition would not have been complete without his portrait. The portrait was taken by Schoefft during the worthy gentleman’s Mayoralty, and he appears in his official robes as Chief Magistrate of the Borough. It is a good likeness and an excellent work of art. The details, especially the fur of the robe, are exquisitely manipulated.”

7. *A Húgli folyón, Kalkuttánál* (On the Hooghly, Calcutta)

Vásznon, olaj; 102 × 139 cm, szignált

Aukció: Sotheby’s, Nineteenth Century European Paintings, Drawings and Water-colours, 5 October 1988, kat. nr. 115

Irodalom: *Brighton Gazette*, 4 November 1858, 5: „The higher part of Calcutta, with the Asiatic ships at harbour, is a pleasing picture; the scene is animated, the vessels on the water varying from ships of considerable bulk and tonnage to the light and almost fairy-like eastern barges.”

8. *Cserkesz rabszolga eladása*. (Lásd 179. old.)

Angol címváltozatok: *Circassian slave / The Sale of a Circassian Slave / Offering to the pasha / Bartering for the Bride*

Vásznon, olaj; 142 × 108 cm / 144 × 109 cm; szignált

Magántulajdon.

Aukció: *Offering to the Pasha*; Christie’s South Kensington, London, 1987. január 6, No. 138; Christie’s, London, 11 October 1985. október 11, No. 213

Bartering for the bride

Sotheby’s, London, 1984. március 1., No. 398

Sotheby’s (Parke Bernet) London, 1980. március 19. No. 195

Sotheby’s, London, 1979. június 20., No. 199.

The Courtauld Institute of Art, Witt Library, Foreigner in Britain 1850–1875

Irodalom: *The Standard*, 21 June 1858, 3:

“We also have a real representation, no doubt, of Circassian slaves, besides “the portrait of a rich, stingy Turkish merchant”. But the great merit of this picture is that it shows how the bargain is carried on, and that our received notions on the subject are erroneous; for, instead of the academic models generally

passed off as Circassian slaves the real ones are sold completely dressed, and not as Liston used to say he was painted when a little child, as Cupid, "in a naked posture".

The Morning Post, 24 June 1858, 3:

No. 24., "The Sale of Circassian Slave", also deserves attention for the excellent contrast in the expressions of the faces that the painter has contrived to exhibit. The resigned look of the girl, the leer of the purchaser, the rapacious, eager expression of the seller, and the frightened vexed look of the woman, whom the newcomer will probably supplant, makes up a really dramatically told story, which is still further heightened by the introduction in the foreground of a child, who is utterly unconscious of what is going on about him. The picture is, however, disfigured by the careless manner in which it is painted." *Journal des artistes*, 1844, 216: "... représente un scheik retiré dans son palais et marchandant une esclave qu'on a amenée devant lui."

9. Tigrisvadászat

Vászon, olaj

India, magángyűjtemény

Valószínűleg azonos a bécsi kiállítás

katalógusában IX. sorszámú

katalógustétellel

SCHOEFFT-MŰVEK, AMELYEKRŐL ÚJSÁGCIKKEKBEN, ILLETVE A SZAKIRODALOMBAN TALÁLHATÓ EMLÍTÉS, RÉSZLETES KÉPLEÍRÁS

Fontanier francia konzul portréja, Bombay, 1838.

Journal des artistes, 1844, 214:

„En 1838, il (Schoefft) arriva à Bombay et fut accueilli d'une manière toute bienveillante par notre consul, M. Fontanier. Il en fit le portrait, on le trouva d'une ressemblance frappante.”

Fête orientale dans l'intérieur de l'habitation

A kép ezen a címen szerepelt az 1847-es párizsi Salon kiállításán. A kép holléte ma nem ismert, pedig a képleírások alapján a Schoefft-oeuvre egy igen értékes, különlegesen kvalitásos darabjának tűnik.

A festmény a bécsi katalógusban XI. sorszám alatt, *Persischer Harem* címen szerepel:

Der Hof von Lahor ..., 1855, 19:

„Ein Prinz erwartet sein Mittagsmahl, und wird von seinen Weibern und Dienerinnen erheiter”

Journal des artistes, 1844, 215:

„Le salon du miroir, en style persan dans le harem de Mirza Hadi, ancien ministre de Kermancha, est décoré avec un goût et une légereté qui feraient honte à beaucoup de nos architectes. Le salon n'est fermé que de trois côtés. Le quatrième se compose de quelques colonnettes légères dont les chapiteaux sont tout en glace; il communique à une cour plantée, formant promenade et conduisant aux bâtiments d'entrée. Mirza Hadi est sur un riche divan, occupé à fumer sa pipe pendant que ses odalisques exécutent devant lui les danses les plus gracieuses qui sont répétées à l'infini et doivent présenter un coup d'oeil ravissant, car les murs et les plafonds sont entièrement de morceaux de glace taillés en losange et fixés les uns près des

autres par des baguettes dorées. Des ornements en glaces bleues, vertes, rouges ou dorées, ajoutent à la richesse de ce magnifique salon. Le palais de Mirza Hadi est aujourd'hui la propriété d'un Français, autrefois homme de lettres distingué, aujourd'hui consul, M. Loève-Weymar."

Journal de l'Orient, 1845, 95:

„... l'intérieur d'un palais persan qui appartenait au résident anglais de Bagdad, et qui est aujourd'hui la propriété de notre consul, M. Loève-Weymar."

Der Humorist, 18. April 1855 (Vol. 9, No. 104), 415 (Kunstaussstellung im Monate April):

Ein persischer Harem, ein zierliches, leichtes, offenes Gebäude, mit reichem Ornamenten und Spiegelplafond, im Hintergrunde auf einer Estrade der Gebieter, vor ihm tanzende und musicirende Mädchen in orientalischen, den weiblichen Formen anpassenden Gewändern, im Vordergrunde die eigentliche Gemahlin des vornehmen Harembesitzers. Zwei Perserinnen, etwas trunken von dem von Muhamed schwer verspönten Getränke, in nachlässigen Stellungen."

Trichinopoly látképe

A Nilgiri-hegység (Neilgherries) látképe

Miklós cár portréja

Menysikov herceg portréja

The Observer, 17, 18 August 1862, 5.

Az idős Miklós cár portréja

Albany hercegének portréja

The Standard, 11 May 1899, 12.

*SCHOEFFTNEK ATTRIBUÁLT, VAGY
ATTRIBUÁLHATÓ FESTMÉNY*

Ismeretlen művész: *Bannu Pan Deī-nek, Allard tábornok feleségének a portréja*

Vászon, olaj; 72 × 58 cm

Jelzetlen

Franciaország, magántulajdon.

1977-ben ellopták, azóta sem került elő

In: *Lafont* 2002.

- Bance 2009*=*Bance, Peter*: Sovereign, Squire & Rebel. Maharajah Duleep Singh & The Heirs of a Lost Kingdom. Coronet House, London, 2009.
- Bansal 2010*=*Bansal, Bobby Singh*: The Lion's Firanghis. Europeans at the Court of Lahore. Coronet House, London, 2010.
- Der Hof von Lahor ...*, 1855=*Der Hof von Lahor und andere Bilder aus dem Oriente*. Nach der wirklichkeit gemalt von August Schöffl. Wien, Mechitaristen Buchdruckerei, 1855.
- Életképek*, 1845=*Schultz Auguszt*: Schoefft-testvérek. *Életképek*, 1845. szeptember 20., 408.
- Forbes 1862*=The International Exhibition of 1862. A classified and descriptive catalogue of the Indian Department. By J. *Forbes Watson*. Printed for Her Majesty's Commissioners by Spottiswoode and Co., New-Street Square, London, 1862.
- Graves, Algernon 1905–1906*: The Royal Academy of Arts: a complete dictionary of contributors and their work from its foundation in 1769 to 1904, etc. London, Henry Graves & Co. and George Bell & Sons, 1905–1906.
- Honigberger 1851*=*Honigberger, Johann Martin*: Früchte aus dem Morgenlande oder Reise-Erlebnisse nebst naturhistorisch-medizinischen Erfahrungen, einigen hundert erprobten Arzneimitteln und einer neuen Heilart dem Medial-Systeme, Rendschit-Sing, Karrek-Sing, der Rani Tschendkour Shir-Sing und Dhelib-Sing. Mit vierzig lithographirten Tafeln. Wien, Druck von Carl Gerold und Sohn, 1851.
- Iván Ede*: Schoeffl Ágoston 1809–1888. Egy világotutató magyar festő emléke. *Vasárnapi Ujság*, 1909. 56. évf., 1. sz., január 3. 835.
- Lafont 2002*=*Lafont, Jean-Marie*: Maharaja Ranjit Singh, Lord of the Five Rivers, Oxford University Press, New Delhi, 2002.
- Opriessnig 1991*=*Christian Opriessnig*: Kickapoo Indianer am Hofe Kaiser Maximilians von Mexiko. Eine Fallstudie zur Historiographie. Diplomarbeit. (Mag.). Wien, Universität Wien, 1991, 157–173. (Teil 2, Kapitel 2: *August Theodor Schoeffl und die Kickapoo*)
- Sanchez – Seydoux 2001*= *Sanchez, Pierre – Seydoux, Xavier*: Les catalogues des Salons. L'Echelle de Jacob, Dijon, V. (1846–1850), 2001.
- Sanchez – Seydoux 2002*= *Sanchez, Pierre – Seydoux, Xavier*: Les catalogues des Salons. L'Echelle de Jacob, Dijon, VI. (1852–1857), 2002.
- Sanchez – Seydoux 2004*= *Sanchez, Pierre – Seydoux, Xavier*: Les catalogues des Salons. L'Echelle de Jacob, Dijon, IX. (1868 – 1870), 2004.
- Szvoboda Dománszky 2003*=*Szvoboda Dománszky Gabriella*: Schoeffl Ágoston (1809–1888) művészete. In: Tanulmányok Rózsa György tiszteletére. Szerk. *Basics Beatrix*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2003, 154–157.
- Szvoboda Dománszky 2015*=*Szvoboda Dománszky Gabriella*: Schoeffl Ágoston (Pest, 1809 – London, 1888), India pesti festője. Sajtó alatt, várható megjelenés: 2015.
- Szvoboda Dománszky 2007*=*Szvoboda Dománszky Gabriella*: A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán. A Miskolci Egyetem Kiadója, 2007.
- Thornton 1998*=*Thornton, Lynne*: Du Maroc aux Indes. Voyages en Orient aux XVIIIe et XIXe siècles. ACR Edition, Courbevoie (Paris), 1998.

ABSTRACT

The article presents the outcomes of a research conducted in London collections and institutions on a previously little known chapter of August Schoefft's life and career, and facilitated by a short term research grant in 2013. It is Dr. Gabriella Szvoboda Dománszky, who deserves credit for rediscovering Schoefft for Hungarian art history writing. Her short but substantial monograph on Schoefft is expected to appear this year.

Schoefft was born in 1809 into an artist family in Pest, Hungary, though lived in his homeland only for a short time as he chose to build his career in distant foreign countries, however, he introduced himself throughout his life as a Hungarian. Schoefft is primarily known for his paintings with Oriental and Indian subjects created while living in India between 1838 and 1842, where he served as a court painter to the Sikh maharajah for about a year and a half in 1841–42. Then, returned to Europe as an enormously wealthy person. Schoefft never stayed at the same place, but kept moving around: lived in London, Paris, Venice, Vienna, St. Petersburg, Constantinople, and spent some years even in Mexico and in the US (California). However, his gallery of paintings was based in London; and he returned to England repeatedly (in 1843, 1848–49, 1858–59, 1862–63, 1872–74, 1885–88), stayed there (foremost in the capital) for longer periods of time and toured the countryside regularly with his Indian paintings, visiting Leeds, Birmingham, Brighton, Leamington Spa and Manchester.

Understandably, he expected in England an especially keen interest in his works. As most travelling artists he earned his living basically by portrait painting. In the end, however, Schoefft went bankrupt and later died at an asylum (Nazareth House) in Hammersmith, London. Fortunately, contemporary English newspapers preserved a great deal of information concerning Schoefft's artistic activity in England. He organised individual exhibitions in London on three occasions, and one other in Brighton at the Royal Pavilion; participated two times in the annual exhibitions of the Royal Academy of Art and his Indian paintings were on show at the English refreshment department of the London International Exhibition on Industry and Art in 1862. Moreover, based on information contained in a local newspaper (Brighton Gazette), a portrait of one time local mayor Mr. Cordy Burrows, kept at present at the Brighton Museum and Art Gallery (Inv. No. FA000673) and attributed to an unknown British painter, should be re-attributed to Schoefft.

The most important source of information for the reconstruction of Schoefft's oeuvre is the catalogue of the auction sales in 1874 led by Foster. Besides, newspaper articles also provide us with relevant information including picture titles or detailed description of paintings otherwise unknown. Articles also contain critical reviews of Schoefft's exhibitions and reveal how his paintings were received by the English public. It is foremost the unique picture subject that was praised, not the artistic merits or his pictorial style.

LEVELEZÉSI FÓRUMTÉMÁK A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A férfiak és a nők ritkán találkozhattak kötetlenül egészen a 20. századig. Ma már ez fel sem tűnik, de akkor mindemellett a férfiaknak jóval több lehetőségük volt munkára, művelődésre, tanulásra, szórakozásra, mint a nőknek. Az egymáshoz való önálló közlekedésre alig volt mód, legfeljebb külön erre az esetre megszervezett, mások (rokonok, nagynénik) által felügyelt helyzetben. Ez önmagában is (illemszabályokkal megerősített, mesterségesen fenntartott) traumatizált helyzet volt.

Ennek feloldására nyújtott alkalmat az 1881-es *Hymen* (Budapest) szépirodalmi és házassági folyóiratnak a házassági hirdetések mellett a levelezési rovata is. Rendkívül érdekes feltárni azt, hogy a fent említett okoknál fogva a meglehetősen különböző kulturális háttérű férfiak és nők, milyen közös témákat találtak. Hasonlóan tanulságosak az előforduló témák, népszerűségük, sokféleségük. Az akkori fiatalok közti párbeszéd utal tapasztalataikra, gondolataikra, kilátásaikra, műveltségi szintjükre, kulturális igényeikre, élethelyzetükre.

1. TÖRTÉNET

1.1. A HYMEN

Magyarországon a kiegyezés utáni korszak jelentős egyházpolitikai reformjai a házasság köré csoportosultak. Ezek a polgári házasság, a polgári anyakönyvvezetés és a – vallásszabadságot kiszélesítendő – zsidó vallás recepciójának bevezetése voltak. A törvények elfogadásával lezárult az itt élő népek, kultúrák – hangsúlyosabban a zsidó emancipációs – integrációjának legitimálása. A jogi rendezettség szükséges volt ahhoz, hogy a polgárosodás folyamatában mindenki lehetőségei szerint részt vehessen. A törvényi intézkedések, illetve azok előkészítési procedúráinak alkalmával a sajtóban megfogalmazódtak mindazon kérdések, amelyek a polgárosodó Magyarországot foglalkoztatták.¹

Az országgyűlésben a polgári házasság kérdése először 1873-ban, majd 1879-ben, később az 1880-as évek első felében, s végül az 1894-es elfogadását megelőző években került napirendre. Minden alkalommal jelentős figyelem kísérte a törvényi tárgyalásokat, illetve a lapok a közvélemény csaknem egyöntetűen támogató várakozását tükrözték. Az ismétlődő parlamenti felvetések alkalmával úgy tűnhetett közel a megoldás. A sajtótörténet a kiegyezés utáni korszakból három társkeresésre építő, rövid életű

A LEVELEZŐ LAPOK.

Házmester. Nagyságos uram, egy levelező lapot kaptott, a melyben gazembernek nevezik.

Házmesterné. Nagyságos asszonyom, itt van egy levelező lap; csak aztán tessék síd ni azgal a légyottal, mert éjjel után nehezen tudok felkelni.

Levélhordó. Ugyan kérem alássan, tessék már kifizetni azt a szábot, hogy ne járjak annyit ide.

Házmester. De nagyságos asszonyom, a ki ilyen levelező lapokat kap, az nekem is adhat egy csókot.

1. A levelező lapok. Üstökös, 1880. 1132. sz. ápr. 25. 198.

folyóirat-indítást tarthat számon. Az ugyanazon címmel (*Hymen*) történt többszöri lap-alapítás jelzi, hogy a folyóirattípusra lett volt ugyan igény, de ez nem jelentett akkora előfizetői, vásárló közönséget, amely a lapot fenntarthatta volna.²

A dualizmus kori sajtóforrások közül figyelemre méltó a fenti, a házasságot és a szépirodalmat népszerűsítő lap, az 1881-ben öt hónapig megjelenő *Hymen*. Akkor a polgári házasság rendezésének befejeztét látta az újság a laptulajdonos-társszerkesztője, Szentirmai Géza, a felelős szerkesztője Szentirmai József,³ illetve maga a közönség is. A lapgazdák úgy érzékelték, hogy megfelelő számú – többségében férfi – párkereső veszi körül őket. Az egykorú népességstatisztikai adatok is őket igazolták, hiszen 6 százalékos, azaz 351 474 főnyi nőtlen férfitöbbséget bírt az ország.⁴ A fórum elindulását segítette a január elején, a *Borsszem Jankó*ban megjelent lapparódia.⁵ Az alcíme szerinti „szépirodalmi hetilap” terjedelmében csak felerészben közölt irodalmi anyagot, amelyek rendszerint a korizlés szerinti igényesebb szerzők (Balázs Sándor, Lauka Gusztáv, Ábrányi Emil, Mikszáth Kálmán, Pósa Lajos) tollából származó költemények, novellák, folytatásos elbeszélések, regények voltak. Az újság másik felében kapott helyet az eljegyzési, esküvői hírek rovata, a társasági (farsangi) élet krónikája, a divattudósítás, az adomák, a „mindenfélék”, a levelezés, a rejtvények, a hirdetések s végül a szerkesztői posta rovata.

A hirdetésrovat „A házasság előcsarnoka” címében jelölte a mindenki számára szentesíthető célt. A hirdetések többsége egyértelmű a tekintetben, hogy házastársat (vagyonnal, külsővel), szeretőt (időtöltésre, utazásra), vagy csupán barátságot (levelezésre) keres-e feladója. A szerkesztőség a korban megszokott olvasó-szerkesztő kapcsolattartáson túl – a többi laptól eltérő módon – azt is közölte, hogy melyik hirdetés, milyen érdeklődést kapott. Volt olyan hirdető, aki egyáltalán nem kapott választ, vagy csak csekély jelentkezőt szólított meg, s volt olyan, aki sok érdeklődőt vonzott.

A lap házassági hirdetésrovatának elemzése a Magyar Szociológiai Társaság 2010. évi konferenciáján bemutatásra került.⁶ Azonban elmaradt a folyóiratcím magyarázata, amelynek mostani kifejtése egyúttal – jelképesen – előrevetíti a levelezési rovat vizsgálatának eredményét.

A görög eredetű szó névadója az a mitológiai homályba vesző athéni ifjú, aki talán Apollónnak és egyik múzsájának, vagy Dionüszosznak és Aphrodité gyermekeként, szerelmét több lánnyal együtt kimenekítette a kalózok fogságából, ám a kézfogó napján meghalt. Ekkor lépett közbe az orvos-isten Aszklepiosz, aki feltámasztotta a hóst. Ezután a görögök esküvői szertartásaikon Hymenhez, mint a házasság istenéhez fordultak, így nászdalukat is róla nevezték el. Képi megjelenítéseikben szárnyas, nászfáklyás, koszorús, gyönyörű ifjúként, hol egyedül, hol Aphrodité, vagy Ámor társaságában láttatták.⁷ A biológia, az orvostudomány az ókori hagyományokat követve a mitikus esemény magvát képező, a hirtelen vég és az azonnali kezdet összetartozásának szimbolikáját őrzi a „szűzhártya” szakszavában. A 19. században, s a 20. század legelején a kifejezést a házasságkötés görögös neveként is használták.

1881-ben az örvendetes alkalom bekövetkeztén munkálkodtak szerkesztők is újságjukban, amikor közönségüknek különféle rovataikkal megszólalási, kapcsolatkeresési módot biztosítottak. Az egyik ilyen fontos fórum volt a lap „Levelezés” rovata, amelyet a legelső számban a következőképp mutattak be: „Midőn e közkedveltségű rovatot a hozzánk már is beérkezett kérdések közlésével megnyitjuk, felkérjük mindazon

t. olvasóinkat, kik az itt közölt kérdésekre kimerítő választ adni tudnának, szíveskedjenek szerkesztőségünkbe küldeni, hogy azután a feleletek lapunk következő számaiban csoportosítva megjelenhessenek. A kérdések és feleletek tetszés szerinti álnév vagy az illetők valódi neve alatt közöltetnek.”⁷⁸ A rovatismertető nem tartalmazott korlátozást, tehát nyitottak voltak minden téma iránt.

1.3. A LEVELEZÉS

A polgári társadalom kialakulásának egyik mozgatórugója volt az az általánossá vált nézet, hogy az ember születésétől függetlenül, saját jogán, neveltetése, műveltsége, szaktudása és egyéb érdemei elismerésül kivívja azt a közösségbeli, társadalmi pozíciót – presztízst –, amellyel tekintélye, befolyása, rangja lehet, s továbbra is kezében tarthatja sorsa alakulását, illetve e folyamattal s annak eredményeképpen, többé-kevésbé hatással bírhat mások életére is. Az említett jó tulajdonságok összességét az udvariasságban, a kedvességben, a jó modorban, a kellemes megjelenésben vélték érzékelni-értékelni, s amelyek jutalmául válhatott valaki elfogadottá, sikeressé. A 18. század végétől a rendi világ hanyatlásával, a polgári társadalom térhódításával egyre nagyobb igényt elégitettek ki a sorra születő viselkedési tanácsadó könyvek és illemtanok. (1–2. kép) Ennek okán – mivel a szó elszáll, s az írás megmarad – a társas érintkezés legközvetlenebb írásbeli formájának, a levelezésnek is külön – mondhatni – felvilágosító „szakirodalma” volt.

A 19. századi Magyarországon is kaphatók voltak az ilyen jellegű kiadványok. Azonban a tanulás, a művelődés – s így a levelezés terén – nem egyforma eséllyel bírtak a férfiak és a nők. Erre figyelt fel Vajda János, mikor 1861-ben kiadta a „Hölgyek titkárát”: „Kizárólag nők számára összeállított levelezőkönyvre csak azért is nagyobb szükség van, mert a férfiak a felsőbb iskolákban több alapos képzést nyervén s ezenkívül is a különféle hivatalokat ők viselvén, a fogalmazásban nagyobb gyakorlottságot szerezhetnek maguknak, mint a nők, kiknek szűkebb társadalmi rendeltetése csekélyebb tudományos képzettséget igényelvén, éppen nem is feladatuk, hogy a szép irály hatalmával a férfi nemet felülmulják.”⁷⁹ (3. kép)

Az útmutató mindazon témaköröket érintette, amelyek a korabeli hölgyeket (és férfiakat) foglalkoztatták, hiszen a férfitanácsadó saját tapasztalataira hivatkozott még az ápoltsági, tisztálkodási kérdésekben is. A szerző a 220 oldalas könyvecske első részében kifejtette a levélírás fontosságát; tájékoztatott a főbb helyesírási szabályokról, megjegyezvén, hogy a férfiak sem jó helyesírók, habár a szabályok könnyen követhetőek; elmagyarázta a stílust, a levél alakí, formai jegyeit; a második részben a különböző levéltípusokat mutatta be; egy kisebb szótárral kitért a virágnyelvre; majd a függelékben híres emberek leveleiből adott válogatást; életbölcsekségeket, aranymondásokat sorakoztatott fel; áttekintést adott a női egészség és szépség kapcsán az arc-, a kéz- és a hajápolásról, s végül röviden összefoglalta a levélpapírról, a tintáról, a tárolásról, az illatosításról való tudnivalókat.

Vajda a kis írásbeli viselkedési tanácsadójában a különböző embertípusokkal való helyes bánásmód miatt részletezte, hogy az egyes esetekben miként ad tanúbizonyosságot

Rózsalevél
GERLEHÁZI ARABELLA Ő nagyságához.
Bpest, néember hava.

I R O D A L O M.

Bamba Arthur,

vagy

Jules Verne lepipál.

Regény.

Irta BEXIOS AUGUSZT.

I-ő Kaput.

Jó családból származom, őseim Bhambhákna-
kat, ezimerünkben egy ezüst borjúfő bánul eg-
Miután tanulmányaimat elvégeztem, tíz éven kere-
egyebet, mint hogy a physikát, geo- és topografiá-
nomiát tanultam.

Alig voltam harmincz éves, midőn egy me-
csodás sejtetem fogott el, hogy a föld kerek!

Egy szép délután kapucziner után kimegyek
berger kirakatában meglátok egy kékre mázolt tek-
Berohanok. „Micsoda teke ez!?” kérdem.

„Tehát a föld kerek! E szerint kerek! E pur-
tok én szellemem diadalát látván megtestesülve
tekében.

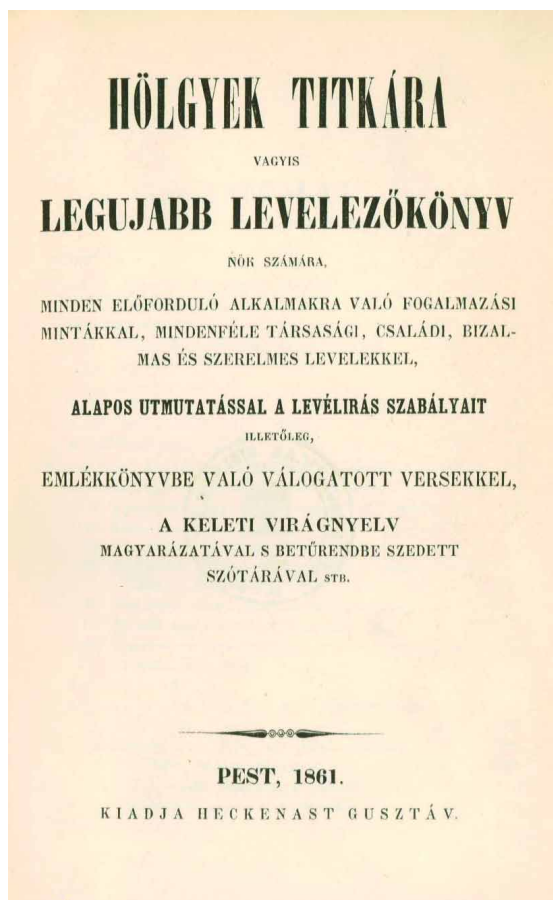
„Hát ez a fehér folt micsoda?” kérdém.

„Ez a Szahara” felelé.

„Óh Szahara Szahanahara! Te Ázsiában vag-
tos legelőiden csordák legelésznek, havasaid alján
geteidben versenyt csatog a fülemile a kőszáli
folyóid dúsán öntözik a termékeny rónát, óh Szah-
Bocsánat, a Szahara sivatag!” vágott közb-
„Sivatag!!?” Szerencsétlen kölyök, tud-
soká lesz sivatag. Az én nevem Bamba Arthur!”
És elrohantam a Szaharába.

2. Rózsalevél Gerleházi Arabella Ő nagyságához, Bpest, néember hava. Bolond Istók, 1879. 46. sz. nov. 16. 5.

Bájtvarázsló tündér! Nagyságos hon-ara! Legtökélyesebb lényő! Ah! Ah! Szűm minden húrja éles, ékes és édes rezsében van, mióta oly boldog valék bájleveledből azt olvasni, hogy bájos Nagysád Pestre jön! Szűm kéjben uszik, óh jöjjön, jöjjön minél gyorsabban, mert a kéjbe fulok, mielőtt még bájos Nagyság még megmenthetne. Oh mily menyboldogságot érek minden szerény tagomban! Hát csakugyan eljön? Melyik lakás lehet oly szerencsés bájos Nagysádat befogadni? Ah írja meg, hogy már most mehessenk ama lakás előtt, belehelvén ama léget, melyet azután ékkel dús hon-keble piheg! Azt írja, hogy bálókra fog feljönni. Ah! bálkirályné, bálcsászárné, bálisennő! Bár lennék imáandó oltárán imádó főpap! De talán már az unalom pillangói szárnyukat bájos Nagysád bájarczaira merik vetni és én még irok! Isten Nagysáddal! Mielőtt még Pest oly boldogságban fog ragyogni, hogy bájos Nagysád benne tündököl s fénylik, a mi csak két hó mulva Pest oly kívánatára, azaz parancsára. Addig is forró szív-üdvözlésekkel párosult honi tisztelettel maradtam maradok és maradni fogok bájos Nagysádnak legislegalázatosabb hon-szolgája Rózsaberki Zelemér p.ü. min. fogalmazó és költő

3. [Vajda János]: *Hölgyek titkára vagyis Legujabb levelezőkönyv nők számára. Pest, Heckenast, 1861*

a levélíró udvariasságáról, jólneveltségéről, illetve hogyan kerülheti el az esetleges hátrányos megítéléseket. A boldogulás kora szerinti vezéreszméjére a lap bevezető oldalain figyelmeztette olvasóit a címzettek megszólítását, a velük való hangnemet illetően: „Többnyire azon emberek viszik legtöbbszörre sorukat, a kik jó emberismerettel bírnak, s az emberek gyöngye oldalait kitalálván, azt ostromolják, mint a jó hadvezér teszi, midőn valamely várat be akar venni.”¹⁰ A kézikönyvecske népszerű lehetett, hiszen 1865-ben újból kiadták.

Más levelezési kalauzok is megjelentek időről-időre, de a „Hölgyek titkárának” sikerét jelzi, hogy amikor húsz évvel később – bár az élet az abszolutizmus idejéhez képest a kiegyezés után színesebb, bonyolultabb lett, s ehhez igazodva – Knorr

Alajos megjelentette „Magyar általános levelező és házi titkár” című füzetsorozatát 1883 és 1884 között tartalmi felépítésében követte elődjét, illetve megtoldotta mindenféle közhasznú ismerettel a hirdetés, a közlekedés, a pénzértékek, a mértékegységek, az értékpapírok, s kamatszámítások terén. A bőséges példaanyaggal közel 500 oldalt tett ki a 16 füzet. Terjedelmesebb volt a virágnyelv szótára, sőt idegen szavak szótárával is rendelkezett a kiadvány. Mindkét tanácsadó kimondta, hogy a levelezésben nincsenek tartalmi kötöttségek, sőt attól különleges, hogy lényegét „a gondolat kifejezés szabadsága és közvetlensége képezi”.¹¹

2. HIPOTÉZIS

A 19. század második felében a férfiak és a nők családon kívüli találkozásainak színteréül elsősorban az utcák, sétaterek, boltok, üzletek, vendéglők, éttermek, kávéházak, színházak s nem utolsósorban a különböző táncos rendezvények szolgáltak. (4. kép) Esetünkben a palettát színesítette a *Hymen* levelezési rovata. Vajon melyek lehettek azok a közös érdeklődési körök, amelyek a két nem ismerkedését megkönnyítették?

A fenti források, azaz maga a folyóirat, valamint a levelezési tanácsadók is nyitva hagyják a kérdést, milyen közös témát találhattak a párkereső fiatalok, különösen, ha

4. Czik-czak. Üstökös, 1880. 1124. sz. febr. 25. 198.

jelentős a nemek közti kulturális, illetve a társadalmi nyilvánosságban elfogadott mozgástérbeli különbség. Az előbbi levelezési útmutatók egyikét pont ez az eltérés hívta életre, s támpontként néhány témakört azért mégis megjelöltek.

Átnézve a vonatkozó tanácsadókat, s tekintve a *Hymen* házassági hirdetéseinek feldolgozásakor szerzett tapasztalatokat és a lap irodalmi arculatát, feltételezhető, hogy valószínűleg sokukat foglalkoztathatták (1.) az irodalom, azon belül is a szépirodalom és hozzá kapcsolódóan a színházhoz fűződő élmények, vélemények (a feltételezést a lap hirdetéseiben gyakran felmerülő közös színházi emlékek felelegetése indokolja); (2.) kódolt (virág)nyelvbeli, művelődésbeli, tanulásbeli kérdések; (3.) a társasági élettel járó illembeli elvárások, szórakozásbeli lehetőségek, a barátsággal, szerelemmel, emberismerettel összefüggő problémák; (4.) az egészség- és szépségápolási ügyek, (5.) a kellem és kényelem ürügyén szóba kerülhetett a divat, az öltözködés, a háztartás; (6.) s végül maga a levelezés is téma lehetett. (A továbbiakban az alcímeknél a hipotézisek „H”-val és számmal jelölve.)

3. A LEVELEZÉSI ROVAT KÉRDEZŐI ÉS FELELŐI

A lapban összesen 138 számozott kérdést tettek fel, azonban egy-egy megkereséshez mások is csatlakoztak, így 140 kérdést tettek fel, ezeknek alig felére, 63-ra (45 %) válaszoltak, ami azt jelentette, hogy a 104 kérdezőnek több mint fele, 58 (55 %) kapott feleletet. (Az elemszám meglehetősen kicsi ahhoz, hogy általános érvényű következtetésekre lehessen jutni, ezért a tanulmány megállapításai csupán jelzésértékűek.)

A kérdéseknek kevesebb mint egyharmadát, 42-t (30 %) férfiak, majdnem felét, 67-et (48 %), s valamivel több mint egyötödét, 31-et (22 %) férfiak és nők is feltehették. A kérdezők közel egynegyedénél, 25-nél (24 %) lehetett tudni, hogy férfi-e; majdnem feléről, 48-ról (46 %) derült ki, hogy az illető hölgy-e, s közel egyharmaduk, 31 (30 %) nem tartotta fontosnak közölni nemi hovatartozását. (L. 1. grafikon a mellékletben.)

A megválaszolt kérdések kicsit több mint egyötödét, 14-et (22 %) tették fel férfiak, kétharmada, 41 (65 %) nőktől származott, illetve valamivel több mint egytizedük, 8 (13 %) érkezhetett mindkét nem oldaláról. Akik választ kaptak, azoknak egyötöde, 12 (20 %) volt férfi, kétharmada, 38 (66 %) volt nő, s több mint egytizedükről, 8-ukról (14 %) nem lehetett megállapítani nemi identitásukat.

A rovatban összesen 99 ember a 119 számozott válaszban 143 elkülöníthető felelet, üzenetet adott közre; egy-egy kérdésre időnként többen is jelentkeztek, illetve 12-en nem a rovat kérdezőiből vagy felelőiből verbuválódtak. A válaszok majd egyharmadát, 45-öt (32 %) férfiak, közel felét, 66-ot (46 %) nők, több mint egyötödét, 32-öt (22 %) férfiak is és nők is írhatták. A felelők, üzenők csaknem egyötöde, 23 (23 %) férfi, kevesebb mint felük, 46 (47 %) nő volt, s alig egyharmaduk, 30-uk (30 %) tartozhatott a két nem valamelyikéhez.

Az adatokból két megállapítás tehető. Egyrészt a folyóirattal kapcsolatos korábbi eredmények látszanak igazolódni a tekintetben, hogy az ismerkedési módnak a bevezető, diplomatikusabb, tapintatosabb lépésekre alkalmas levelezést inkább a nők választották – itt is az ő többségük mutatható ki. Másrészt átlagosan egyharmad arányban a kérdezők és felelők nem mindig közölték egyértelműen, hogy melyik nemhez tartoz-

nak. Ezen esetekben a felvetés tárgya szempontjából közömbös volt, hogy azt férfi vagy nő fogalmazta-e meg, illetve a hozzá fűződő ismeret megosztása kapott elsőbbséget. Ekkor a jellegük is inkább a sorsközösséget, az elkötelezettséget, a lelki rokonságot voltak hivatottak hangsúlyozni.

4. KÉRDÉSEK, FELELETEK

Az olvasók érdeklődési köre nagyjából tükrözte az útmutatókban található tárgyköröket. A kérdezők ismeretszükséglete színesebb, gazdagabb volt a felelőkénél, hiszen csak minden második tudakozódó részesült valamilyen felvilágosításban.

A kérdezők az információ, a segítség ellentételezéseként rendszerint legalább a kölcsönösséget kifejező „vizontszolgálat” ígéretével zárták soraikat. Akadtak köztük olyanok, akik többször, más-más problémafelvetéssel fordultak a rovatához, amelyekből nem mindegyik került megválaszolásra. A kérdezőkből is lehettek felelők.

A válaszolók között is volt olyan, aki több kérdésre is ismert megoldást, illetve gyakran üzentek egymásnak, vagy a rovaton kívüli ismerőseiknek. (L. Kapcsolati ábra a Mellékletben.)

5. IRODALOM (HI)

A vizsgálat szempontjából a lehetséges közös területek közül az irodalom tárgykör elsősége tűnik kézenfekvőnek, hiszen egyrészt maga az újság egyúttal szépirodalmi lap is volt, másrészt az olvasás, mint kikapcsolódás mindkét nem számára adott volt. Azonban a levelezési rovatban a levelezők szépirodalmi igényei mellett szakirodalmiak is megfogalmazódtak.

5.1 SZÉPIRODALOM (HI)

Az olvasói megkeresésekben az irodalom tárgykörében elég nagy műfaji eltolódást, majd' hogyanem egyoldalúság jelentkezett a próza rovására. (5. kép) A regényirodalom általában valamilyen cseretügylet része volt: „Ki volna hajlandó egy 26 füzetből álló, olajnyomatú képpel ellátott regényt, címe „Kálmán a szegedi lelenc vagy Konstantinápoly rózsája” egy hasonértékű regénnyel elcserélni vagy megvenni. *Egy tiszamenti fiatal ember.*”¹²

Összesen 11 ilyen felhívást adtak közre, amely valamennyi érdeklődésnek közel egytizedét (8 %) tették ki. Feladói közül 4–4-en nők, illetve férfiak voltak, s hárman lehettek férfiak is, nők is. A levelek a női kérdezők több mint féltizedétől (6 %), a férfiak és az eldönthetetlen neműek egytizedétől (10 %) érkezett. Hárman eladtak vagy cseréltek volna, hárman csak cserében gondolkodtak, megint ketten csak árultak volna, de volt egy, aki vásárlás és csere, illetve csak a vétel lehetőségét vetette fel (1–2 %). (L. 2. grafikon a Mellékletben.)

Három hölgy és egy úr szépirodalomra cserélt volna valami mást (nyelvkönyvet, arckrémet, természettant, bélyeggyűjteményt), egy kisasszony „Götét” kínált eladásra, egy fiatalember regényt cserélt volna regényre (l. az előbbi idézet), egy férfi konkrét művet (Tamás bátya kunyhóját) kereste, két valaki szintén cserében gondolkodott és

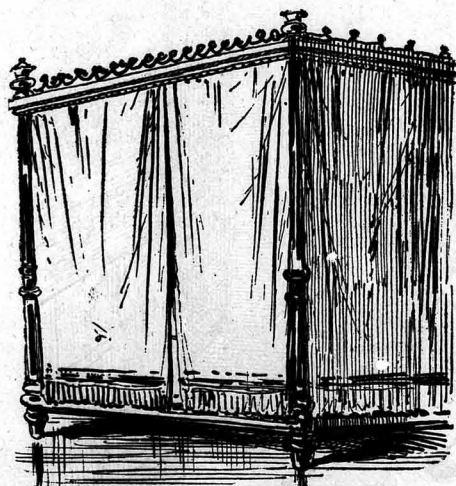
ILLUSZTRÁLT REGÉNY-CZIMEK.

„A néma czimborák.”

„Jó a tatár.”

„A hol az ember kezdődik.”

„Sziv rejtelmek.”

5. Illusztrált regénycímek. Üstökös, 1880. 1143. sz. júl. 11. 329.

másvalaki egy családi lap teljes évfolyamát szeretne volna eladni. S volt egy úr, aki az éppen olvasott regényben szereplő társasjáték felől tudakozódott.

Csupán az egy szakirodalmat szépirodalomra cserélő hölgynek érkezett egy monogramos jellegű válasz (1. később), amely az összes felelet elenyésző részét (1 %), s az eldönthetetlen neműek kategóriájának is a töredékét (3 %) jelentette.

A kérdezői oldalról mintha a férfiak nagyobb mértékben fordultak volna e témakör felé.

5.2 SZAKIRODALOM (HI)

A szépirodalom mellett kerestek általános ismereteket tartalmazó lexikonokat, szótárakat, nyelvkönyveket. Ez az egyik érdeklődési kategória volt az, ahol az információ-megosztás fontosabb volt, mint párbeszédet folytatók nemi identitásának jelzése, ahogy ezt a következő tájékozódó is tette: „Aki előfizető társaim vagy társnőim közül Somogyi G. „Magyar Lexikon”-ának eddig megjelent füzetait jutányos áron átengedni, avagy ezek megszerzése iránt utasítást adni hajlandó volna, szíveskedjék ebbéli szándékát a „Hymen” szerkesztősége útján velem tudatni. *Könyvféreg*.”¹³

Kilencszer (6 %) fogalmazódott meg ilyen igény. Közülük egyről lehet tudni, hogy férfi, hármukról, azt hogy a nők voltak, ötüknél lényegtelen volt a nemi hovatartozás. Az összes érdeklődő férfi tekintetében ez töredéket (2 %), a nőknél alig féltizedet (4 %), a nemi „szürke zónában” több mint másféltizedet (16 %) képviselt. Kettő csak tanácsot kértek, négyen vásároltak volna, és egy-egy volt, aki eladott vagy cserélt volna, vagy csak árult, illetve csak cserélni akart (1–2 %). (L. 2. grafikon a Mellékletben.)

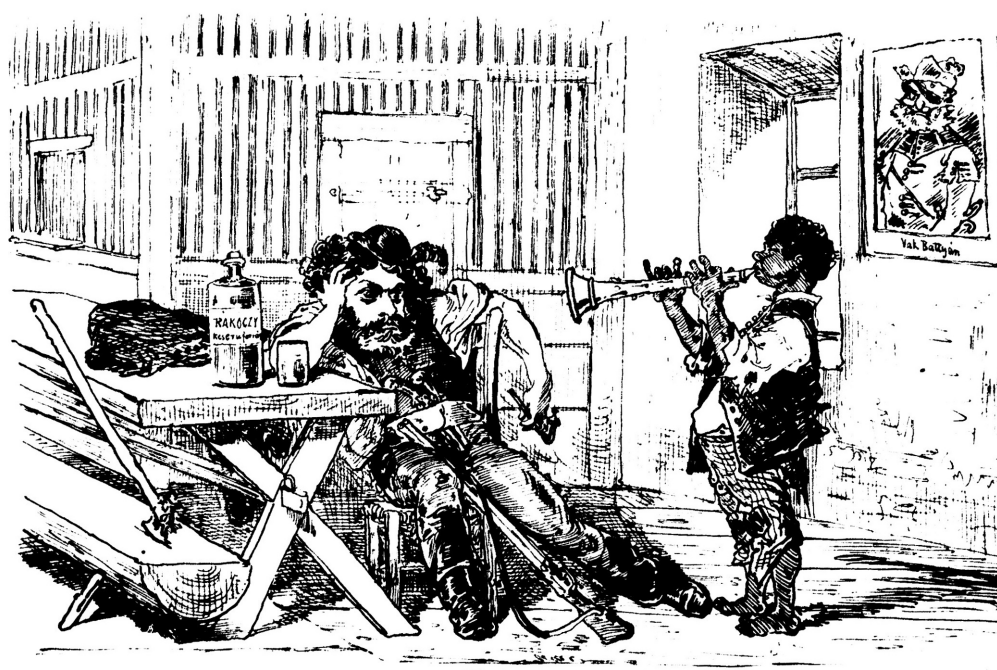
A hölgyeknél az egyik magyar nyelvű francia nyelvkönyv iránt érdeklődött, a másik német nyelvű francia nyelvkönyvét, a harmadik egy tévedésből vásárolt természettanít cserélte volna szépirodalomra. Az egyetlen úr német-magyar szótárhoz szeretett volna jutni regényért vagy pénzért. A többiek közül hárman lexikonokat kerestek, egyvalaki az esztétikai, képzőművészeti irodalom, másvalaki pedig a legyezőnyelv könyve után nyomozott.

Négy tudakozódásra jött felelet, amely az összes válasz töredéke (3 %) volt. Mind a négy a nemét rejtő levelezőtől jött, amely a felelő is-is neműek csoportjának jóval több mint egytizedét (13 %) adta ki. Az úr és az egyik hölgy nem kapott választ, ám a magyar nyelvű francia nyelvkönyves, illetve a természettanos kisasszonyok és még két lexikonra vágyó gondja megoldódni látszott. Tehát kettő eladták volna a jelentkezőknek könyveiket, egyvalaki csak cserélt volna, s megint másvalaki útbaigazítást adott (1–2 %). Mivel egyiknél sem lehet egyértelműen megállapítani a levélíró nemét: az imént idézett *Könyvféreg*nek a „Számológép” jelige alatt jött a segítség.¹⁴

5.3 VERSEK – DALOK, NÓTÁK (HI)

A levélírók a különböző kezdetű versekkel – vagy, ahogy írták „népdalokkal”, „dalokkal” – foglalkoztak a legtöbbit. Kétségtelenül ez volt a legnépszerűbb téma.¹⁵ A rovat kérdéseinek több mint egynegyede (36 db, 26 %) e tárgyban született. A legelső kérdés is erre vonatkozott: „Nagyon lekötelezne azon kedves hölgy, vagy udvarias fiatalember, ki szíveskedne velem közölni a 'fekete szem éjszakája' című gyönyörű népdal szövegét.

THALY KÁLMÁN BÚJA.

Késérű Rákóczy mellett sirva vigad.

6. Thaly Kálmán búja. Borsszem Jankó, 1881. 27. sz. júl. 3. 3.

Viszont szolgálatát felajánlja *Emmike*.¹⁶ 13 hasonló tartalmú megkeresést adott közre férfi, 12-t nő, 11-et eldönthetetlen nemiségű. A számok a férfikérdezők csoportjának majdnem egyharmadát (31 %), a nőknek alig egyötödét (18 %), a bizonytalan hovatartozásúaknál több mint egyharmadát (35 %) jelentette. (L. 2. grafikon a Mellékletben.)

A közönség sem ismert minden dalt, a 36-nak több mint felére, 19-re – olykor egyszerre többen is – tudtak felvilágosítást adni. A feleletekben 50-et, több mint egyharmadot (35 %) e tárgyban válaszoltak meg. Az olvasók szívesebben vállalkoztak egy-egy ilyen kérés teljesítésére, mint más esetben. 13 levelet férfi, 27-et nő, 10-et férfi is és nő is írhatott, amely a jelentkező urak csoportjának kicsit kevesebb mint egyharmadát (29 %), a hölgyeknek már viszont kétötödét (41 %), az is-is neműeknek szintén alig egyharmadát (31 %) képezte.

Úgy tűnik, mintha a téma indítványozói inkább a férfiak lettek volna, bár lehet, hogy az egyharmad részt képviselő ide is, oda is sorolhatók miatt a nemek tekintetében fele-fele arányt hoznának ki. Az utóbbit valószínűsíti, hogy a válaszolóknál viszont több a hölgy, s jeligéjükkel sem rejtegették nemiségüket. Tehát a férfiakat és a hölgyeket egyaránt vonzották a versek, a dalok. (6. kép)

S nem utolsó sorban érdekesek – árulkodóak – a megszólalások jeligéi is. Néme-

lyikük kifejezte azt is, hogy tulajdonosa éppen milyen lelkiállapotban, életszakaszban volt. A tárgy kapcsán levelező partnerek lelki összhangja került előtérbe. Például „Egy szerelmes bús szív”-nek válaszolt „Egy reménytelen szerelemes”, „Egy megcsalt férfinak”¹⁷ írt „Piros Rózsa”, „Egy résztvevő, szomorú Mariska”, „Egy megcsalt nő”, azonban „Ébredő szív” hiába remélt postát.

6. TITKOSÍRÁS, KÓDOLT JELRENDSZEREK (H2)

A levelezők második legközelebbi témája volt a titkosírás és a különböző kódolt jelrendszerek megszerzése.

A tudakozó megjelenések több mint egyhatoda, 24 (17 %) erről szólt. Az érdeklődésekből 8 az uraktól, 10 a hölgyektől származott, 6 férfitől is és nőtől is jöhetett. A kíváncsi férfiak csoportjában (19 %) és az is-is neműeknél ez alig egyötödös (19 %), a nőknél alig egyhatodos (15 %) arányt jelentett. (L. 3. grafikon a Mellékletben.)

A 24 kérdésnek az alig egyharmadára, 7-re (30 %) érkezett válasz, mégis a feleletek, üzenetek egyhatoda, 23 (16 %) is ezzel foglalkozott. A kódnyelvek tudói 10-en férfiak, 9-en nők voltak, 4-en mindkét nemből lehetnek. A felelő urak kategóriájában arányuk meghaladta az egyötödöt (22 %), a nőknél (14 %) és a bizonytalan nemi identitásúaknál a másféltizedhez (13 %) közelített. Az értékek azt sugallják, hogy a titkos nyelveket az urak a hölgyeknél nagyobb elszántsággal keresték és alkalmazták.

Érdeklődtek általában a titkosírás, a virágnyelv, a legyezőnyelv, a zsebkendőnyelv, a bélyegnyelv, a drágakövek, a színek, a hónapok, a (virág)csohorszalagok jelentése iránt. A levélírók nem tudtak válaszolni a drágakövek, a színek, a hónapok, a (virág)csohorszalagok jelentésére, a többire viszont igen, sőt, egy kisasszony a tojásfehérjével való írás technikáját is közzétette. A kódolt nyelvek közül a bélyegnyelv iránt mutatkozott a legnagyobb igény, ezért a szerkesztőség úgy döntött, hogy a beküldött levelekből egyet megjelentet, mert nem győzték lebonyolítani a kérdések özönét tartalmazó levélforgalmat.¹⁸

7. MŰVELŐDÉS, TANULÁS (H2)

A korszakban vetődött fel komolyabban és valósult meg fokozatosan a nőképzés. Így a tanulás, a művelődés lehetősége a nőket jobban foglalkoztatta, s ez is inkább a rovat „Kérdések” részében található. Három területet határoztak meg a levelezők, amelyek a nyelvtanulás, a zenetanulás és a szakképzés voltak.

A szakképzés módjáról egyetlen – távirászi pályára készülő – hölgy tájékozódott volna, de nem kapott tanácsot. Az érdeklődő az összes kérdező, illetve a tudakozódó nők csoportjában elenyésző (1 %) hányadot képviselt. (L. 4. grafikon a Mellékletben.)

A nyelvtanulás ténye két női kérdezőnél mutatkozott: az egyik franciául szeretett volna egy megfelelő tankönyvből tanulni, a másik német nyelvű francia nyelvkönyvét már cserére ajánlotta fel. Az előbbi esetben – a nemtől független – „Francia-barát” megírta a legjobbnak tartott könyvet és lelőhelyét, az utóbbi lehetőségre pedig nem

akadt jelentkező. A tájékozódó hölgyek az összes kérdező elenyésző részét (1 %), a női érdeklődők kategóriájának töredékét (3 %) tették ki. Az egyetlen jelíges válaszoló az összes felelőnek ugyancsak elenyésző hányadát (1 %), a nemét mellőző felvilágosítók csoportjában szintén csak töredéket (3 %) adott ki.

A három művelődésforma közül a zenetanulás volt a legnépszerűbb. Az érdeklődő olvasók közül négyen – az összes kérdezők töredéke (3 %) – voltak érdekeltek e téren. Kettőnél bizonytalan a nemi hovatartozás (az ő csoportjukban ez bő féltizedes, 6 %-os részarányt jelentett), egyikük kezdő zongorázóként könnyű, szórakoztató darabokat keresett, másikuk azt tudakolta, hogy miképpen tanulhat meg magánúton hegedülni. A többiek, mindketten hölgyek – a női kérdezők töredéke (3 %): egyikük gitározás elsajátításának módja felől várt felvilágosítást, másikuk pedig a furulyázni szeretett volna.

A négy problémafelvetés közül csak a furulyás kisasszony készítette válaszadásra a rovatot böngészőket. Ez a hölgy adta fel az újság legfrivolabb kérdését: „Meg lehet-e magán úton furulyázni tanulni? hogy ez nem nőnek való hangszer, azt nem tudom; de én, ahányszor furulyahangot hallok, mindannyiszor tombol bennem az érzélem s nagyon fáj, hogy én nem értek e hangszerhez; úgy érzem, hogy e hangszerbe be tudnám temetni minden bánatomat, s lennék az a régi szilaj, fékezhetlen jó kedvű teremtes. Tanító nem jöhet a házhoz. Azért fordulok azon tisztelt előfizetőtársamhoz, ki ezen hangszer használatában gyakorlott, ha szíveskednék ebbéli nézeteit nyilvánítani: hálás lesz érte a „Kis cigánynő.”¹⁹ Két szakferfiú (a felelők töredéke, 2 %-a, s abban is a férfiak kategóriájának alig féltizede, 4 %-a) is tollat ragadott, az egyik hosszabb üzenetben biztatta a próbálkozót, dicsérte az elhatározást és sok szerencsét kívánt, míg a másik rövid bátorító levelében személyes konzultációt is javasolt, s ez utóbbira a leányzó lelkesen adta meg nevét és címét. Valószínűsíthető, hogy a „Kis cigánynő”, polgári nevén Juliska és „Szerencsétlen flótás” egymásra találtak Kolozsváron.²⁰ A férfiak tehát jártasabbnak tűntek e téren.

8. TÁRSASÁGI ÉLET (H3)

A férfiak és nők közös leghagyományosabb, legelterjedtebb találkozási lehetőségei voltak a különböző – főként zenés, táncos – rendezvények. (7–8. kép)

A levelezőknek 7 olyan kérdése, amely valahogyan kapcsolódott ilyen eseményekhez, amely az összes megkeresés féltizedét (5 %) képezte. 2-t férfi, 5-öt hölgy jegyzett, amely az érdeklődő férfiak csoportjában épp féltizednyi (5 %), a nőkben jóval több mint féltizednyi (7 %) arányt mutatott. (L. 5. grafikon a Mellékletben.) A két úr egyike rendkívül szerette a víg társasköröket, bár nem volt jó táncos, másika Berta névnapjának dátumát tudakolta. A hölgyek közül kettő a báli öltözete, egy komoly leány a társaság megkedvelése, egy másik kisasszony a zálogkiváltás, egy harmadik leányzót a trónörökös pár látogatását kísérő rendezvények programja miatt fordult tanácsadókhöz.

Egyedül a gyenge táncképességű férfit nem karolta fel senki. Azaz a gondban levők közül 6-an, jóval több mint négyötödnyien (86 %) kaptak akár egyszerre több javaslatot, vagyis 14 feleletben, ismerősöknek címzett üzenetben – az összes reakció egytizedében (10 %) – foglalkoztak a kérdésekkel. 3-at urak, 9-at hölgyek küldtek be, 2-t férfi

is és nő is feladhatott. A válaszoló férfiak (7 %) és is-is neműek (6 %) kategóriájában ez meghaladta a féltizednyit, a nőkben pedig közelítette a másféltizednyit (14 %).

A levelezők körén kívülre szóló üzenetek a társaság jótékony hatásáról tanuskodtak: „Nefejejtsnek. Neved azt diktálta, hogy ne felejtselek el. Óh ne felejts, óh ne felejts, be jó élet van itt Pesten, együtt repdesünk a Csalogánnyal, mert én Pesten vagyok, ki Szendike volt eddig. Repülj hozzánk gyors szárnyakkal, akkor te is madár lehetsz és társaságunkba fogadunk. Végy csókokat a Csalogánytól s Fülemülétől.”²¹ A társasági élet lehetőségeit a nők mintha élénkebben keresték volna.

8.1. ILLEM (H3)

Az illemtudás a jólneveltség fokmérője. A levelezők számára adódtak olyan helyzetek, amelyben nem tudták saját kútfőből a helyes viselkedést, s ilyenkor tanácsot kértek a többi olvasótól. A nők bizonytalansága ebben az időben láthatóan sokkal nagyobb volt a férfiakénál, hiszen az ő jó modorukat, társaságképességüket szinte kizárólag ebből mérték le. Az illendőség kérdései más témakörökkel (társasági eseményekkel, divattal, öltözködéssel, játékkal, zenetanulással) átfedésben voltak.²²

11 levélben, a tájékozódók közel egytizede (8 %) fogalmazta meg az illendőségbeli kétségeit, akik közül 2 férfi és 9 nő volt. Az érdeklődő férfiak csoportjában csupán féltized (5 %), a nőkben jócskán több mint egytized (13 %) arányt jelentett. (L. 5. grafikon a Mellékletben.) A két úr egyike a ruhásszekrények illatosítása, másika kellemetlen

7. Tinike naplójából. Borsszem Jankó, 1881. 19. sz. máj. 8. 10.

Szörnyű hírek! Nem lesz vizáradás! Beütött az inség. Pedig már husz tuczzettel csináltattam a legujab fotografíáimból.

Istenem! Kinek, minek az enyhítésére lehessen most tánczvigalommal egybekötött hangversenyt rendezni?

De még nincs mindennek vége! Egy kis jótékony eső, s Szegedet ismét előnthei az ár: így aztán a veszélyeztetett jótékonyaságon segítve lesz. Ma éjjel forrón fogok imádkozni.

Tinike naplójából.

Szörnyű hírek! Nem lesz vizáradás! Beütött az inség. Pedig már husz tuczzettel csináltattam a legujab fotografíáimból.

Istenem! Kinek, minek az enyhítésére lehessen most tánczvigalommal egybekötött hangversenyt rendezni?

De még nincs mindennek vége! Egy kis jótékony eső, s Szegedet ismét előnthei az ár: így aztán a veszélyeztetett jótékonyaságon segítve lesz.

Ma éjjel forrón fogok imádkozni.

BORSSZEM JANKÓ MUNKELYBŐL BUDAPESTEN.

Modern fügefalevél.

8. Modern fügefalevél. Bolond Istók, 1878. 42. sz. okt. 20. 10.

Mama. (petrezselymet áruló lányához) *Legyezd magad és pirulj kedves leányom, hadd lássák, hogy nagyon kifáradtál a sok tánczban!*

botlábúságának leplezése érdekében kért segítséget. A hölgyek aggályai bélyeggyűjtéshez, játék közbeni férfakkal való csókbüntetéshez, egy barátnőnek esküvői, egy másik a férfinak történi ajándékozáshoz, a furulyázáshoz (l. fent), a gitározáshoz, a kényszerű társaság elviseléséhez és kétszer báli ruhához fűződtek.

A 11 kérdésből 8-ra (73 %), majd háromnegyedére egyszerre többen is reflektáltak a többiek. A 12 felelet az összesnek majd' egytizede (8 %), amelyből 4-et férfi, 7-et nő írt meg, egyet pedig férfi is és nő is adhatott – ez a válaszoló urak csoportjában alig egytizednyit (9 %), a nőkében bő egytizednyit (11 %), az is-is neműeknél csupán egy töredéknyit (3 %) jelentett. Így a szekrényillatosító úr, a két ajándék- és báli ruhagonddal, a csókzáloggal, a furulyázással, a terhes társasági étellel küszködő asszonyságok választ kaptak.

8.2 JÁTÉK, KEDVTELÉS (H3)

A különböző társasági eseményeken voltak olyan játékok (l. zálogosdi), amelyek elősegíthették a férfiak és nők ismerkedését. De más egyéb kedvtelések is foglalkoztatták a levelezőket, amelyeket szívesen megszthattak az ellenkező neműekkel.

Az érdeklődők 14 kérdést intéztek az olvasóhoz, amely az összes tudakozódás egytizede (10 %) volt. 7-et férfi, 6-ot hölgy vetett fel, és 1-et férfi is és nő is feltehetett. A kérdezők férfi csoportjában ez az arány közelített az egyötödhöz (17 %), a nőknél az egytizedhez (9 %), az is-is neműeknél pedig féltized (3 %) sem volt. (L. 5. grafikon a Mellékletben.) Az uraknál kettő társasjátékhoz partnert keresett, ketten korábbi szenvedélyük gyűjteményét ajánlották fel, egy harmadik gyűjtő máskénti felhasználáshoz kért ötletet, de volt, aki regénybeli társasjátékról szeretett volna többet tudni, illetve a sakkfeladványok megfejtési módját akarta elsajátítani. A hölgyek szintén érdeklődtek a sakkrejtvények, a számrejtvények, a különböző társasjátékok, a bélyeggyűjtés, a kézimunkázás iránt.

A kérdések csupán alig több mint egyötödére, 4-re (29 %) érkezett válasz, összesen 7 feleletben, amely azok egyhuszadát (5 %) tették ki. 2-t férfiak, 4-et nők írtak, egyet is-is neműek küldhettek, amely a nemek megoszlásában a válaszoló férfiaknál alig féltizednyi (4 %), a nőknél viszont kicsit több mint féltizednyi (6 %), a bizonytalan neműeknél kevesebb mint féltizednyi (3 %) arányt mutatott. A válaszok többsége a társasjátékokra vonatkozott, illetve a bélyeggyűjtemény újszerű hasznosítására hoztak példát.

A férfiak csoportjában mutatkozó jelentősebb érdeklődés jelzi, hogy ekkor még a szabadidős elfoglaltságok inkább az ő életüket színesítette, de a válaszadásban inkább a nők jeleskedtek.

8.3 AJÁNDÉKOZÁS (H3)

Az ajándékozás gondja időtlen, napjainkban is aktuális. Az egykori levelezőknek is fejtörést okozott az, hogy az emberi kapcsolatot, annak tartalmát, célját, érzelmi töltetét szimbolizáló ajándék egyedi, ötletes, alkalomhoz illő, személyre szóló legyen, s – nem utolsó sorban – elfogadható áron.

5 dilemmát bocsátottak közre, amelyek az összes kérdésnek féltizede (4 %) sem volt. Az egyik egy úr volt, a többi négy a hölgyek problémája volt. A kérdező férfiak csoportjában csak a tizedrész ötödényi (2 %), nőkében valamivel több mint féltizednyi (6 %) arányt jelentett. (L. 5. grafikon a Mellékletben.) Az úr abban volt tanácstalan, hogy egy fiatalember mit adhat egy nőnek névnapjára; egy kisasszonynak kétszer is meg kellett írnia, hogy mivel lephetné meg barátnőjét esküvőre, mert az elsőnek javasolt ajándékban már részesült a barátnő; egy másik kisasszony barátjának akart örömet szerezni névnapján, egy harmadik pedig elvesztette egy fiatalemberrel kötött és határozott tét nélküli fogadását, ám olyan ajándékkal akart egyenlíteni, amely miatt a másik fél véletlen sem von le téves következtetést.

Az 5 kérdésből 4-et, négyötödét (80 %) ismét olykor egyszerre többen is megválaszoltak. Az olvasók 4 feleletet küldtek be – az összes válasznak féltizedét (3%) sem tették ki –, amelyből 2-t férfi, 2-at nő írt, a válaszolók nemek szerinti megoszlásában ez a férfiaknál (4 %), a nőknél még a féltizedet (3 %) sem jelentette. Az egyetlen névnapos úrnak nem adtak ötletet, azonban a hölgyek egyaránt kaptak javaslatot mindkét nemtől.

Úgy tűnik, mintha a gyengébbik nem aktívabb lett volna e téren.

9. BARÁTSÁG (H3)

A levelezők emberi kapcsolatairól, választási szempontjairól árulkodott az, hogy megjelentek-e baráti kötődéseik – mennyire figyeltek szociális kapcsolataikra.

Az érdeklődőknél 4, az összes kérdés töredékrésze (3 %) érintette a barátságot. Közük 1 férfi és 3 nő volt, a kérdezők nemek szerinti megoszlásában ez a férfiaknál a tizedrész ötödét (2 %), a nőknél alig féltizedet (4 %) jelentett. (L. 6. grafikon a Mellékletben.) A férfi a fent említett névnapos úr volt, a hölgyeknél kettő (1. az előbb már hivatkozottaknál) barátnőjének, illetve barátjának keresett ajándékot.

A 4 tudakozásból 3-ra, háromnegyedére (75 %) érkezett nem is egy levél, sőt a felelők egymásnak, illetve a rovatba korábban nem író ismerőseiknek is üzentek. 14 levelet jelentettek meg, az összes válasz egytizedét (10 %), ebből 6 származott férfitől és 4 nőtől, s ugyancsak 4-et küldhetett férfi is és nő is, amely a válaszoló férfiak arányában egytizednél jóval többet (13 %), a nőknél kicsit több mint féltizedet (6 %), az is-is nemüeknél alig egytizedet (9 %) tett ki.

Mint már fent is szerepelt, hogy a névnapos férfiú válasz nélkül maradt, s az ajándékozós hölgyeket viszont ellátták ötletekkel a levelezők. Azonban sokan üzentek a rovat levelezőin kívülállóknak, mint ahogy azt a következő vidám leányzó tette: „*Fehérvári piros bimbónak. Szöszeke Erzsikével összejártuk már a várost; ismerőst nem láttunk. N. Károllyal egy kupében ültünk. Az aranyos kompániának tisztelem. Magácskát szeltemben öleli most budapesti Kékszemű Mariska.*”²³

Összességében a barátság kérdésében a férfiaknak volt több közlendője a rovat íróhoz, olvasóihoz.

9.1 SZERELEM ÉS CSÓK (H3)

A rovatban a szerelem és a csók tárgyköre még érdekesebben alakult, mint a barátságé: mintha a kérdezői oldal szemérmesebb lenne a felelőnél. (9. kép)

Az idesorolható 3 kérdés az összesnek csupán töredékrésze (2 %), ebből 1-et férfi és 2-t nő fogalmazott meg, amely az érdeklődő férfiak és nők kategóriájában szintén töredékrészt (2–3 %) ért el. (L. 6. grafikon a Mellékletben.) Az egy szem csalódott férfi vizsgálatul szerelmes dalt kért, a hölgyek egyike vonakodott a zálogba adott csóktól, másika viszont provokatívabb volt: a lassú vagy a csattanós csók édességét mérette fel a leendő válaszolókkal.

A felelők bőségesen honorálták a felvetéseket, hiszen 17 témába vágó levél érkezett, az összesnek több mint egytizedét (12 %) képezte. 7-et férfiak, 6-ot nők adtak fel, 4-et férfi is és nő is küldhetett, a felelők nemének megoszlásában a férfiaknál több mint másféltizednyit (16 %), a nőknél azonban alig egytizednyit (9 %), az is-is nemüeknél is bő egytizednyit (13 %) hozott. A szomorú férfiúnak hárman is ajánlottak dalt, a zálogcsókkal aggályos leányt ketten is eligazították, a csókot méregető menyecskét négyen is tájékoztatták a tapasztalt eredményről.

A többi felelő szerelem, csók kapcsán üzent a rovat levelezői körén túlra: „*A csalogánynak. Nagyon szeretnék egy szép abroszt készíteni, ha szíveskednél nekem egy divatos abrosz-mintát küldeni. – 'Hej világ, gyöngy világ, illatos gyöngy – ', van ám hatása, ugy-e? – Kívánom, hogy gyémánttá váljon ...Hallottam, hogy nagyban tesz*

9. A szemérmesek. Üstökös, 1881. 1208. okt. 8. 1111.

1. »Nem szabad, mert még nem vagyok felöltözve.« 2. Most már fel van öltözve. 3. Ah! milyen rövid ruhát visel alul... skandál! 4. A társaságban prüd. 5. Sans géne a Duna-fürdőben. 6. Elfújja a gyertyát, mielőtt levetkőznék, mert egy férfi arczképe van a falon. 7. A park tava mellett: »Jaj, milyen szemtelenül megnéz ez a béka!«

nálad a szépet, talán csak választottál közülük egyet? ... Gratulálhat? Szendike.”²⁴ „*N. S. Ecséd. Ne szomorkodj' lelkem! Nem csak egy tarka kutya van a világon. Jer hozzám, megtanítlak felejteni. Lethe.*”²⁵ „*Bertának. Ne hallj meg kedvesem, ha szeretsz. Június 18-án sárgarépa, piros bor vár ebédre.*”²⁶

Mint ahogy a barátság témakörében, úgy a szerelem és csók ügyében is inkább férfiaknak volt a rovat köréhez tartozókkal megosztani való levele.

9.2 EMBERISMERET (H3)

A levelezési útmutatók külön felhívták a figyelmet az emberismeretre, mint a boldogulás egyik alapkövére.

A kérdésekből 3 vonatkozik e tárgyra, amely az összesnek csupán töredékrésze (2 %). Mindháromat nők tették fel, amely a női tudakozók féltizedét (4 %) sem érték el. (L. 6. grafikon a Mellékletben.) Az első azt szerette volna tudni, hogy meg lehet-e ítélni a nőket aszerint, hogy milyen szint kedvel; a második azt kérdezte, lehet-e hinni az állandóan mosolygós férfiak; a harmadik ki akarta találatni a külső megjelenését – hajszínét a szemszíne alapján.

A fentiekből 2-t, kétharmadot (66 %) választottak meg. A 2 felelet, az összes válasz elenyésző része (1 %), az egyiket férfi, a másikat eldönthetetlen nemű levélíró jegyezte, amely a felelő nemek arányában a férfiaknál (2 %) és az is-is neműeknél töredékrészt (3 %) adott ki. Az egyik felvilágosítás a színlélektanos hölgyet Balzachoz irányította; a másik, egy megértő úr, óva intette a másik kisasszonyt a mosolygós embertől.

A levélírókat kevésbé foglalkoztatta a téma, ha igen, akkor úgy tűnik, inkább a nőket érdekelte, illetve talán a férfiak lehettek tájékozottabbak.

10. EGÉSZSÉG ÉS SZÉPSÉG (H4)

10.1 HAJÁPOLÁS (H4)

A külső megjelenés a kedvező benyomás, az elfogadtatás, az elismertetés első lépéseként rendkívül fontos volt akkor is – és ma is. Kétségtelenül nagyon sok információt árul el a környezetnek. (10. kép)

Az egykori kérdezők is nagy gondot fordítottak küllemükre, amelynek fontos része volt a haj-, arc- és bőrápolás. A hajkorona szépsége, gondozása elsősorban a hölgyeket kötötte le, s ezt igazolják a levelezések is. Összesen 7 kérdést, az érdeklődések egészének féltizedét (5 %) nőktől – a női kérdezők egytizedétől (10 %) – jelentettek meg a rovatban. (L. 7. grafikon a Mellékletben.) Ketten hajnövesztő szert kértek, egy

másik hajnövesztő és dúsító, egy harmadik hajvilágosító, egy negyedik hajfeketítő és hullámosító után nyomozott; ám volt, aki a hajdíszként használt virágért aggódott; illetve azt szerette volna tudni, hogy szemzíne után képesek-e megtippelni hajszínét.

A megkeresésekből 5-re, több mint kétharmadára (71 %) érkezett 5 jó tanács, az összes feleletnek bő féltizede (7 %). Egyet férfi választott meg, a többi hölgyek írták, s ez a válaszolók nemek szerinti megoszlásában a férfiaknál töredéknyit (2 %), a nőknél féltizednél valamivel többet (6 %) képviselt. Az úr hajnövesztőt, a hölgyek egyéb hasznos alkalmatosságot ajánlottak. A hajfeketítésre és hullámosításra vágyakozó, illetve a saját hajszínére talányt adó leányzók nem kaptak választ.

10. A Sugárúton. Borsszem Jankó, 1881. 46. sz. nov. 13. 4.

– Nézd, az a fényes fűrtözeti ur Andrássy Gyula. Ismered?

– Ó, rég óta. Ismerem még ő s z k o r á b ó l.

A Sugárúton.

10.2 ARC- ÉS BŐRÁPOLÁS (H4)

A levelek szerint az arc- és bőrápolás már nemcsak a hölgyeket foglalkoztatta, hanem az urakat is érdekelte. (11. kép)

11 érdeklődésben merült fel ez probléma, amely az összes tudakozódásnak közel egytizede (8 %) volt. 3 férfi, 2 nemét nem kifejező, 6-ot női levelezőktől származott, amely a kérdező férfiaknál (7 %), a besorolhatatlan neműeknél (6 %) bő féltizedet, a nőknél már majd' egytizedet (9 %) ért el. (L. 7. grafikon a Mellékletben.) A gondban levők egyike arckütyüsei remélt gyógyírt, másika arcbőrét kívánta finomítani; a hölgyeknél hárman szeplőiktől szerettek volna szabadulni; egy másik arcpiroságát, egy harmadik kézizzadását akarta orvosolni, de volt egy tünemény is, aki arc- és kézfinomító csodaszerét ajánlotta fel cserealapnak; az urak egyike bajusz- és szakállnövesztőt

12
BOLOND ISTOK HIRDETESEI.
MÁJ. 18. 1879.

RAVISSANTE

Dr. LEJOSSE à Paris.

A hölgyeknek egyetlen, ártalmatlan bőrszépítő szere, azon jeles tulajdonsággal bír, hogy a bőrszerve puhitól fog, fel-frissítőleg hat, annak működésére fokozó és éltető befolyással bír. A legdiesőbb toilette-szer minden hölgy számára, mely a Poudre de riz-t, ezen a bőrt kiszárító, sárgává, ránczossá és hervadtá tevő szert, mindenütt háttérbe szorítja. Minden bőrbetegséget eltávolít s a bőr színe fiatalítja és szépíti. Mint lágyító, bőrfelújító szer minden zsíranvagot és olajféléket felülmul, mintán a bőrt rendkívül hajlékonyná, gyöngéddé és fehérré teszi.

Nagy üveg ára 2 frt 50 kr., kicsiny 1 frt 50 kr.

SAVON RAVISSANTE

a legkedveltebb piperaszappan a bőrszín szépítésére és javítására. Egy kartonnal (3 darab) 1 frt 50 krajczár; darabonként 50 krajczár.

Valódi minőségben kapható a központi főraktárban: **Svarz Henriknél** Budapest, muzeumkörút 10. sz.; továbbá **Török József** gyógyszer: **Lueff M.** illatsz.: **Kertész Tódornál** és **Va. Ász** utódánál. — Levélbeli megrendelések pontosan utánvét mellett teljesíttetnek.

Figyelmeztetés Szegedről.

Van szerenésém a t. közönség becses tudomására hozni, hogy az árvíz-katasztrófa által az iskola-utczában létező üzletem nem szenvedett, ennél fogva mint 32 évi országos jó hírnevet szerzett működésem alatt, ugyan ezután is t. megbízóimnak igényeit jó és pontos szolgáltatással mellett minden tekintetben kielégíteni képes vagyok.

Teljes tisztelettel

Brauswetter János fia
Chronometer és műórás Szegeden.

Legujabban kiadott képes árjegyzékem kívánatra bérmentve azonnal megküldetik.

Megjelentek és kiadóhivatalunkban kaphatók a

RUGOTT CSILLAGOK.

Humoros költemények.

Írta **DON PEDRÓ.**

Egy 190 oldalra terjedő, díszes kiállítású fűzött példányuk ára 1 frt, diszkötésűnek 1 frt 70 kr.

Megrendelhető legéjszakerében postautalványon, mely esetben a könyv bérmentesen küldetik meg.

Cs. kir. kizárólag szabad. legujabb javított

ruganyos sérvkötő.

A legujabb találmány az amerikai ujonnan javított ruganyos sérvkötő Pollitzeről; ez rugók nélkül van, tisztán ruggyantából művészesen szerkesztve s az a célja, hogy még a legidültebb sérveket is lehetőleg rövidebb idő alatt, egyenletes fekvésbe hozza, s úgy nappal a legerőseztőbb munkánál vagy a sokat járkálásnál, mint szinte éjjel alvás közben is használhatatik, anélkül, hogy a sérvbajban szenvedő hivatalában legkevésbé is volna akadályoztatva. Felette nagy haszon, hogy ez még éjjel is a testen maradhat, mivel hogy a szenvedő testrésze kiváltképen jótékony kellemetes nyomást gyakorol, s a legtöbb esetben még a sérv biztos gyógyulását is eszközöli. A legfőbb orvosi tekintélyek által elismervé, megvizsgálva s a legjobbnak találva: professor **Kovács** a sebészeti kóroda elnöke. **Dr. Gross Lajos** magy. kir. egészségügyi tanácsos, **Dr. Gülök Ignác** kir. törvényszéki orvos által.

Alólított egyszersmind nagy raktárt is tart angol és francia acél sérvkötőkből, függesztő készülékeket (suspensorium) gummból, szövötteket, mint szinte sarvasbőrűből. A sarvasbőr és gummi suspensoriumok célja, hogy a tágulást megakadályozzák.

Méhfeeskendők, légpárnák, ágybetétek, peridotászkák, préservatívumok, gummiharisnyák és mindennemű gummi árucikkek. Sérvkötőknél kérem megjelölni j. bb. bal vagy kettős-e, mint szinte a test bőségét is. Megrendeléseket utánvétel mellett elfogad.

POLITZER MÓR,
es. k. szab. sérvkötő-készítő Budapest, Deák-Ferenecz-utca.

Árak: urak, hölgyek és gyermekek számára, egyoldalunak darabja 6—10 frt, a kettősnek darabja 10—16 frt, gyermekeknek felével olcsóbb.

11. kép. Bőrápoló krém (Ravissante) és sérvkötő reklámja. Bolond Istók, 1879. 20. sz. máj. 18. 12.

keresett, másika csak egyszerűen meg akart bizonyosodni, hogy csodareceptet tartalmazó levele célba ért-e, illetve harmadikának szeplő elleni krémre volt szüksége.

A levelezők egymáshoz szóló üzenetei mellett a megkeresések felére, 5-re érkezett egyszerre több levél, amely 11 feleletet, az összesnek közel egytizedét (8 %) jelentette. 2–2 férfitől, illetve az eldönthetetlen nemüektől, 7 viszont hölgyektől érkezett, amely a válaszoló férfiak (4 %) és is-is neműek (6 %) kategóriájában körülbelül féltizedet, a nőknél azonban már egytizedet (11 %) mutatott. Az arckiütéses, az arcpírral bajlódó kapott felvilágosítást, a szeplőikkel békétlenek is hozzájuthattak a szerhez.

A hatásosnak ítélt kencék miatt a levélírók a „Feleletek” rovatrészen keresték egymás segítségét: „*Árva violácská*”-nak a szeplő elleni szert beküldte *Magas szőke*. – Szeplő elleni szeremet, mint biztos hatását és már sok hölgy által sikerrel használtat, ajánlhatom *Árva violácská*”-nak. Akárki megpróbálja, áldani fogja föltalálóját. Címem a „Hymen” szerkesztőségébe intézett tudakozódásra azonnal küldetik. *B. I. J.*²⁷

A hölgyek az arc- és bőrápolás terén mind az érdeklődésben, mind a felvilágosításban aktívabbnak látszottak a férfiaknál.

10.3 EGYÉB EGÉSZSÉGI KÉRDÉSEK (H4)

A levelezőknek voltak olyan a haj-, arc- és bőrápolás körén kívül eső, egészséget érintő kérdései, amelyek megválaszolása ugyancsak közérdeklődésre számíthatott.

A megkeresésekben 6-ban esett szó valamilyen egészségügyi problémáról, ami az összes kérdés féltizede (4 %) sem volt. Egyet férfi, a többi 5-öt hölgyek tették fel, amely a kérdező férfiak csoportjában töredéknyit (2 %), a nőkben viszont bő féltizednyit (7 %) képviselt. (L. 7. grafikon a Mellékletben.) Az egyetlen urat az érdekelte, hogy a fiatalok számára káros-e a dohányzás, az egyik leányzó kedélytelenségének – lehangoltságának elűzésére várt tanácsot, egy másik leány szédülésére keresett megoldást, két hölgyeménynek fehérítő fogporra volt szüksége, s végül egy kisasszony súlytöbbletétől akart szabadulni: „Hogyan lehet kissé megszíványkodni? Boldoggá teszi, ki megmondja *kis 'Kövér angyal'*”-t.²⁸

A kérdések kétharmadát, 4-et (66 %) válaszoltak meg egyszerre többen is, így született 8 felelet, az összesnek jó féltizede (6 %). 3–3-at férfiak és eldönthetetlen neműek, 2-t nők írtak, amely a felelő férfiak kategóriájában bő féltizednyit (7 %), a nőknél féltizednyit sem (3 %), az is-is neműeknél közel egytizednyit (9 %) jelentett. A dohányzás ártalmáról a fiatalember és a fogfehérítésről a két kisasszony nem kapott felvilágosítást, de a szédülésre, az apátiára érkeztek megszívlelendő tanácsok, mint ahogy a fogyókúrára is: „A *kis 'Kövér Angyal'*”-nak. Ha nagysád kissé megszíványkodni kíván, ajánlom a következő életmódot: keveset aludjék, meleg ágyban ne feküdjék, korán keljen sokat s mindig többet és többet sétáljon, kisebb hegyeket másszon meg, naponta többször tartson testgyakorlatot s ami fő, eledelt lehetőleg kis mértékben vegyen magához, a tejnek teljes mellőzésével. A sikerről biztosítja: *Don Caesar*.”²⁹

A férfiaknak mintha kevésbé lettek volna ilyen tartalmú kérdései, mint a nőknek, de a párbeszédéből úgy tűnik, hogy a férfiak felvilágosultabbak voltak az egyéb egészségügyi kérdésekben.

11. RUHÁZAT, HÁZI PRAKTIKÁK (H5)

11.1 DIVAT (H5)

A divat a 19. században nem változott olyan gyorsan, mint napjainkban. A szorosán e témába tartozó kérdéseket jobbra úgy fogalmazták, hogy az adott társasági rendezvényen, abban a körben ez vagy az az összeállítás megfelel-e az alkalomnak.

Csupán 4 ilyen megkeresést – az összesnek töredékét (3 %) – intéztek a levélírók, s ebből 1-et férfi, 3-at nő adott fel, amely a kérdezők nemek szerinti megoszlásában ez az uraknál ugyancsak töredékét (2 %), a hölgyeknél féltizedet közelítő (4 %) értéket tett ki. (L. 8. grafikon a Mellékletben.) Egy hölgy tanácstalan volt abban, hogy menyasszonyi ruháját átalakíthatja-e báli ruhává, egy másik nem tudta, hogy rózsaszín báli ruhájához, barna hajába milyen virágdíszet válasszon, egy harmadik kedvenc kitűzőjét szeretne volna megjavítani. Az egyetlen úr – Don Juan – az iránt érdeklődött, milyen illatszert tegyen a ruhásszekrényébe, illetve melyet kedvelnek a hölgyek.

Mind a négy tudakozódásra jött egy-egy felvilágosítás – s nem több. A feleletek arányaiban ugyanazok az arányok mutatkoztak a kérdéseknél. Egy válasz érkezett férfitől, 3 pedig hölgytől, amely a felelő férfiak csoportjában töredékét (2 %), a nőkben féltizedet (5 %) adott ki. Az urat egy menyecske megdorgálta hiúsága miatt, de jácintot, rezedát és ibolyát ajánlott; a kitűzős asszonykának egy segítőkész lovag adott biztos tippet; a báli ruhás gondokat a tapasztaltabb nőtársak oldották meg.

A hölgyek divat dolgában készségesebbek voltak, mint az urak.

11.2 ÖLTÖZKÖDÉS (H5)

Az öltözködés témakörébe olyan levelek kerültek – átfedésben a divattal és háztartással –, amelyekben bármilyen ruhadarabbal kapcsolatos probléma merült fel.

A kérdések közt 8 ilyen írás, az összesnek több mint féltizede (6 %) akadt, ebből 2-t férfi, 5-öt nő jegyzett, 1-et férfi is és nő is aláírhatott, amely az érdeklődő férfiak kategóriájában féltizedet (5 %), a nőkben jóval több mint féltizedet (7 %), az is-is neműeknél a féltizedet sem (3 %) érte el. (L. 8. grafikon a Mellékletben.) Báli ruha ügyei volt két hölgyeménynek, egy másik asszonyságnak kiegészítője szorult reparálásra (l. fent), a harmadik kifakult ruháit, a negyedik szalagjait akarta átfesteni: „Nagyon sok színehagyott szalagom van; igen lekötelezne, ki megmondaná, hogy mivel s miként lehet azokat otthon szép rózsaszínre és kékre festeni? Viszontszolgálatig legforróbb köszönetét nyilvánítja *az erdei rózsá*.”³⁰ Az urak egyikének glasszékesztyűje koszolódott el, másika szürke ruháján esett foltot, illetve (egy eldönthetetlen nemű) valaki szintén szőrruháját csúfító pecsétet szeretne volna kiszedni.

A tájékozódásokból 5-öt, kétharmadot (65 %) megválasztak. A publikált 5 tanácsból, az összes felelet töredékéből (3 %) 1-et férfi és 4-et nő írt meg, amely a válaszoló nemek szerinti megoszlásában a férfiaknál töredéknyit (2 %), a nőknél bő féltizednyit (6 %) jelentett. A hölgyek kaptak levelet, olyat mint a következő: „*Erdei rózsának*. Vegyen 10 krért kékítő golyót, 3 kr. borecet, 3 krért borszeszt; főzze össze erős lúggá s akkor tegye bele a szalagot: igen szép kék színt fog kapni. Tapasztalásból tudja és

ajánlja: *Piros pipacs*.³¹ Azonban az urak és a nemét mellékesen kezelő valaki tisztító-sos igényei nem találtak szakértőkre.

A nők jártasabbak voltak az öltözetkezelési praktikákban, illetve gondosabban bántak ruhadarabjaikkal, mint a férfiak.

11.3 HÁZTARTÁS (H5)

A háztartás fogalma az elemzésnél valójában gyűjtőfogalom: idekerültek azok a levelek, amelyek olyan otthon, a házban vagy lakásban – különösebb szakértelmet nem igénylő – megoldható problémákat érintettek. Így természetesen átfedésben van más területekkel (divat, öltözködés), de lehetőséget ad az egyéb – a mindennapi életvitel e színteréhez köthető – ügyek besorolására.

A kérésekből 14, az összesnek egytizede (10 %) foglalkozott e témával. 4-et férfi, 8-at nő, 2-t férfit vagy nőt rejtő jelíges levelező írt, amely az érdeklődő férfiak csoportjában épp egytizedet (10 %), a nőkében egytizedet is meghaladót (12 %), az is-is nemüeknél (6 %) jóval több mint féltizedet adott ki. (L. 8. grafikon a Mellékletben.) A férfiak közt a „parfémos” Don Juan a ruhásszekrényébe kívánta tenni a megfelelő illatot; a fehér glasszékesztyűs és a tintafoltos urak ruhanemüket akarták helyrehozni (l. fent), illetve egy másik a kertjébe illő szobrokat keresett. A hölgyeknél ketten a kelmefestésben voltak érdekeltek; egy a kitűzője reparálását, a másik egy kézimunkaféleség elkészítését, a harmadik a hajdíszéül szolgáló virág helyes tartását (l. fent), a negyedik a levélpapír illatosítását, az ötödik a birsalmasajt receptjét, a hatodik a szappanfőzést tudakolta: „Melyik előfizetőtársnéem szíveskednék tudatni velem a szappanfőzés legújabb módját? Előre is fogadja hálás köszönetét *Piroskának*.³² A nemét takaró jelígesek egyike szintén a folttisztításra, másika pedig poloskairtószert ajánlotta fel.

A levelezők 6-ra reagáltak, felmerült gondok felére sem (43 %) jött megoldás. A beérkezett 7 feleletből, az összes válasz féltizedéből (5 %) is egy a rovat levelezői körén kívülre üzent (l. fent: abroszra minta). 1-et férfi, 6-ot hölgy adott postára, amely az felelő férfiak kategóriájában töredéknyi (2 %), a nőknél az egytizedet közelítő (9 %) értéket képviselt. Az illatos Don Juan, a ruhafestős, a virágtartós, a kitűzős és szappanfőzős asszonykák megkapták a receptúrát: „*Piroskának*. Vegyen 3 font zsiradékhoz 1 font folyó állapotban lévő szódát s 3 itce vizet. Tegye ezt üstbe s főzze lassú tűznél 3 óráig. Ez az üst nagy, vehet 9 font zsiradékot, 3 font szódát stb. hozzá. *Özvegy menyecske*.³³

A háztartás hozzátartozott a nők – akkor még – hagyományos szerepköréhez, így a vonatkozó kérdésekre is jobbra ők válaszoltak.

12. LEVELEZÉS (H6)

A levélírók időnként meg akartak bizonyosodni, hogy egy-egy postájuk eljutott-e a címzetthez, esetleg több levélváltásra is szükség, vagy lehetőség nyílt. Bár a lap – a közvetlen ismerkedésre szóló – házassági hirdetések rovatában dívott a levélbeli közlekedési mód, mégis az olvasók ezt az alkalmat is kihasználták. Tehát a levelezésről is leveleztek.

Igaz a megkeresésekből csak 5, az összesnek alig féltizede (4 %) foglalkozott e témával. 4 férfitól és 1 pedig nőtől származott, amely a kérdezők nemek szerint a férfiaknál egy tizedet (10 %), a nőknél viszont töredéket is alig (1 %) ért el. (L. 9. grafikon a Mellékletben.) A többséget alkotó urakból egy nekibúsult hölgy levelezőpartnerrel remélte jobb kedvét elérni, egy másik a titkosírás gyakorlása céljából keresett társat, egy harmadik küldeménye felől érdeklődött, s egy negyedik pedig felszólított egy jelíges hölgyet, adja meg nevét és címét, mert közelebbi kapcsolatba kíván vele lépni.

Egyetlen kérdésre sem jött válasz. Ám a „Felelet” rovatrészben a levélíróktól az egymásnak, illetve a rovaton kívülieknek küldött üzenetek alapján mégis 13 levelet – az összesnek majd’ egytizedét (9 %) – lehetett elkülöníteni a levelezés kapcsán. 6-ot férfi, 4-et nő szignált, 3-at akár férfi és akár nő is írhatott, amely a válaszoló férfiak csoportjában közel másféltized (13 %), a nőkében csak féltizednél több (6 %), az is-is nemüeknél egytizedhez közelítő (9 %) arányt jelentett. Az üzenetek szólhattak egy-egy kapcsolat esélyéről, mint ahogy azt a következő vállalkozó úr is tette: „*Egy jókedvű magyar leányhoz*. Pry Pál nagy szomorúságban van, s engem mint legjobb barátját boldogított azon engedéllyel, hogy önnel levelezhessek. Reméllem, hogy elfogad. Sokkal szívesebben teszem, mint azon elbizakodott menyecskével, ki szegény barátomat nyilvánosan lehordta. Miután üzenetében látszik, mily kegyes szívű lehet, mert visszavonja a menyecske sértő szavait, bátorkodom önt magánlevelezésre felkérni. Címem L. Dezső, Budapest, post. rest. *Egy helyettes*.³⁴ A kiszemelt talpraesett hölgy nem érte be „ha nincs ló, jó a szamár is” elvével, kiosztotta jelentkezőt: „*Egy helyettes*. Úgy látszik, hogy ön elbizakodottabb, mint azon menyecske. Azt hiszi, hogy mindjárt önnel fogok levelezni? Igen téved; nékem nem kell helyettes, nékem csak Pry Pál kell; az feleljen. *Egy jókedvű magyar leány*.³⁵ De a harcedzett levelezők megerősíthették egymás barátságát: „*7. Béla úrnak*. A „*V a s á r n a p i L a p o k*” megszűntével, reméllem itt e becses lap zászlója alatt ismét találkozni fogunk. Levelét megkaptam. – Én is szívemből örülök, hogy teljesen véget ért ama kellemetlenség. – Itt e helyen vár választ az önt üdvözlő *Don Carlos*.³⁶ Vagy mások okulására nyilvánosan kifejezheték a partnerrel való elégedetlenségüket: „*Thermométer*. Ön vagy nagyon unta magát, midőn nekem írt, vagy engem akart untatni, hogy az időről referált. Én a thermométert csak szobámban felakasztva szeretem. *Rossz-szívű*.³⁷

Bár általában a hölgyek preferálták a levelezés útján történő ismerkedést, mégis a levelezés témakörében – e rovatbeli üzengetés útján – a férfiak intenzívebb kapcsolat-tartást diktáltak.

13. ÖSSZEGZÉS

A levelezők témafelvetései a tanácsadók kínálatát tükrözték, bár mindegyik hangsúlyozta a témaválasztás szabadságát. Természetesen ezt a megengedést jelentősen korlátozta a levelek nyilvános közzétevése. Tehát terítékre került: a szépirodalom, a szakirodalom, a versek, dalok, a titkos jelrendszerek, a művelődés, a tanulás, a társasági élet, az illem, a játékok és kedvtelések, az ajándékozás, a barátság, a szerelem és csók, az emberismeret, a haj-, arc, és bőrápolás, az egészségügyi problémák, a divat, az öltözködés, a háztartás és a levelezés.

Az elemzés meglepetései az egyes témakörök hangsúlyeltolódásaiból – népszerűségéből adódtak. Az első legszembetűnőbb, váratlan eredmény, hogy milyen nagy érdeklődés mutatkozott az egyes versek, dalok szövege iránt, hiszen a kérdezőknek legalább egynegyede, a felelőknek is legkevesebb az egyharmada ragadott tollat ennek érdekében (l. korábban a *Hymen* névadóját). A kérdések jobbára a férfiak felől, a feleletek pedig inkább a nők részéről érkeztek. Ehhez az ismeretanyaghoz nem kellett különösebb iskolázottság, így a két nem képzettségbeli különbsége teljesen háttérbe szorulhatott. A versekhez, dalokhoz a családi, baráti ismeretségi körből, a vendéglőkben, a mulatókban, a kávéházakban, a ponyván terjesztett füzetecskékből³⁸ bárki hozzáférhetett. Ha korabeli zeneszerzőink elvonultak népi ízt, ihletet meríteni, számukra többnyire ezek a vendéglők, mulatók és kávéházak képezték a gyűjtési terepet.³⁹ (12. kép) A műfaj közkedveltsége arra utalhat, hogy az operettek világának szereplői, életérzésük, „a dalban mondom el” mentalitása (amely, valószínűleg nem feltétlen mindig a dévaj mulatozást jelentette) a kor valósága lehetett. Az asztalnál elénekelt vagy elhúzatott nóta üzenet, felkérés lehetett egy másik asztalnál ülőhöz, aki aztán vagy válaszolt rá, vagy nem, mindenesetre a közeledés, ismerkedés szimbolikus összetettsége, metaforizáltsága az elfogadás, vagy visszautasítás eseményét tette izgalmasabbá vagy kíméletesebbé. A keresett versek, (elkülönítetlen nép- és mű)dalok jelentették a korabeli „slágereket” – könnyűzenét, amely akkor is és ma is főleg a fiatalok közös nyelve, együttléteinek fontos hangulati háttere.

További meglepetést hozott egy másik közös nyelv, a titkos jelrendszerek körüli – a leveleknek jó másféltizednyi részarányát is kitevő – fokozott figyelem, amely a kommunikáció intimitása iránti jelentős igénnyel magyarázható. (Napjainkban már természetes, a technikai fejlettségnek köszönhetően az sms-ek, okoseszközökről elérhető levelezőrendszerek maximálisan kielégítik az ilyen természetű közlésmódot.) A kódrendszerek elsajátításához, sem kellett különösebb tanultság. Azonban a használatukhoz az alkalmazók szükségük lehetett minden leleményességükre, s befektetett a fáradtság meg is érthette, hiszen a kapcsolat romantikus színezete miatt kedvesebb lett. Egy meghatározott kisebb kör, vagy egy pár összetartozásának érzését – integritását – erősíti, támogatja a kommunikáció zártága, titkossága. Sőt, a levelekben említett virág-, levegő- és zsebkendőnyelv a két nem közötti közeledés tapintatosságát, udvariasságát is biztosította, hiszen az egyes visszautasítások, vagy kitérő reakciók nem jelentettek, akkora sérelmet, mintha a szóban vagy írásban esne meg félreérthetetlen körülmények között, illetve a frivolabb, bátorító jelzések is később, szükség esetén menthetőek voltak. Valamint a titkos nyelvek voltak segítségére azoknak a fiataloknak, akik az árgus szemű rokonok, nagynénik, ismerősök figyelmét kénytelen voltak kijátszani. A levelek szerint mintha a férfiak jártasabbak lettek volna a kódolt jelek használatában.

A harmadik váratlan fejlemény a színház, s a vele kapcsolatos élmények teljes hiánya, amely a lap más rovataiban viszont jelen volt.

Végezetül, levelezésre inspiráló fontosabb témakörökhöz tartozott a barátság, a szerelem és a társasági élet. Az előbbi kettőnél inkább a férfiaknak volt megosztandó tapasztalataik, míg a kötetlenebb együttléteket jobbára a hölgyek keresték.

A levelezési rovat elemzése arra vezetett, hogy a férfi és női résztvevők találtak olyan közös témákat, amelyekhez nem szükségeltett különösebb képzettség, illetve a

12. kép. A mulatózó. Bolond Istók, 1881. 32. sz. aug. 7. 6.

hozzáfűződő ismereteket a rendszeres oktatáson kívüli színterek biztosították, így teljesen mellékes volt a két nem közötti tanultságbeli különbség. A versek, dalok lehetővé tették, hogy áttételesen kifejezzék a volt vagy leendő partner, illetve a környezet számára bonyolultabb lelki történéseiket, egyéni sorsfordulóikat. Megtalálták a nyilvános terekhez, találkozásokhoz kötődő korlátozó szabályok melletti személyes, intim érintkezés módját (l. a titkos jelrendszerek, a levelezési rovat). A felvetett közös témák alkalmasak voltak arra, hogy egy könnyed, kellemes párbeszéd – csevegés alapjául szolgáljanak. A levelezők többsége valójában szórakozni akart: feledni a kellemetlent, a rosszat – a „búsat”, hogy nyitott lehessen a szépre, a jóra – a boldogságra.

A történelmet – mint mondják – a győztesek írják. A dualizmus koráról nyert ismereteink, a bennünk élő kép jórészt olyan írott forrásokon alapul, akiknek szerzői valamilyen szempontból fontosak voltak, illetve személyük is meghatározó és hiteles volt annyira, hogy ennek írásban (naplóban, levelekben, emlékiratokban, tudósításokban, könyvben) is nyomot hagyjanak szűkebb környezetüknek, vagy az utókornak. Kiemelkedő, vagy az átlagtól eltérő helyzetük a „győztesek” közé emeli őket, hiszen a később jövő hivatkozási alapját teremtették meg. A korrall foglalkozó tudósok elkerülhetetlenül, szükségszerűen hozzájuk fordulnak. Ismertségük miatt életútjuk, társasági és

rokonsági körük – a kor, a társadalmi háttér, a környezet, a közvélemény, a közhangulat (stb.) rekonstruálható. Ám a fent ismertetett levelezési rovat szereplői teljesen átlagos, hétköznapi emberek, akiket csak az álnév különböztetett meg a szürke tömegben. Rajtuk keresztül azonban – az ismerkedő levelezés témaköreiben – közvetlenül az a közhangulat, életérzés szólal meg, amelyet az eddig született szakkönyvek, tanulmányok, monográfiák feltételeznek, körülírnak. A kutató, a kései érdeklődő rövidke levelek, üzeneteik olvasásával lezáródott diskurzusuk néma tanújává válik, s így akinek a kérdések utólagos – témakör-csoportosításos – megalkotásával lehetősége van „közvélemény-kutatásként” elemezni a levelezéseket. Zárásként a vizsgálat tükrében megkövethető az a feltételezés is, hogy a párbeszédnek olyan eleve van és témakörükben annyira általánosak, és amelyek nemcsak az ismerkedő fiatalokat foglalkoztathatták, hogy ha kortársaik leültek egy vendéglő, fogadó asztalához, hasonló beszélgetés-részeket hallhattak a szomszéd asztalnál is.

JEGYZETEK

1. Lásd *Fabó Edit*: A hivatalnok uralkodó megdicsőülése avagy A forrásfeltárás jelentősége. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2007., 187–210.
2. Budapesti Történeti Levéltár. IV. 1409 b Polgármesteri Elnökségi Ügyosztály 1881/1155, 1881/1808, 1886/5113, 1886/7091, 1886/8428, 1886/13713.
3. A „Szentirmai” vezetéknevű lap fejlécén „i”-vel szerepel. Szentirmai Géza kiléte, személye nehezen behatárolható. A lappal kapcsolatos hivatalos dokumentumokon az ő neve, aláírása áll. A vélhetően rokon Szentirmai Józsefről már többet lehet tudni. 1855-ben született, előbb a *Budapest* napilapnál jelentek meg cikkei, majd a *Pesti Hírlap* segédszerkesztője lett. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 22, Budapest, Hornyánszky, 1908, 510., *Simon Zsuzsanna*: Irodalmi kánonalakítók a huszadik századforduló sajtótörténetében <http://archivum.iti.mta.hu/kutatasieredmenyek/Pestihirlap.htm>. A szerkesztőt *Mikszáth Kálmán* A „Wekerle orvosa” című karcolatában, *Szomorú Dezső* Levelek egy barátnőhöz 15. részében, és *Krúdy Gyula* X. Y. pesti demokrata hiteles polgár történetében említette.
4. A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állapotok kimutatásával együtt. Szerk. és kiad. az *Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal*. 1. köt., Budapest, Athenaeum Rt. Kny., 1882, 238–239.
5. A lapparódia egyetlen kerettel kiemelt oldalon jelent meg, az újságcím betűtípusa egyezett az eredetivel, a rovatok, a szerkesztőségi és terjesztési információk pedig felismerhetően az eredetieket parodizálták. A *Hymen* élclapi szerkesztősége – különösebb felvezetés nélkül – a felek összehozásával egy csapásra megoldotta a világban feszülő ellentéteket, s az egységesülési törekvések eredményességét történelmi példákkal igazolta. A történelmi tanulság levonása után a kor hétköznapijainak (érdek)házassági és hűtlenségi eseményeit közölte. „Irodalom és művészet” rovata viccesen, tréfásan értesítette olvasóit, hogy Szász Károly újabb fordításon dolgozik, tudósított egy neves festő híres leánykérését ábrázoló műve fényképnek megvásárlásáról, felháborodását fejezte ki egy drámabíráló bizottsági döntésről, beharangozta Lónyay Menyhért „Az arany- és ezüstjárdék helyettesítése, arany- és ezüstmenyegző által” című művét. A kultúra hírei után egy körözési felhívást tettek közzé, mert egy frissen nősült örnagy a szökés büntetést követte el. Ezt követte két házassági hirdetésparódia a nők elszántságáról, s a férfiak hozományosságáról: *Egy magyar delhölgy*, ki a 60-as évek virágjában áll, 30 frt évi jövedelemmel bír, s már kétszer volt férjnél, új frigyét kíván kötni egy vagy két fiatal és gazdag uri egyénnel. Szépség hátránynak nem tekintetik. Fényképek teljes titoktartás mellett a szerkesztőséghez küldendők. »Ej, haj 2345« alatt. 50,000 hold területű birtokot kíván nőül venni egy miniszteri fogalmazósegéd. Ha leány jár vele, rajta maradhat betáblázva. Tudakozhatni: Budavár, Szt.-György tere 2. sz. alatt. *Hymen*, Borsszem Jankó, 1881. jan. 9. 5. L. bővebben *Fabó Edit*: Alapos lapparódiák. In *Évek és színek*. Szerk. *Steinert Ágota*. Budapest, Kortárs, 2005, 205–212.

6. *Fabó Edit*: Virtuális közösségek konfliktusai a 19. században: A „boldog békeidők” vágy- és vagyoneképe. In *Konfliktus és társadalmi innováció*. Szerk. *Paksi Veronika, Tibori Timea*. Budapest, Magyar Szociológiai Társaság, 2010, 190–218.

7. Révai Nagy Lexikona, 10., Budapest, Révai, 1914, 101–102.

8. *Hymen*, 1881, 1. sz. 14.

9. [*Vajda János*]: Hölgyek titkára vagyis Legujabb levelezőkönyv nők számára. Pest, Heckenast, 1861, 1.

10. Uo. 11.

11. *Knorr Alajos*: Magyar általános levelező és házi titkár. Budapest, Knorr, 1. füz., 1883, 1.

12. Uo. 4. sz. 30.

13. Uo. 6. sz. 46.

14. „*Könyvféregnek*. A „Magyar Lexikon”-nak eddig megjelent 66 füzetét, mely füzetenként 30 krba került, hajlandó vagyok 30 százalék árleengedés mellett átengedni. Ha megvenni óhajtja, szíveskedjék címét a „Hymen” levelezési rovatában tudatni, és én a könyveket utánfizetés mellett azonnal elküldöm. *Számológép*.” Uo. 8. sz. 66.

15. A „*Kérdések*”-ben említett versek, dalok: „Fekete szem éjszakája”, „Szánj meg babám, kis angyalom”, Frankenburg paródiái Bajza „Apotheosisára” Vörösmarty „Madárhangok” és „Hontalan” (Shonnai), Petőfi „Megy a juhász számaron” című költeményére, „Gyulám, Gyulám, életem reménye”, „Sötét van a másvilágon” és a „Holt költő szerelme”, „Nem hittem eddig, hogy szeretlek”, „Te nem tudod, mily hévvel szeretlek”, „Távol vagyok, óh szeretsz-e még?” „Fekete szem”, „Szőke vize”, „Azt szeretem, kit szeretnem szabad”, „Nézlek, nézlek, de hiába nézlek”, Tárkányi B. „Elégiák Reginához”, Szabó Endre: „Mari”, „Virágos, dalos mezőben”, „Lehullott a rezgő nyárfa ezüst színű levele”, „Társaság-koszorúnak szép virága”, „Fáj a szívem, búvánattal van tele”, „Óh Tihanyinak riadó leánya”, „Két holló panasza”, „Boccaccio” keringő szövege, „Jer ablakomra kedves”, „Távol vagyok, ó szeretsz-e még?” „Mit tűnődöl, mit sóvárgasz hosszú hűség lángiról”, „Csongorádi bíró lánya rózsám”, „Nincs boldogabb az aratonál”, „Kis levélke, drága levélke”, „A kisasszony be szép koszorút kötött”, „Schubert’s Ständchen”-t magyar szöveggel, „Repülj fecském ablakára”, „Lekaszálták már a rétet”, „Égszínű kék a nefelejts levele”, „Mennyasszony vagy, azt beszélük”, „Lassan sírok, mégis messze hallik”, „Hej a Rima zavarosan megáradt”, úgy „Szőke kislány, barna kislány eszem a szentedet”, „Sötét az éj, messze van még a reggel”, „Nem is voltam soha, nem is leszek soha csapodár”, „Felvirrad még mireánk valahára”, „Havasi kürt”, „Szőke kislány, barna kislány eszem a szentedet”, „Beh szomorú ez az élet énnekem”. A „*Feleletek*”-ben említett versek, dalok: „Fekete szem éjszakája, / Hány csillag ragyog ki rája: / Hány csillagból van a szemed Rózsikám, / Hogy az egész mennyországgal ragyogsz rám! // Süsd le inkább szempilládat, / Majd az éjfélt támad; / Sötét éjfélt ha rám veti árnyékát, / Nem látják meg mikor járok tehozad!”, Szabó Endre: „Szegény Mariska” (ez az a „Mari” c. vers?), „Távol vagyok, óh szeretsz-e még”, „Beh szomorú ez az élet énnekem”, Dalmady Győző: „Szerelmem hóféhér keze”, „Nézlek, nézlek, de hiába nézlek ... / Nem való vagy te szegény legénynek; / Másnak fogsz te hűséget esküdni ... / Másnak fogsz te menyországa lenni ... // Udvaromban három bokor rózsá / Jaj be szép lány van a szomszédombá / Bús szememet rá sem merem vetni: / Szegény vagyok, nem szabad szeretni.” „Lehullott a rezgő nyárfa ezüst színű levele”, „Virágos, dalos mezőben”, „Társaság koszorú szép virága”, „Fáj a szívem, búvánattal van tele”, „Ó Tihanyinak riadó leánya”, „Távolból szeretsz-e még?”, „Jer ablakomra kedves”, Boccaccio keringő szövege, „Hej világ, gyöngy világ, illatos gyöngy – –”, „Nincs boldogabb az aratonál”, „Schubert’s Ständchen”-t, magyar szöveggel, kottával, „Repülj fecském ablakára”.

16. Uo. 2. sz. 14.

17. „Ki lenne szíves egy a hűtlenségről szóló szívreható szerelmes dallal megismertetni? *Egy megcsalt férfit*.” Uo. 5. sz. 37. „*Egy megcsalt férfinak*. Íme egy igen szép, hűtlenségről szóló, szívreható szerelmes dal: S ö t é t a z é j ... / Sötét az éj, messze van még a reggel, / Ne tekints reám gyönyörű szép szemeddel, / Míg a szemed mint a csillag tündöklök, / Szegény szívem, árva lelkem haldoklik. // Csendes szellő lebeg a virágokon, / Ha nem szeretsz, Isten hozzád galambom; / Nem kérem én soha többé szívedet ... / Hogy ne is láss, messze messze elmegyek. // Összel száll a fecskemadár keletre, / Jutok én még tudom a te eszedbe, / Sírva-ríva fogsz te engem keresni, / De a sírban késő lesz már szeretni ... *Piros Rózsá*. Uo. 6. sz. 46. „*Megcsalt férfinak* mint szomorú, szerelmes verset beküldte *Egy résztvevő, szomorú Mariska* a „Beh szomorú ez az élet énnekem” kezdetű dalt; – *Egy megcsalt nő* pedig Dalmady

- Gyöző: „Szerelem hófehér keze” című költeményét.” Uo. 7. sz. 56.
18. *Levélbélyegnyelv.* (Tekintettel a sűrű kérdezősködésre, lapunk egy igen tisztelt barátnője kérésünkre készséggel átengedte közlés végett a következő, hozzá intézett levelet.) *Igen tisztelt „Kékszemű Mariska” nagysád!* A „Hymen”-ben tett ajánlat alapján, de még inkább szeméinek színéért, (mert megjegyzem, hogy én a kékszemű hölgyeket kiválóan tiszteltem, sőt imádom) vagyok bátor az óhajtott levélbélyegnyelvet kegyednek megküldeni: Ha a levélbélyeget a levél alsó baloldalára ragasztjuk, ez azt jelenti: „szeretlek”; ha megfordítva tesszük ugyan oda: „szívem másé”, egyenesen lent: „Isten veled kedvesem, Isten veled.” Egyenesen lenn a jobb szegletben: „Ne írj többet”; a felső rész közepén „igen”, szemközt „nem”, a jobboldali szögleten derékszög alatt „szeretsz-e?”, a baloldali szögleten „gyűlöllek”; a jobb sarkon: „óhajtom barátságodat”, a bal szeglet közepén „óhajtanék veled megismerkedni”; a címmel egy sorban „fogadd el szerelmemet”; az alatt „el vagyok foglalva”; ugyanazon a helyen jobb sarkon „szeretnélék látni”; a jobboldali szeglet közepén: „írj a zonnal.” – Íme, a bélyegnyelv titkai. *T. Feri.* (Keszthely, Zala m.) Uo. 18. sz. 165.
19. Uo. 8. sz. 66.
20. Uo. 10. sz. 84.
21. Uo. 20. sz. 181.
22. Az átfedéseket külön nem vizsgálja a tanulmány, mivel az túlzottan elaprózza az eredményeket.
23. Uo. 16. sz. 142.
24. Uo. 14. sz. 122.
25. Uo. 17. sz. 152.
26. Uo. 18. sz. 165.
27. Uo. 16. sz. 142.
28. Uo. 18. sz. 165.
29. Uo. 20. sz. 181.
30. Uo. 17. sz. 152.
31. Uo. 20. sz. 181.
32. Uo. 7. sz. 56.
33. Uo. 8. sz. 66.
34. Uo. 15. sz. 132.
35. Uo. 17. sz. 152.
36. Uo. 15. sz. 132.
37. Uo. 15. sz. 132.
38. L. Szerelem könyve Legujabb és legkedveltebb dal-bokréta 50 válogatott dalból magyar lányok és ifjak számára: Névnapi-, karácsonyi és ujévi köszöntésül. Összeírta *Tatár Péter [Medve Péter]*. Pest, Bartalits, 1869. A füzetecskében található versek pl.: A szerelem, A virágnak megtiltani nem lehet, Hírös város az Alföldön Kecskemét, Ez a világ amilyen nagy, A lányka mind hamis, Álltam ablakod alatt, Nem hittem én, de már hiszem, Mint a tavasz piros rózsája, Szeretlek én, szeretlek téged, Cifra subám, A hajnali kakasszóra, Haragszom rád, Virágosan szép az erdő, Katykaringós selyemkendőm.
39. *Batta András:* Álom, álom, édes álom: Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában. [Budapest], Corvina, 1992, 30–34.

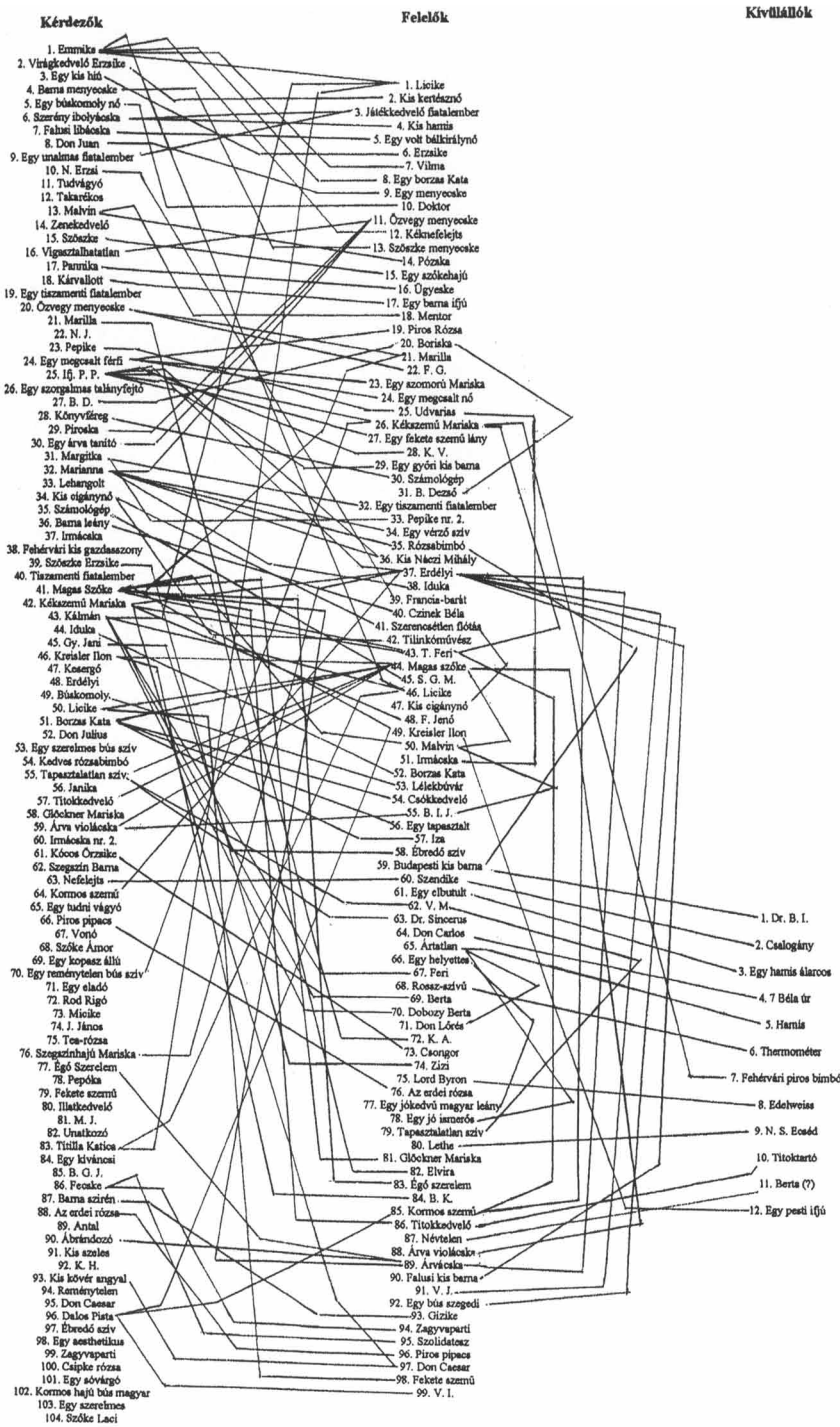
VÁLOGATOTT IRODALOM

- Andorka – Harcsa 1986=Andorka Rudolf – Harcsa István:* A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon társadalmi jelzőszámokkal mérve. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1986 (Szociológiai Műhely Tanulmányok, 1. sz.)
- Batta 1992=Batta András:* Álom, álom, édes álom: Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában. [Budapest], Corvina, 1992
- Bourdieu 2000=Pierre Bourdieu:* Férfiuralom. Ford. *N. Kiss Zsuzsa.* Budapest, Napvilág, 2000. (Társtudomány)
- Bukodi 2004=Bukodi Erzsébet:* Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Pár választás Magyarországon. Budapest, Századvég, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 2004

- Csernák 1996=Csernák Józsefné,* Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia*, 1996, 2–3. sz. 108–135.
- Fábri 2001=A* művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935. Szöveggyűjtemény. Szerk., bev. *Fábri Anna.* Budapest, Mágus, 2001. (Élet-képek)
- Fábri 2006=A* nő és hivatása, II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1865–1895. Szerk. *Fábri Anna, Borbíró Fanni, Szarka Eszter.* Budapest, Kortárs, 2006
- Fónagy 2001=Fónagy Zoltán:* Modernizáció és polgárosodás, 1849–1914. Debrecen, Csokonai, 2001 (Történelmi Kézikönyvtár)
- Gerő – Hargittay – Gajdó 2006=Gerő András, Hargitai Dorottya, Gajdó Tamás:* A Csárdáskirálynő: Egy monarchikum története. [Budapest], Habsburg Történelmi Intézet, Pannonica, 2006
- Hadas 1994=Hadas Miklós:* Hímnem – nőnem. In *Férfiuralom.* Szerk. *Hadas Miklós.* Budapest, Replika Kör, 1994 (Replika Könyvek, 2), 246–264.
- Hanák 1997=Hanák Péter:* A bécsi és budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed*, 1997, 2–3. sz. 9–30.
- Holló 2003=Holló Szilvia Andrea:* Egy pesti polgárleány társat választ: (Részletek Szilárd Leó édesanyjának visszaemlékezéseiből). In *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon.* Szerk. *Pető Andrea.* [Budapest], A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, [2003], 55–77.
- Husz 2002=Husz Ildikó:* Család és társadalmi rekonstrukció a 19. században. Budapest, Osiris, 2002 (Doktori Mestermunkák)
- Kalmijn 1994=Kalmijn, Matthijs:* Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 1994, 100, 422–452.
- Kéri 2008=Kéri Katalin:* Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmus kori Magyarországon: 1867–1914. Pécs, Pro Pannonia, 2008 (Pannónia Könyvek)
- Knorr 1883–1884=Knorr Alajos:* Magyar általános levelező és házi titkár. Budapest, Knorr, 1. füz., 1883–1884
- Laquer 1996=Laqueur, Thomas W.:* A szexuális vágy és a piacgazdaság az ipari forradalom idején. In *A szex: Szociológia és társadalomtörténet: Szöveggyűjtemény, I.* Szerk. *Tóth László.* Budapest, Új Mandátum, 1996, 189–210.
- Lipták 2002=Lipták Dorottya:* Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága. Budapest, L'Harmattan, 2002 (A Múlt Ösvényén)
- Lőrincz 2006=Lőrincz László:* A vonzás szabályai: Hogyan választanak társat az emberek? *Szociológiai Szemle*, 2006, 2. sz. 96–110.
- Luhmann 1997=Luhmann, Niklas:* Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról. Ford. *Bognár Virág.* Budapest, Józsefvárosi Műhely, 1997 (Józsefvárosi Könyvek)
- Mahrtdt 1998=Mahrtdt, Helgard:* Öffentlichkeit, Gender und Moral: Von der Aufklärung zu Ingeborg Bachmann. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1998 (Palaestra, 304)
- Majoros 1997=Majoros István:* A nő a XIX. században. *Valóság*, 1997, 7. sz. 99–109.
- Mead 1970=Mead, Margaret:* Férfi és nő: A két nem viszonya a változó világban. Szerk., vál., utószó, jegyz. *Bodrogi Tibor,* ford., *András László, Vajda Endre.* Budapest, Gondolat, 1970
- Mosse 2001=Mosse, George L.:* A férfiaságnak tükröje: A modern férfieszmény kialakulása. Ford. *Székely András,* Budapest, Balassi, 2001 (Feminizmus és Történelem)
- Nagy 2006=Nagy Mariann:* Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Szerk. *Gyáni Gábor.* Debrecen, Csokonai, [2006] (Artemisz Könyvek), 205–222.
- Siklóssy 2002=Siklóssy László:* A régi Budapest erkölce. Utószó *Székely András.* Budapest, Osiris, 2002.
- Simmel 1990=Georg Simmel:* A kacérság lélektana. Vál., ford. *Berényi Gábor.* Budapest, Atlantisz Medvetánc, 1990. (Veszedelemes Viszonyok)
- Simmel 2001=Georg Simmel:* Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Szerk. *Szaniszló Ákos,* ford. *Berényi Gábor.* Budapest, Novissima, 2001
- Szabolcsi 1985=A* magyar sajtó története. Szerk. *Szabolcsi Miklós.* II/2, 1867–1892. Szerk. *Kosáry Domonkos és Németh G. Béla.* Budapest, Akadémiai, 1985
- Vajda 1861=[Vajda János]:* Hölgyek titkára vagyis Legujabb levelezőkönyv nők számára. Pest, Heckenast, 1861

MELLÉKLET

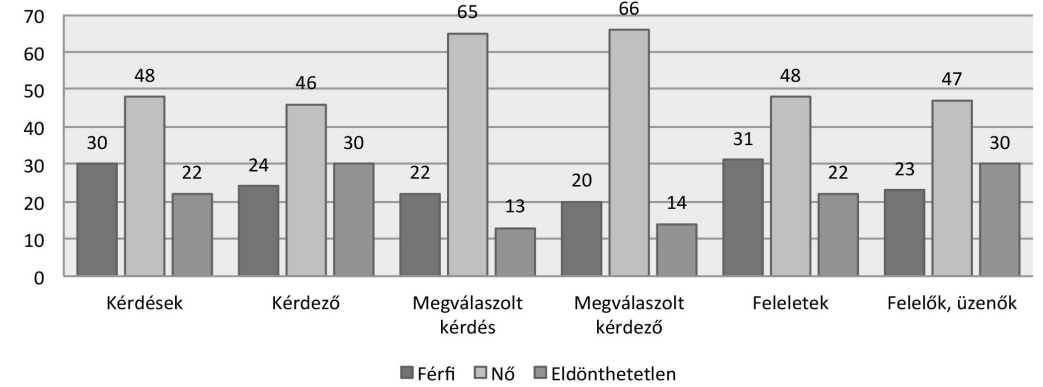
A levelezők kapcsolati ábrája belépésük sorrendje szerint

GRAFIKONOK

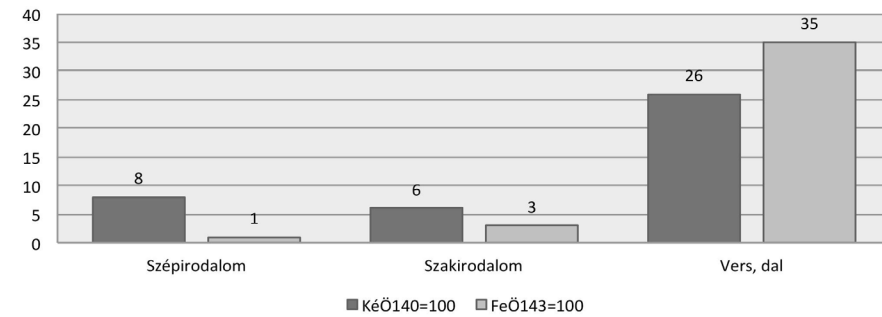
Kérdezők, felelők
1.

Kérdezők és felelők megoszlása (%) nemek szerint

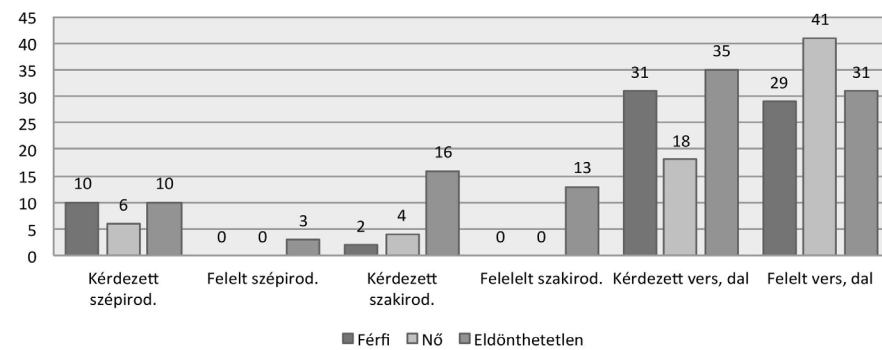
Irodalom
2. a

Összes levél (%)

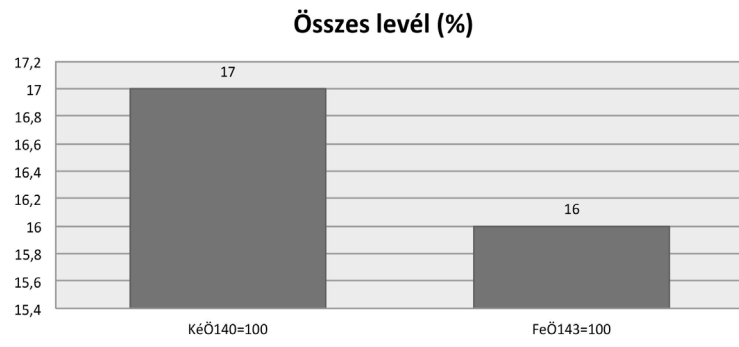
2. b

Nemek szerint (%)

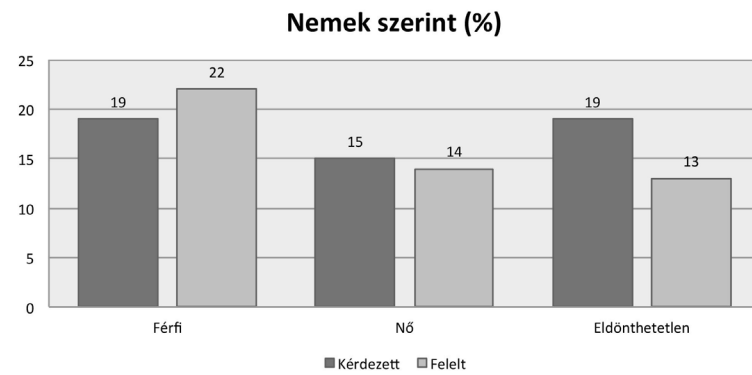

Titkos jelrendszerek

3. a

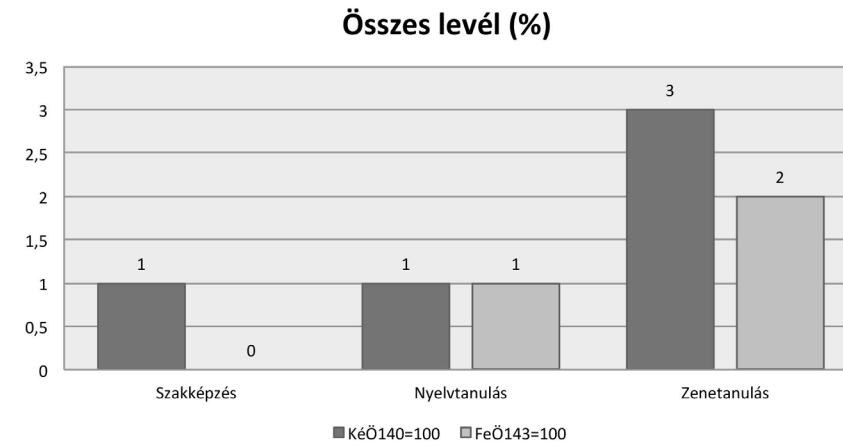

3. b

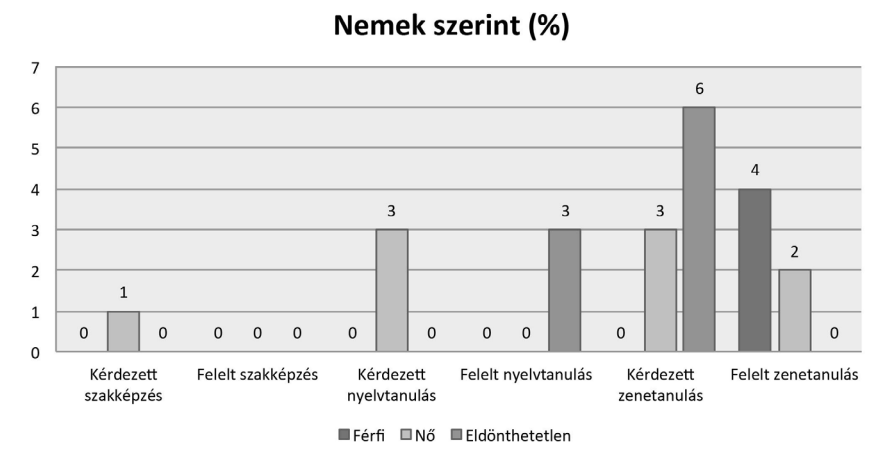

Művelődés, tanulás

4. a

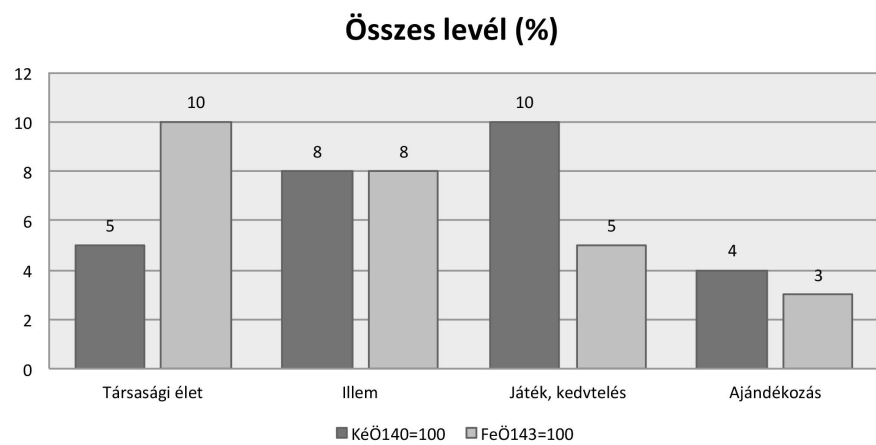

4. b

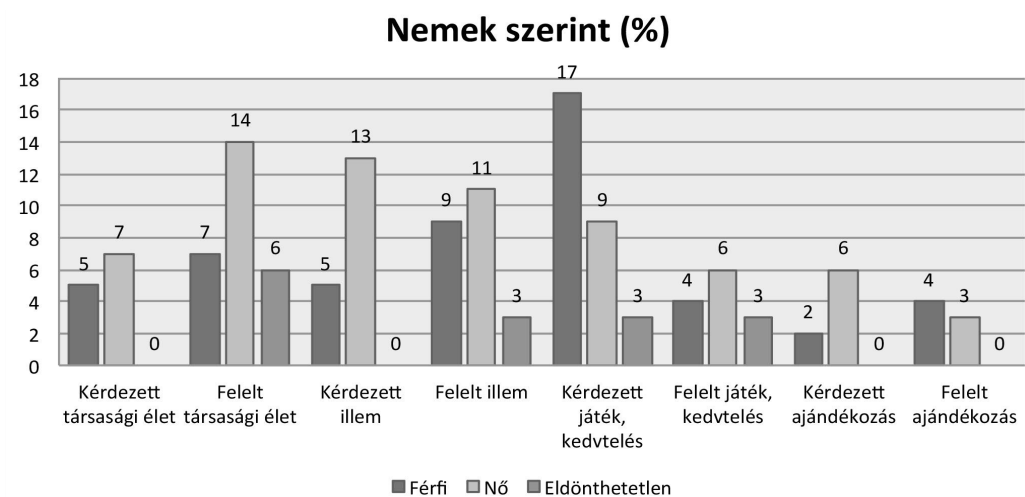

Társaság, szórakozás

5. a

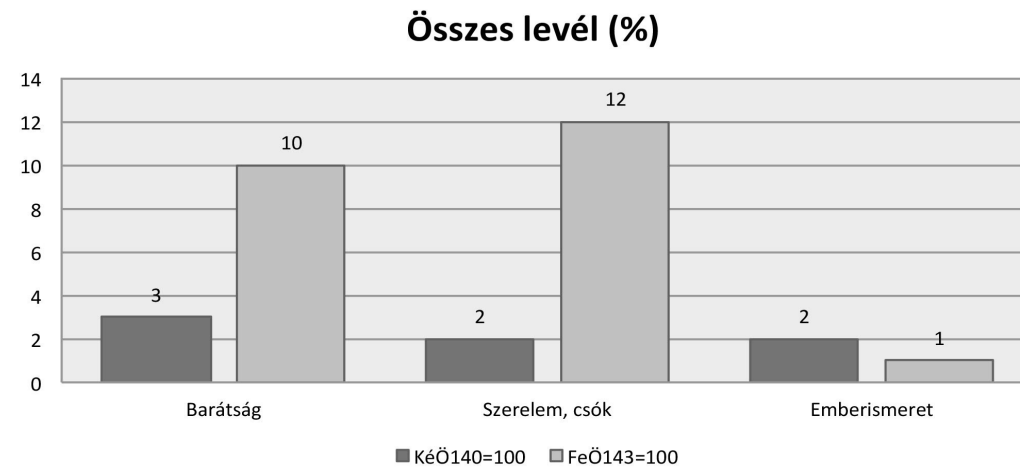

5. b

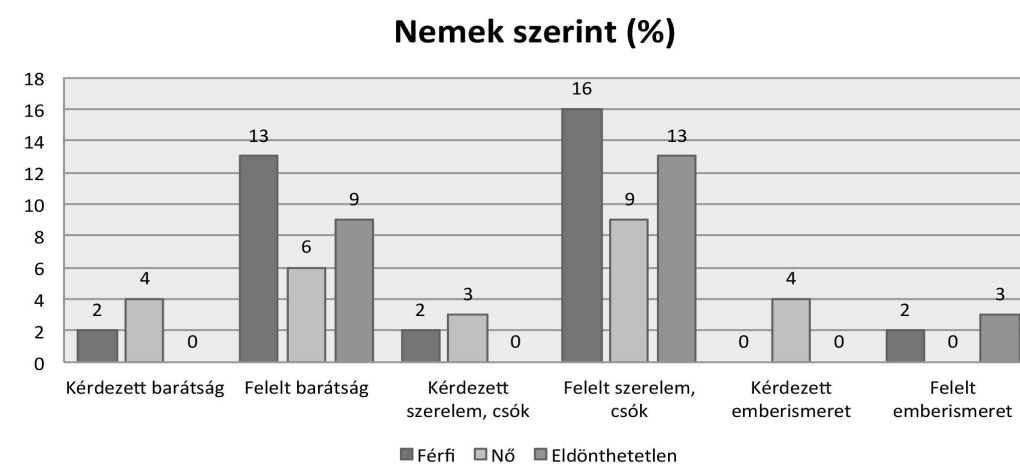

Társas kapcsolatok

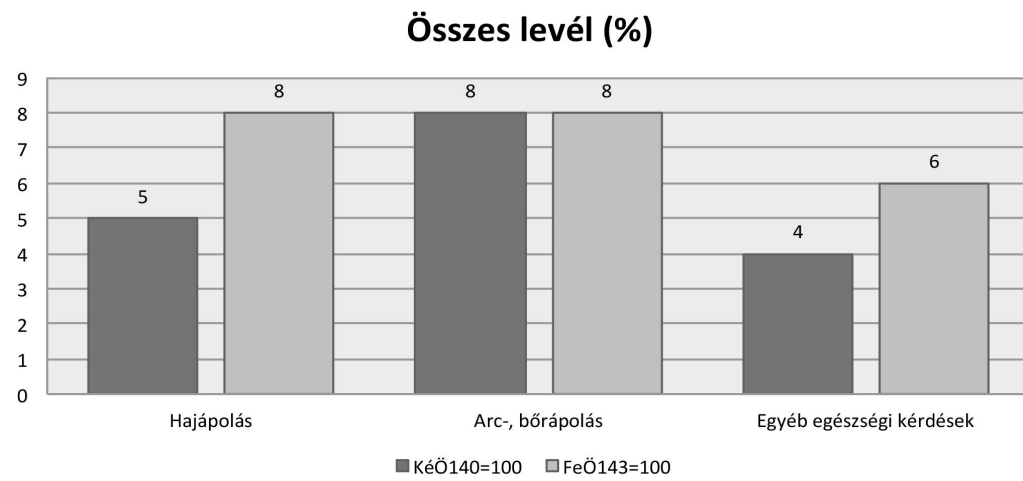
6. a

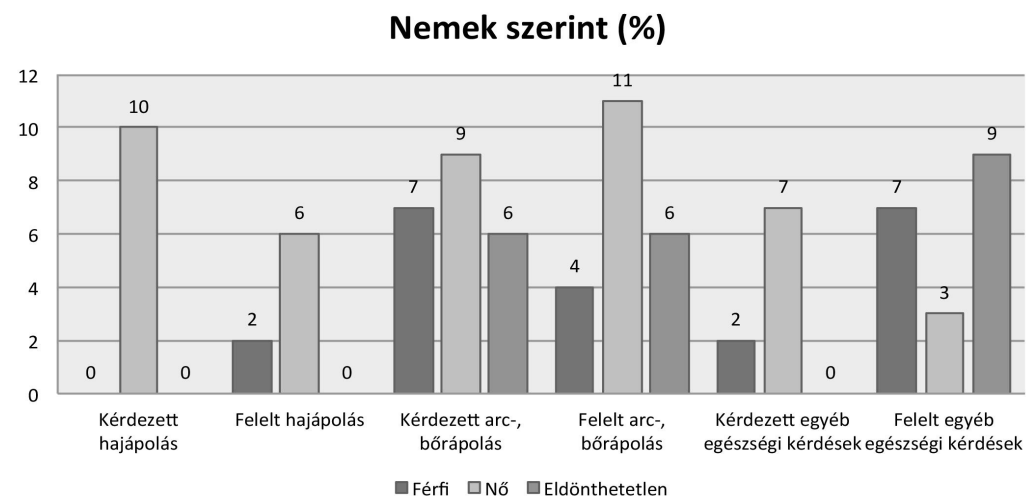
6. b

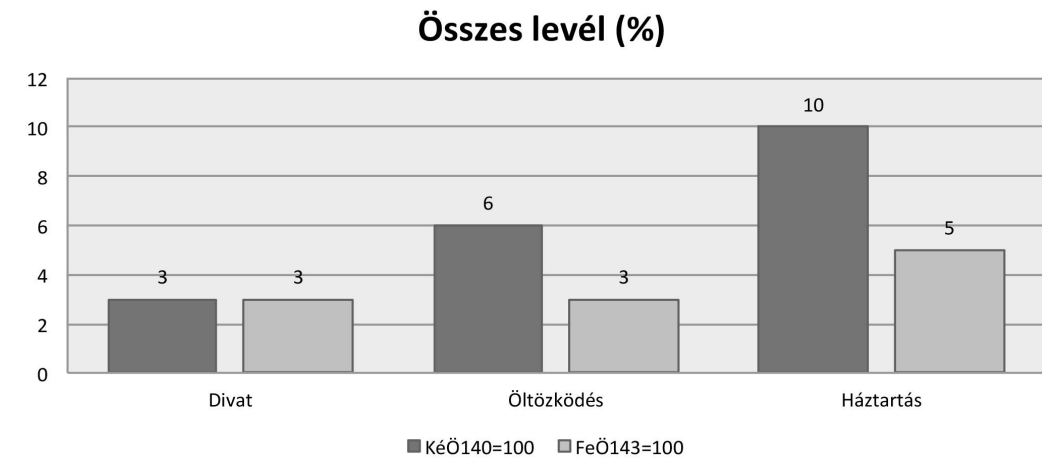
7. a

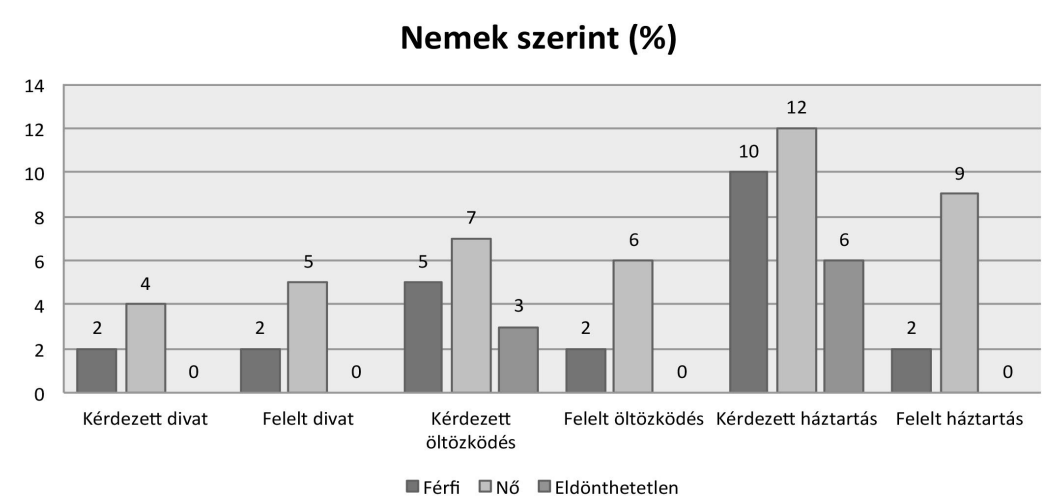
7. b

8. a

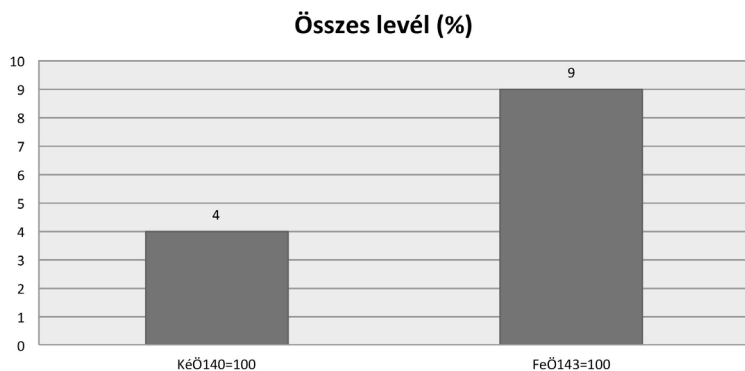

8. b

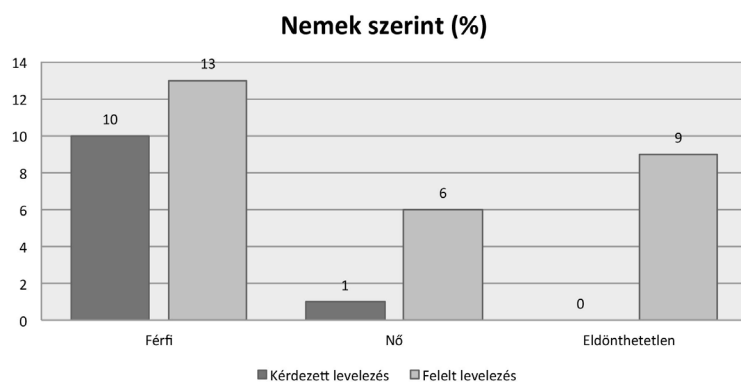

Levelezés

9. a

9. b

EDIT FABÓ

THE FORUM TOPICS OF CORRESPONDENCE AT THE END OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

Men and women rarely could meet informally until the 20th century. Nowadays it's no problem, but at that time, in addition men had much more opportunity to work, culture, study, entertainment, than women. The independent move closer to each other was hardly possible, at most specially for this events organised by the others, and the situation was supervised by relatives, aunts. This situation, which was confirmed by rules of conduct, artificially maintained itself was traumatized. A kind of solution to this problem was a "Hymen". A literary and marriage journal in 1881 had the correspondence column by the marriage and partnership advertisements too. It would be very interesting to see that the above-mentioned reasons, men and women from the rather different cultural backgrounds, the common themes were found. Similarly informative are the occurring topics of correspondence, their popularity and diversity. The dialogue among the young people of that time relates to their experiences, troubles, perspectives, the level of education, the claims to culture, finally, the circumstances of life.

EGY PESTI DIVATREVÜ A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL

REVÜ VAGY BEMUTATÓ?

A divatrevü ma már „kiment a divatból”, a 20. század első felében azonban jellegzetes eszköze volt a divatcégek marketing-stratégiájának. A divatbemutató – ami a ruhák egymás utáni felvonulását jelentette, és jelenti ma is – szintén létezett. Ezeket jellemzően – 19. század végi párizsi mintára – a szalonokban rendezték, különösebb látványelemek, díszlet vagy történet nélkül, funkciójuk pedig pusztán a legújabb kínálat megismertetése volt. Itt a cég meghívott, rendszeres vevői közelről láthatták a manökenek által bemutatott, számmal ellátott darabokat, majd a kiválasztottakat elkészíttethették saját méretükre, alkatukra igazítva. Volt némi átmenet, átfedés a két kategória között, mert ha szórakozóhelyen, hotelben, esetleg más előadás keretében „léptek fel” a manökenek, az már meghaladta egy szalonbemutató megszokott kereteit. „*A scenírozott ötletek sorozatából álló színpadi revü – specialitás. Az egyszerű felvonulásos revü rendezése nem művészet; de lehet ezt csinálni jól és lehet rosszul. Fantázia, izlés és szív kell ehhez is.*” – hangsúlyozta dr. Bánóczy Dezső rendező.¹

Az „igazi” divatrevü színházi „előadás” volt, műsorszámokkal, konferansziéval, és egy olyan történettel, mely alkalmat adott különböző napszakokhoz, eseményekhez illő ruhák bemutatására. Scenírozott, bár nem feltétlenül párbeszédekkel gazdagított elegáns jelenetekből állt, így egy szalonbemutatónál sokkal nagyobb szabású, látványosabb volt, és egyben társasági eseményként is szolgált, hiszen a jómódú közönség nagy számban megjelent, találkozott egymással. Jelentős szerepet játszott magának a divatos öltözködésnek a népszerűsítésében is, valamint hozzájárult az akkor még igen összetett, napszakhoz (reggel/délelőtt, délután és este/éjszaka), alkalomhoz (pl. korzó, vacsora, színház, esküvő, stb.) és helyszínhez (város, vidék, nyaralóhely) egyaránt kötött, a maihoz képest bonyolult öltözködési szokások terjesztéséhez, az aktuális divat értelmezéséhez.² Természetesen a költsége is nagyobb volt, hiszen színházat, művészeket kellett fizetni, de a jegybevételből még így is nyereség származhatott – kétszeresen is hasznos eszköze volt tehát az akkori divatcégek propaganda tevékenységének.

A divatbemutatók rendszerét Charles Frederick Worth kezdeményezésére³ a francia nagy szalonok honosították meg a 19. század utolsó harmadától, de ezeken eleinte csak a ház saját termeiben vonultak fel a cégek próbakisasszonyai az eladásra kínált modellekben. Az első „színpadias” revü megrendezését az angol a Lucile-nek⁴ tulajdonítják

1. Bánóczy 1943. 119.

2. F. Dózsa 2014, 56.

3. Hollander 2011, in: Welters – Lillethun 2011, 438.

4. Művész- és cégnev, Lucy Christina Kennedy, később Lady Duff Gordon, 1864 (Sutherland, GB) – 1935

perze mindig a disztingvált izlés keretein belül. Őszinte sikerük volt.

Szép, disztingvált, uriasan finom és nobiles toaletteket, kalapokat és fejdíszeket kreált Katz Lenke dívat és kalapszakosnője. Egy bájos, poétikusan egyszerű mégis elegáns fiatal leányruhája különösen feltűrt.

Negy szerep jutott a Divatrevűn természetesen a dümák legszebb téli viseletének: u a szörmének is. Ezen a téren is gazdag és pazar volt a választék, míg végül a felvonultatott modellek versenyéből a Breifeld márka került ki győztesen. A Váci-utca népszerű szücsmesterének minden egyes bundája a szakértőkben az elismerés, a laikus nézőkben pedig a csodálat sóhajait keltette.

Fehér csipke georgette ruha eredeti viráglevéldíszszel. A ruhát s a fejdíszet kreálta

Katz Lenke

Fekete tüll és szell estélyi ruha Krausz Fanny kreációja (Váci-u. 11/b.) Labori felvétele

Karácsonyi modellvásár

A Divatrevű nem volt olcsó dolog. Nem a helyárról van szó annyit igazán megért ez a szép délelőti. De a nők, a drága hitvesek és eladó leányok olyan feltzgatott fantáziával távoztak a Nagymező-utcából, hogy nincs az a férj, vagy apa, aki némi kis gyors megrendelés nélkül megussza ezt az esetet. A Lichtenstein-szalonn (Irányi-utca 15.) nagy karácsonyi modellvásárán például óriási a forgalom, lázas viták, izgalmas gusztálás, hiszen karácsony és az induló nagy szezon veszedelmesen közeleg. Ennek a cégnek nemcsak a szabómunkásai jók, de ugylátszik e pénzügyi szakértői is, mert a külföldről most érkező friss modellek és anyagok árát már nyári jó valutával lefedezte, úgyhogy a karácsonyi modellvásárukon meglepően olcsók az árak.

Betiltás után engedélyezve

A Fl-fl-ben már nyoma sincs semmi rabátanságnak, sem más ógörög pórnak az ócska utcaoldal a költségmegtakarítási

BREITFELD
szücs
IV. VÁCI-UTCA 10.
KREÁCIÓJA

TIBETI SZÖRME KABÁT

NITRIN KABÁT

VAKOND KABÁT NAGY SZAL DALLERREL

GÖBLER KÉK VELOUR-CHIFFON RUHA TRASS ÖVVEL

ROSCHELD
RUHA
NEUMANN KALAP
FEKETE, CÍREE CSIPKE ESTÉLYI RUHA EZÜST ÉS JETT DÍSSZEL

1897-ből, de a 20. század elejéről már több amerikai és európai példa is ismert.⁵ A színház, mint áttételesen a legújabb divat bemutatásának helyszíne, már közismert volt, hiszen az akkori kortárs, általában könnyed, társasági darabokban szereplő színésznők a színpadon viselt ruháikkal irányították a divatot. Ahhoz, hogy színházban kifejezetten a ruhákra koncentrálni lehessen szervezni, kellett egy fontos technikai vívmány: a jó világítás, ami természetesen csak a villanyáram bevezetésével, a 19–20. század fordulójától valósulhatott meg, habár még a húszas években sem volt tökéletes.⁶ A ruhák mozgás közben, minden oldalról való bemutatásának igényéhez a film elterjedése is hozzájárult, hiszen az is olyan vizuális élményt nyújtott, mely a modern élet gyorsaságát, mozgalmasságát adta vissza. Ehhez hasonló látványt igényeltek a nézők a divatbemutatóknál is.⁷ Egyébként a divatipar is szinte azonnal alkalmazta a filmes technikát: manökeneket, bemutatókat vettek filmre,⁸ hogy a ruhák mozgás közben is látszódnak, illetve hogy szélesebb körhöz lehessen eljuttatni az újdonságokat – persze csak akkor, ha a legelegánsabb hölgyek már hordták azokat. Akinél a színpad(iasság) és a divat leginkább összekeveredett, az Paul Poiret volt, az I. világháborút megelőző években. Ő nem színházban rendezett revüt, hanem saját divatházát rendezte be színháznak színpaddal, páhollyal, az épületet pedig egy mesés kerttel vette körül, mely szintén gyakran szolgált háttérként az általa rendezett eseményekhez, legyen az bemutató vagy estély. Utóbbiak legismertebbje az 1911. június 24-én megrendezett „Ezerkettedik éjszaka” volt, ahol a 300 meghívott illusztris vendégnek keleti jelmezekben kellett megjelennie. Persze nem mindenki tudott Poiret elvárásának megfelelően felöltözni, így a vendégek jó részét maga látta el saját tervezésű, keleties ruháival. Ezzel tulajdonképpen az évi tavaszi kollekcióját népszerűsítette, melyhez nadrágszoknyákat, háremnadrágokat, és lámpaernyő-formára hasonlító, elálló tunikákat tervezett. A keleti stílus párizsi sikeréhez jelentősen hozzájárultak az Orosz Balett Társulat 1910-es párizsi Seherzádé című előadásának – melyet Poiret is megtekintett – Léon Bakst által tervezett látványos, szokatlan jelmezei.⁹ A parti tehát átmenetet képezett egy extravagáns divatbemutató és egy látványos jelmezes felvonulás között, a divatház földszinti termeiben. Poiret – és már korábban, a szecessziós korszak ruhákat is tervező művészei – a divatot az ösztönművészeti szemlélet jegyében a képző-, és iparművészettel, vagy akár a színpadi látványtervezéssel azonos értékűnek tekintették.¹⁰ Poiret maga is egyszerre volt szabó, tervező, műgyűjtő, mecénás és ismert társasági figura, aki főszerepet vitt feltűnő estélyein. A színpadiasság egyik tevékenységétől sem állt távol, igyekezett azt mindegyikbe belevinni. Ugyanakkor üzletember is volt, aki tudta – bár saját bevallása szerint nem ez a szempont motiválta –, hogy a hasonló események ismertségéhez is jelentősen hozzájárulnak. A reklámozás szerepe felértékelődött a szemében, amikor

5. *Parmal 2006*, 77–78., valamint *Evans 2013*, 15.

6. Az első magyar divatrevü – panaszkodik a cikk szerzője, hogy gyenge volt a világítás. *MDI 1921*. (3. évf.) 36. sz. december 10. 1.

7. *Evans 2010*, In: *Riello – McNeil 2010*, 470–472.

8. Paul Poiret is készített filmet manökenjeiről saját divatházának kertjében, *J. Troy 2010*, 460. In: *Riello – McNeil 2010*, 20. fejezet, 455–465. A két világháború között a filmhíradók is rendszeresen tartalmaztak divateseményekről készült felvételeket.

9. *J. Troy 2010*, In: *Riello – McNeil 2010*. 460.

10. *Cumming 2004*, 93.

1913-ban három hetes amerikai körútra hívták őt és manökenjeit. Ott szembesült az amerikai áruházaknak már a 19. század végétől tudatosan irányított – a vevők becsalogatásához gyakran különböző elegáns, kulturális eseményeket kínáló – marketingjével, ami később rá, és feltehetően a többi divatcégre is hatott.¹¹

A divatrevü a két világháború közötti Magyarországon sem volt ismeretlen a műfaj.¹² A szakma krémjét tömörítő szövetség a legnevesebb szalonok részvételével 1921 decemberében rendezte meg első nagyszabású revüjét Budapesten.

PÁRIZS – BÉCS – BUDAPEST

A párizsi irányítással működő divatvilág rendszere szerint az Európából és Amerikából érkező szalon-tulajdonosok a Chambre Syndicale-ba¹³ tömörült nagy francia szabócégek modelljeinek szezononkénti megtekintése után azokból saját ízlésük szerint válogattak, majd ezeket a vevők részére egyedileg reprodukálták.¹⁴ Így a divatos hölgyek számára egy-egy ismert francia név volt a legnagyobb vonzerő. A magyar szalonok tulajdonosai ennek megfelelően a két világháború között egyrészt minél több eredeti párizsi modellt próbáltak beszerezni, másrészt – ott tájékozódva, illetve gyakran divatrajzoló bevonásával – saját ruhákat „tervezni”. A domináns azonban egyértelműen a francia import volt, tervezés alatt inkább az ott látottaknak egyfajta követését, „pesti ízléshez” alakítását kellett érteni. A lényegét fogalmazta meg Holzer Andor, az akkori cégvezető fia és az alapító unokája¹⁵ 1922-ben: „Az, hogy Budapest emancipálja magát Páristól, emberi számítás szerint, teljesen lehetetlen. Vagyis, ha nem akar nemzeti ruhát viselni – már pedig a nyugati világ szerint, kultúrvárosi ember nem jár napközben nemzeti viseletben, hanem csak európai ruhában – akkor szerintem sohasem lesz divat Páris nélkül, míg Páris fenn áll. Törekedjünk azonban arra, hogy ha már Páris nem is áll módunkban elérni, legalább Wientől¹⁶ ne hagyjuk magunkat elnyomni, hiszen itt van előttünk a legkedvezőbb alkalom.”¹⁷ A békeidők virágzása után a háborús évek alatt a magyar cégek ugyanis nehezen jutottak új, francia modellekhez, és kénytelenek voltak a konzervatívabb osztrák divat tanulmányozásával beérni, ami sem őket, sem a vevőket nem elégítette ki. 1920-ban jutottak először az évekig ellenséges, így elzárt – és Trianon miatt továbbra is ellenszenvvel kísért – Franciaországba, a divatért azonban szemet hunytak az országot ért sérelmek felett. Sőt, örömmel vették tudomásul, hogy a franciák sem neheztelnek, és szívesen látják a jól ismert magyar cégeket.¹⁸ Ugyanakkor

11. *J. Troy 2010*, In: *Riello – McNeil 2010*. 462.

12. *F. Dózsa 1997*, 89–110.

13. Chambre Syndicale de la Couture Parisienne, a párizsi tervező-szalonokat tömörítő szakmai kamara.

14. *Palmer 2010*, In: *Steele 2010*. 393.

15. Alapító Holzer Simon, akitől fia, Holzer Sándor vette át a céget, és a két világháború között, a világváltság utáni csődbe menetelig ő vezette. Holzer Sándor a NOSz elnöke, kormányfőtanácsos is volt, aktív közéleti ember, az akkori divatiparosok érdekeinek gyakori képviselője. A Tanácsköztársaság idején rövid időre bebörtönözték.

16. Bécsből.

17. *Holzer Andor*: Útban Amerikába. *MDI 1922*. (4. évf.) 17. sz. május 10. 4.

18. *Fehérvári Aranka*: Párisban. *MDI 1920*. (2. évf.) 15. sz. május 1. 2.

a legnagyobb konkurenciának tekintett Bécsben a háború után hamarabb lett szabad a kereskedelem, ezért a régióban előnyre tett szert, még divathet is rendeztek,¹⁹ amint Berlinben is.²⁰ Természetesen a nagyobb magyar cégek vezetői annak ellenére, hogy általában lenézték a konzervatív bécsi divatot, kiutaztak tájékozódni, és Moór Jenő, a Nőiruhakészítők Országos Szövetségének igazgatója hazaérkezve rögtön előadást tartott a szakma egybegyűlt tagjainak egy hasonló esemény szervezésének szükségességéről.²¹ A háború előtti világ és a Monarchia megszűnésének előnye is volt, amit azonnal felismertek a cégek: a magyar divatipar függetlenné vált, és eljött az idő, hogy megmutassa, mit tud. A megvalósítás azonban ekkor még váratott magára, mert épp az alapvető feltétel – a stabilan működő divatipar – hiányzott, és ez nem a szabókon múlt.

A NOSZ SZEREPE

A vezető pesti divatcégek 1918-ban, a forradalom idején tömörültek a Nőiruhakészítők Országos Szövetségébe, röviden NOSz-ba, hogy – nagy munkaadók lévén – közösen képviseljék érdekeiket. Tevékenységük eleinte főleg a lázongó munkások kordában tartását, valamint a valutahiány okozta külföldi árubeszerzés megoldását célozta. Utóbbinak érdekében a Szövetség létrehozott egy saját céget, a Nőiszabók Anyagbeszerző és Termelő Szövetkezetét, mely a korlátozott lehetőségekhez alkalmazkodva a tagság textília és rövidáru igényeit összegyűjtötte, a behozatalhoz szükséges valutát igényelte, majd a szétosztást, árusítást végezte. Legfőképpen a szabad kereskedelem helyreállítását szerették volna elérni a szalonok, hogy a környező országokból, főképp az elcsatolt területekről erősebb fizetőeszközzel érkező vevőket fogadhassák, illetve maguk is vásárolhassanak külföldön – ami esszenciális volt, tekintve a párizsi modellek szerepét a kor divatában. Ezen kívül a forradalomban aktívan résztvevő szabómunkásokat kellett ismét stabilan munkába állítani, a szakszervezetekkel ki kellett egyezni. Az 1920-as év folyamán kissé javult a helyzet, mivel némileg sikerült normalizálni a termelés feltételeit – bár a munkásság a pénz romlásával párhuzamosan továbbra is, még évekig béremeléseket követelt. A cél a párizsi divat folyamatos, minél naprakészebb követése volt, a gondot csak az jelentette, hogy hiába utazott ki (néhány) cégvezető Párizsba, valutát még 1921-ben is csak 50 francia ruha behozatalára kaptak, ami alig néhány modellt jelenthetett szalononként. A kontingens felemelése ugyan az év legfontosabb törekvései közé tartozott, de alig járt sikerrel.²² Pedig bevételre szükség volt a növekvő kiadások – bérek, adók – miatt. Ráadásul a nagy számban iparigazolvány nélkül dolgozó, így közterheket sem fizető, az ipartestületi tagként dolgozó szabómesterek által rendszeresen „kontárnak” minősített olcsó házivarrónők népszerűsége miatt is egyre sürgetőbbé vált a vevők szalonokba való (vissza)csábítása, érdeklődésük felélesztése.

A NOSz tagsága 1921 elejére megsokszorozódott,²³ és amikor júniusban az ipartes-

19. MDI 1921. (3. évf.) 5. sz. február 10. 2–3.

20. Berlini levél (Tárca rovat.) MDI 1921. (3. évf.) 4. sz. február 1. 5. és 1921. (3. évf.) 20. sz. július 1. 2.

21. MDI 1921. (3. évf.) 5. sz. február 10. 6.

22. MDI 1921. (3. évf.) 3. sz. január 20. 3., Legalább 250 párizsi és 1000 német modell behozatalát szerették volna elérni, de a realitás 50 francia és 800 német modell volt.

23. Utóhangok a NOSz közgyűléséhez. MDI 1921. (3. évf.) 13. sz. május 1. 7.

tületi választásokon is az ő jelöltjeik győztek, sőt lapjuk az Ipartestületnek is hivatalos lapja lett,²⁴ a szervezet a szakma megkerülhetetlen, legerősebb érdekérvényesítő képességgel bíró entitásával vált.²⁵ A Szövetség jelmondatának – „Egy az összességért, az összesség egyért” – megfelelően²⁶ a NOSz tagjai az egész szakma érdekében fogtak össze, és számos konkrét cél, így a revü érdekében is együttműködtek. Ez ma már szokatlan, talán ellentmondásosnak tűnhet a divat világában, hiszen egymás konkurensei voltak a vevőkért való harcban. Akkoriban azonban a szabó²⁷ ipartestületek, melyekben a tagság minden iparosra nézve kötelező volt, illetve – a legjelentősebb budapesti cégek vezetésével – a NOSz mint önkéntes, de meglehetősen tevékeny érdekképviseleti szervezet, a mainál sokkal jobban összefogta, és össze is kovácsolta a divatszalonokat. Még a konfekciósokat, tisztítókat, műhímzőket, kalaposokat, fehérnemű-készítőket, stb., tehát a „rokonszakmabelieket” is személyesen ismerték, adott esetben velük is közösen léptek fel, ha érdekük úgy kívánta. Mentalitásukat és képesítésüket tekintve még a nagy szalonok tulajdonosai is szívvel-lélekkel iparosnak tartották magukat, és nem divattervezőnek. Tudásuk java sem az új modellek megalkotásában, inkább a modellek tökéletes kivitelezésében, a megrendelők alakjára való igazításában, tehát egyrészt az egyedi szabásban és minőségi varrásban, másrészt a színek, textíliák és díszítések összeválogatásában, művészi összehangolásában rejlett, habár megfelelő színvonal esetén mindkettő súrolhatta a tervezés határát. Amit azonban tipikusan másoktól szereztek be, az maga a „modell”, azaz a ruha terve, rajza, és mintadarabja volt, tehát a „forma”. Mivel maguk is elfogadták, sőt igényelték e tekintetben a francia irányítást, egymásra is kevésbé voltak féltékenyek, irigyek. A kollegialitás egyébként számos közös programban – társas vacsorák, farsangi és szilveszteri multságok, kirándulások, sőt torna-kör – megnyilvánult, így nem volt annyira meglepő, hogy együttes erővel kezdtek dolgozni a divat propagálásán is. Ráadásul tudták, hogy mindannyian egyénileg is jól járnak egy-egy esemény kapcsán megnövekedett sajtóérdeklődés és kereslet miatt.

A helyzetnek azonban meg kellett érnie ahhoz, hogy mind a szakmai színvonal, mind a várható megtérülés szempontját figyelembe véve ki merjenek és tudjanak lépni a nagyközönség elé egy önálló, nagy rendezvénnyel. Erre – a fenti okok miatt – 1920-ban még nem volt lehetőség, hiszen ahogy a *Magyar Divatipar* az 1921-es év első számának címlapján jelentette, „Csalódások, tört remények éve volt az elmúlt esztendő. Sok jót nem vártunk tőle, de azt a keveset sem váltotta valóra. A forradalmak által agyonzaklatott 1919 után az elmúlt év sem hozta meg a béke nyugodt munkáját.”²⁸ A potenciális vevők oldaláról is nézve a helyzetet, egy veszített világháború és Trianon után az ő helyzetük is megrendült. Az ország területével együtt a vásárlókedv, és a rossz pénzügyi-gazdasági helyzetben a még fizetőképes megrendelők száma is jelentősen megcsappant. A háborút követő években ráadásul probléma volt az is, hova vegyék

24. A Magyar Divatipart a Budapesti Nőiruhakészítő Ipartestület hivatalos lapjává választotta. MDI 1921. (3. évf.) 19. sz. június 20. 1.

25. A szakmai béke felé. MDI 1921. (3. évf.) 17. sz. június 1. 1.

26. A Nőiruhakészítők Országos Szövetségének (NOSz) jelszava.

27. Budapesten 1909 óta volt külön női és férfiszabó ipartestület, a női szabók első elnöke Stoll Nándor volt. Az országban azonban sok helyen csak a húszas évek elején alakítottak külön női szabó szakosztályt, addig a férfiakéval közös ipartestületbe tartoztak.

28. Csalódások, tört remények. MDI 1921. (3. évf.) 1. sz. január 1. 1.

fel az emberek a ruhákat. „Budapesten ma nincs társadalmi élet. A súlyos belpolitikai ellentétek a társadalmi érintkezés régi meghitt formáit is megszüntették. Az emberek ma annyira türelmetlenek és idegesek egymással szemben, hogy nincsen hangulat. Magánösszejövetelek, háziteák, házibálók, társasvacsorák nincsenek és a nyilvános farsang sem mutatkozik jónak. (...) Egyébként is fél mindenki éjjel utcára menni, mert az az utcai verekedők képzelt terrorja alatt áll.”²⁹ – írta a Magyar Divatipar még 1921 novemberében is, korábban pedig még rosszabb volt a helyzet. A revü után a Szövetség lapja, a Magyar Divatipar reálsan látta tehát a helyzetet, amikor óvatosan annyit jelentett ki, hogy „Érdeklődés van már a ruha iránt és ez az első lépés a fogyasztás emelkedéséhez, ami a revünek egyik fő célja volt.”³⁰

A REVÜ ELŐZMÉNYEI

A szakma krémjét tömörítő NOSz mellett mások is elkezdtek üzletet látni divatesemények szervezésében. Először 1921 márciusában számolt be a szaklap arról, hogy „a Lloyd Társulat helyiségében egy magáncég divathetet akar szervezni”.³¹ A Színházi Élet is írt a kezdeményezésről, és amerikai tőke bevonásáról beszélt.³² Ennek befejező eseménye lett volna egy divatrevü, melynek keretében egy színdarabot adtak volna elő, méghozzá az igen népszerű Bajor Gizi főszereplésével. Később a NOSz hajlott a részvételre, de akkor már nem divathétről, csak egy divatrevüről, és néhány kapcsolódó kisebb rendezvényről volt szó,³³ végül azonban az egész kezdeményezés elaludt.³⁴

Az év folyamán voltak további meg nem valósult kezdeményezések,³⁵ és volt, aki eleinte még a NOSz-szal is megpróbált együttműködni,³⁶ a szövetség azonban ettől mereven elzárkózott, tagjainak kifejezetten megtiltotta a részvételt bármilyen, más által szervezett eseményen, és csak az önálló rendezést tartotta elfogadhatónak. Ehhez viszont a tőkéje, talán tapasztalata, bátorsága is hiányzott. „Nyakra-főre divatrevük rendezésére csábítgatják a NOSz-t. A divattal semmiféle kapcsolatban nem lévő lapvállalatok, a Magyar-Lengyel Egyesület és az Országos Magyar Iparművészeti Társaság kísérleteznek most divatrevüvel.”³⁷ – írták lapjukban. Végül a szakma kihagyásával, a legjobb szalonok nélkül valóban rendeztek néhány divateseményt³⁸ 1921 végétől több

29. Mi lesz? MDI 1921. (3. évf.) 34. sz. november 20. 4.

30. Az első magyar divatrevü. MDI 1920. (3. évf.) 36. sz. december 10. 1.

31. Visszaélés a divathét fogalmával. MDI 1921. (3. évf.) 7–8. sz. március 10. 5.

32. SzÉ 1921. (10. évf.) 9. sz. február 27. 28.

33. MDI 1921. (3. évf.) 9. sz. március 20. 5.

34. Hírek. MDI 1921. (3. évf.) 12. sz. április 20. 8.

35. Divat és Művészet, illetve a Színház és Mozi című lapok próbálkoztak (MDI 1921. április 20. 12. szám 8.), utóbbi egy Divatrevü című kis lapot is kiadott 1921 áprilisában, Pán József és Bíró János összeállításában. Majd a Magyar Géniusz irodalmi hetilap által rendezni tervezett divathetet kritizálta a Magyar Divatipar Tárca rovatában Köhalmi, MDI 1921. (3. évf.) 30. szám október 10. 2.

36. F. Dózsa 1997, 89–110.

37. MDI 1921. (3. évf.) 32. sz. november 1. 10.

38. A Lengyel-Magyar Társaság átalakulásával végül létrejött a Művészeti és Kiállítási Vállalat. MDI 1922. (4. évf.) 9. sz. március 10. 8.

DIVAT REVÜ

Páris – Pesten
A Női Szabók Országos Szövetségének divatrevüje

Vasárnap délelőtt, tizenegytől kettőig, egy kis Páris kavargott, zsongott, csillogott és nevetett a Renaissanceban. Az a boldog hatóságos halandó, aki bejutott a finom, meleg kis színház, piros nézőterére.

illusztrálja hűségesen. Délután zsúrt rendezés, melyen szép nők ragyogó koszoruját, pesti színészek nívós hangversenye szórakoztatja és este, végül, barban találkozik a társaság; pincér segíti le a felséges bundákat és a jazz banda keleti erotikájú, drága muzsikája mellett egyszerű táncos párok jerték a shimmyt. Ez történik a színpadon, de hogyan énekeltesse a szavak száraz prózája a színek, selymek, gyöngyök, csipkék, prémek és tollak, dekoltek és selyemharisnyék káprázatos kaleidoszkopját, ahogy azt a nagyszerű pesti divatipar és Bánóczy Dezső ragyogó rendezőtalentuma megkomponálta? Akik vasárnap sóhajva keltek föl a Renaissance bársonyszőlyéiről, bizonyára nagyon idegenül érezték megukat kilépve a kapun, a Nagymező-utcában. És a szép délelőtti végső impressziója bizonyára jól bevésődött a tudatukba: egy kis

Pekete túllruha flitter díszsel, struccotli fejdíszsel
 Divatrevü – Holzer-kreáció
 Röckel felvétele

Holzer Sándor,
 a „NOSz” elnöke

Divatrevü – Holzer-kreáció
 Pekete maroquin estélyi ruha

igazán azt hihette, hogy a Feminában van, vagy az Ambiguenben, hogy amit a színpadon Darvas Lili csinál és ami körülötte történik, az egy parisienne életének ellesett huszonnégy órája és hogy amikor az inas Berkovicsot, Holzert, Förstnert stb. jelenti, tulajdonképpen Poire t. Madelaine Madelainet, Paquint akar mondani. — A zenekar Grieg Morgenstimmungját játssza mikor felgördül a függöny, ónagysága felsbredt. Jönnek a barátnői sportra kész eleganciával, bucsuzik a gyermekeitől, akik iskolába mennek — azlán ő maga is ultra kel, „shopping”-ra megv. befutóval. Ez az utolsó pillanat a pesti film

alkalommal,³⁹ melyek közül a legnagyobb szabásúak a Vigadóban tartott „Divatkiállítások” voltak. A többször, így 1922 tavaszán is megrendezett esemény kiállításokról például részletesen beszámolt a *Színházi Élet*,⁴⁰ amiből igen vegyes kép rajzolódik ki: női és férfi divatszalonok helyett inkább cipőkészítők, kalaposok, hímzők, fűzősök szerepeltek, valamint fodrászok és illatszerkészítők, de még bombonyár és műasztalos is kiállított. Ennek ellenére az esemény sajtója igen jó volt, részben Augusztia főhercegnő védnökségének,⁴¹ részben a hasonló eseményekre kiéhezett budapesti közönségnek köszönhetően. A kiállítások teljesen nyilvánosak voltak, nem úgy, mint általában a divatcégek meghívóhoz kötött, zártkörű divatbemutatói. A vezető szalonok húzódozásának, tartózkodásának minden más szervezéstől az volt az oka, hogy feltették legújabb modelljeiket, melyek beszerzése Párizsból, de Bécsből is komoly összegekbe került, és a saját maguk által „tervezettekben” is évtizedes szaktudás, nem ritkán rajzoló művészek megfizetett munkája testesült meg. „Egyetlen szabócégnak sincs kedve ahhoz, hogy azokat a divatújdonságait, amelyeket nehéz francia frankokért hosszú és költséges utazások árán, drága prédaként hoz magával Párizsból, közszemlére tegye ki és mindenki közkincsévé tegye.”⁴² – adta meg az egyértelmű magyarázatot a *Magyar Divatipar* a távolmaradás okára. Akkoriban még tisztázatlan volt, hogy ezt a szellemi alkotást védi-e szerzői jog, az iparjogvédelem eszköztárából pedig csak a mintaoltalom jött szóba, de ennek lajstromozása is nehézkes volt,⁴³ így ruhamodellekre Magyarországon nemigen alkalmazták. Ráadásul a védelem csak a saját, tehát tervezett modellekre lett volna alkalmazható, a rendszer azonban a Párizsból hozott francia ruhákra épült, amiket itthon nem tudtak már védeni, pedig mindenki azokat próbálta leginkább titokban tartani, és csak a legjobb, biztos vevőinek megmutatni. A cikkekben inkább a potenciális elkövetők: a házivarrónők, iparigazolvány nélkül dolgozó szabók és megbízhatatlan alkalmazottak üldözését, ellehetetlenítését javasolták.⁴⁴ A szakmai lap ennek ellenére is folyamatosan beszámol modellek lopásáról, szalonokba való betörésekről, sőt még arról is, hogy egy-egy eredeti modellt megvásárlás és hordás után maga a tulajdonos adott

39. Pl.: „Divatba jött a divat – A NOSz divatmozgalmai más társadalmi körök figyelmét is fölkellették a női divat iránt. Legújabbban a MOVE rendez a Gellért-parkban május 27-én nagy hangversenyt, s megkereste a NOSz-t, hogy a Horthy Miklós kormányzó és József főherceg védnöksége alatt rendezendő ünnepélyen rendezzen divatbemutatót.” (Ez természetesen nem valósult meg. – SZ.J.A.) MDI 1922. (4. évf.) 18. sz. május 20. 9. vagy „Művészeti és Kiállítási Rt. vállalkozás fürdő kiállítása a Margitszigeti strandfürdőben.” Újabb divatbotrány Budapesten. MDI 1922. (4. évf.) 23. sz. július 10. 4.

40. SzÉ, 1922. (11. évf.) 13. sz. március 26. 50–52. és 1922. (11. évf.) 14. sz. április 2. 50–53.

41. NÚ 1921. (3. évf.) december 4. 11.

42. MDI 1922. (4. évf.) 12. sz. április 10. 5.

43. Ipari minták jogi oltalmáról és lajstromozásáról szóló 1907. évi LIV. törvény alapján a 107.709/1907. kereskedelemügyi miniszteri rendelet 2.§-a szabályozta. Eszerint az illetékes kereskedelmi és iparkamaránál lehetett zárt borítékban letenni az eredeti, még sehol meg nem jelent modell rajzát vagy fotóját (külföldről vett, tehát nem saját tervezésű modellekre nem volt alkalmazható), a védelem 3 évre szólt. A modellek védelme. MDI. 1921. (3. évf.) 19. sz. június 20. 3. A szerzői jogi védelemről bővebben: MDI 1922. (4. évf.) 5. sz. február 10. 5. A szabók problémáját az jelentette, hogy modelljeik többsége nem általuk tervezett volt, ez a szabály tehát csak kevés darabot védhetett meg. A külföldről behozott modelleket ugyan az ottani jog védhette (pl. Franciaországban védte is), Magyarországon azonban az ezek másolása esetén követendő eljárásra nem volt kialakult gyakorlat.

44. MDI 1921. (3. évf.) 18. sz. június 10. 5., 1921. (3. évf.) 19. sz. június 20. 3.

tovább „kopírozás” végett.⁴⁵ Így hát nem véletlen, hogy a vezető budapesti szalonok nem szívesen tették volna egy kiállításon közszemlére darabjaikat. Valamilyen divat-esemény szervezésének gondolata azonban – részben a konkurencia mozgolódásának hatására, de gazdasági érdekből is – a NOSz-ban is folyamatosan napirenden volt, amit számos cikk bizonyít.

„A divat népszerűsítése

a divatiparok szempontjából a legfontosabb feladatok egyike. A budapesti hölgyközönség ízlése az utolsó évben nagymértékben leromlott, mert a titkos műhelyek és a házivarrónők ellopják ugyan a modelleket, de a képzett divatiparosok fejlett ízlését és becsületes munkára való törekvését ellopni nem tudják. (...) A félvilági nőket megszégyenítő rövid szoknyák és derékig nyúló kivágások nem a tisztességes divatiparosoktól kerülnek ki, hanem a házivarrónőktől, akik immár az egész világon ledér hírbe hozzák a budapesti asszonyokat. Az ízléstelenség e tobzódása ellen kell rendezni ősszel egy divatkiállítást és divatrevüt, hogy lássa mindenki, hogy mi a különbség a komoly iparosok tisztességes munkája és a titkos kontárok és a piszkos versenyt folytató házivarrónők fércelményei között.”⁴⁶ Ebben az írásban saját bevételének, és a reklám jelentőségének hangsúlyozása helyett a budapesti közönség jóléte iránt érzett felelősséggel érvel a NOSz, a „kontárok” tevékenységének, munkájuk színvonalának elítélésével. Ez összefügg azzal az ellenállással, amit minden más lehetséges divat-eseményen való részvétellel szemben tanúsítottak. Nyilvánvaló, hogy négy év háború, valamint még két év forradalom és bizonytalanság után, a továbbra is inflálódo korona időszakában az embereknek többet számított az ár, mint a minőség, ezért inkább vették igénybe az olcsó, titokban dolgozó házivarrónők gyengébb, mint a szalonok magasabb, de drágább szakértelmét a ruhák készíttetéséhez. Ugyanakkor kiolvasható belőle az a szemlélet is, hogy a pesti nő felé elvárás volt a konzervatívabb, decensebb öltözködés: a divat merészségeinek követése helyett a finomabb szalonok a konszolidált megjelenést részesítették előnyben. Tulajdonképpen akkor a „tervezés” is részben ezt szolgálta: úgy adaptálni a párizsi stílust, hogy megfeleljen Budapestnek. Pedig 1920-ban a rövidebb szoknya nem csak magyar jelenség volt: a külföldi divatlapokban is jól látszik a szoknyahosszak változása.⁴⁷ 1920-ban – a háborús évek divatjához hasonlóan – valóban csak lábszárközépig ért, 1921-re azonban az egész ruha megnyúlt lefelé – a derékvonal és a szegély is lejjebb csúszott kissé –, így a konzervatív szemléletűek örömeire ismét boka fölé ért a szoknya. A polémia azért is volt különösen ellentmondásos, mert a garson,⁴⁸ a rövid hajú, kényelmesen öltöző, dolgozó fiús lány ideálja, aki szakított a korábbi női életmód és viselet sztereotípiáival, ekkor már küszöbön állt. Ez hamarosan a szoknyák hosszában is megmutatkozott: 1924-ben újra többet mutatott a lábból, 1925-ben pedig már a térdig érő szoknyán sem botránkoztak meg, sőt lábszépversenyeket rendeztek. A lábat kivillantó öltözék egyébként azért volt ennyire kényes kérdés, mert a viktoriánus 19. században a ruhák deréktól lefelé teljesen eltakarták, sőt deformálták

45. Szenzációs modell-lopások Budapesten. MDI 1921. (3. évf.) 35. sz. december 1. 2.

46. A divat népszerűsítése. MDI 1921. (3. évf.) 18. sz. június 10. 7.

47. *Olian 1990.*

48. Franciául garçonne. A garçon (fiú) nyelvtani nőneművé tételével létrehozott szó, szójáték.

arekkal. — megtartott repriz ugyanolyan lablás házat és ugyanolyan sikert hozott, mint a premier. „Régillől estli” hangzott a cím a színlapon és a publikum őszintén sajnálta, hogy be lett csapva, amennyiben a revü csak tízenegyől kettőig tartott. Ennek voltna akár esig is a toalettek kópírázatos sorát, melyekből néhány különösen érdekes kreációt fotografikában is bemutatunk olvasóinknak.

A Divatrevü nagy sikeréből az előkelő pesti színonok egész sora két részt magának. Berkovits Ardor rendezte Bánóczy Dezső dr. mellett az előadás divat részét, — míg hozzá elsőrangban. Ezenkívül néhány valóban szép kreációját is felsorakoztatva Berkovits. Vele együtt a legnagyobb elismerés hangján beszélnek Holzer Sándorról, a

„NOSZ” elnökéről, aki nemcsak a divatrevü megszervezésével szerzett érdemeket magának.

tottak. De nehéz volna felsorolni mind az a sok kincset és délutáni ruhát, köpenyt, bakfisruhákat, amelyek mind a Holzer márkájában voltak rész a Divatrevün.

Csodálatosan szép anyagokkal dolgozik idén a divat, régen vőjkált szabóálló olyan színekben, selymekben, csipkéken, bársonyokban, mint amilyen most termel számára — sajátos, a külföld. De a sok gyönyörű archoz, alakhoz, alkalomhoz való helyes megválogatása, színek és díszek művészi összharmonizálása, — hiába még sem dolgozik magát a szép anyagban sem a fő meg az oló — nagyon nehéz, igazán művészi és nem mesterembri feladatot is a modern szabóira. Mindezt a szép anyagok áhítatos megbecsülését és egyszerű hangsúlyozását, néhány raffi által egyszerű vonal minden-nél hatásosabb erejét, izlés, stílusérzék és invenció elragadó összhangját illusztrálta bemutatott kreációival Krausz Fanny szalónia. Két szép toalettejűk reprodukciót mi is közöljük.

Ugancsak a legnagyobb felkészést vívta ki magának a kiállításra néhány megragadó toalettejével a Rotschild szalon is. Különösen egy arany estélyi ruha keltett felőntést a művészi Rotschild modellek között, de nem különben kivált a többiek közül a szalon

egy többszínű zsur-toalette, nem beszélve még négy-öt eredeti kreációról, amelyek egy-egy előkelő izlésről tettek

PIRÁK VELOUCHIFFON ÉS TELTE RUHA

FEKETE CREPE MAROLAIN RUHA FEHER KALAP FEKETE BÍRÉDEL

SPORT RUHA

de mint „cég” is kitélt magát. Az előadás legszebb emlékei közé tartoznak azok a mindig érdekes és csappans toalettek, amelyek a konferencier „Holzer” modellként jelentek be. Így mindjárt az első kép elragadóan könnyed sportruhája, aztán egy xerreg szebbnél szebb toaletteit át, különösen az a két (fehér és zöld színű) estélyi ruha, amelyek a revüben szenzáció erejével ha-

Renaissance: „Divatrevü Röckel felvétele

Zöldtűzű arany estélyi ruha gyöngy- és tolldiszszel Krausz Fanny kreációja (Váci-u. 11/b. Labori felvétele

FEHEREN LERŐT CEMENTÉRE KARTONNA KÉK-LYONNA DEZSZE

LEHET LAGARITE EGYEN PIRÁK

KOCSIS LAKZÓ

a színtelen riporteri ceruzára, meg sejté fan-lázájukra kell bírnunk elképzelésüket. Az egyik kényszerű charmeuse toalette — a háto gobelinkék charmeuseból — dusan ráffolva es elől csodálatosan szép turulme dár arany-gyöngyhímzésben. Ez a „magyar ruha” ugy-nevezett „grande toilette”, a másik egy stí-lizált fehér rózsaszírmokból összeállított bá-bijos biedermeier ruhácska, fiatal leánynak való. Ezt hétfőn délelőtt már boldogan stop-polta le egy kis baronesz — az el-jegyzéséhez.

Mintha nemcsak a nézőtér szá-mos sóvár írója sóhajtott volna a színpad gyönyörű attrakcióinak lel-kes elismerésül. Mint az a szabók is sóhajtoáltak volna: végre! végre, hogy lehet megint dolgozni, hogy mozoghat szabadon a fantázia és nem korlátozzák a háboru gonosz rémei, a szövethiány például, a kom-misz csalán vagy pláne pa-píranyagok, ócska holmik diadalmos reneszansza, hisz még mindig jobb, mint amit most lehet kapni” jelszó alatt. A Kocsis-cég szebbnél szebb kreációi, ujjongó, pompás kihasználásai 1921 minden

X. évfolyam

1921 december 18-161 december 24-ig

51. szám

a testet, így a nők lábának megmutatása szóba sem jöhetett, erkölcstelennek számított. A húszas évek elején még több cikkben sírták vissza a szabók ezt a „régijó világot”, amikor a nők ruhái inkább elleplezték, mint leleplezték a testet.⁴⁹ Persze a hosszabb fazonok propagálásában közrejátszhatott az is, hogy a divatszalonok szempontjából a bonyolult, több anyagot és szaktudást igénylő háború előtti viseletek – a képzetlenebb varrónőkkel szemben is – lényegesen előnyösebbek voltak, és az asszonyok érdeklődése is nagyobb volt a prosperáló, boldog békeidőkben. A NOSz által tervezett divatesemény célja tehát ennek a nőideálnak: a „visszafogott” pesti úrinő új, háború utáni, modern fogalmának megalkotása és megismertetése is volt.

Volt még egy magyar vonatkozású előzménye a NOSz első, 1921 végére megvalósult divatrevüjének. Októberben számolt be a Magyar Divatipar egy bécsi divatrevüről: „Magyar sikert jelent Bécsben az a divatrevü, amely a Femina c. mulatóban a bécsi Messe-ről írt alkalmi darab keretében játszódik le, s amelyekhez a ruhákat a Berkovits cég bécsi modellháza szolgáltatta. Nemcsak a színpadi jelmezek, hanem a csinos próbaleányokon felvonult utcai, estélyi, délutáni ruhák, köpenyek, capek és belépők, mind Berkovits Hugó kiváló ízlését dicsérik. Kár, hogy a rendezés nagyon szűkmarkúan szabta meg a ruha színpadi időzésének tartamát, mert a közönség szívesen gyönyörködött volna még egyik-másik darabban, amelyek közül főként egy magyaros jellegű vörös brokát belépő keltett figyelmet.”⁵⁰ Így tehát volt egy jelentős magyar cég, mely közvetlen tapasztalatot szerezhetett egy divatrevü szervezéséről, lezajlásáról. Mivel Berkovits igen aktív tagja volt a szövetségnek, az ő példája ösztönzőleg hathatott a többiekre is, hogy végre megszervezzék az „igazi”, szakmailag kétségtelenül az akkori budapesti divat csúcsát jelentő revüjüket. A tét nagy volt, hiszen a NOSz, annak ellenére, hogy a munkaadók érdekeit számos területen aktívan képviselte már 1918-tól, a vásárlók, a hölgyközönség felé addig nem lépett ki.

A NOSZ ELSŐ DIVATREVÜJE

Úgy tűnik, kellett egy döntő „lövés” a NOSz vezetőinek, hogy elszánják magukat egy nagyszabású divatrendezvény létrehozására. Ez épp a megfelelő időben, egy megfelelő személytől érkezett, aki – színházi oldalról – felkarolta a magyar divat ügyét: dr. Bánóczy Dezső, akkoriban a Renaissance Színház tagja, ahogy önéletrajzi könyvében írja, „minden előzmény nélkül 1921 őszén” megjelent az igazgatóságnál, hogy előadja: „egy olyan színházi előadás elképzelése izgat, melyen nem a szereplők beszélnek, hanem a ruhák. Olyan divatrevüre gondolok, melyen négy színpadi képből álló darabot játszatnék, ahol főszereplő – a ruha; szöveg nincs; (...) Megmondtam: az egész előadás úgy meg van rögzítve elképzelésemben, hogy az előre beállított színpadképbe – díszlet, bútor, zenekar, világítás – csak be kell állítani a szereplő próbahölgyeket. (...)”⁵¹

Talán Bánóczy oldaláról minden előzmény nélkül való volt a kapcsolatfelvétel, az azonban biztos, hogy a NOSz-hoz a lehető legjobbkor érkezett. A szabók részéről tehát

49. A rövid szoknya. MDI 1921. (3. évf.) 21. sz. július 10. 6.

50. Hírek. MDI 1921. (3. évf.) 29. sz. október 1. 11.

51. Bánóczy 1943, 107.

volt „előzménye”: tervezgetése, és szakmai előkészítése is egy méltó divateseménynek. Ráadásul még épp meg tudták előzni a konkurenciát.⁵²

A revü megszervezéséről hozott végleges döntésről a NOSz vezetősége az első tudósítást a *Magyar Divatipar* 1921. november 10-én megjelent számának címlapján tette közzé, ahol egyben felhívták a tagokat a részvételre – nem hagyva túl sok időt a készülődésre.⁵³ A vezetőség tagjai, a szervezők tisztaban voltak vele, hogy ezzel mennyire fontos lépést tesznek a divat népszerűsítése, így a szakma érdekében. „(A NOSz) *alapszabályszerű hivatását ismét egy nagy lépéssel közelítette meg, amikor a szövetségi divatrevü rendezésével egyrészt alkalmat adott a szakmának arra, hogy a nagy nyilvánosság előtt bebizonyítsa azt, hogy a magyar divatipar technikai tudás, művészi ízlés és formai ötletesség dolgában európai nívón áll, másrészt pedig a közönség körében a divat iránt olyan nagy érdeklődést keltett, mely alkalmas lehet arra, hogy a jelenlegi szakmai munkapiac sivár helyzetét megjavítsa.*”⁵⁴

Az eredeti modellek védelme érdekében a revüre minden cég csak saját törzsvevői számára árusított jegyeket, így biztosítva, hogy ne jusson be illetéktelen, esetleges „másoló”. Nehezményezte is ezt a helyzetet a *Nemzeti Újság* revüre kiküldött tudósítója, a decemberben amúgy is didergő, nyomorgó szegény, dolgozó emberekre utalva: „Nem is juthatott be ezek közül senki. A rendező nagy cégek féltékenyen vigyáztak arra, hogy a kis szabónők, az otthondolgozó kis kalaposnők, a kis szücsök és a kis cipészek ne kapjanak belépőjegyet (...). Akik tanulni szerettek volna, nem mehettek be, mert esetleg eltanultak volna egy-két ötletet a kisemberek, tőlük, a dúsgazdag cégektől.”⁵⁵ Pedig a revüben a színpadon rövid ideig látott modelleket nem is lehetett úgy megjegyezni, hogy utána emlékezetből könnyen reprodukálni lehessen őket. A közös rendezés további előnyt jelentett: egy cégre sem jutott több néhány (legfeljebb 10–15) modellnél, így kollekciójuk legnagyobb részét továbbra is csak üzletükben, vevőiknek mutathatták meg. A *Magyar Divatipar* részben a NOSz szellemiségének hangsúlyozására, de már a fenti kritikának az ismeretében – így talán mentegetőzősként is – hangsúlyozta később, hogy a résztvevők közt (konkrét név említése nélkül) kis szabók is szerepeltek, akiknek ruhái színvonalban el is tértek a nagy szalonokétól, de a NOSz mégis fontosabbnak tartotta a közös szereplést.⁵⁶ Tévedés tehát, hogy csak „dúsgazdag cégek” vettek részt a revün. Hozzá kell még tenni, hogy már 1924-től – mikor még korántsem oldódtak meg problémáik – a NOSz-tag nagy szalonok rendszeresen tartottak a többiek számára divatbemutatókat „iparfejlesztési céllal”. Ezeken minden résztvevő bemutatott néhányat legújabb párizsi modelljeiből – összességében általában 40, később akár 60–80 ruhát –, hogy a kisebb iparosok közvetlenül tájékozódhassanak a legújabb színekről, vonalokról. Járattott külföldi divatlapokat is, az új párizsi modellekről készült divatrajzokat pedig le lehetett másolni a szövetség irodájában. Akiket a NOSz és az Ipartestület

52. A Lengyel-Magyar Egyesület által szervezett Vigadó-beli első divatkiállítást alig néhány nappal a NOSz revü 1 héttel későbbi megismétlése után nyitották meg. A *Színház és Divat* például 1921. december 15-én megjelent számában szinte egymás mellett számol be a két eseményről.

53. Divatrevüt rendez a NOSz. MDI 1921. (3. évf.) 33. sz. november 10. 1.

54. Az első magyar divatrevü. MDI 1921. (3. évf.) 36. sz. december 10. 1.

55. Megelevenedett kosztümköltemények – Divatrevü a Renaissance színházban. (T.K.H. aláírás) NÜ 1921. (3. évf.) 278. sz. december 6. 5.

56. Az első magyar divatrevü. MDI 1921. (3. évf.) 36. sz. december 10. 1.

az egész korszakban, tehát még a harmincas években is üldözött, azok valóban a házi-varrónők, és nem a kisiparos-társak voltak.

A *Magyar Divatipar* a következő számban már a helyszínt és az időpontot is közölte: a revüre a Renaissance Színházban, december 4-én délelőtt 11 órakor, egy matiné keretében kerül majd sor.⁵⁷ A résztvevők névsora csak december elejére lett végleges,⁵⁸ eszerint a felvonuló öltözékeket a Holzer Simon, Berkovits, Dénes Jenő, Förstner nővérek, Krausz Fanny, Kocsis László, Keményné Gábor Sári, Katz Lenke, Rotschild Ábrahám női, és Katsinka Kornél gyermekruha szalonjai, valamint Breitfeld Marcell, Elkán Ármin és Pál szücsök fogják készíteni. A kalapokat pedig az előzetes beszámoló szerint a Neumann J., Wodák Róza, Molnár Gizella, Fürst Irén, és az Ács és Bodnár női kalapos cégek tervezik,⁵⁹ de Gábor Sári, Katz Lenke és Holzer saját kalapokkal, sőt utóbbi saját cipővel is szerepel.⁶⁰ Meglepő módon a *Magyar Divatipar* máskülönben nem említi a cipők készítőit – ebből arra is lehet következtetni, hogy az akkori divat nem tulajdonított különösen nagy jelentőséget a cipőnek, de a táskának sem, annál nagyobbat a látványos kalapoknak. A *Színház és Divat* azonban a – pontos címmel ismertetett – közreműködő iparosok között hűen beszámol a Martos, valamint a Klein Bertalan cipőszalonokról is. Rajtuk kívül is számos közreműködő, például a Belvárosi Fodrászterem, az ékszereket szállító Wiesinger Mór, vagy az enteriőröket díszítő textilek készítője, a Zoltán iparművészeti szalon, és a virágokról gondoskodó Kálózdny Nővérek is hozzájárultak a sikerhez.⁶¹

Magáról a revüről a *Magyar Divatiparon* kívül több lap is beszámolt, legrészletesebben a *Színház és Divat*, mely egész rovatot szentelt az eseménynek,⁶² valamint az amúgy is mindig színvonalas divathírekkel jelentkező *Színházi Élet*. A rendezőknek, és az esemény fő „motorjainak” természetesen a legnagyobb elismeréssel adózik a szaklap: „Nagy és érdemes munkát végzett a divatművészeti rendezés körül Berkovits Andor, a NOSz titkára, míg a scenírozás és művészi rendezés dr. Bánóczy Dezsőnek, a Renaissance Színház tagjának szaktudását és lelkes agilitását dicséri. De azért két arc ragyogott talán legjobban a szenzációs siker után: Holzer Sándoré, a NOSz elnökéé és Moór Jenőé, a NOSZ igazgatójéé, akik együttesen annyit keseregtek, hogy már tavaly nem lehetett összehozni a cégeket a közös rendezésre, s akik a mostani együttes föllépésben messze kiható divatpropaganda programjuk első komoly lépését valósították meg.”⁶³ Meglepő módon a keresztény-konzervatív, egyébként divattal nemigen foglal-

57. Hírek. MDI 1921. (3. évf.) 34. sz. november 20. 6.

58. MDI 1921. (3. évf.) 35. sz. december 1. 6.

59. A részt vevő szalonok: Holzer Simon (ekkor vezetője a fia, Holzer Sándor) Kossuth Lajos u. 9., Dénes Jenő IV. Váci u. 11/b., Keményné Gábor Sári V., Sas u. 27., Katz Lenke Vörösmarty tér 2., Krausz Fanny Váci u. 10., Rotschild Ábrahám V. Bálvány u. 4., Förstner Nővérek IV. Haris bazár 2., Berkovits Andor IV. Kristóf tér 2. és Berkovits Mór Múzeum krt. 35., Kocsis László IV. Ferenc József rakpart 27., kalapszalonok: Molnár Giza IV. Váci u. 22., Neumann J. Váci u. 23., Ács és Bodnár Váci u. 9., Fürst Irén V. Deák Ferenc u. 10., Wodák Róza Kristóf tér 2., szücsök: Breitfeld Váci u. 10., cipőkészítők: Martos Váci u., Klein Bertalan Bécsi u. 3. SzéD 1921. (6. évf.) 44. sz. december 15. 16–22.

60. Szövetségi divatrevü MDI 1921. (3. évf.) 35. sz. december 1. 6.

61. SzéD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 17.

62. SzéD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 18–32. A megismételt revüről a december 15-i következő szám közöl hosszú ismertetést.

63. MDI 1921. (3. évf.) 36. sz. december 10. 1.

kozó *Nemzeti Újság* is hosszan ismertette a cselekményt, és az előző kritika ellenére élénken dicsérte a színvonalat és a ruhákat: „Bizonyos, hogy a modellek bátran versenyre kelhetnek a legkiválóbb párisi divattermekkel. Minden egyes darab valóságos mestermű. Ami leleményt, fantáziát, színérzéklet, összehangoló képességet csak produkálni tud a tervező agy, ezeket mind összehalmozva láthatjuk. A ruhák vonalai tökéletesek, a színek harmóniája teljes. A sikeres színpadi rendezés és scenírozás erősen fokozta a meglepő hatást.” – írta a T.K.H. aláírással megjelentetett cikk.⁶⁴ A *Színház és Divat*,⁶⁵ és persze a *Magyar Divatipar*⁶⁶ is részletesen leírják a négy képbe rendezett revüt, mely a fiatal színésznő, Gaál Franciska Holzer kreációban tartott bevezetője után egy – Darvas Lili által megszemélyesített – elegáns hölgy otthonában kezdődik a reggeli, délelőtti, gyerek- és sportruhákkal. A nap – filmvetítéssel megoldott autózás után – néhány divatszalon meglátogatásával folytatódik, ahol a hölgy – vásárlást imitálva – a felvonuló próbakisasszonyokon megtekinti a szalonok kollekcióját, összesen kb. 60 ruhát. A harmadik és negyedik kép már a társasági eseményeké: délutáni zsúr a barátnőkkel ismét otthon, majd esti mulatás egy elegáns bárban, ahol 13 estélyi ruha és belépő vonult fel az akkoriban felkapott Jazz Band zenéje, és shimmy-t táncoló párok mellett. Ugyanez, a *Színházi Életben* a NOSz meghívója alapján megjelent pontos ismertető szerint így történt:

„I. kép: *Otthon*. Reggeli ruha. Pongyola. Sportruhák.

II. kép: *Délelőtt*. Köpenyek. Kosztümök. Robe manteau-k.⁶⁷

III. kép: *Jouron*.⁶⁸ Délutáni ruhák. Látogató ruhák. Színpadi ruhák.

IV. kép: *Bárban*. Nagy estélyi ruhák. Szörmebundák.”⁶⁹

A harmadik kép érdekes közjátéka, hogy az egyik résztvevő, és a NOSz-ban is vezető szerepet vivő szabó, Berkovits Andor értekezését is felolvasták a „Modern estélyi ruháról”. Ennek tartalmát azonban még a szakmai lap, a *Magyar Divatipar* sem közli, pedig a szabók akkori felfogását, ismeretét az aktuális divatról, sőt akár a divat általános elméletéről is jól lehetne rekonstruálni szöveg ismeretében. A revüt ezen kívül néhány tánc-szám, valamint Békeffy László és Kóváry Gyula konferansza tette változatosabbá. Az egyes ruhák készítőit egyébként az esemény során pontosan be lehetett azonosítani, a rendező számos ötlettel oldotta meg a „finom” reklámozást: „Az egyetlen aggály volt: hogyan tudja meg a közönség, hogy melyik ruha melyik szalon remeke?! Megoldottam: otthon a szobalány, a zsúron az inas jelenti be az érkező vendégeket; a szalonok cégtáblái láthatók a filmen; a bárban a ruhatári számok árulják el a neveket.” – emlékszik vissza Bánóczy.⁷⁰ A revün egyébként különszámmal „szerepelt” a *Magyar Divatipar*, a NOSz lapja is, mely így kezdődött: „Az első magyar divatrevü az, amit Ön

64. NÚ 1921. (3. évf.) 278. sz. december 6. 5.

65. SzéD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 17.

66. Az első magyar divatrevü. MDI 1921. (3. évf.) 36. sz. december 10. 1.

67. Kabátruhák

68. Zsúron

69. SZÉ 1921. (10. évf.) 48. sz. november 27. 42.

70. Bánóczy 1943, 108.

ma végigélvez, Asszonyom.”⁷¹ A folytatásban divattanácsok – hogyan kell jól öltözni, az egyéniséget hangsúlyozva – mellett a NOSz legfontosabb célja is megfogalmazásra került: „A szövetségi divatrevüket állandósítani fogjuk, mert az a mi törekvésünk, hogy Budapestet a Kelet divat-fővárosává tegyük. Budapesttől délre, északra és keletre nincs olyan város, amelynek európai színvonalon álló divatipara lenne. (...) Azt akarjuk, hogy az elszakított végeken lakó magyar leányok, magyar asszonyok tudomást szerezhessenek arról, hogy ebben a kifosztott, szegény, de föltámadni akaró Csonka-Magyarországban tudásának, művészi ihletének és alkotó képességének teljességében várja őket vissza a magyar divatipar.”

Nem elhanyagolható az sem, hogy a revünek közvetlen haszna is volt: a jegyek eladásából jelentős összeghez jutott a NOSz – főleg, hogy a műsort egy hét múlva a nagy érdeklődésen felbuzdulva már emelt áron ismételték meg. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy az így összegyűlt 300 000 koronát jótékony célra, az „elaggott nőiszabók menházának” építésére tette félre a szervezet vezetősége.⁷²

A RUHÁK

A revün bemutatott öltözékekről egyrészt a sajtóban megjelent fotók, másrészt írásos ismertetések, ruhaleírások alapján lehet képet alkotni. A korabeli magyar divatlapokat azonban még olyan rossz minőségben, kizárólag fekete-fehérben nyomták, hogy sem a ruhák, sem a díszítések színe, árnyalatai nem érzékelhetők. Ráadásul, ha az A/5 méretű oldalakon⁷³ több kép is szerepelt (ami gyakran előfordult), a kis méret is lehetetlenné tette a finom részletek érvényesülését. Mindez egyébként a divatszalonok szempontjából inkább előny volt: az olvasók a ruhákat megközelítőleg sem tudták volna lemásolni. Legtöbb kép a *Színház és Divat*ban,⁷⁴ *A Társaság*ban, illetve a *Színházi Élet*ben jelent meg. Összességében megállapítható, hogy szinte minden lap az estélyi ruhákra helyezte a hangsúlyt, a legtöbb kép és szöveg is ezekről szólt. A *Társaság* meginterjúvolta a NOSz elnökét, Holzer Sándort is arról, hogy általánosságban

„Milyen az estélyi ruha? Csupa pompa, ragyogás, káprázat, látványnak gyönyörű, hódító és nagyszerű, ez az idej estélyi ruha. A színe többnyire fekete, de ebben anyag szempontjából a változatok egész serege áll rendelkezésünkre. Az alapanyagot sok arany, csipke, színes, dús hullámok futják be, toll- és gyöngydíszítések növelik a ruha fényét. A dekoltázs nem nagyon mély (...). Az uszályok hosszúak, de stílusosan és lendületesen futnak alá a ruhából.”⁷⁵ Ezeknek megfeleltek a bemutatott darabok, melyek többnyire vékony vállpántosak voltak, ejtett derékkal, egyenes szabású, bő felsőrészsel. Szoknyájuk boka fölé ért, és gyakran rafináltan redőzött, kb. 1 méter hosszú uszályban

71. Idézi Bánóczy 1943, 108.

72. Miután valaki egy telket hagyott rájuk, folyamatos gyűjtést szerveztek a tagság körében az építkezésre. Ennek nagy lendületet adott ez a nagy összeg, bár a szükségéstől még így is távol állt, és végül – egyéb okokból is kifolyólag – nem készült el a ház.

73. Ekkorában jelent meg a *Színházi Élet*, és a *Színház és Divat* is, melyek a képeket közölték. A kritikát megjelentető lapok nagy része, és a *Magyar Divatipar* sem közölt illusztrációkat.

74. SzÉD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 18–33.

75. AT 1921. (8. évf.) 52. sz. december 25. 806.

végződtek. Anyaguk a lehető legváltozatosabb volt: áttetszőtől a csipkéig, zsrószettig minden szerepelt, színük általában fekete, fehér, és díszítésben is az ezüst és arany dominált. Gyakori volt a csipőmagasságban féloldalt elhelyezett nagyméretű virág-, vagy egyéb dísz: előbbi pl. Krausz Fanny, Katz Lenke modelljein, utóbbi Keményné Gábor Sári estélyijénél jelent meg: „egyik egy görög stílusú fehér crépe-marocain ruha. Valóban a tóga⁷⁶ megkapóan szép, finom és nemes vonalaira emlékeztet ez az estélyi toilette. Harmonikus pompával omlik itt az anyag káprázatos egésszé, hogy eltűnjön egy hosszú uszályban. A ruhát ezüst csipkedísz szépíti, és nagyban emelik pompáját az oldalon nyugvó ezüst csatok.”⁷⁷ – írta *A Társaság*. A görög stílus egyértelműen dominált az estélyi ruháknál, még a görög khitónról ismert, az eleje és háta részt a karon végig gombokkal rögzítő, az öv által denevérujjá formált megoldású, bő felsőrészű ruhával is találkozunk.⁷⁸ Minden darabnál hangsúlyos és dekoratív volt a csipőn levő öv: V alakot formáló, gyöngyökkel kivarrt, stb. Külön kell megemlíteni az ún. stíluhátat, melyeket következetesen biedermeier vagy rokokó stílusúnak írnak a lapok. Ezek – szemben a húszas évek egyenes vonalú új divatjával – bő, húzott, elálló szoknyával, fodrokkal készültek, sokkal romantikusabb hangulatban, gyakran fehérben vagy rózsaszínben, rózsadíszítéssel. A revün pl. a Berkovits és a Dénes szalon is bemutatott ilyet.⁷⁹ A nagy kínálat feladta a leckét az újságíróknak is, a *Nemzeti Újság* például a következőt írta:

„Láttunk arany és ezüstcsipkéből szőtt, fekete gyöngyökkel, rózsá-girlandokkal díszített csodaszép estélyi ruhákat. Georgette kreációt, mely kizárólag viráglevelekből volt összeállítva, bájos biedermeier modelleket, hősín csillogó selyem anyagból ezer dudoros, rózsaszín virágos rokokót, méregzöld selymet világos, drappszín szőrmével; fekete gyöngy toaletteket virágdíszekkel, lágy leheletszerű, hamvasbarna fátolruhát piros selyemvirágokkal telehintve (...). Az alj hossza megnövekedettnek látszik, de a valóságban csupán a virágszirmokként aláhulló fátol és selyemnyúlványok keltik ezt a látszatot. Fejdíszül csaknem kizáróan paradicsommadár-tollat láttunk a ruha színével összehangolva.”⁸⁰ A leírásokból igen nehéz rekonstruálni, elképzelni, de akár még a rossz minőségű fotókhoz beazonosítani is a ruhákat.

Az estélyiken kívül a beszámolókból szerepeltek délutáni (zsró) ruhák, melyek zártak, és nem ujjatlanok voltak. Ezeknél nem alkalmaztak áttetsző vagy csillogó anyagokat, csipkét, de formailag, hosszban alig tértek el az estélyiktől. Szoknyájuk enyhén ráncolt, lábszárközépig érő volt, derékvonaluk csipőnél húzódtott. Az első részben a főszereplő hölgy barátnői sportruhákban szerepeltek: Keményné szalonja – mely egyébként 15 ruhát mutatott be a revün – kék-fehér csíkos gyapjú korcsolyaruhát, a szintén sok ruhát felvonultató Rotschild Ábrahám cég nadrágos, combközépig érő, fehér prém-szegélyes kabáttal viselt síruhát, a Förstner Nővérek ródlit, Holzer (minden kiegészítővel együtt) vadász, Berkovits pedig autós öltözéket készített. A bundák közül is számosat mutattak be a lapok. Ezekben feltűnőek a magas, széles gallérok, hatalmas sálgallérok és kézelők, általában eltérő színű szőrméből. A kabátok hossza a szoknyákéval egye-

76. A cikk szerzője tévesen írja, a tóga római ruhadarab, de redőződésének hasonlósága kétségtelen a görög ruhákhoz, pl. a himation-hoz, peploszhoz.

77. AT 1921. (8. évf.) 52. sz. december 25. 807.

78. Rotschild kreációja, SzÉD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 21.

79. SzÉD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 30–31.

80. Csipkék, selymek, tollak Eldorádójában. (T.K.H.) NÚ 1921. (3. évf.) 278. sz. december 6. 5.

zik meg, szabásuk kifejezetten bő, egyenes, szinte hordószerű hatást keltve. Legtöbbet egyébként a Holzer, Berkovits és Rotschild cégek ruháit dicsérték a lapok, bár a *Színház és Divat* szerint: „A résztvevők mindegyike oly elsőrendűt nyújtott úgy ízlésben, mint kivitelben, hogy sem az összességből, sem az egyes szakmából külön kiemelni mint legjobbat igazságosan nem lehet, mert ez oly individuális, annyira az egyén ízléshez igazodó, mint az anyának gyermeke, mely mindég a legkedvesebb, a legjobb...”⁸¹

VISSZHANGOK

A sajtóban megjelent visszhangokat, beszámolókat három csoportra oszthatjuk: a divat népszerűsítésében amúgy is kulcsszerepet játszó női lapok, illetve természetesen a NOSz saját lapja, a *Magyar Divatipar* egyértelműen – valószínűleg túlzóan – lelkesedtek, mindannyian a franciákéhoz hasonlítva a ruhák színvonalát – a *Színházi Élet* cikkének a címe egyenesen az volt, hogy „Páris – Pesten”.⁸² Volt ugyanakkor kifejezetten savanyú, kritikus beszámoló is, a fentebb említett *Nemzeti Újság*on kívül például a *Világ*, mely szerint voltak olyan ízléstelen darabok, hogy jobb lett volna előzetes zsűrit alkalmazni. Általánosságban pedig megállapította, hogy „a revü néhol nagyon szerencsésen képviselte és máskor igen csúnyán kompromittálta a női divat művészetét. A rendezés nagy változatosságra törekedett és volt egy-két finom ötlete, de nem egyszer szánalmasan primitívnek mutatkozott.”⁸³ Hibákról, hiányosságokról egyébként még a *Magyar Divatipar* is beszámolt, például a nagy, kaotikus torlódásról, vagy a színház kis befogadóképességéről – bár mindkettőt akár dicsekvésként is lehet értékelni. Érdekeség, hogy még reklám-gyanús beszámoló is akadt: a *Pesti Napló* kizárólag a Breitfeld cég szörméit,⁸⁴ míg a *Nap* a Berkovits Mór szalon ruhakölteményeit⁸⁵ emelte ki egy-egy rövid hír erejéig.

Legérdekesebbek azok a cikkek, melyek a revü kapcsán a szabók helyzetére, a magyar divatipar helyére és jövőjére nézve próbáltak következtetéseket levonni. Ide tartozik a *Szózat*, valamint a *Magyar Hírlap*.⁸⁶ Ezeknek a lapoknak a tudósítói, cikkírói ismerték fel, hogy egy ilyen divateseményen számos munkaadó és munkás egzisztenciája múlik, akiknek szükségük van a megrendelésekre, ami által az ország gazdasági helyzete is javulhat. „A Renaissance Színházban vasárnap délben lezajlott pompás divatbemutató gazdasági, művészeti és nemzeti propagandabeli szempontból kell első-sorban néznünk. Mintegy tizenöt budapesti divatcég mutatta ott be ötletes jelenetese-
sek körében a divat kreációit: a magyar divatművészet és divatipar s velük a magyar női szabómunkások ötlet-, forma- és munkabeli készségét. (...) A magyar női divatipar ma több mint százezer embernek ad kenyeret: tervező művészeknek, szabómunkásnak, kereskedőnek. Gazdasági jelentősége tehát kétségtelen. A művészet, értve alatta a

81. SzéD 1921. (6. évf.) 43. sz. december 8. 17.

82. SZÉ 1921. (10. évf.) 51. sz. december 18. 29.

83. Divatrevü a Renaissance-ban. *Világ* 1921. (12. évf.) 274. sz. december 6. 8.

84. *Pesti Napló* 1921. (72. évf.) 274. sz. december 6. kedd, Napi hírek.

85. *A Nap* 1921. (1. évf.) 274. sz. december 6. kedd 5. Színház és Művészet rovat.

86. MH 1921. december 6. kedd 6.

ruhaanyagokhoz mindenkor tudatosan mért szín, forma és összeállításbeli készséget, ugyancsak a javát adta a bemutatón.” – értékelte a revü jelentőségét a *Szózat*.⁸⁷ A g.b. monogrammal szereplő szerzőről joggal feltételezhető, hogy Guthy Böskét, a *Színházi Élet* kiemelkedően színvonalas divatrovatának későbbi⁸⁸ vezetőjét, a korszak több divattervező pályázatának⁸⁹ zsűritagját, az akkori divat egyik legavatottabb szakértőjét takarja.⁹⁰ Ennek fényében egyáltalán nem meglepő a cikk magas színvonala, lényeglátása. Nyilvánvaló, hogy a lakosság teherbíró képessége a háborús-forradalmi időszak után jelentősen visszaesett, és a divatkövetés sokak számára luxussá vált. „Mi nem biztatjuk a közönséget arra, hogy a maga kevés pénzét divatcikkre vesztegessen. De amikor itt együtt láttuk egy csomó törekvő és nívós cégünk munkájának eredményét, úgy éreztük, hogy minél jobban fejlődik nálunk itthon a divat sokféle iparága, annál kevesebb korona fog fényűzésre külföldre vándorolni.”⁹¹ – fogalmazta meg a helyzet lényegét a *Magyar Hírlap* is. Ami a nemzeti propagandát illeti, a revüvel a cégek deklarált célja volt, hogy a megcsonkított ország fővárosa a környező – részben az elcsatolt – területek közönsége számára ismét divatközponttá váljon, és erre az I. világháború utáni, megváltozott helyzetben láttak is némi esélyt. A NOSz vezetői is már a kezdetektől hangsúlyozták a terjeszkedés szükségességét. 1920. március 1-jén, mikor az ország Horthy Miklós kormányzóvá választásával, és a békeszerződés feltételeinek latolgatásával volt elfoglalva, a Magyar Divatipar hasábjain már a jövő céljait latolgatta dr. Taubner Gézáé. „Soha nem volt még olyan alkalom, mint a mostani, önállóságunk, tudásunk megmutatására. A magyar divatiparnak szövetkeznie kell a magyar rajzó-
ló művészekkel, magyar stílű művészi divatlapot kell alapítani, (...) divatkiállításokat kell tartani. Minden női szabóiparosnak teljes tudatában kell lennie annak, hogy ő most az elnyomott drága hazának a szolgálatában áll, és önállót, szépet, ízlésese-
t kell alkotnia. (...) Nagy jövő vár a magyar divat megeremtésében a NOSz-ra, mert csakis ettől az agilis és öntudatos szervezettől várhatjuk a magyar divatipar fellendülését. Valutáris szempontból az egész országra végtelenül kedvező lenne egy önálló magyar divat. Különösen most, amikor Ausztria és Bécs megkisebbedése és letűnése folytán

87. Divatrevü. *Szózat* 1921. (3. évf.) 275. sz. december 6. kedd 8.

88. 1927–38.

89. Pl. a magyar divattervezés fejlődésére legnagyobb hatást gyakorolt, Ferenczy Ferenc által szervezett 1933-as magyaros ruhatervező pályázat zsűrijében is szerepelt, ahol többek közt Tüdös Klára divattervezői karrierje is indult. Guthy Böske azonban nem a magyaros irányzat, hanem a párizsi divat szakavatott ismerője, legnagyobb jelentőségű magyarországi terjesztője volt. Folyamatosan utazott Párizsba, és a legújabb, legmerészebb divatirányokról, tervezőkről is lelkesedéssel számolt be.

90. 1921 áprilisában Divatrevü címmel, Pán József és Bíró János szerkesztésében megjelent egy egyszeri, kis, divattal foglalkozó kiadvány, melyben szintén G. B. monogram szerepel. Hogy a monogram itt is Guthy Böskét jelenti, az bizonyítja a *Magyar Divatipar* 1921. március 20. 9. számának 5. oldalán szereplő Divatbemutató revük című cikkben olvasható utalás egy Relle Pál és a NOSz igazgató Moór Jenő szerkesztésében megjelentetni kívánt kis lapról, melyben a tervek szerint „Pakots József, Szász Zoltán, Angeló, Relle Pál, Pán József, Guthy Böske, Moór Jenő és még számosan írnak” majd. A Divatrevü című kiadványban végül Szász Zoltán, Pakots József, Bálint Lajos, Zsoldos Andor, Relle Pál, Mangold Béla Kolos, valamint a Színészek és divat c. cikk szerzőjeként G. B., a Magyar Állami Nőiiparisok című cikk szerzőjeként Gy.G.M., Somlyó Zoltán pedig versével szerepel. A kiadványt Pán József, Bíró János, Dulácska Pál és Bálint Ferenc illusztrálta. Habár a közreműködők részben módosultak, a nagy átfedés miatt valószínűsíthető, hogy ugyanarról a kiadványról van szó, így G.B. itt is Guthy Böskét jelenti.

91. MH 1921. december 6. kedd 6.

vállalhatnánk az egész Keleten a női divat vezető szerepét. Az elszakadt országrészek teljes művészeti irányítás nélkül állanak és minden divatiparos boldogan jönne onnét a mi divatkiállításunkra.”

Mindezeknek a törekvéseknek volt tehát kifelé az első, jelentős lépése a revü megszervezése – melyet számos kevésbé látványos, de a színvonalas munka feltételeinek megteremtéséhez szükséges lépés előzött meg. Habár a szabók szemszögéből nézve a bemutató közvetlen célja a kereslet növelése volt, de tudták, hogy tágabb összefüggésben nem csak önmaguk, hanem az ország számára is fontos a divatipar exportja. Ezt a gondolatot – feltehetően a revün kapott különszámban olvasottak alapján – a *Magyar Hírlap* írója is magáévá tette, és olvasóinak ezt írta:

„Ne feledkezzünk meg arról, hogy gazdasági fejlődésünk egyik feltételét erősítjük azzal, ha az – egy időre – sajnos már Nagyváradnál és Aradnál kezdődő Kelet Budapesten találja meg azt, amiért egyébként messzi külföldre vinné a pénzt.”⁹²

Hasonlóan az idézett *Szózat*-beli cikk is utalt az elcsatolt területekről érkező vevőközönség színvonalas pesti divatiparral való csalogatásának előnyeire, sőt tovább menve Szófia, Belgrád és Bukarest meghódításáról beszélt. A tőlünk nyugatra és északra élő vevők Budapestre csábítása egyébként sem a szakma képviselőiben, sem az újságírókban nem merült fel, hiszen már az első világháború előtt is inkább kelet, főleg Erdély, illetve délről a Balkán – nyilván jórészt magyar – hölgyei vásároltak Budapesten. 1922 során – talán a revünek is köszönhetően – volt is némi biztató fellendülés: április 30-án ismét a Renaissance Színházban rendezett divatrevüt a NOSz, amit a Gellért Szállóban a modellek ismételt felvonulásával divat-tea követett. Nagy sikerű kezdeményezésük volt – párizsi mintára – a húsvéti ügetőversenyre kiküldött manökenek által tartott „tavaszi divatkorzó” is. Valóban megindult valamelyest a külföldi vevők áramlása a pesti szalonokba. A fejlődés viszont már 1923-ban visszahanyatlott, mikor a korona romlása hihetetlenül felgyorsult, amit jól érzékeltet, hogy a szabómunkások hetente követeltek 10–20%-os béremeléseket. A női szabó ipar számára a kegyelemdőfést azonban a Pénzügyminisztérium adta meg azzal, hogy 1923 áprilisában betiltotta a külföldi modellek vásárlását, ami az egész évre megbénította a cégeket. A magyarok – már akinek volt erre tartaléka – elutazhattak ugyan Párizsba új modelleket nézni, de nem tudtak vásárolni, így nem tudtak lépést tartani – a szabók rendkívüli fájdmájára – még Béccsel sem, ami így ismét népszerű úti célja lett mind az anyaországi, mind az elszakított részekben élő, divatos öltözködésre vágyóknak. Ez a helyzet nagyon visszavetette az 1922-ben megindult fejlődést, amire a NOSz számos beadványában, de még egy divatipari kongresszuson is igyekezett felhívni a figyelmet. Folyamatosan próbálták rávilágítani az illetékes kormányzati szerveknél, hogy a látszólagos valutavédelmi cél visszajára sül el, hiszen az alapanyagra kimenő kisebb összeget bőven pótolná a feldolgozással többlet-értéket kapó, így drágábban eladható ruhák exportja a környező országokba, és mindeközben a divatipar fejlődése is folytatódna.⁹³ Sajnos azonban a szalonoknak, a

92. MH 1921. december 6. kedd 6.

93. A Magyar Divatipar 1923. áprilisi számaitól kezdve szinte minden lap címlapján ezzel a problémával foglalkozik. pl. „Walkó Lajos dr. kereskedelemügyi miniszter meghallgatta az összes divatipari szakmákat. „Sürgösen, sürgösen! Küszöbön áll augusztus hava, az anyag és modellbeszerzés ideje. Augusztus 10-én már Páris bemutatja modelljeit és ha elkészünk, elveszítjük az őszi szezon is, mint elvesztettük a tavaszt és

magyar divatipar képviselőinek – ígéretes és sikeres kezdeti törekvéseik, és megfeszített munkájuk ellenére – nagyszabású terveikről, a rendszeres divatbemutatókról, divathetekről, a nemzetközi híru magyar divatlap álmáról a következő években le kellett mondaniuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AT=A Társaság

Bánóczi 1943=Bánóczi Dezső dr.: Iratok, írások egy élet margójára, (dr. Bánóczi Dezső önéletírása), Budapest, 1943. A szerző kiadása.

Cumming 2004=Cumming, Valerie: Understanding Fashion History, Batsford, London, 2004.

Evans 2013=Evans, Caroline: The Mechanical Smile – Modernism and the First Fashion Shows In France and America 1900–1929, Yale University Press, New Haven and London, 2013.

F. Dózsa 1997=F. Dózsa Katalin: Budapest Divatváros. A magyar divattervezés rövid története. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, Budapesti Történeti Múzeum, 1997. 89–110.

F. Dózsa 2014=F. Dózsa Katalin: Megbámolni és Megbámultatni. – Viselettörténeti tanulmányok, L'Harmattan, Budapest, 2014.

Hollander 2011=Hollander, Anne: When Worth was king, In: *Welters – Lillethun* 2011.

J. Troy 2010=J. Troy, Nancy: Poiret's Modernism and the Logic of Fashion. In: *Riello – McNeil* 2010, 462.

MDI=Magyar Divatipar

MH=Magyar Hírlap

NÚ=Nemzeti Újság

Olian 1990=Authentic French Fashions of the Twenties, 413 costume designs from L'Art et La Mode, edited by Olian, Joanne Dover Publications Inc., New York, 1990.

Palmer 2010=Palmer, Alexandra: Haute Couture, In: *Steele* 2010. 393-396.

Parmal 2006=Parmal, Pamela A.: Fashion Show – Paris Style, MFA Publications, Museum of Fine Arts, Boston, 2006.*Riello – McNeil* 2010=The Fashion History Reader – Global Perspectives, szerk: *Riello, Giorgio* and *McNeil, Peter*, Routledge, New York, 2010.

Steele 2010=The Berg Companion to Fashion, edited by *Steele, Valerie*. Berg, Oxford, New York, 2010.

SzÉ=Színházi Élet

SzÉD=Színház és Divat

Welters – Lillethun 2011= The Fashion Reader, edited by *Welters, Linda* and *Lillethun, Abby*. Berg, Oxford – New York, 2011.

JUDIT SZATMÁRI

A THEATRICAL FASHION SHOW IN BUDAPEST

ABSTRACT

The paper traces the history of the fashion revue staged by the National Association of Dressmakers in the Renaissance Theatre in late 1921. The fashion revue is a now defunct theatrical genre in which a few actors and some fashion models performed a simple story taking place in different times of day. In addition to the “entertainment” of the public, the aim was to introduce the dresses of the latest fashion. In the first half of the 20th century the unwritten rules of dressing rigorously described the types of outfit to be worn by the middle and upper strata of society for diverse occasions.

nyárit. És elveszítjük a megszállott területekről idekivánczó vevőket, elveszítjük saját országunk jó vásárlóit is.” MDI 1923. (5. évf.) 22. sz. július 20. 1., de számos más példa is hozható

Immediately after World War I – during which they could only travel to Vienna – garment-makers began visiting Paris, the centre of female fashion, to acquire the latest dress designs. They attended the fashion shows performed for them and selected a few garments of the latest fashion in each, then back home they tailored them to the needs of their customers. Tailors were not yet designers but craftsmen and craftswomen who pursued their trade after some training with a license as members of a trade union. An important watchdog body of their community was the National Association of Dressmakers set up in 1918 in which nearly all the largest and most elegant downtown salons were included. Since the purchase of models in Paris as a scheme of acquisition was very costly and tiring, the couturiers reserved the purchased models for their affluent clients. Their greatest rivals were the private dressmakers who worked cheap, needed no license and paid no rates or tax.

These reasons also underlay the serious planning process prior to the first fashion revue of the Association, but the importance of such a “propaganda” event was obvious. In 1920 social life was still paralyzed by the Trianon treaty and the assortment of garments in the latest fashion was not yet ready. The Association did not want to take part in others’ fashion shows or public exhibitions. Finally, the revue was staged on 4 December 1921. The participants included the women’s salons of Simon Holzer, Berkovits, Jenő Dénes, the Förstner sisters, Fanny Krausz, László Kocsis, Sári Gábor Kemény, Lenke Katz and Ábrahám Rotschild, the children’s salon of Kornél Katsinka and the furriers Marcell Breitfeld and Ármin and Pál Elkán. The hats were designed by J. Neumann, Róza Wodák, Gizella Molnár, Irén Fürst and the Ács and Bodnár milliners’ firms, but Sári Gábor, Lenke Katz and Holzer presented their own hat designs, too. Each salon only offered tickets to their own clientele, thus trying to prevent too rapid copying, incurring the disapproval of some reviewers, too. Later, the Association also organized “trade improving” fashion shows with the aim of acquainting the poorer “colleagues”- the smaller garment-maker businesses – with the latest fashion of the salons. The private dressmakers, however, were continuously harassed.

The show was a success and received good press despite the difficulties caused by inexperience. Although the National Association of Dressmakers and the Budapest salons faced up to the 1920s with great hopes, planning to have regular fashion events and even series, the economic difficulties thwarted their hopes.

AZ ANGOL PARK TÖRTÉNETE, 1911–1945

*„az általam létesítendő mulatót magasabb erkölcsi nivóra emelve,
s azt szolid, minden tekintetben
polgárias, családi mulató helyé kívánom átalakítani.”¹*

Hogyan kapcsolódtak ki az emberek a budapesti Városligetben a boldog békeidők utolsó éveiben, az első világháború időszakában majd utána a Horthy korban? Miként működött a szórakoztatásukra létrejött magánvállalkozás az Angol Park? A következőkben megmutatjuk: tessék beszállni, a menet már el is indult!

A fővárosi Állatkert 1909–1912 közötti újjáépítésekor szüksége volt a már megkoptt hírű mulatóhely, az Ós-Budavára területére is. Hiába tiltakozott több alkalommal is a mulató komplexum igazgatója Friedmann Adolf, az Állatkert visszakarta korábbi területét a mulatót pedig bezárták. Friedmann nem adta fel: kénytelen volt továbbállni, de nem ment messzire, csak a Hermina út túlsó oldalára, ahol új üzletbe fogott. Először is a telkek tulajdonosaival három évig, 1910. november 20-ig tartó bérleti szerződést kötött. Az engedélyek beszerzése után (Lajta Béla közreműködésével) felépíttette favázas nyári varieté, kabaré színház, kávéház, zenepavilon és vendéglő épületeit. A mulató negyed az Új-Ós-Budavára – Amerikai Park nevet kapta, a vállalkozás azonban nem vált be, már az első idényben veszteséggel zárt. A bérleti szerződés lejárta után Friedmann az Amerikai Park-ot nem működtette tovább, azt átvették tőle a Németországból hazánkba települt Meinhardt testvérek.² Meinhardték is tapasztalt szórakoztató-vállalkozók voltak, ők működtették a mutatványos telepen elhelyezkedő barlangvasutat, és ekkor jól jövedelmező üzletük fejlesztésébe fogtak. A három testvér közül az ügyvivő, Meinhardt Court Frigyes először megszerezte a területet, a telkeket vagy megvette, vagy kibérelte. Így az itt telek tulajdonos Hopp Ferenc kereskedővel haszonbéri szerződést kötött, amely hat évre szólt és évente 2000 koronát kellett fizetni érte.³ Frigyes Ezután rögtön levelet írt a Székesfővárosi Tanácsnak, amelyben tájékoztatta a város vezetőségét az átvételről és elmondta távolabbi terveit, valamint azt is, hogy mielőtt újfajta vállalkozásába kezdett volna megismerte más országok hasonlóit: *„a külföldön létező nagyszabású mulató és szórakozó helyeket tanulmányozásom tárgyává téve egy-két új szórakozó hely felállítását vettem tervbe.”* Ezek voltak a Tobogan és a Csodakerék,⁴ amelyek működését a kérvényhez mellékelte játékleírásból ismerjük. A Tobogan négy személyes kocsijai egy menet alatt két kört tettek meg a fektetett nyolcas alakú pályán, ahol a sikongatásokat kiváltó utazás körülbelül két és fél percig tartott. A másik játék a Csodakerék szédülést váltott ki az emberekből, mivel a kereket, amelyben körben ült a közönség gépi erővel gyorsan forgatták. A Tobogant később Amerikai magasvasútként írják le az iratok, látványa megmaradt a korabeli képeslapokon is, ezt 1922-ben átalakítva alakult ki a ma is működő hullámvasút. (8. kép) Meinhardt kérvényére még nem is kapott választ, a Magyar Mutatványosok és Érdektársaik Országos

1. Angol Park-belső tér. BFL képeslap gyűjtemény

2. Angol Park-Csodakerék, kijárat. BFL képeslap gyűjtemény

Egyesülete, a szomszédos mutatványos telep bérlőinek nevében írva, azonnal tiltakozott. Saját üzletüket féltve azt kérték a Tanácstól, hogy az új létesítmény zárt területű legyen, így tőlük (a mutatványosoktól) eltérő karakterű szórakoztató vállalat jönne létre. Az engedélyt legkevesebb 60 fillér belépő díj (kapudíj) kifizetése után lehessen csak látogatni és a parkon belül minden látványosságért külön kelljen fizetni! Mivel az előző parkban, az Amerikai Parkban még nem voltak játékok, ott a mulatóhelyek domináltak, ezért a tiltakozás kiterjedt a nyitvatartási időre is: a nyitást hétköznap délután hat órában, vasárnap és ünnepnap pedig délután négy órában határozták meg! De a tiltakozás legfontosabb pontja szerint a megnyíló parkban a mutatványosokéhoz hasonló típusú játékokra ne adjon engedélyt a Tanács! Az Egyesület kérvényének figyelembe vétele után a Székesfőváros Tanácsa 1910. december 7-én öt évig megadta az engedélyt az új attrakciók építésére. A főváros vezetősége igyekezett megvédeni mutatványos bérlőinek érdekeit, ezért kikötötték, hogy a megnyíló parkban a mutatványosokhoz hasonló típusú játékot nem lehet felállítani! A nyitvatartás kérdésében nem voltak annyira szigorúak: a nyitás délután három órakor, július és augusztus hónapokban délután ötkor, vasárnap és ünnepnapokon délelőtt tizenegy órától volt lehetséges, és természetesen kapudíjat is meghatároztak valamint a játékokért külön kellett fizetni, éppen ahogy a mutatványosok kérték.⁵ Ezzel a határozattal⁶ érvényt adtak az új mulatónegyed számára, és a szabályokat is lefektették működéséhez. Ez a határozat lett az etalon, minden további tiltakozási és hivatkozási alap is egyben. Tehát maga a főváros vezetősége volt, – éppen a mutatványosok kérésére –, aki a külön belépőről, az elzártságról döntött, nem a „kapitalista vállalkozó pénz utáni sóvárgása” miatt alakult így. A főváros vezetősége ezeknek a korlátozásoknak a felállításával arra törekedett, hogy a mutatványosok érdekeit

megvédje, de éppen az ellenkezőjét érte el. Az Angol Park maga volt az újdonság, aki oda betért (és a belépő nem volt drága, kezdetben 20 koronafillér, de 1935-ben is csak 30 pengőfillér) az haladt a korrallal. A mutatványos-telep bérlői egyre lejjebb csúsztak, igazából csak vegetáltak, primitív mutatványaik felett fokozatosan eljárt az idő. Csak a legszegényebb réteg mulattatásával tengődtek egyik napról a másikra.

Az építési engedély kiadása után elkezdődött az építkezés, a játékok 1911 tavaszán készültek el, ez tehát az első szezonja az új mulatónegyednek, amely egy héttel a nyitása előtt a lapokban már Angol Park néven reklámozta magát! Igaz ekkor még a játékokat nem reklámozták, csak a kávéház és az étterem kitűnő konyháját és szolid árait.⁷ De a játékoknak is híruk ment, így aztán amint a Park megnyitott óriási tömegek igyekeztek kipróbálni az újdonságokat. Az egyik újság később így emlékezett: „Amikor megnyílt, ezrek tolongtak a mutatványos bódék között, és a legnagyobb attrakcióhoz a hullámvasúthoz, csak testi épség megrongálásával lehetett közeledni. Meinhardtékat jobban irigyelték, mint a Rotschildékat. Omlott a sok pénz, bomlott a közönség az Angol Parkért.”⁸ Nem sokkal a nyitás után, sajnálatos baleset is történt, valószínűleg ekkor még a biztonsági előírásoknak is voltak hiányosságai, a nagy tömeg is okozhatta, de a híradások szerint egy 13 éves fiú kiesett a Ródlipályáról és súlyosan megsérült.⁹ Sajnos valóban, a mentők akkori naplójában olvasható az eset leírása: „nyakszirtcsont közepén kb. 3 cm. csontig hatoló hasított seb”¹⁰ keletkezett a sérültön.

Ezek után rögtön fejlesztésekbe kezdtek: 1911 tavaszán épült meg az Elvárásolt Kastély épülete (3. kép) és a volt Amerikai Parkban levő épületek átalakítása is már az első szezonban megtörtént. A volt varieté épületét átalakítva jött létre az Alpési Falu mulatóhely, (4. kép) a Casinóból pedig nyári Orfeum épült. Ugyancsak 1911 tavaszán

3. Elvarázsolt Kastély. BFL képeslap gyűjtemény

4. Régi Alpesi Falu. BFL képeslap gyűjtemény

5. Ujvári-színkör megnyitó plakátjai
BFL IV. 1407.b III. 655/1910

közvetlen a kijárat mellett került kialakításra a „Sudan falu”, a *Színházi Élet* reklámozása szerint: „Legújabb szenzáció, Japán kert és Szenegali néger falu, nyugat Afrika népe, 100 személy. Férfiak, asszonyok, gyermekek, szokásos vallások bemutatása.”¹¹ Ez a látványosság szintén sok látogatót vonzott a parkba. (6. kép) Egy hónappal a kapunyitás után már kiemelkedő sikerről számolt be a sajtó, mint írták az Angol Parkban mindenki egyformán jól mulat, majd a sok vitát kiváltó Ujvári Varieté műsorát, olcsó árait dicsérték.¹² Az Ujvári varieté/színkör élénk tiltakozást váltott ki a mutatványosok között, ennek ellenére 1911. április 29-én díszelőadással megnyílt. (5. kép) A Varietében este fél 10-től a varieté művészet akkori csillagai

léptek fel, a legnagyobb látványosságokkal, éjfélől különféle, szebbnél-szebb táncmutatványok kerültek műsorra.¹³ Hiába tartott a tűzoltóság alapos vizsgálatot, az Angol Parkot rövid idővel a nyitás után máris szerencsétlenség érte: 1911. május végén leégett a Varieté. A színház teljesen elpusztult, szerencsére a többi épületet a tűzoltóság sikeresen megmentette. Lakossági híresztelések szerint a tüzet gyújtogatás okozta, de a rendőrség tanúkihallgatásai után úgy tűnik, inkább rövidzárlat lehetett a lángok okozója.¹⁴ A tragédia következtében nemcsak az épület, hanem a fellépő artisták jelmezei is kellei is a lángok martalékává váltak, ezért a következő szombaton az Artista Egyesület a pórul járt artisták megsegítésére jótékonyági ünnepélyt szervezett.¹⁵ A sajnála-

6. Angol Park-néger falu-a kelet kapuja. BFL képeslap gyűjtemény

tos tüzeset után Meinhardt a leégett „nyári mulató újbóli felépítésére – mozgó fénykép előadásokkal –, egyúttal labda dobáló (le a cylinderrel) és karika dobáló fabódék” építésére kért engedélyt. (3. kép) Megtudva a mozgófényképek tartására vonatkozó kérelmet, azonnal panaszos levelet írt a Tanácshoz özv. Fényes Mártonné a szemközti Mutatványos-telep 24. parcellájának bérlője, aki maga is mozit üzemeltetett. Levelében tiltakozott a Meinhard által berendezett „fiók-vurstli” ellen, kapzsinak és pénzsóvárnak titulálta az Angol Park vezetését, és a Mutatványos-telep bérlőinek teljes tönkretételét vizionálta. A Tanács helyben hagyta Fényesné panaszait, és nem engedték meg a Varieté Színházban mozgófénykép előadások tartását, azonban Meinhardt nem nyugodott bele a döntésbe. Fellebbezéssel élt, amelyben előadta, hogy elődje (Friedmann) már 1910. április 7-én kinematográf építésére nyert engedélyt,¹⁶ azt felépítette és használta is. Indoklása így folytatódott: „az előadás az esti órákban varieté jellegű számokkal kezdődik és csak ezen előadás befejezte után, tehát 11 óra után kezdődnek a számok közé beékkelt mozgófényképes előadások. Amíg ők (a mutatványosok) már üzleteiket be is zárják.” Az indoklásokat elfogadta a székesfővárosi Tanács, és azok figyelembevételével adták meg az építési engedélyt. A tűz miatt június végén vizsgálatot tartott a tűzrendészeti bizottság, akik jegyzőkönyvben írták le tapasztalataikat, a kért engedélyeket ezek figyelembe vételével adták meg a Park számára július 13-án ideiglenes jelleggel négy évre. Az engedélyben tűzvédelmi előírásokat kötöttek ki, vészkijáratokat, tűzcsapokat, füstelvezetők beépítését követelték meg a vállalkozótól.¹⁷

Beindult az üzlet, és ha egy üzlet elindul, folyamatosan fejleszteni kell. Jó vállalkozóként így tettek a tulajdonos testvérek is, újabb és újabb építkezésekre, játékokra kértek és kaptak engedélyeket. Az első nyáron és ősszel épült a táncterem,¹⁸ egy újabb

mulató,¹⁹ átalakították az igazgatósági épületet,²⁰ de egy fodrázműhelyt is nyitottak.²¹ Fejlesztették a vendéglőjüket, a Tanács pedig segítette a vállalkozást azzal, hogy engedélyezte a vendéglő utcai frontra kinyitását.²² A nyitás utáni második évben már egész oldalas reklám hirdette az új fővárosi szórakoztató parkot: „Bizonyos, hogy a Park egyik legnagyobb vonzóereje: az Amerikai magasvasút továbbra is élvezetet fog szerezni, a csodakeréknél továbbra is kacagni fog kicsi és nagy, az elvarázsolts kastélyban nagyszerűen mulatnak, a barlang vasút miniatűr kocsiparkjával a tréfás utazás kitűnő alkalmatossága. Kedves új sportnemet honosított meg továbbá az Angol Park a görkorcsolyának bevezetésével a skating ring nagy csarnokában. És itt van a legkedélyesebb mulatóhely: az Alpesi Falu, ahol pompás bajor sört mérnek és tiroli zenekar, tánc és ének mellett lehet szórakozni. Külön fejezetet érdemelne a japán Kert, amely a maga exotikus bizarságával a Kelet hangulatába varázsolja az embert. Az apró szórakozásoknak egész serege várja ott kedvderítően a látogatót. A parknak ugyancsak elsőrangú erőssége a Varieté színpad, amely úgy építkezéseivel, mint művészi előadásainál fogva a legelső közé tartozik. A felsorolásból nem maradhat ki a Ródlipálya sem, valamint a szuelani Egyiptomi néger falu, ahol mulatni és tanulni lehet. A parkban mindennap a honvéd vagy bosnyák zenekar játszik Bachó, illetőleg Gedenk karmes-

7. Ujvári varieté a Terasse vendéglővel. BFL képeslap gyűjtemény

terek vezetésével.”²³ A reklámozott görkorcsolyázás (hiába oktatták angol tanítók és tanítónők²⁴), mégsem bizonyult olyan jó befektetésnek, mert a második szezon után „levették a műsorról”, a „skating ring”-nek otthont adó termet 1913-tól kabaréhelyiségé alakították át.²⁵ A vezetőség a kisgyermekes anyukákat is igyekezett megszólítani, a hirdetések szerint: „Mulatóhelyen szokatlan dolog lesz a csecsemőérlelő intézet

8. Amerikai magasvasút, előtérben a Le a cilinderrel játék. BFL képeslap gyűjtemény

(Brutanstalt), amely koraszülött és gyenge csecsemők ápolását fogja végezni. Európa legnagyobb városaiban a legnagyobb elismeréssel találkozott ez az intézmény, amely szigorúan tudományos és önzetlen alapon humanitárius munkát és missziót teljesít.”²⁶ A második szezon sem telt el baleset nélkül, ezúttal a csodakerékből esett ki egy kamasz fiú, oly szerencsétlenül, hogy lábát törte.²⁷ Ezen a nyáron egy nagyszabású álarcosbált is szerveztek az Angol Park területén. A megjelenéskor „lehetőleg jelmezben” érkeztek a vendégek és társasjátékokkal, műkorcsolyázással, hangversennyel és hockey mérkőzéssel is szórakoztatták őket.²⁸ A multság olyan jól sikerült, hogy azt követően hetente négy alkalommal rendeztek táncmultságokat, a zenét pedig két katonazenekar szolgáltatta.²⁹ Az éjszakába nyúló esték indokoltá tették, hogy a szórakozó közönség hazajutásáról is gondoskodjon a park vezetősége. Éppen ezért éjszaka társaskocsi különjáratok álltak meg az Angol Park előtt.³⁰ Kívülről úgy látszott, hogy megy az üzlet, ennek ellenére 1912 nyarán a testvérek adósságba keveredtek. A Beketow-Cirkusz kávéházát üzemeltető Lauffer Vilmostól ingóságokat vettek meg, de nem tudták mindet kifizetni, és így adóssághátralékot halmoztak fel. Az összeg 34 570 korona volt, az adóssági nyilatkozat szerint 1913 augusztusáig kellett vissza fizetniük az összeget.³¹ A tartozásukat minden bizonnyal időben rendezték. Miután megszerezték a terület egy jelentős részét, az év végén a három testvér egymás között szerződést kötött. Kimondták, hogy a forgótókékat a Budapest Lipótvárosi Takarékpénztár Rt-től vették fel, a vállalat összes berendezésén, felszerelésén, mind-mind 1/3 részben osztoznak, és a nyereség is ilyen arányban oszlik el.³² Az anyagi döccenő után a következő évben folytatódott a fejlődés, 1913-tól élvezhették a kisdedek a gyermekszínház előadásait,³³ az Elvárásolt Kastélyban kialakított torzító tükörterem és a tükör-útvesztő is az utolsó békeévtől

döbentette meg a látogatókat.³⁴ Szintén ennek a nyárnak voltak újdonságai a „halászó malom, forgó henger (lépcsőhordó), kigyóvasút (kisvasút), mozgólépcső”³⁵ játékok megnyitásával is. De a harmadik nyáron már a tolvajok is megismerték a helyszínt, és egyik éjjel feltörték a hopla-hop sátrat ahonnan elvittek többek között 29 nikkelt órát. Azonban nem lehettek szakmájuk kimagasló képviselői, hiszen a feljelentés után rövid idővel már a rendőrség vendégszeretetét élvezték.³⁶

Amint az ideiglenes épületek működtetésére lejárt a Park engedélye, a székesfővárosi Tanács szigorú határozatot hozott. A fentebb felsorolt épületek illetve játékok tovább üzemelhettek, de a Szudán falu működését megszüntették, 1914. március 15-ig azt le kellett bontani. A többi épület/játék működési engedélyét meghosszabbították 1920, majd 1923. december 31-éig.³⁷ Ezt követően tíz év múlva kellett az épületek használhatási engedélyét meghosszabbítani, így volt ez 1934-ben, majd 1943 is.³⁸

Az első világháború kirobbanása (amelyet tűzijátékkal üdvözöltek) után két héttel az Angol Park a Nemzeti Park nevet vette fel. (9. kép) A Park kivette a részét a jótékonykodásból is, 1914. szeptember 1-jén a háború miatt állásukat elvesztett kereskedelmi alkalmazottak segítése céljából hatalmas ünnepséget szerveztek. A Liszt Ferenc térről indult a lampionos felvonulás a Nemzeti Parkba, ahol tartalmas műsorral szórakozhattott tovább a 40 koronás belépődíjat megváltó tömeg.³⁹ A sajtó szerint a Nemzeti Park területén „a német egészségügyi csapat egy 250–300 ágyas kórházat fog berendezni”⁴⁰ Folytatták a jótékonykodást, már az első háborús szezontól, 1915-től kezdve bevételeik egy részét az Országos Hadsegítő Hivatalnak ajánlották fel. A szórakozás mellett a hazafias hangulatot a honvédszenekarak játékaival biztosították.⁴¹ A háborús helyzethez idomult az új játékok felállítása is. Ilyen volt egy tengeralattjáró vízmedence építése⁴² 1916-ban, és a területen belül egy „meglévő favázás épületnek ideiglenes Görz diorama részére való átalakítását” és „egy ideiglenes hadiaréna részére építendő favázás tribün”⁴³ valamint az „autó a vízen című játék alépítményeinek”⁴⁴ építését kérvényezték, amelyre vonatkozó építési engedélyeket végül 1918. március 14-én kapták meg.⁴⁵ Az Angol Park történetében fontos mozzanatként kell kiemelnünk, hogy 1917-ben sikerült megvásárolni Hopp Ferentől a tőle bérelt két telket, 134 088 koronáért.⁴⁶ Ezeknek a háborús éveknek az egyik furcsasága volt az is, hogy a főváros utcáin sétáló reklámozó (mai kifejezéssel élve szendvics) embereket akkoriban orosz hadifoglyok

9. Budapesti Hírlap 1914 augusztus

testesítették meg.⁴⁷ A Hadiarénában 1918 augusztusában a cs. és kir. hadikutya csapat tartott bemutatót, míg a bevételt a Margitszigeti Hadikiállítás jótékony alapja javára fordították.⁴⁸

A Tanácsköztársaság nem kímélte a Nemzeti Parkot sem, ahogy a többi intézményt, úgy a Parkot is államosították (akkori kifejezéssel szocializálták). A kommün idején Cukkermandel Miksa üzembiztos és Gerlinger István üzemvezető felügyelete alatt működött a Park. Ebben a „dicsőséges 133 nap”-ban a vigalmi adó fizetését nem teljesítették a főváros felé és a bevételt a fővárosi népbiztosság központi pénztárába szállították. Egy jelentés szerint a tulajdonos Meinhardt 1919. augusztus 1-jén vette ismét saját kezelésbe az üzemet, ahol „a folyó évadban nem ugyanazon látványosságok és szórakozások voltak a közönség rendelkezésére állítva, mint a múltban, a díjak is magasabb összegben voltak megállapítva.”⁴⁹ 1920 tavaszán kértek és kaptak építési engedélyt egy körhinta, alatta egy barlangvasút és egy kerti kávéház létesítésére.⁵⁰ Az Angol Park a jótékony célú eseményeknek továbbra is otthont adott. Ezek egyike volt a Magyarország 1914-től című nagyszabású, 600 szereplőt felvonultató színjáték, amelynek bevételeit az árvák és menekültek számára ajánlották fel.⁵¹ (10. kép) Az előadás iránt kiemelkedően nagy volt az érdeklődés, a kormány tagjai, Budapest előkelőségei és a Nemzeti Hadserég helyőrségeinek parancsnokai is megjelentek a bemutatón. A sikeres bemutatót minden este megismételték egy hónapon át.⁵² Szintén a jótékony rendezvények sorába tartozott a József Ferenc Főherceg Szeretet Otthona Egyesület által 1920. szeptember 7-én rendezett ünnepség. Az ünnepély védnökségét maga a miniszterelnök gróf Teleky Pál vállalta, a bevételt pedig az „ellenforradalom vértanúinak hátramaradottjai és az Egyesület javára”⁵³ fordították. Látva a tömegrendezvények sikerét, a szervezőség új ötlettel állt elő: ez volt a színészek és újságírók napja! És, hogy valóban sokan látogassanak el a nevezetes napon, a reklámozásra komoly összegeket fordítottak. Már hetekkel a rendezvény előtt beharangozták a mozit, de plakátok, újság hirdetések is tudósítottak a közelgő nagyszabású eseményről. Az ünnepet felvonulás nyitotta meg, minden játék előtt színészek és újságírók voltak a kikiáltók, és a közönség élvezhetett hangverseny és balett előadást is.⁵⁴ Ez az év egyfajta fordulópontot jelent az Angol Park történetében, ekkor ugyanis a vállalat átalakult részvénytársasággá! Az alakuló közgyűlést szeptember 27-én tartották,⁵⁵ megválasztották a felügyelőbizottságot, kinevezték az elnökségi tagokat, ismertették az alapszabály pontjait, célkitűzésükként a fejlődést és a térnyerést határozták meg: „a cég mint olyan, valamint az ezen cég alatt üzött vendéglői, valamint szállodai ipar gyakorlása és rokonszakmába vágó vállalatok megszerzése illetve ilyenek életbeléptetése útján való kibővítése.”⁵⁶ Az alaptőke 4 millió koronát tett ki, amely 10 000 darab egyenként 400 koronáról szóló részvényre oszlott. A részvénytársaságot a cégjegyzékbe 1920. november 20-án jegyezték be. A Nemzeti Park nevet még 1920-ban is használták, 1921-ben vették vissza a korábbi Angol Park elnevezést. Nem fogytak ki az újabb nagyszerű ötletekből a következő nyáron sem a programok kitalálói: Kék Est néven „másfél száz elmés mókát” felvonultató estet rendeztek, míg a bevételt diákjóléti célokra szánták. Az este során sporteseményekre is sor került, és külön szenzációként először lépett fel a légi zenekar. Nem tudni, mi is volt ez a légi zenekar, de, hogy nagy sikerre számítottak az feltételezhető, ezért aznap az ide vezető villamos közlekedést egészen éjjel két óráig lehetett igénybe venni.⁵⁷

Az Rt. alakítása után minden év elején összeült a közgyűlés, az 1922-es évi jegyzőkönyv a társaság alapításának okát is megmagyarázza: „a proletárdiktatúra alatt okozott pusztításoknak helyreigazítására megkívánt jelentékeny hitelösszegek megszerzése tette szükségessé.”⁵⁸ Az 1922-es szezont is újfajta látványosságokkal igyekeztek feldobni az Angol Park rendezvényeinek összeállítói. Szabadtéri cirkuszi mutatványokat, trapéz- és drótkötél-bemutatókat terveztek, azonban a hírt megtudva a vurstliban található két cirkusz közül a Könyöt testvérek által bérelt Fővárosi Cirkusz azonnal tiltakozó levelet írt. A beadvány célt ért, a főváros vezetősége megtiltotta a Parknak cirkuszi játékok rendezését területén.⁵⁹

Ez az év igazán jelentős az Angol Park életében, mivel ekkor épült a ma is üzemelő Hullámvasút. Terveinek elkészítését az Rt. Dragon Ervin műépítészre bízta 1922 januárjában. Megbízása „egy favázszerkezetű mutatványos hullámvasút építésére, külső burkolata pedig a pályatest kivételével sziklahegyet utánzó rabitz szerkezet.”⁶⁰ (12. kép) A hullámvasutat a műszaki véleményeztetés után valószínűleg valamikor 1922 nyarán építették fel. Miután átadták az új játékot óriási forgalmat bonyolított le, egy ismeretlen újságíró így dicsőítette az újdonságot: „népszerűségét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy már az első napokban is a várakozók hosszú sora húzódik a pénztárak előtt.”⁶¹ E nyárnak szezonzáró mulatsága volt az Angol Parkban ismét megrendezett Újságírónap, amelyet a lapok már három héttel korábban reklámoztak. Beharangozó cikkeikben újabb és újabb különleges programokat árultak el a közelgő újságíró-nap eseményeiből.

Nézzük most részletesebben, hogyan zajlott akkoriban egy nagyszabású mulatság,

10. Magyarország 1914-től színelőadás plakátja 1920-ból. BFL IV. 1407.b III. 655/1910

Minden este 1/2 órákor
 vasár- és ünnepnap du. 1/2 és 1/8 órákor a
M. Kir. Posta árvái és menekülteik javára
 AZ ANGOL PARK NEMZETI SPORT STADIONJÁBAN
Magyarország
 a Nemzeti Színház tagjainak vendégfelléptével
1914-TŐL...
 Nagy látványos ünnepség 3 részben, 16 képpel.
 Tervezte: Sántó Miklós. — Szövegét írta: Géczy István. — Rendezte: Bakó László. — A díszleteket tervezte: Rózy Zoltán és Gonda István. — Zenéjét összeállította: Kóla József.

I-6-6 rész: 1. Kép. A hadizenet 2. „Fel, fel, felvéltek... 3. Magyar nő a hátkor alatt 4. „Az első győzelem 5. „A forradalom méltója 6. „A vörös rém	II-16 rész: 7. Kép: Nem, nem, soha! 8. „Meggébeli pártotok hátróllal megváltok 9. „Itt élnek a haland kelli 10. „A káliföld szőlőjére (Itt a szőlőföld meggégy gyümölcsök) 11. „Káliföld szőlőjére (Itt a meggégy (Nemzeti Hadserég)	III-16 rész: 12. Kép. Aki dolgozik, az segít a hazán 13. „Az aratók 14. „A szőlők 15. „A koronázás szimbóluma 16. „A Nyugatospothosok
--	---	--

FŐSZEREPLŐK: S. Fáy Szeréna, Pakóné Lenz Hedvig, Bakó László, Gyenes László, Szőke Sándor, Garamszeghy Sándor, Szatmári Lajos, Bónis Lajos, Ráday Dénes, Oláh Zoltán a Nemzeti Színház tagjai, Lakatos Sándor az Operaház tagja, Szatmári Lajosné, Szabó Ferencné, Mihályi Lici, Síveges Ella, Colophon Gitta, Sitkey Irén, Szentiványi Kálmán, Lubinsky Ödön, Szabó Ferenc, Zsabka Kálmán, Németh János.

600 SZEREPLŐ!
 az I. rész 2. képpén előforduló menetszázadot a Székesszékházi gyalogezred adja. — A zenét a Győri gyalogezred zenekara szolgáltatja, COST EMIL karnagy vezetésével. — A jelmezeket a Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház ruhafőnökai valók.
JEGYEK: Páholy (4 személyes) kor. 120.—, Korzó-létsz. 30.—, Páholy-létsz. 30.—, Tróbita-létsz. 25.—, 20.—, 15.—, 10.— és 5.— kor-ért.
 VÁLTHATÓK: Színház és Dívatnál (Károly-körut 3.), Bárdnál (Kossuth Lajos-utca és Andrassy-ut), Színház Élet-nél (Erzsébet-körut 29), a Nap-nál (Teréz-körut 5), a helyszínen, valamint a levélhordóknál.
 A levélhordóknál és városi jegyirodáknál váltott jegyek érvényesek az Angol Park területére is. — Közlekedésről minden irányban gondoskodva van.

Jókai-, és Lórád Mór egy. nyomda r.-t. Budapest, Király-utca 27.

11. Hullámvasút. A fotó Szántó András tulajdona.

Szántó Andrásnak ezúton is köszönöm a szívességét, hogy rendelkezésemre bocsátotta hatalmas gyűjteményét!

12. Barlang csónakázás. Szántó András tulajdona

amelyből oly sokat rendeztek a Park területén. A várva várt nap délutánján repülők szórólappal árasztották el a főváros utcáit ezzel a szöveggel: „*Ma egész Budapest az Angol Parkban lesz!*”⁶² A mulattság délután háromkor kezdődött, négy órára már benépesült a terület, ahol 14 cigányzenekar (!) húzta a nótákat. Ezután felharsant a kikiáltók hangja, minden játék előtt a korszak egy ismert és neves színésze/írója invitálta be a közönséget. „*Az elvarázsolt kastély előtt Somogyi Nusi és Dénes Oszkár, a csodakeréknél Tamás Benő, a Hullámvasútnál Tarnay Frigyes és Ferenczy Károly az „ahogy mi kinézünk” ikermaszkjában, a kisvasútnál Sziklai Jenő, az alpesi falunál Ráció Sándor, a parkvarieténél Halmay Tibor és az autóutazásnál Vigh Miklós. Vály Gerő lóháton járja be a parkot és tart előadást.*”⁶³ Megállás nélkül szólt a zene, bohócok mókáztak, és a sportesemények is helyet kaptak. A táncpalotában délután birkózó versenyeket rendeztek a legkiválóbb bajnokokkal, később boksz-meccseket is láthatott a közönség, az Alpesi Falu színpadán műkedvelő versenyt rendeztek, amelyre bárki nevezhetett. Éjjel tizenegy órakor pompás tűzijáték színesítette a csillagos eget, pontban éjfélkor pedig álarcosbál vette kezdetét. A tánc hajnalig tartott, a telt házas, húszezer látogató rendezvény jókora bevételét az újságírók Rákosi Jenő szanatóriumának ajánlották fel.⁶⁴

A Hullámvasút mellett levő későbbi mesecsónak játékot a következő évben, 1923-ban építették. A kérelem „*Barlang csónakázás szórakoztatóra*”⁶⁵ vonatkozott. (12. kép) A csónakázás mellett az év slágere a Varietében bemutatott Kék Kabaré című előadás volt. A kabaré tizenegy képből állt, a fergeteges sikert az is jelzi, hogy hétköznap há-

rom, vasárnap négy előadásra lehetett a mozikénál is olcsóbb jegyeket megváltani.⁶⁶ A mulatónegyed területén található Táncpalotában minden szerdán telt házas táncversenyeket rendeztek, amelyek a tudósító szerint „*élvezetesebbek, mint akármelyik bál. Párisban van csak párja ennek a hangulatos intim szórakozásnak.*”⁶⁷ Az Angol Park Rt. alapszabályát 1924-ben módosították, amiből kiderül, hogy ekkor az alaptőke 50 millió koronából állt, vagyis az alapítástól számított négy év alatt az alaptőke 12 és félszeresére nőtt! A *Színházi Élet* zsnalisztája szerint is ebben az évben a Park csúcsra ért. Ekkorra már alig van ember a fővárosban, de az országban is, aki ne ismerné, és nyaranta néhányszor ne fordulna meg itt. Az 1924-es szezonban is különlegességgel szolgáltak a közönségnek a szervezők. Ezúttal is a Táncpalota adott otthont a szenzációnak, „*a Destinoi elektrotonus mutatványoknak. Ezek a legelsőrendű artisták elektrotechnikai kísérleteket mutatnak be. A néző valósággal elkáprázik e rejtélyes produkciók láttára: amilyenek az elektromos gömb, amely érintés nélkül száll fel és le, a folyton hajladozó bambusz nád tetején tótágast álló artista, a vezető nélkül magas akadályokat átugró autó.*”⁶⁸ Még a 25-ös évad kezdete előtt ismét tűz ütött ki a területen, ezúttal az igazgatósági épület padlásán kapott valami lángra. A tűz gyorsan terjedt, a vezetőség szerencséjére a tűzoltók gyorsan eloltották a lángokat és megakadályozták, hogy továbbterjedjen a tűz, ami így „csak” az épület tetőzetét emésztette el.⁶⁹

Az újságírónap 1922-es zajos sikerével a Park hagyományt teremtett. A következő években minden nyáron az egyik szenzációnak ez, a korszak sztárjaival közvetlen

13. Főbejárat. BFL képeslap gyűjtemény

találkozási lehetőséget biztosító rendezvény számított. Így történt ez 1925 nyarán is, amikor a Hadimúzeum szervezte az eseményt. Újdonságok gyanánt az egész Parkot feldíszítették, virágkorzót is kialakítottak. Délután a gyermekeké volt a park, bábszínház, paprikajancsik, meseelőadások, artisták, bohócok szórakoztatták a legkisebbeket. Majd a sport következett, ezúttal férfi és női vívóversenyt láthatott a közönség, az akkori olimpiai hatodik helyezett vívónő Tary Gizella⁷⁰ részvételével.⁷¹ De a gyermek és női szépségverseny mellett autogram-sátor, karikatúra-verseny, tombolahúzás értékes nyereményekkel, a színészek és az artisták pedig három új színpadon mutatták be produkciójukat. És ez még nem minden, ekkor először a magyar filmhíradó stábjá filmfelvételeket készített a hullámzó tömegről, amelyet később a moziban levetítettek. Természetesen az este a táncversenyt és a kötelező tűzijátékot is tartalmazta, és a mulatság reggel ötig tartott.⁷² De hiába a nagy rendezvény sikere, ez az év a Park életében nem volt nyereséges, mivel ezen a nyáron a sok esőzés miatt kevesebb volt a látogató, mint korábban.

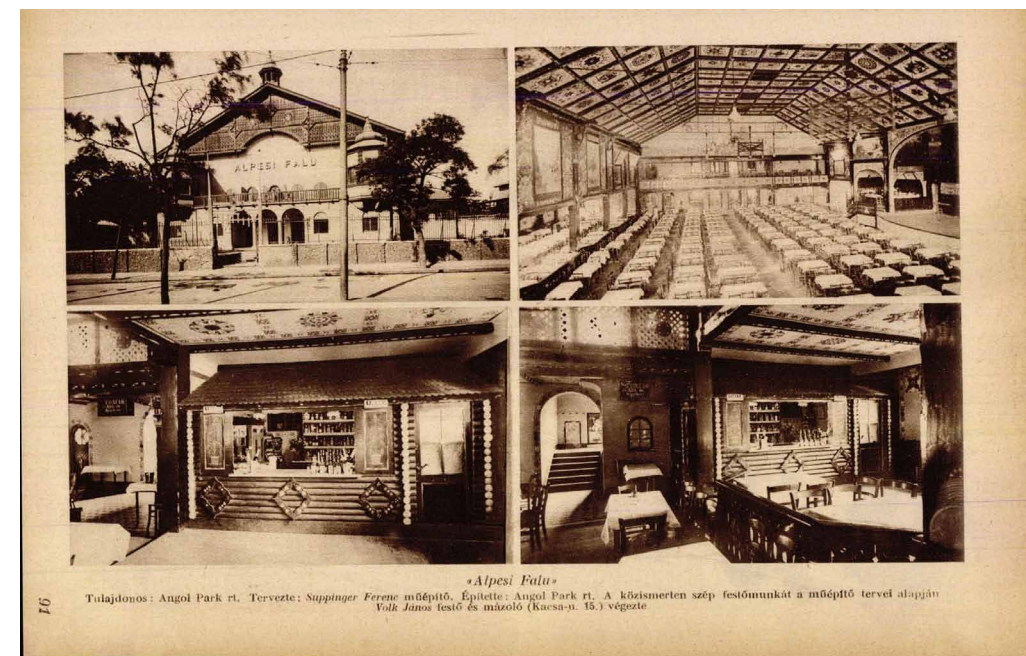
1926-ban eljött az új főbejárat építésének az ideje! A fennálló kapu lebontása után egy új főbejáratot építésére kértek engedélyt tavasszal. A terveket Jakab Dezső és Sós Aladár építészek készítették, a kivitelezésért Szabó József felelt.⁷³ (13. kép) 1926 nyarának újítása volt az „elit estek” amelyeket hetente egyszer tartottak és a kényesebb ízlésű látogatókat, (elsősorban a hölgyeket különféle bemutatókkal) igyekeztek megszólítani.⁷⁴ További újdonságként kell említenünk az Apponyi Poliklinika napot, szintén ezernyi addig soha nem látott újítással. Mint az azt megelőző években, akkor is a délutánt a gyermekprogramok töltötték ki, mesedélután, színelőadások, gyermekszépségverseny, bohócok szórakoztatták a legkisebbeket. Este kabarén, moziban, lábikraversenyen, divatrevün, kövérek versenyén tapsolhatott a nagyjérdemű. A sportprog-

ramot a football jelentette, a szervezőknek sikerült az akkori nagy sztárt Orth Gyurit⁷⁵ megnyerni, aki sérüléséből felépülve itt rúgta első gólját.⁷⁶

Az 1926-os évtől a Park vezetősége minden évben engedélyt kért a Székesfővárosi Tanácstól a vigalmi adó egy összegben, átalányban való befizetését illetően. A vigalmi adót a Tanács a belépőjegyek 4%-ában határozta meg. Innen tudhatjuk azt is, hogy már 1925-től megkapták ezt a könnyebbséget, mégpedig azért, mert a Tanács elfogadta az indoklásukat, miszerint a Park területén lévő játékaik hasonlóak, mint a szomszédos Mutatványos-telep bérlőié, ezért, mint azok a bérlők, úgy ők, Meinhardték is kapják meg ezt a kedvezményt. Az ésszerű indoklás mellett a rossz gazdasági helyzetre is rámutattak és a Tanács szolidáris érzékenységére is apelláltak, amikor így fogalmaztak: „vállalatunk 400 egyénnek nyújt munkaalkalmat, akik különben munka nélkül maradnának. Forgalmi, fényüzési és kereseti adók alakjában óriási összegeket szolgáltatunk be. Villanyfogyasztásunkkal nyári hónapokban a székesfővárosi Villamosművek legnagyobb fogyasztói vagyunk.”⁷⁷ Ezért a város vezetősége minden alkalommal engedélyezte is számukra, kikötve, hogy a fizetést havonta kellett teljesíteniük.

Sajnos egy szomorú kimenetelű balesetre is sor került 1927 nyarán. A Winchester céllövöldében három fiatal pincér próbálta a nyereményeket eltalálni, amikor az egyikük hátrafordulás közben véletlenül arcon lőtte az egyik társát. A sebesülés „behatolási kapu a jobb halántékon, tojásnyi vérömleny”⁷⁸ diagnosztizálása után a sérültet a Rókus kórházba szállították, ám a szerencsétlen fiatalember másnap belehalt a sérülésébe. A céllövöldét ezután bezárták, a fegyvert lefoglalták és megindították a vizsgálatot. A tragédia okozója eltűnt, elmenekült a felelősségre vonás elől.⁷⁹

Az új Alpési Falu vendéglő építésére 1927. október 21-én írták a kérvényt.⁸⁰ A ter-

16 Tulajdonos: Angol Park rt. Tervezte: Supinger Ferenc műépítő. Építette: Angol Park rt. A közismerten szép festőmunkát a műépítő tervét alapján Volk János festő és mázoló (Kacsai-ú. 15.) végezte

14. Alpési Falu. Színházi Élet 1929/46. sz. 91

15. Vizi sikló. Szántó András tulajdona

veket Suppinger Ferenc készítette és 1928 tavaszán készült el az épület. (14. kép) Ez az új mulató lett a fővárosi éjszakai élet egyik leglátogatottabb helyszíne. Az impozáns, bajoros berendezés nagyon tetszetős volt, a jókedvet pedig minden este élő műsor garantálta. Később (1937-től biztosan) saját műsorfüzetet adtak ki, amelyben olvasható a fellépők neve és számai. Egy este során 14–15 produkciót is látni lehetett, akik táncosok, humoristák, akrobaták, állatszámok, zenekarok, zeneszólísták, légtornászok. stb. voltak.⁸¹

Tavasszal átalakították a nagyvendéglő teraszát és a Vadszamár átalakítására is megkérték az engedélyeket.⁸² Ugyanennek az évnek a tavaszán, kértek engedélyt egy „csónakfelvonó és ferde csúszda és őrszoba építésére”, amely később a vízi csúszda nevet kapta. A tanács a műszaki véleményt a szomszédos rendőrség beleegyezése után, 1928. szeptember 1-jén adta meg. Az építményt Laufer József tervezte, a műszaki leírás szerint „a ferde rámpa 55 m vízszintes hosszúság mellett 15 m magassággal készül. Ez teljes egészében vasszerkezetből állítatik elő. A közlekedésre szolgáló csónakok fából készülnek, és 8–8 ülőhellyel láttatnak el.”⁸³ (15. kép) Az Állatkert és a mutatványosok fülébe jutott az a hír, miszerint az Angol Park előtt várócsarnok is készül, ahol üzlethelyiségek, cukrászda, fényképező műterem, hentesüzlet nyílik. És ez nem minden, az új, a mutatványosok érdekeit alapjaiban sértő üzletsoron kívül néprajzi bemutató is érkezik erre az időnyre. Ez már sok volt, a Mutatványosok Egyesülete és az Állatkert

is tiltakozó levelet küldött a Tanácsnak. Panaszukban hosszasan sorolták sérelmeiket hivatkoztak az Angol Parkkal kötött fővárosi szerződésre és kérték a város vezetőségét, hogy tagadja meg a létüket veszélyeztető újdonságokat. A panaszoknak volt igazság-alapjuk. 1928 tavaszán egy „Abessziniai Falu” érkezett az Angol Park területére, akik felvonulásokat tartottak a park területén kívül is a Városligetben. A néprajzi csoport bemutatójával együtt ugyanakkor a Hagenbeck-féle állatbemutató is érkezett, és ezek valóban súlyos szerződésszegésnek minősültek. A Tanács nyomására az állatszámokat azonnal beszüntették, majd a szakértői vélemények kikérése, némi jogi huzavona után az utcára néző üzleteket is bezáratták.⁸⁴

A Parkot működtetni kellett, minden évben szükségszerű volt új szenzációval előrukkolni. Az 1929-es szezon különlegessége lett a Nyári Operett Színház félig nyitott színháza, ahol 1346 ülőhely volt. A megnyitás előtt azonban egy kis probléma adódott, kiderült, hogy építési engedély nélkül ácsolták össze a fából készülő félkör alakú építményt. A magánépítési bizottság olyannyira tűzveszélyesnek ítélte az épületet, hogy tűzvédelmi garanciákat kért az engedély kiadása előtt.⁸⁵ A premierre csak az átépítés után kerülhetett sor. A következő szezon kezdete előtt az igazgató Szabolcs Ernő tűzrendészeti vizsgálatot kért a VI. kerületi Előljárárságtól. Miután mindent rendben találtak, az 1930-as évadban május 15–szeptember 30. között kapta meg az engedélyt. Kötelező volt állandó magyar társulatot szerződtetni és csakis magyar nyelvű előadás-

16. Hydrodrom. Szántó András tulajdona

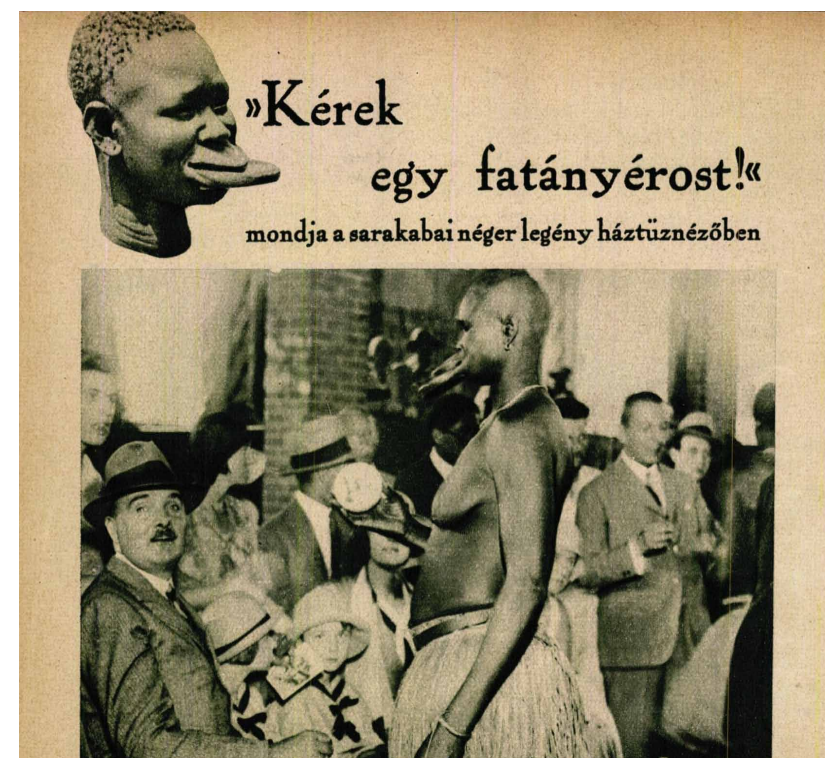

17. Foto-lövölde. BFL képeslap gyűjtemény

kat tartani, ahol is a játszott darabok a „nemzeti és vallásos érzést, a józólést és erkölcsöt ne sértsék. A darabok megválasztásánál a magyar írók és zeneszerzők művei előnyben részesítendőek.”⁸⁶

Az egyszerű látogató számára az Angol Park virágzó üzletnek tűnt, a színpalak mögött azonban megváltozott a helyzet, 1929-re az Angol Parkot is elérte a gazdasági válság. Olyannyira, hogy kérvényezték a vigalmi adó összegének 20 000 pengőben való meghatározását. Levelükben előadták, hogy a vállalat veszteséges, mivel egyre kevesebb „a vállalatunkat látogató munkás és kispolgári közönség a közismert munkanélküliség és a kereseti alkalmak hiánya miatt még a legolcsóbb élvezetek és szórakozások kielégítésére sem képes.”⁸⁷ Mint írják, új mutatványokat sem tudnak most üzembe helyezni, a személyzetet is csökkenteni kellett. A Tanács kis módosítással, de megértőnek bizonyult, megengedték, hogy a vigalmi adó ezúttal 21 000 pengő legyen, amelyet három részben kellett befizetni a városi pénztárba. Talán ennek a döntésnek köszönhetően is, sikerült elkerülniük, hogy az évet veszteséggel zárják. A következő évben ezt az összeget is leszállították 18 000 pengőre, azután 1931-ben is tovább csökkentették, akkor 12 000 pengőre. Az 1931-es kérvényükben a Park vezetői elárulták, hogy 1929-ben egy nagyobb összegű kölcsönt vettek fel, csak így tudtak talpon maradni. És a válság miatt a játékok egy része nem vált be, néhányat le kellett selejtezni, ezek voltak a: Krinolin, bolygóvasút, vadszamar és a hernyó. A válság miatt, 1930-tól üzleti szempontból elkezdődött a Park mélyrepülése, egyre nagyobb és nagyobb veszteségeket kellett elkönyvelniük.⁸⁸ Azért ezekben a válsággal sújtott években is történtek változások a szórakoztató vállalkozás hátatáján. 1929 tavaszán átalakították a Scala

18. Kérek egy fatányérost. Színházi Élet 1931/25. sz. 38

színház épületét, mégpedig a következő módon: „az Angol Park felőli bejárat dekoratív kiképzést nyer. Az épület belsejében egy 1.30 m. mélységű vasbeton medence létesül, mely 0.80 m. magasságig vízzel lesz megtöltve. Ezen medence villamos hajtású csónakok közlekedésére fog szolgálni és Hydrodrom elnevezést nyer.”⁸⁹ (16. kép) Rögtön a főbejáratl szemben, a terasz vendéglő melletti zenepavilonban is fejlesztést hajtottak végre az 1930-as szezon nyitására. Mégpedig egy „víznyomással fölemelhető pódiumot” amely „arra szolgál, hogy az előadóművészek (énekesek vagy zeneszólítók) a zenekar szintjénél magasabb emelvényről, vagyis a közönség által jobban láthatóan szerepelhessenek”⁹⁰ Ugyanekkor a Vadásztöltény-Gyutacs-és Fémárugyár Rt. az Angol Park területén egy mozi lövöldét (vagyis a vetített mozgófilmre lehetett löni) nyitott. A Tanács az engedélyt csak azzal a kikötéssel adta meg, hogy az Angol Parkban már 1912 óta működő Löwy-féle lövöldét meg kellett szüntetni. Löwy ezután egy „nyíl és ágyu céllövölde” felállítására kapott engedélyt.⁹¹ A 20-as, 30-as években már egyre több autó robotott az utakon, és az Angol Park vezetése a megnövekedett autósok igényeit is igyekezett kielégíteni, ezért egy 5000 liter ürtartalmú „benzintároló és adagoló berendezés létesítésére”⁹² kértek engedélyt még 1929 nyarán. Az ügy a különféle vizsgálatok, fellebbezések miatt elhúzódott, végül a tanács engedélye után 1931 nyarán készült el az Angol Park előtti benzinkút. Ezzel a beruházással a társadalom közép, illetve inkább a felső osztálya felé nyitottak. A gépjármű akkoriban az úri osztály sajátja volt, a benzinkút az ő kényelmüket szolgálta, és, ha már megálltak a Park előtt, hátha szórakoznak kicsit – gondolta a Park vezetősége. A felsőbb rétegek megszólítása maradt egyedüli lehetőség a csőd előli menekülésre. Próbálkozni kellett, mivel a munkások és a

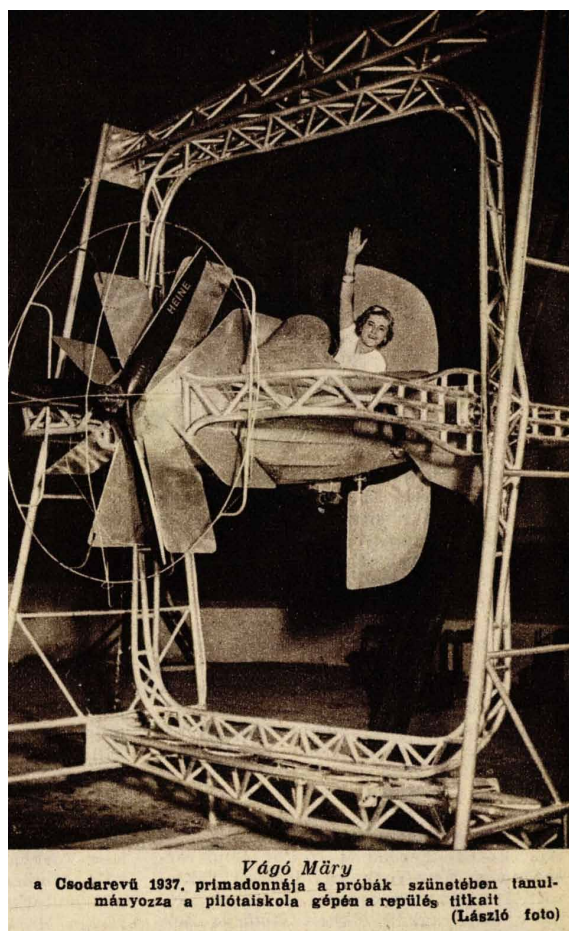
kisebb keresetű hivatalnokok egyre kevesebben érkeztek az amúgy is szezonális intézménybe. 1931 pünkösdjére meglepetéssel készültek a rendezők, az érdeklődő közönség az „5 ringens hajmeresztő műugrása 36 méter magasságból”⁹³ című produkciót izgulhatta végig. E nyáron is megrendezték az újságírók és színészek éjszakáját, de a nézőket inkább a cirkuszi akrobatikus számokkal és a sportrendezvényekkel próbálták megszólítani. Bemutatót tartott a Cliff Curan légtornász 30 méter magasságban, Anita Kittner tűz és műugró, de női bokszt mérkőzéseken is lehetett szurkolni a „gyengébb” nem képviselőinek.⁹⁴ Ez a nyár izzasztó kánikulát hozott, amely az itt vendégszereplő afrikai sarabakai törzsnek kedvezett leginkább. Az Európában egyedülálló látványosságként fellépő néprajzi bemutató műsorában maguk a törzs tagjai voltak a látnivalók, akik „tányérajkaikról” voltak nevezetesek. Hatalmasra duzzadt (és őszinte csodálkozást kiváltó) szájuk elváltozását gyermekkoruk óta az alsó ajkukban tartott fatányérokra köszönheték.⁹⁵ (18. kép) A válság ellenére, vagy éppen a feszültségek oldására az 1931-es évi „Békebeli Boldog Nap”-nak keresztelt újságírónap hatalmas sikernek bizonyult. A *Színházi Élet* ötoldalas cikkben tudósított a különféle mutatványokról, amelyeket mindmind telt házas közönség előtt mutattak be. Az este során női fürdőruha bemutatót, az Alpesi Faluban artistamutatványokat, bicikliző kismajmokat is láthattak, a reggelig tartó bál táncversenyét pedig művészek zsűrizték.⁹⁶ (19. kép) A kormányzat július 14-től három hónapos bankzárlatot vezetett be, emiatt a vállalat több külföldi új attrakciót már nem tudott behozni, a meglévők pedig lassan unalmassá váltak. Egy nyári estén botrányos eseményre is sor került egy bódé előtt. Egy civil ruhás rendőr a „Ki az ágyból” nevezetű játék használata után a visszajáró kapcsán összeszólalkozott a mutatványos vállalkozóval. A szóváltást verekedés követte, mire a bódést összekötözve és ütlegelve a Park rendőrszobájába vitték. A felingerelt tömeget végül a rendőrök kardlapozással kergették szét.⁹⁷ A rendőrt az eset után felfüggesztették állásából, a mutatványost pedig, amikor újra dolgozni kezdett, hősnek tüntette fel a sajtó.⁹⁸ Az ügyet végül a törvényszék zárta le fél évvel később, a vádakát ejtették, mivel a sértett (és megvert) vállalkozó nem kívánta a rendőr megbüntetését.⁹⁹

1932-ben is le kellett selejtezni két játékot, ezek addigra divatjukat veszítették, már alig használták őket. Így járt a szánkópálya és a kezdeti nagy sláger, a mindenkit kipörgető, hátáról ledobó csodakerék is. Azért voltak további próbálkozások, a Park színházában nem csak színdarabokat játszottak, 1932. október 8-án a Budapesti Vasutas Sportklub rendezésében amatőr ökölvívó mérkőzést tartottak. A következő 1933-as évadban pedig a gyermekek felé nyitott az Angol Park vezetősége. A színpad függönye előtti részen „Lakner bácsi és inasa által rendezett” gyermekversenyeket, tornát, szavalatokat, szórakoztató programokat rendeztek, kedden, csütörtökön és szombaton délután.¹⁰⁰ A válság mellett az időjárási körülmények is nehezítették a Park helyzetét ezekben a vészterhes esztendőkből. Meinhardték számára a májusi eső nem aranyat ért, ellenkezőleg, a bevételek 60 %-át elmosta a sorozatos esőzés 1933-ban. Ennek hatására már az átmeneti bezárást is fontolóra vették, de a miniszterelnök felhívására (miszerint a vállalkozók ne bocsássanak el, sőt ha tehetik, vegyenek fel minél több alkalmazottat) elálltak a lehetőségtől. Nem sikerült a Nemzetközi Vásár közönségét sem ácsábítani, az időjárás továbbra sem kedvezett: az eső utáni kánikula inkább a strandra csábította a lakosságot.

A 4. cserkész világtalálkozót Gödöllőn rendezték meg 1933. augusztus 2–20. között. A dzsembori rendezősége igyekezett gondoskodni jókedvükről, ezért 500 angol diákot vendégül láttak az Angol Parkban.¹⁰¹ A cserkészek érkezése mellett a szezon különlegessége a budapesti honvédek és népfelkelők ünnepe volt. Ezen a rendezvényen a már jól ismert gyermekműsorok, hangversenyek, új színpadi és komikus művek bemutatása mellett a honvédség fejlődését korhű jelmezben mutatták be. A sportot ezúttal az olimpiai tornászcsapat bemutatója, és a válogatott ökölvívók jelentették.¹⁰² A játékokat egyre kevesebben használták, a válság éveiben csak a tömeg vagy a sporteseményekben lehetett bízni, azok még népszerűek voltak. Ennek szellemében a Magyar Birkózó Szövetség itt rendezte meg az amatőr birkózó bajnokságot 1933-ban és 1934-ben is. A hatóság segített a bajba jutott vállalatban, a sorozatos esedklő levelek hatására 1934-ben 6000 pengőben állapította meg a vigalmi adó összegét. Ekkor műjégpályát építettek, hátha sikerül a közönséget becsábítani, de az akkor népszerű új hóbort, a weekend-láz a szabadba vonzotta a fiatalságot, nem az Angol Parkba. A bevételek hiánya teljesen felemésztette a társaság erőforrásait, kezdetben a tartalékalapból pótolták a kieséseket, majd, mint említettük kölcsönhöz folyamodtak, de nem látszott kiút, mégis a csőd szélére kerültek. Már nem tudták fizetni az adót a főváros számára, így a haladéért cserébe felajánlották ingatlanukat. Ezután a székesfővárosi tanács szakértőt küldött egy építőmester személyében, aki véleményezte és felbecsülte az ingatlanokat. Ennek hatására

19. Fürdőruha bemutató. *Színházi Élet* 1931/27. sz. 70

Vágó Mária
a Csodarevű 1937. primadonnája a próbák szünetében tanulmányozza a pilótaiskola gépén a repülés titkait (László foto)

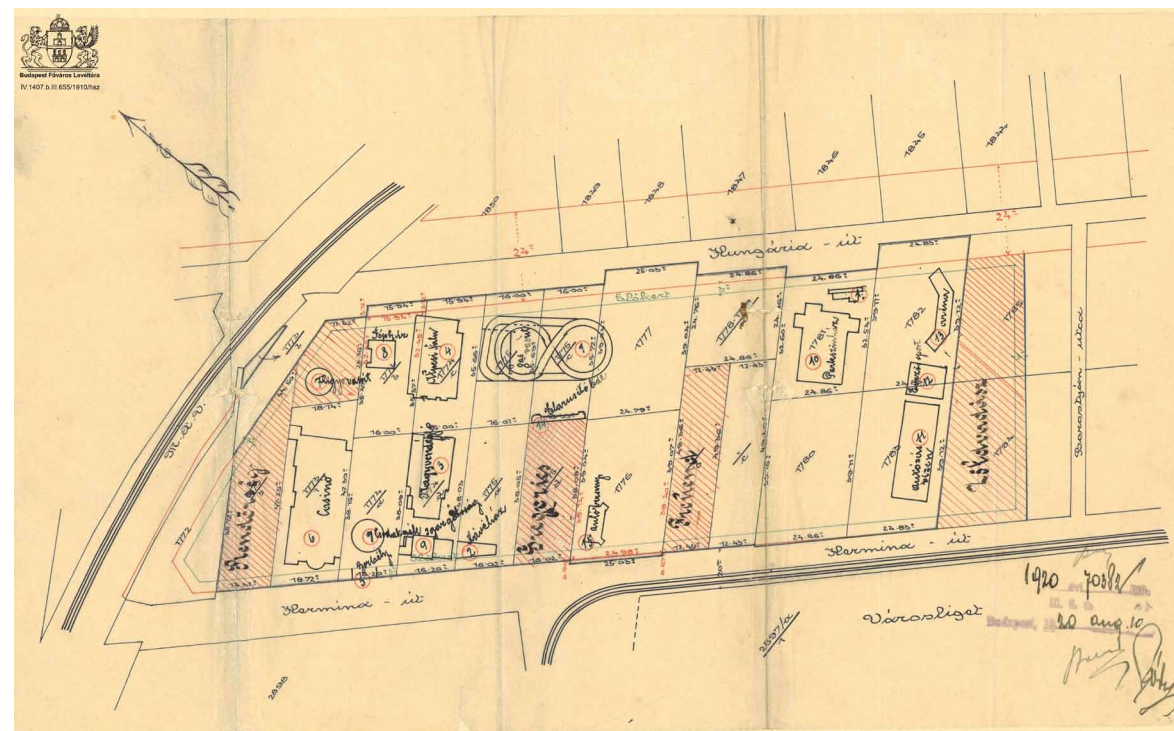
20. Repülő Szimulátor.
Színházi Élet 1937/24. sz. 75

megkapták a fizetési haladékokat. De már késő volt, a csőd elkerülhetetlenné vált. 1935 februárjában a társaság kérte a kényszeregyezségi eljárást, vagyonfelügyelőjévé a budapesti királyi Törvényszék rendeltetett. A társaság szorult helyzetében kérte a polgármestert, hogy a köztartozásait törölje el, amire az előljáró a 22 800 pengő nagy részét elengedte, csak 4500 pengőt kellett megfizetniük, ugyanekkor a vigalmi adó átalány összegét is 4500 pengőben állapította meg. A nagy port felverő ügyről a lapok is beszámoltak, áprilisra úgy tűnt sikerül elrendezni az ügyet „Az Angol Park ugyanis alternatív ajánlatot tett a hitelezőknek a követelések ötven százalékának nyolc hónap alatt, vagy teljes száz százalékának három év alatt való kifizetésére.”¹⁰³

Az ajánlatot a hitelezők elfogadták, harmadrészüket az induló szezon bevételeinek ötven százalékos ki-

elégítési hányadot kapott, a többiek hajlandóak voltak két-három évet is várni követeléseikkel. A továbbiakban az Országos Hitelvédő Egylet képviselője ellenőrizte a cég ügyvitelét és pénzkézeltését valamint ezen túl a felügyelőbizottságban is helyet kapott.¹⁰⁴ Ezzel a megállapodással sikerült elkerülni az összeomlást, a Park tovább működhetett. Működött, de inkább csak lézengtek benne az emberek, a dodgem és a hullámvasút kivételével a játékokat kevesen használták, mintha megunták volna az efféle mulatságokat.¹⁰⁵ Ha már a játékokra nem lehetett számítani, akkor újabb esti revü ötletekkel igyekeztek a közönséget megszólítani. Hatalmas, négy méter magas aranyhidat (állítólag 14 karátos aranyból) készítettek színpadnak, amelyen a legnépszerűbb harminc görli táncolt.¹⁰⁶ Ez volt a Csodarevű és a produkciót, amelyről minden lap elismerően írt, telt házas 3000 főnyi közönség nézte meg minden este. Sőt a sikert mi sem bizonyítja jobban, hogy a revüt egy olasz vállalkozó leszerződtette és ősztől olasz körútra is indultak.¹⁰⁷ Üzleti szempontból a megállapodás utáni szezonok továbbra is veszteségesek voltak, az első nyereséges év csak majd az 1942-es lett. Az 1936-os szezon játék újdonsága a repülő hinta volt, a legtöbb kisebb játékot viszont a kényszeregyezségi eljárás miatt bérbé adták vállalkozók számára. De az időjárás ismét nem kedvezett, ez a nyár

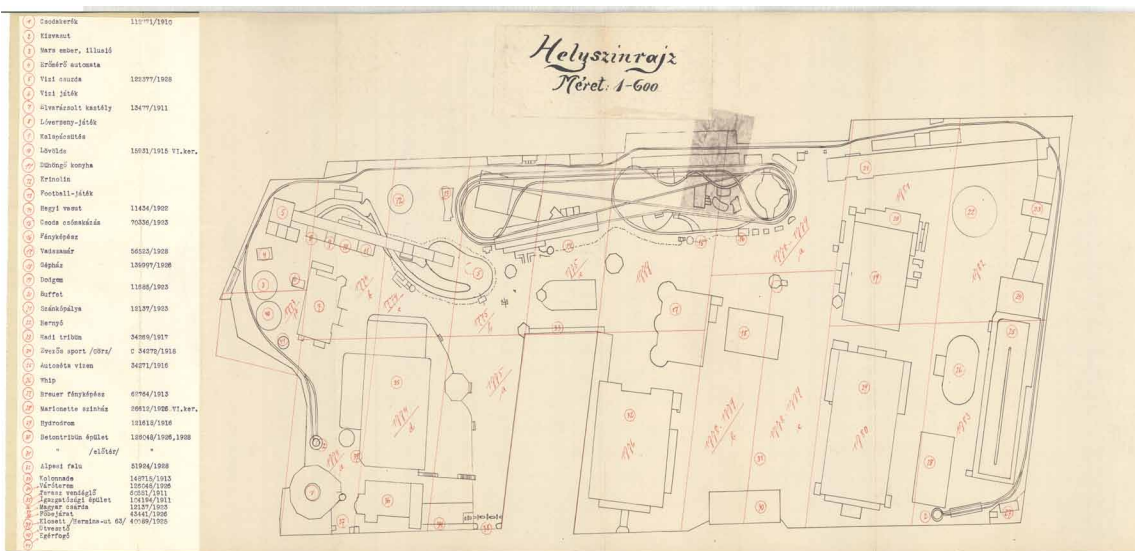
is bővelkedett az esőben, és elmaradt a sok látogató, ezért a tartozásoknak csak a tíz %-át tudták megfizetni. Ismét csak az éjszakai élet általi bevételekben bízhatott a vezetőség. A táncpavilon sztárja Teddy Hot és Rithmycan's nevű zenekara volt, amelynek tagjai fejenként nyolc hangszeren tudtak játszani.¹⁰⁸ De a helyzet a következő évben sem javult, hiába volt ismét sikeres az előző évben debütált Csodarevű, a gazdasági mérleg ismét lefelé billent. Ismét aktuálissá vált az a vicc, hogy Pesten sok pilóta él, mert sokan élnek a levegőből! Annak a több ezer embernek biztosan, aki kipróbálta, és még többen voltak a bámészkodók az 1937-es játék újdonság körül. Ez volt a pilóta iskola, amelyet a mai szimulátorokhoz hasonlíthatunk. A korabeli leírás szerint: „A gép az egyensúlyérzék és a lélekjelenlét próbája. Egy keretek közé helyezett aeroplán ez, az eredeti gép teljes billentyűrendszerével. A vizsgázót az üléshez szijazzák, mert a gép a bukfenctől a dugóhúzóig minden mozdulatot elvégez.”¹⁰⁹ (20. kép) A Csodarevű tovább folytatta dicsőséges útját, a harmadik szezonban a korszak sztárjai, Vágó Mária és Latabár Kálmán szereplését lehetett megcsodálni. A szórakozni vágyó lakosság nagy öröme az 1938-as évben több új játékot állítottak forgalomba. Ilyen volt az „Inga” nevű szerkezet, amely a műszaki véleményezés kikötése alapján „egy-egy egyenként 4 személy befogadására szolgáló kosárból”¹¹⁰ állt. 1939-ben került sor az első játék, a már évek óta nem üzemelő Csodakerék lebontására és átalakítására.¹¹¹ Az épületbe a Fecske elnevezésű körhinta került, de „egy kosárban csak két személy ülhetett.”¹¹² Az 1939. év végén a Magyar Csárda épületét is átalakították,¹¹³ ugyanekkor készült el a Halálkatlan nevű nyaktörő motoros mutatvány is, amely egy fából ácsolt kör alakú építményt

21. 1920-as helyszínrajz. BFL IV. 1407.b III. 655/1910

22. 1923-as helyszínrajz. BFL IV. 1407.b III. 655/1910

23. 1928-as helyszínrajz. BFL IV. 1407.b III. 655/1910

takart, amiben körbe-körbe kellett motorozni.¹¹⁴ Az új beruházások ellenére ezek a szezonok is veszteséggel zárultak, a cég a tartozásait csak újabb hitelek felvételével tudta apasztani. 1940 tavaszának újdonságai a „Globus” elnevezésű mutatvány,¹¹⁵ és a „Rakéta vasút” voltak.¹¹⁶ De ekkor már az újabb világháború is kedvezőtlenül befolyásolta a Park működését. 1941-ben már ismét a kedvezőtlen gazdasági helyzet, a katonai behívások, sőt a sorozatos elsötétítés miatt sem érkezett annyi látogató amennyi hasznot

hozott volna. Az Angol Park – alkalmazkodva az idők szavához – 1942. május 31-étől a Hungária Park nevet vette fel.¹¹⁷ 1943-ban és 1944-ben egyre rosszabb lett a helyzet, a légi veszélyek miatt a Parkot azonnal ki kellett üríteni, mivel óvóhelyük nem volt. Amikor pedig Budapest ostromgyűrűbe került, a harci cselekmények megpecsételték a sorsát. Leégett az Alpesi Falu, belövéseket kapott a Hullámvasút, a dodgem, óriási volt a pusztítás, a tulajdonos Meinhardt Court Frigyes az orosz front elől Németországba menekült. Végrendeleletének beszolgáltatása és kihirdetése alkalmával felesége elmondta, hogy a „megszálló orosz katonai hatóság örökhatáronak mind ingóságait, mind pedig ingatlanvagyonát lefoglalta.”¹¹⁸ A rövid végrendelet 1946-ban már Thüringiában íródott. A harcok megszűntével 1945. május 5-én kinyitott a Park, ismét Angol Park névvel, de csak este 6-ig tartó nyitva tartással. Az új vezető Kopcsó János előtt az új-jáépítés feladata állt, hiszen minden romokban hevert. Az Angol Park életében öt éves átmeneti időszak következett az 1950. évi államosításig.¹¹⁹

MELLÉKLETEK

Az Angol Park fejlődését az újabb játékok építéséhez mellékelt helyszínrajzok alapján rekonstruálhatjuk. Az 1920-as állapotában még viszonylag kevés a játék, ekkor még az átvett Amerikai Park épületein létrejött mulatókat láthatjuk. Felfedezhető a Tobogan fektetett nyolcast ábrázoló alakja, mellette a (rég)i Alpesi Falu, Casino, Parkszínpad, és csupán néhány játék. (22. kép)

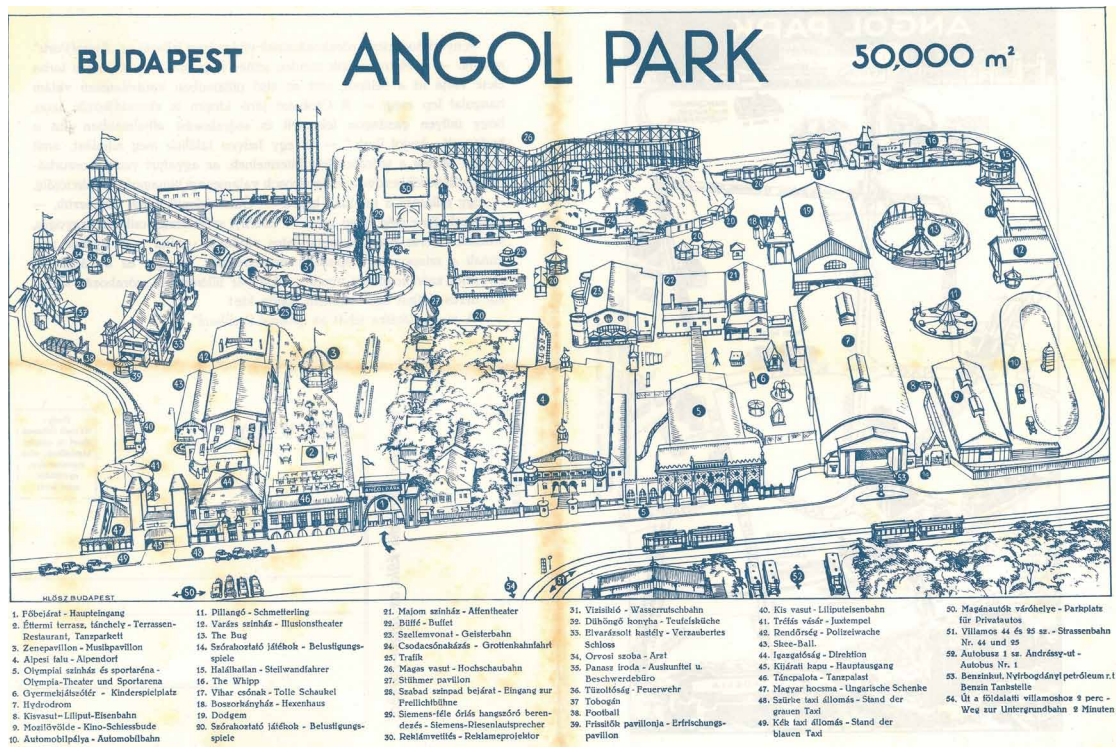
A következő ábrán az 1923-as állapotokat láthatjuk, ami szembeötlő változásokat mutat röpké három év alatt. A rajzot magyarozó feliratokkal is ellátták, amiből megállapíthatjuk, hogy mennyi minden történt ez idő alatt. Ekkorra felépült a Hullámvasút (felfedezhető a korábbi Tobogan szerkezete), a Scala színház, a kígyó vasút, a csúszda, körhinta, barlangvasút, csónakázás, vagyis már több a játék, mint a mulató! (23. kép)

Az 1928-as helyszínrajzon újabb játékokat fedezhetünk fel, a magyarozat szerint már 44 épület/játék helyezkedik itt el. A terület eddigre beépült, újabb nagyszabású építkezésre már nem került sor. Egyre több kisebb játék beindítása mutatja a fejlődést.

Az 1933-as rajz egy prospektus hátlapján jelent meg, a vállalkozás csúcspontját mutatja. A magyarozó szöveg önmagáért beszél! (24. kép)

ÖSSZEZÉS

A fentiekben kirajzolódott, miként működött a városligeti szórakoztató negyed leg sikeresebbje, az Angol Park. Láthattuk, hogy a zárt és belépős jelleget maga a fővárosi Tanács redelte el, a mutatványos telep védelmében, de célját nem érte el. Az Angol Park újdonságai miatt hamar népszerűvé vált, sőt aki csak tehette ott mulatott. Nem volt drága, és egészen a harmincas évekig (ahogy a Park vezetősége is oly gyakran hangoztatta) éppen a kispénzű, a munkás és hivatalnok réteg szórakoztatását célozták meg. Hogy mennyire így volt ez, azt az Állatkert korábbi igazgatójának, Hilbert Dezsőnek panaszlevele tökéletesen alátámasztja: „a mutatványosok anyagi boldogulását és

24. 1933-as prospektus rajza. Szántó András tulajdona

fennállását teljesen lehetetlenné teszi, sőt a vezetésünk alatt álló Állat- és Növénykert jövedelmét is nagyon tetemesen csökkenti, miután a városligetben szórakozást kereső közönségnek legalább 70–80 %-át magához vonja.” Az indoklás így folytatódik : „az Angol Park, mely több nevesebb eltéréssel ugyan, de mindazt nyújtja a közönségnek mit a mutatványos telep, de tetszetősebb formában és azonkívül tökéreos reklámjával és elkülönítettségével fel tudja kelteni a közönségben azt a hitet, hogy a nagyközönségtől elkülönítve, különleges szórakozásban részesíti – nem csoda tehát ha a közönség aztán a csekély területi belépődíjjal nem törődve, sőt talán éppen ez által fenti hitében megerősítve és sarkalva a mutatványos telepet alantas szórakoztató helynek minősíti és csaknem teljes számban az Angol Parkot látogatja.” Végül egy statisztikát is hoz Hilbert úr: „Az 1921. évben, amikor az Angol Park hűsvétkor már nyitva volt az Állat- és Növénykert jövedelme volt hűsvét vasárnapján: 49 695 korona, 10 280 látogatóval. Hűsvét hétfőn 28 575 korona, 5401 látogatóval. Ezzel szemben 1922-ben, amikor tudvalevőleg az Angol Park még nem nyitott ki, ezek a számok a következőképpen alakultak: hűsvét vasárnapján volt 130 260 korona 22 706 látogatóval, hűsvét hétfőjén volt 171 668 korona és 17 726 látogatóval.”¹²²

A Meinhardt testvérek nagyszerű vállalkozók voltak, üzletüket folyamatosan fejlesztették, a történelmi változások során is igyekeztek úszni az árral. Az Angol Park éjszakai mulatóhelynek indult, de fokozatosan a játékok vették át benne a főszerepet, viszont az éjjeli jelleget (Alpesi falu, Csárda) is megtartotta. És amikor a játékok iránt

Kínuladás IV. 1407. G. III. 655/1960

ar Angol Park területén talált mulatóhelyes épületekről. - /1922. év

or.-szám	Mulatóhelyes épület neve	Építési engedély száma	Megjegyzés
1	Amerikai vasút	23.146/1921-III. tr.	A. E.
2	Szvarcselli kastély	"	"
3	Kávéház	"	"
4	Bendéglő	"	Új terrasz építhető hozzá (megf. pont)
5	Le van a csillaggal	"	Le van szerelve
6	Alpesi falu	"	Új terrasz építhető hozzá
7	Borbély árnyék	12137/1923-III.	Flaminio útra nyílik
8	Kőszív és szerelmek kamra	"	"
9	Casino épület	"	"
10	Hígyó vasút	"	"
11	Kacagó kamra	"	Le van szerelve (megf. pont)
12	Gépkar	"	"
13	Igazgatói épület	"	"
14	Ródl	"	megf. pont
15	Hírlorás a vízen	"	"
16	Évesi sport ház	"	"
17	Arena (Scala teinház)	"	Nincs használatban
18	Órkorka bódé	"	I
19	Barlangvasút (alagút)	"	"
20	Hörkinta (kapu)	"	"
21	Dejáriai kapu	"	"
22	Hátsó kávéház	"	"
23	Pályavásár	1487/1913	megf. pont

25. Az 1922-es/1927-es játékok jegyzéke (1 oldal) BFL IV. 1407.b III. 655/1910

Sor- szám	Műtárgyas épület neve	Szám. engedély száma	Megjegyzés
4	Parfüm ürlés	Katon pav., 148715/913	new épület.
5	Harikalvák		" "
6	Park variétés		aug?
7	Dívműajándék tárgyak	Freud felk. ucsok fajca	new épület.
8	Lyons fényképez	" "	Lebontása 157.392/913. III. sz. Kat. elrendelése
9	Hajó vár ügyoszt	éji kint. alatt 34209/18	new épület.
10	Lapdajáték	" "	" "
1	Személymésleg	" "	n.a. mint kivil.
	Ügyességi játékok	fajca	new épület.
	Érdéki borozás és buffet	# megújult.	
	Lukács cukrászda	#	Hermine útra is nyílik most kivil.
5	Pánc terem	11685/923-III.	Megújult kéren. Belet parkosítás vol.
6	Hugliró	megújult fajca	aug?
7	Repülő hinta	most kifoszt	
8	Marese dobás	Katon elvétel	new épület.
9	Hosszra és lovaglás	# k. alatt	157.392/913. III. sz. Kat. az engedély megvonatott
10	Hímzési - bumaszi	# k. alatt	new épület.
1	Halászat	" "	" "
2	Express lapda dobás	" "	" "
3	Hajó torpedózás	# k. alatt.	" "
4	Repülő sekket körbe	" "	" "
5	Orvosi kerék	" "	aug.
6	Telefon felke	" "	new épület.

Az 1922-es/1927-es játékok jegyzéke (2 oldal) BFL IV. 1407.b III. 655/1910

Sor- szám	Műtárgyas épület neve	Szám. engedély száma	Megjegyzés
47	Lapdarugás		new épület
8	Lököl meg		" "
9	Sütemény pavillon		
10	Hangverseny ház		Sternberg féle régi épület
1	Céllövöldé	megújult kint. felúj	W. U. műtárgyas halozás is van kettő is -
2	Japán játékok kerék.	#	new épület.
3	Amerikai golyózás	"	" "
4	Erömérő I.	"	new épület
5	Pókol	regi épület	
6	Könygródló	# k. alatt	megújult, új képek.
7	Hajó körhinta	# k. alatt	
8	Hivato ital pavillon	# 148715/18	
9	Pórsok	# katon. álló pav.	
60	Habos ostya sütő	# felúj	
1	Cukorka pavillon	# katon. álló pav.	I.
2	Satomata csarnok		regi épület, n.a. kivil.
3	Winchester céllövöldé	new. elvan mint	kint
4	Erömérő II.	#	
5	American show	#	
6	Hörbicieli hinta		megújult
7	Virijáték		new épület.
8	Csoda kerék	157.392/913. I. sz. 142.771/1910. I. sz.	
69	Magyarcsarda	14215/925-III.	Hermine útra nyílik

Az 1922-es/1927-es játékok jegyzéke (3 oldal) BFL IV. 1407.b III. 655/1910¹²⁰

Saját kezelésben lévő szórakozó helyiségek 1932 évben.

Parkbelépő	Pengő	115,925.41
Időnyjegyek		1,625.-
Kiszasut		4,090.79
Csodacsónak		7,065.56
Tobogan		8,419.10
Elvárásolt kastély		22,919.04
Magasvasut		46,252.10
Automobilpálya		18,084.90
Hópehely		1,142.90
Nyomóautomata		347.70
Autoverseny/VII.hó 11-ig bezárólag /		441.20
Dühöngő konyha		2,272.80
Gyűrűjáték /VI.3-ig bezárólag/		106.-
Pillangó		3,055.61
Személymérleg		1,177.68
Kézzárító		8.58
Szabadcsinpad június hó		977.50
Cubanos Julius hó 16-30-ig		312.-
Strohschneider VII.14-15-ig		276.-
Tekőjáték VII.11-től		1,558.50
Személyzeti kasszahiányok		141.26
R o k e t		1,238.-
Dodgem		27,320.08
Whip		6,225.-
Vízisikló		12,890.55
Hydrodrom		14,433.20
Alpei Falu		22,663.-
Terrasz Étterem / Tango Tánckert/		13,387.70

Fenti üzemek összes bevétele 1932 augusztus hó P. 535,032.11
20-ig.

Százalékos-üzemek 1932 évben.

Halkókatlan	Pengő	3,111.26
The Bug		2,116.85
Liliputi Színház		2,2274.36
Majomszínház		3,798.26
Vadászsport		1,237.44
Marionett Színház		275.92
Bolhaszínház		567.67

Fenti üzemek összes bevétele 1932 aug.20-ig. Pengő 13,581.76

Üzemek, amelyek ráfizetéssel zárultak.

Babona és Varázslat	P	501.76
Régi Színház		807.80
Nóé bárkója		1,726.15

ANGOL-PARK R. T.

Meichardt *Rejzsch*

26. Az 1932-es játékok jegyzéke. jelzete: BFL IV. 1407.b. VI. 7555/1926 ¹²¹

Ceyloni körhinta	Fotolövölde
Kalapács-játék	Le a cilinderrel
Gombdobáló	Pofember
Kutyaverseny	Karikadobáló
Árnykép-kivágó	Galamb-játék
Karikatura-rajzoló	Uzsoverseny
Vadászsport-lövölde	Tölcsérdobáló
Weisz-billiárd	Dominó
Box-automata	Guritó-asztalok
Kecske és szabó	Személymérleg
Konserv-dobáló	Nyillövölde
Légipuska-lövölde	Pavillon
Vízijáték	Lövölde
Négus-billiárd	Cápaahalászat
Aeroplán-erőmérő	Abesszin-háboru
Dugóhuzó	Halásverseny
A hét várkapu	Pavillon
Furójáték	Medvejáték
Kacsaverseny	Rádió-auto
Részegember	Tányér-billiárd
Kombinet	Pics-pacs
Angollapda	Szegező-játék
Chyromantia	Varázsszínház
Automaták	Majom-színház
Skee Ball	Ügetőverseny
Fotball-automata	Dühöngő.
Stereoskop	
Gyermek játszótér	

27. Az 1936-os játékok jegyzéke. jelzete: BFL IV. 1407.b. VI. 7555/1926

lanyhult az érdeklődés ismét az éjszaka (Csodarevü) vette át a vezető szerepet. Ezeken kívül a tömegrendezvények mindig 15–20 000 ember szórakozását elégítették ki. Habár a szomszédos mutatványos telep bérlői és az állatkert is gyakran panaszt tett ellenük, (időnként joggal), de a fővárosnak is komoly anyagi haszna származott a mulatópark bevételeiből, ugyanis vigalmi adó¹²³ címén minden hónap elején, a területén lévő színházak¹²⁴ bevételeinek 10%-át, étel-ital fogyasztást is kielégítő vendéglői pedig 20%-nyi összeget voltak kötelesek befizetni Budapest házipénztárába.¹²⁵ Ezért aztán a Park még a csődbe jutása után is tovább élt, és biztosan kijelenthető, hogy az emberek szerették.

Az Angol Park történetét legnépszerűbb még ma is üzemelő játékához a Hullámvasúthoz hasonlíthatjuk. A kezdetekkor felfelé ível a pálya, majd szinte rögtön az első világháború idején a kocsis bucskázik egyet. A Tanácsköztársaság következtében még lefelé tart az út, viszont aztán a húszas években ismét meredeken felfelé veszi az irányt, hogy a gazdasági világválság a mélybe taszítsa a cég kocsiját. Nincs megállás csak könnyedebb bukkanók, egyre gyorsabb sikolyokkal tarkított száguldás, hogy az újabb világegésszel az út végéhez érjünk. Végállomás! Tessék kiszállni! Továbbmenet (ebben a formában) nincs!

JEGYZETEK

1. Meinhardt Court Frigyes szavai a Székesfővárosi Tanácshoz intézett kérvényében, amelyben az Angol Park célját határozta meg. BFL IV.1407.b III. 4074/1910 (III.655/1910 csomóban)
2. Meinhardt Court Frigyes, Meinhardt Richárd és Meinhardt Otto Miska.
3. BFL VII. 168. 559/1910
4. BFL IV.1407.b III. 4074/1910 (III.655/1910 csomóban). A levelet és az első játékokra az engedélyt 1910. november 22-én írta.
5. BFL IV.1407.b III. 4074/1910 (III.655/1910 csomóban).
6. BFL IV.1407.b III. 112771/1910. és 57392/1913. sz. iratok (III. 655/1910 csomóban)
7. Nsz, 39. évf. 91. sz. 1911. április 16. 17.
8. PF, 1935. 14. 27.
9. Nsz, 39. évf. 110. sz. 1911. május 10. 7.
10. BFL X. 201. a. 107. k. 1911. 05. 09. 32. bejegyzés
11. SzÉ, 1912. 19. sz. 17.
12. Nsz, 39. évf. 125. sz. 1911. május 27. 14.
13. SzÉ, 1912. 21. sz. 30.
14. Nsz, 39. évf. 127. sz. 1911. május 30. 12.
15. Nsz, 39. évf. 128. sz. 1911. május 31. 9.
16. BFL IV.1407.b III. 377/1910. A kérvény így szól: „*vasbádogból készült ideiglenes jellegű mozgó-fényképek előadására szolgáló bódé felállítását*” kéri az 1777/a hrsz.-ú telkén Friedmann Adolfné 1910. márc.-18-án.
17. BFL IV.1407.b III. 1691/1911
18. BFL IV.1407.b III. 3026/1911
19. BFL IV.1407.b III. 3937/1911
20. BFL IV.1407.b III. 4188/1911
21. BFL IV.1407.b III.3494/1911
22. BFL IV.1407.b III.4074/1910 (III.655/1910 csomóban)
23. BÚEA 1912. 345.
24. Nsz, 40. évf. 88. sz. 10. 1912. 04. 12.
25. BFL IV.1407.b III. 2279/1911
26. Nsz, 40. évf. 103. sz. 16. 1912. 04. 30.
27. Nsz, 40. évf. 129. sz. 8. 1912. 06. 01.

28. Nsz, 40. évf. 151. sz. 12. 1912. 06. 06.
29. Nsz, 40. évf. 173. sz. 14. 1912. 07. 23.
30. FK, 23. évf. 42. sz. 1946. 1912.05.28.
31. BFL VII. 217 424/1912
32. BFL VII. 2. e. Cg. 12.959 O. 4151 2439. doboz
33. BFL IV.1407.b III. 2116/1913 (III.655/1910 csomóban)
34. BFL IV.1407.b III.1949/1913
35. BFL IV.1407.b III.2148/1913
36. Nsz, 41. évf. 176. sz. 10. 1913. 07. 19.
37. BFL IV.1407.b III. 533/1921 (III.655/1910 csomóban)
38. BFL IV. 1407. b. III. 16302/1941
39. PN, évf. 205. sz. 11. 1914. augusztus. 25.
40. PN, évf. 234. sz. 11. 1914. szeptember. 23.
41. BH, 35. évf. 119. sz. 14. 1915. 04. 30
42. BFL IV.1407.b III. 2116/1913 (III.655/1910 csomóban)
43. BFL IV.1407.b III. 1934/1917 (III.655/1910 csomóban)
44. BFL IV.1407.b III. 1834/1917 (III.655/1910 csomóban)
45. BFL IV.1407.b III. 1833/1917 (III.655/1910 csomóban)
46. BFL VII. 171 911/1917
47. PN, 69. évf. 157. sz. 11. 1918. július. 9.
48. BFL IV. 1407. b. VI. 1637/1918
49. BFL IV. 1407. b. VI. 1637/1918
50. BFL IV.1407.b III. 302/1920 (III.655/1910 csomóban)
51. BH, 40. évf. 182. sz. 5. 1920. 08. 01.
52. PN, 71. évf. 194. sz. 4. 1920.08.12.
53. BFL IV. 1407. b. VI. 1637/1918
54. SzÉ, 1920. 23. sz. 17-18.
55. BFL VII. 2. e. Usz. 40201. 6098 doboz. A társaság alapszabálya.
56. BFL VII. 2. e. Cg. 12.959 O. 4151 2439. doboz. A társaság alapszabálya.
57. Nsz, 41. évf. 169. sz. 5. 1921. 08. 02.
58. BFL VII. 2. e. Cg. 12.959 O. 4151 2439. doboz 1922. évi jegyzőkönyv.
59. BFL IV.1407.b XVI. 242/1922
60. BFL IV.1407.b III. 2250/1922
61. SzÉ, 1922. 21. sz. 44.
62. BH, 42. évf. 217. sz. 5. 1922. 09. 17.
63. BH, 42. évf. 184. sz. 7. 1922. 08. 13.
64. PN, 73. évf. 211. sz. 3. 1922.09.17
65. BFL IV.1407.b III. 1203/1923
66. SzÉ, 1923. 22. sz. 42.
67. SzÉ, 1923. 26. sz. 45
68. SzÉ, 1924. 23. sz. 90
69. Nsz, 53. évf. 27. sz. 11. 1925. február 4.
70. Tary Gizella (1884–1960) a női vívósport kiemelkedő képviselője. Az 1924-es párizsi olimpián 6. helyezést ért el, később vívómesterként dolgozott.
71. BH, 134. sz. 9. 1925. 06. 18.
72. BH, 143. sz. 11. 1925. 06. 28.
73. BFL IV.1407.b. III.1153/1926
74. SzÉ, 1926. 21. sz. 61
75. Orth György (1901–1962). Korának egyik legkiválóbb labdarúgója volt, később külföldön tevékenykedett edzőként.
76. BH, 46. évf. 166. sz. 13. 1926. 07. 25.
77. BFL IV.1407.b VI. 7555/1926

78. BFL X. 201. a. 331. kötet, 1927. 06.02. 2. bejegyzés
 79. PN, 78. évf. 125. sz. 3. 1927.06.03.
 80. BFL IV.1407.b.III.947/1928 (III.655/1910 csomóban)
 81. Az Alpesi Falu műsorfüzeteit Szántó András bocsájtotta rendelkezésemre. Ezúton is köszönöm a szíveségét!
 82. BFL IV.1407.b.III.947/1928 (III.655/1910 csomóban)
 83. BFL IV.1407.b. III.783/1928
 84. BFL IV.1407.b. III. 655/1910 csomóban.
 85. BH, 49. évf. 154. sz. 1929. július 11. 11.
 86. BFL IV. 1420. c. Angol Park Színház 1929–1940 46. d.
 87. BFL IV. 1407. b. VI. 7555/1926
 88. 1931-ben 51 000, 1932-ben 92 000, 1933-ban 114 000, 1934-ben már közel 296 000, 1935-ben 329 000 pengő volt a veszteség. (kerekített számok)
 89. BFL IV.1407.b. III.1501/1929 Az átalakítás tervezői Jakab Dezső és Sós Aladár építészek voltak. A hatóság az engedélyeket két hét után, 1929. május 17-én adta ki a Park számára.
 90. BFL IV.1407.b. III.783/1928. A tervező építészek ezúttal is a Jakab és Sós páros voltak.
 91. BFL IV.1407.b. III. 407/1930 (III.655/1910)
 92. BFL IV.1407.b. III. 823/1929
 93. BH, 51. évf. 115. sz. 5. 1931. 05. 23.
 94. BH, 51. évf. 173. sz. 11. 1931. 08. 01.
 95. SzÉ, 1931. 25. sz. 38
 96. SzÉ, 1931. 27. sz. 69–73
 97. PF, 1933. 08. 21. 22
 98. PN, 84. évf. 185. sz. 11. 1933. augusztus.
 99. Nsz, 62. évf. 30. sz. 9. 1934. február 8.
 100. BFL IV. 1420. c. Angol Park Színház 1929–1940 46. d.
 101. BH, 53. évf. 179. sz. 4. 1933. 08. 09.
 102. BH, 53. évf. 190. sz. 7. 1933. 08. 23.
 103. PN, 86. évf. 77. sz. 17. 1935. 04. 04
 104. PN, 86. évf. 89. sz. 17. 1935. 04. 18
 105. Lovas Sándor: Szögbeverés és egyebek In.: PF, 1935. 14. 27–29.
 106. SzÉ, 1935. 19. sz.
 107. SzÉ, 1935. 34. sz.
 108. SzÉ, 1936. 21. sz. 9
 109. SzÉ, 1937. 24. sz. 74
 110. BFL IV.1409.c.III.2658/1938
 111. BFL IV.1409.c.III.1351/1940
 112. BFL IV.1409.c.III.7250/1938
 113. BFL IV.1409.c.III.6495/1939
 114. BFL IV.1409.c.III.1996/1939
 115. BFL IV.1409.c.III.1793/1940
 116. BFL IV.1409.c.III.7250/1938
 117. Ez akkor egyféle hazafias kötelesség volt, a névváltoztatással nem voltak egyedül. Csak néhány példa: Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., Hungária Hírlap Nyomda, Hungária Nagyszálló Rt., Hungária Műtrágyagyár Rt., Hungária Országos Tejgazdaság Rt., Hungária Konzervgyár, Hungária Kénsavgyár Rt. stb.
 118. BFL VII.12.e. V. (I) 154/1947
 119. Az Angol Park államosításáról lásd korábbi írásunkat: Angol Parktól Vidám Parkig. In: Archivnet 2014/4.
 120. BFL IV. 1407. b. VI. 7555/1926. 1927. évi jelentés.
 121. BFL IV. 1407. b. VI. 7555/1926. 1932-es évi jelentés.

122. Panaszlevelek a BFL IV.1407.b III.655/1910 csomóban. A levél 1922-ben íródott és azt szerette volna elérni, hogy az Angol Park csak este 8-kor nyisson ki.
 123. A vigalmi adóról szóló rendeletet 1259/1916. számon tárgyalta Budapest Székesfőváros Közgyűlése. Az évek során több módosítást ért meg: 335/1921, 985/1922, 686/1923, 111/1924, 1028/1925.
 124. 1918-ban ezek a következők voltak: Tengeri Háború, Szabad Színpad, Török Színház, Kis Komédia (Tanagra), Hadi Aréna, Béke Színpad.
 125. BFL IV. 1407. b VI. 1637/1918

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltári források

BFL: Budapest Főváros Levéltára

IV.1407.b Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi ügyosztályok központi irattára.

IV.1420.c Budapest Székesfőváros tanácsi, majd polgármesteri ügyosztályainak gyűjteményes iratai, Színházi és közművelődési iratok gyűjteménye.

VII. 168. Görgei István közjegyző iratai.

VII. 171. Hedry Aladár közjegyző iratai.

VII. 217. Kiss József Közjegyző iratai.

VII. 2. e. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai,

Cégbírósi iratok.

VII.12.e Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Kihirdetett végrendeletek.

X. 201. a. Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület, mentőszolgálati naplók.

XV.37. c. Telekkönyvi és ingatlan nyilvántartási iratok gyűjteménye, pesti telekkönyvi betétek.

XXIX. 1802. Budapesti Vidámpark Vállalat iratai.

Irodalom:

BÚEA: Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja, 1912.

Czippán György–Tóth Ildikó: A Budapesti Vidám Park története, Budapest 2000.

Élet a régi Városligetben: Szerk: *Lovas Dániel*, Kecskemét 2013

Granasztói Péter: Szórakozási szokások a városligetben (1872–1940). In: Ethnografia 106. évf. 1995/2. 937–952

Granasztói Péter: Tömegszórakozás a Városligetben-A Vurstli. In: Budapesti Negyed 16–17. sz. 1997. nyár-ősz. 163–190

Molnár Gál Péter: A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez. Helikon kiadó, 2001.

Perczel Olivér: A Mutatványos-telep avagy a vurstli születése. In: Budapest a városiakok folyóirata, 2013/8. 24–27.

Szilágyi György: Komédia nagyban és kicsiben

Sajtó:

BH: *Budapesti Hírlap*, 1910–1939

FK: *Fővárosi Közlöny*, 1911–1935

K: *Kritika*, 1981

PH: *Pesti Hírlap*, 1911–1943

PF: *Pesti Futár*, 1935

PN: *Pesti Napló*, 1911–1939

Nsz: *Népszava*, 1911–1942

SzÉ: *Színházi Élet*, 1912–1938

OLIVÉR PERCZEL

HISTORY OF THE AMUSEMENT PARK, 1911–1945

ABSTRACT

It is conjured up in the paper how people spent their leisure time in the last years of the palmy peacetime, then during WWI and in the Horthy era between the two wars. It is discussed how the most successful unit of the entertainment district in Városliget/City Park – the funfair called Angol Park – worked. Earlier, the Amerika Park was run in the area by Adolf Friedmann, who had converted it from Ós-Budavára [ancient Buda Castle], the millenary establishment for the amusement of the people. From him the excellent businessmen Meinhardt brothers took it over, who constantly enlarged the enterprise and adapted easily to historical changes. The enclosure and entrance ticket scheme was a requirement of the Municipality in protection of the neighbouring showground but it failed. The novelties of the Angol Park quickly became popular and all who could afford it spent their leisure there. It was not expensive, the target audience (as the park leadership so often voiced) being the low-paid workers and office staff. The lessees of the neighbouring sideshow ground were vegetating; even many visitors of the Zoo chose the Angol Park for amusement.

The Angol Park started as a night-club but the main role was gradually taken over by the attractions, though it went on catering for the visitors at night, too (Alpine village, Roadside inn). When interest in the attractions slackened, nightlife took the lead again (Miracle revue). Besides, occasional mass events were organized attended by 15-20,000 people. Though the lessees of the showground next door and the Zoo launched (often justified) complaints several times, the municipality largely profited from the amusement park, for 10% of the income of theatres in the precincts and 20% of catering income was to be paid into the treasury of Budapest at the beginning of each month. Thus, even after its bankruptcy the Park carried on because the people were so much fond of it.